آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي

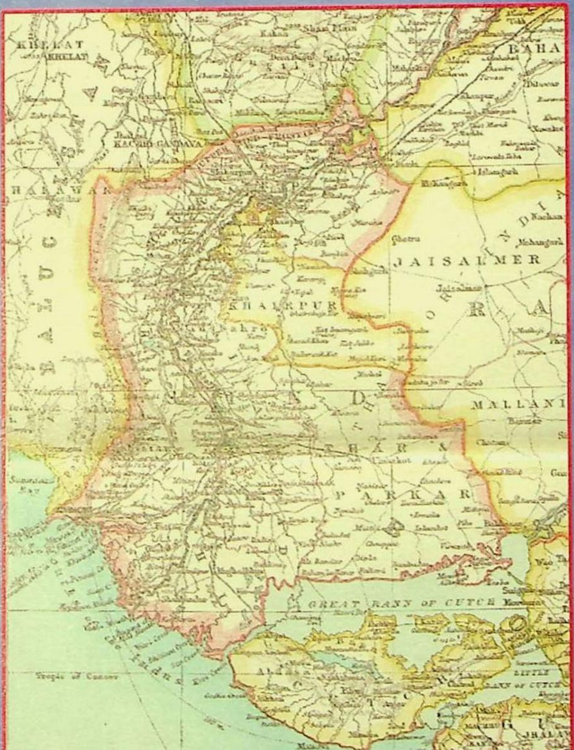

ايم. ايڇ. پنهور

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي

(مقالا ۽ مضمون ـــ اِتهاسِڪ اڀياس)

ايم ايڇ پنھور

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

مرتب: رياضت ٻرڙو

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي (رجسٽرڊ)

قنبر ـ 2010ع

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي(رجسٽرڊ) قنبر جو ڪتاب نمبر (33)
© ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي (رجسٽرڊ) قنبر 2010ع

[هي ڪتاب ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي 13-هين
ورسيءَ جي موقعي تي ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.]

ڪتاب: آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي
ليکڪ: ايم.ايڇ. پنهور
مترجم: ڊاڪٽر محبت ٻرڙو
مرتب: رياضت ٻرڙو
پهريون ڇاپو: اپريل 2010ع
ڇپائيندڙ: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر

قيمت: 120 رپيا

"Aagati Sindh aen Sindhi Boli"
[Ancient Sindh and Sindhi Language]
Written by: M.H. Panhwar
Translated by: Dr. Muhabbat Buriro
Compiled by: Riazat Buriro
1st Edition: April 2010 A.D
Published by: Dr. Muhabbat Academy®, Kambar
E-mail: drmuhabbat_academy@yahoo.com
riazatburiro@yahoo.com

هيءَ ڪتاب ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر جي چيئرمئن عبدالستار هڪڙي،
ذڪي پريس ڪراچيءَ مان ڇپائي، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي پاران پڌرو ڪيو.

سِتاءُ

اداري پاران .... عبدالستار هڪڙو 04

پہ اکر .... رياضت ٻرڙو 05

ايم. ايچ. پنهور جا ترجمو ڪيل مقالا ۽ مضمون

❋ سنڌ ۾ ماڻهو 09

❋ سنڌ جا شهر ۽ وسنديون 35

❋ سنڌ جون ٻوليون 60

❋ سنڌ جي ٻولي 106

❋ جاگيرپ خلاف سنڌ جي سرويچ جدوجهد 120

❋ آبهوائي تبديليون ۽ انهن جو اتهاس تي اثر 153

❋ سنڌ ۾ زرعي-آبهوائي علائقن بابت نئين سوچ 175

❋ سنڌ ۾ گهڻائي مفلسي 184

ضميما (تخليقي مضمونَ، خطَ ۽ ترجمو مضمون)

❋ پاٽر جمار .... ڊاڪٽر محبت ٻرڙو 190

❋ ماڻهو-جهڙو-جانار ۽ ماڻهو .... ڊاڪٽر محبت ٻرڙو 195

❋ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي ڏانهن خط .... ايم.ايچ. پنهور 200

❋ ايم.ايچ. پنهور ڏانهن 2-خط .... ڊاڪٽر محبت ٻرڙو 201

❋ ٿر ۽ ڪوهستان رڻ جا وڻ ٽڻ .... مسز فرزانہ پنهور 208

❋ ايم.ايچ. پنهور (پروفائيل) .... رياضت ٻرڙو 217

❋ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو (پروفائيل) .... رياضت ٻرڙو 222

❋ ڪوش (Glossary) .... مرتب: رياضت ٻرڙو 232

اداري پاران

اسان ڊاڪٽر محبت اڪيڊميءَ پاران ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ورسيءَ تي، سندس نئون ۽ اهم ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. اسان جي مشاهدي ۾ اها ڳالهه آئي آهي ته جاگرافيءَ، جيالاجيءَ ۽ آرڪيالاجيءَ تي سنڌ بابت سنڌي ٻوليءَ ۾ مواد جي تمام گهٽتي ڪوٽ آهي، جڏهن ته اهڙو ٿورو گهڻو مواد انگريزيءَ ۾ آهي. ان ضرورت کي پورو ڪرڻ لاءِ جناب ايم.ايچ. پنهور جا مضمون اسان جي ڏاهي رهنما ڊاڪٽر محبتؔ ترجمو ڪيا. اڪيڊميءَ گذريل تيرهن سالن کان ڪوشش پئي ڪئي آهي ته ڊاڪٽر محبت جي مواد کي سنڌي پڙهندڙن تائين پهچائي ۽ پنهنجو هڪ مقصد حاصل ڪري. هي ڪتاب ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي.

اڪيڊميءَ وٽ هڪ نئون پراجيڪٽ به زير غور آهي ته سنڌ جي حوالي سان جاگرافيءَ، جيالاجيءَ، آرڪيالاجيءَ، آبپاشيءَ ۽ زراعت وغيره بابت گهٽ-قيمتي ڪتاب ڇپرايون. ان لاءِ سنڌ جي ليکڪن کي ڪوٺ ڏيون ٿا ته هُو انهن موضوعن تي 64 کان 80 صفحن جا ننڍا ڪتاب لکن ته جيئن اسان اهي ڇپرائي پڌرا ڪيون. ان رٿا بابت اوهان جي راين جو پڻ انتظار رهندو.

مهرباني،

عبدالستار هڪڙو

چيئرمئن،

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي.

ٻه اکر

منهنجي سڄاڻ ياءِ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جو سنڌس وفات کان پوءِ، تيرهين ورسيءَ تي تيرهون ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي، جيڪو بنيادي طور سنڌ جي نالي واري هارٽيڪلچرسٽ سائنسدان ۽ محقق ايم.ايڇ. پنهور صاحب جي تحقيقي ۽ علمي مقالن ۽ مضمونن جو ترجمو ۽ سهيڙ آهي، پر ان ۾ ضميمن ۾ مون مختلف مضمون، خط، پروفائيل ۽ ڪوش به شامل ڪيا آهن، جيڪي پڻ، پڙهڻ کان پوءِ، اوهان ڄاڻي سگهندا ته اهي هن ڪتاب جو حصو ٿيڻ ضروري هئا.

1991ع ۾ ڊاڪٽر محبتَ علمي دنيا ۾ پير پائيندي، سڀ کان اڳ جنهن شَي جي سنڌي تحقيقي دنيا لاءِ ضرورت سمجهي ۽ ان لاءِ پنهنجي سِرِ تحريري ڪم جي شروعات ڪئي، اهو انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا جوڙڻ هو ان سلسلي ۾ هن انسائيڪلوپيڊيا بابت تعارفي مضمون لکيو ۽ ڪم جي شروعات ڪندي فهرستون ناهڻ ۽ مواد سهيڙڻ شروع ڪيو ان دوران کيس انسائيڪلوپيڊيا لاءِ سائنسي ۽ فني اصطلاحسازيءَ جي ضرورت محسوس ٿي، ته هن ان ڪم کي به هٿ ۾ کنيو ۽ ٻول گهاڙيتو ۽ سنڌيءَ ۾ سائنسي ۽ فني اصطلاحسازي نالي مقالا لکيا جن ۾ هُن اِن حوالي سان پيچرا ناهڻ جا ڏَس ڏيندي، ڪجهه علمي ۽ سائنسي اصطلاحن جا سيٽَ به متعارف ڪرايا. اهي مضمون ڊاڪٽر محبت جي ٻهرين ورسيءَ تي ڇپرايل ڪتاب "انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا" (1998ع) ۾ سهيڙيل آهن. افسوس آهي ته سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي ڇپايل انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (جلد پهريون — الف-ب، 2009ع) ۾ ڊاڪٽر محبت جي انهن ڪوششن جو ذڪر نالي ماتر هِن ريت ڪيو ويو آهي ته "نوجوان محقق ڊاڪٽر محبت ٻرڙي 'سنڌي انسائيڪلوپيڊيا' عنوان سان هڪڙو ڪتابڙو ڇپرايو." (ص 17). جڏهن ته ساڳي صفحي تي اهو پڻ ڄاڻايل آهي ته سنڌي لئنگئيج اٿارٽي پاران انسائيڪلوپيڊيا اسڪيم بابت سوچ ويچار 1994ع ۾ شروع ٿي ۽ 1998ع ۾ 'انسائيڪلوپيڊيانا بابت سيل' جوڙي ڪم جي شروعات ڪئي وئي. اها سراسر ڊاڪٽر محبت سان علمي زيادتي آهي، جو کيس نه رڳو جائز ڪريڊٽ (ڪيل ڪم جي مڃتا) نه ڏنو ويو آهي (جيتوڻيڪ ڊاڪٽر محبت ڪڏهن به مڃتا جي پرواهه نه ڪئي)، پر سندس ڪتاب جو نالو به غلط لکڻ سميت ٻڌايو ويو آهي ته ڊاڪٽر محبت ڪتابڙو ڇپرايو. ان کان سواءِ نه ئي سندس ان ڪتاب جو 'الف' اکر ۾ هڪ داخلا طور ذڪر ڪيو ويو آهي. جڏهن ته سندس ٻين ڪتابن "اٽڪ قلعي کان" (ترجمو)، "اڄو ته پنهنجي سنڌي لکت سنواريون" "ٻوليءَ جو ٻَڻُ" ۽ "ٻول جو ٻَڻُ" جون داخلائون پڻ درج ناهن ڪيون ويون. بهرحال، ان دوران ڊاڪٽر محبت جي شناسائي جناب ايم.ايڇ. پنهور سان ٿِي. ڊاڪٽر صاحب سندس مقالن کي بيحد اهم ڄاتو ۽ ضرورت سمجهي ته ان ڪارائتي مواد جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ گهرجي. هتي تحريري طور اهو ڄاڻائڻ پڻ منهنجو فرض

آهي تہ ڊاڪٽر محبت ئي اهو پهريون سنڌيڪار آهي جنهن باضابطا طور پنهور صاحب جي مقالن کي ترجمو ڪرڻ سميت سندس اهم ترين ڪتابن مان ڪِرانالاجِيڪل ڊڪشنري آف سنڌ“ ۽ ”سورس مٽيريل آن سنڌ“ جو ترجمو پڻ ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. خاص ڪري ”ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ“ جا تہ ڪيترائي باب ماهوار ڪونج لاڙڪاڻو ۽ ماهوار ڪينجهر رسالن ۾ پڻ ڇپيل آهن ۽ جن کي سهيڙڻ منهنجو اينڊڙ ٽاسڪ (مقرر ذميواري) هوندو. پنهور صاحب جا مقالا ڊاڪٽر محبت جن مقصدن هيٺ ترجمو ڪيا، انهن جو ذڪر هن ٽن هنڌن تي هن ريت ڪيو آهي:

1. ”توهان (ايم.ايڇ. پنهور) جي تحقيق سنڌ ۾ سنڌ بابت هڪ وڏيءَ ۽ مڪيہ کوٽ کي پورو ڪري ٿي ... توهان جو مواد نہ رڳو علمي ۽ تحقيقي آهي پر سنڌ سان بہ واسطيدار آهي“ (ڏسو: جناب ايم.ايڇ. پنهور ڏانهن خط-1)
2. ”... اهي سڀ مضمون [سنڌ جون ٻوليون، سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ ماڻهو پاٿر چمار ۽ ماڻهوجهڙوجانار ۽ ماڻهو] هڪ وڏي موضوع جي مختلف پاسن کي ظاهر ڪن ٿا. خاص ڪري ماڻهوءَ جي اوائلي ماحول ۽ ماڻهوءَ جي ٻوليءَ بابت. جڏهن سڀ مضمون ڇپجي ويندا تہ ماڻهوءَ جي آڳاٽي دَور بابت ’گهڻو ڪجهہ‘ سمجهہ ۾ اچڻ جوڳو ٿي پوندو..“ (5 فيبروري 1995ع تي، ڊاڪٽر محبت جو مون ڏانهن لکيل ذاتي خط ۾ اظهار.)
3. ”هِن پيري ماڻهوءَ جي ابتدائي سماج تي لکڻ جو ارادو ٻَڌم. سنڌيءَ ۾ هن موضوع تي مواد نہ هجڻ برابر آهي. خوش قسمتيءَ سان ايم.ايڇ. پنهور صاحب جن انهيءَ موضوع تي بہ ڪيترائي اعلىٰ پائي جا علمي مضمون لکي ورتا آهن جيڪي انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ الٿو ڪري سنڌي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪندي خوشي محسوس ڪيان ٿو. هن موضوع کي ڀرپور نموني سمجهڻ لائق ڪجهہ ننڍن ننڍن وضاحتي مضمونن جي گهرج محسوس ٿي، جيڪا پوري ڪرڻ لاءِ پُوجائي ڪئلينڊر بابت بنيادي ڄاڻ، پاٿر چمار ۽ انساني ابتدا (ماڻهوجهڙوجانار ۽ ماڻهو) جهڙا مضمون لکيا اٿم. انهن مضمونن ۾ ڪيترن ئي نوَن اڳ اڻجاتل اصطلاحن سان واسطو پوي ٿو، تو ٽي جو انهن جو ڪوش (Glossary) گڏ ڏنو اٿم. (ناز سنائيءَ ڏانهن لکيل خط مان ٽُڪرو، جيڪو ماهوار ”ڪينجهر“ حيدرآباد ۾، مارچ 1995ع ۾ ڇپيو.)

افسوس تہ اهو ڪوش ڇپجي نہ سگهيو ۽ پبلشر (ايڊيٽر) وٽ اڻ ڇپيل رهجي ويو يا وڃائنس گم ٿي ويو. پر اسان وٽ ان جي ڪا بہ ڪاپي موجود ناهي. ان ڪري ئي مون هن ڪتاب ۾ ڏنل پنهور صاحب، مسز پنهور ۽ ڊاڪٽر محبت جي مقالن ۽ مضمونن مان نئين سِر ڪوش جوڙي پيش ڪيو آهي. تہ جيئن سنڌي لغت ۾ پڻ واڌارو ٿي سگهي، جو تہ ان ۾ ڊاڪٽر محبت گهڻا ئي نوان سنڌي لفظ متعارف ڪرايا (جوڙيا) آهن.

ڊاڪٽر محبتؔ 1993ع جي شروعات کان جناب ايم.ايڇ. پنهور جي مقالن، مضمونن ۽ ڪتابن جو ترجمو ڪرڻ جي وڏي رٿا جوڙي هئي، جنهن ۾ هُن نہ صرف پنهور صاحب جي ٻن ڪتابن ”ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري...“ ۽ ”سورس مٽيريل...“ جي

ترجمن جو ڪم شروع ڪري ڏنو هو. پر پنهور صاحب جي مقالن ۽ مضمونن جي ضخيم سهيڙ بعنوان "اينشنٽ سنڌ" (Ancient Sindh) (انڇپيل) مان ترجما پڻ سروع ڪري ڏنا هئا ۽ ڪجهه ٻين ميسر مضمونن مان پڻ ترجمو پئي ڪيو. اهو ڪم ٿوري-وقتي ۽ سهولت وارو نه هو. پر وڏي محنت، صبر، انگريزي ۽ سنڌي ٻولين تي سٺي مهارت، سائنسي اصطلاحن کان آگاهيءَ، آثار قديمه جي مناسب ڄاڻ وارو. گهڻ-وقتي ۽ مشڪل-پسند ڪم هو. جنهن لاءِ ذهني سُڪون پڻ گهربل هو ان کان سواءِ ان گُورهي ترجمي لاءِ پنهنجي ڏيهه سان وڏي محبت پڻ ضروري هئي. خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ڊاڪٽر محبت انهن سڀني وٿن ۽ وکرن کان ڪم وٺي رهيو هو. جيڪي سندس مزاج ۾ سمايل هيون. هُو مڙئي سڙئي ڪم مان نه ڄاڻيندو هو ۽ نه ئي اهڙو ڪم ڪرڻ جي خواهش رکندو هو اهو ئي سبب آهي، جو هُو هيڏا مقالا ۽ مضمون ترجمو ڪري سگهيو. جيڪي سنڌي ٻوليءَ ۾ پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ به گهڻن کي وڏو ڏيان لڳائڻو پوندو

انتهائي وڏو ڏک، زندگيءَ ۾ سدائين رهندڙ پيڙ، ته ڊاڪٽر محبت وڏي ڄمار نه ڄا مناسب عمرِ به ماڻي نه سگهيو ۽ جوانيءَ ۾ ئي وڇوڙي جا طويل وَڍَ ڏئي، يادن جي غيرطبعي دنيا وڃي وَسائي. انهن احساسن ۽ ڪيفيتن جو اظهار لفظن ۾ قيد نه ٿو ڪري سگهجي، پر ان کي فقط محسوس ڪري سگهجي ٿو:

مون سي ڏِٺا ماءِ، جَنين ڏٺو پرينءَ کي،
ڪَري نه سگهان ڪاءِ، اُنين سَندِي ڳالهڙي. (لطيف)

مَئي 2004ع ۾، حيدرآباد ۾، ڊاڪٽر محبت جي ستين ورسيءَ جِي صدارت، جناب ايم.ايڇ. پنهور ڪئي هئي ۽ ٻيهر اپريل 2007ع ۾، ڪراچيءَ ۾، ڊاڪٽر محبت جي ڏهين ورسيءَ ۾ خاص مهمان طور پنهور صاحب شرڪت ڪئي هئي. پنهور صاحب ڊاڪٽر محبت بابت چيو هو ته هُن ۾ وڏو پوٽينشل هو. هُو جيڪڏهن 45 بدران 75 سال حياتي ماڻي ها ته الائي ڇا هجي ها! هُو تمام گهڻو لرنيت ماڻهو هو..

ڪراچيءَ ۾ منعقد ڪيل ورسيءَ ۾ مون جڏهن ڊاڪٽر محبت جو پروفائيل پڙهندي اهو ڄاڻايو ته هُن پنهور صاحب جا ڪيئي مقالا ترجمو ڪيا هئا جن مان ڪي مقالا ڊاڪٽر محبت جي ڇپايل ڪتاب "ماڻهو ۽ ماڻهپو" (1999ع) ۾ شامل آهن، ته اهو ٻڌي، پنهور صاحب جي مُنهن تي مِٺڙي مُرڪ پکيڙجي وئي هئي. ورسي-تقريب جي پڄاڻيءَ تي مون پنهور صاحب کي چيو هو ته ايندڙ سال مان ڊاڪٽر محبت ٻاران سندن ترجمو ڪيل مقالن ۽ مضمونن کي سهيڙيندم، ته ٻاڻ ڏاڍو خوش ٿيو هو. افسوس ته هڪ هفتي کان پوءِ ئي پنهور صاحب جي ڏکوئيندڙ وفات ٿي هئي. مان اهو وعدو ته 2008ع ۾ پورو ڪري نه سگهيس جو 2007ع ۾ قنبر وارو گهَر وکرو ٿِي وڃن ڪري، 2008ع ۽ 2009ع ۾ گهَرو مسئلن ۾ رُنديل رهيس، جنهن سان مُون ۽ هن ڪتاب هڪ وڏو انتظار سَٺو آهي. پر هِن سال مون جنوري-مارچ مهينن ۾ مسلسل هنن مقالن ۽ مضمونن تي محنت ڪري ڪتاب کي موجوده روپ ۾ تيار ڪيو آهي. جنهن لاءِ ڪافي حد تائين اطمينان محسوس ڪيان ٿو. ان جو اندازو پڻ اوهان کي ڪتاب جي مطالعي

سان ٿي سگهندو. مون پنهور صاحب جي ستن مقالن کي، سواءِ سنڌ ۾ زرعي-آبهوائي علائقن بابت نئين سوچ جي (جو ته ان جي انگريزي ڪاپي هٿ ٿي نه سگهي). اصلي انگريزي مقالن تان پيٽيو آهي ۽ مسز فرزانه پنهور جي مضمون کي به چڪاسيو آهي، ته جيئن سنن ۽ اصطلاحن توڙي انهن جي انگريزي اسپيلن جي غلطي وس پڄي نه رهي. ان کان سواءِ ڪافي مقالن کي ڊاڪٽر محبت جي اصل ترجمي سان پڻ پيٽيو اٿم ته جيئن سنڌي ترجمي جي پڻ خاطري رهي ۽ ڪا شي ڪُتل محسوس نه ٿئي، جو ته ڇپائيءَ ۾ بنا پروفن جون ڪيتريون ئي غلطيون رهجي وڃن ٿيون. ٻن مقالن "سنڌ ۾ ماڻهو ۽ "سنڌ جون ٻوليون ۾ ڏنل نقشا ۽ تصويرون پڻ ڇپيل مقالن ۾ شامل نه هيون، جيڪي پڻ هتي شامل ڪيون ويون آهن. ان کان سواءِ ايم.ايڇ. پنهور ۽ ڊاڪٽر محبت جي ٽن خطن کي پڻ رڪارڊ جو حصو بڻايو اٿم. افسوس ته پنهور صاحب جو ترجمو ڪيل هڪ مضمون "پاڪستان ۾ سنڌ جي معاشي ڦرلٽ" (ڇپيل روزاني "جاڳو" ڪراچي) باوجود انتهائي ڪوشش جي ملي نه سگهيو. ان ڪري جڏهن ان جي ڪاپي ملي، ته ڊاڪٽر صاحب جي ڪنهن ٻئي ڪتاب ۾ شامل ڪبو. پنهور صاحب جو مقالو "سنڌ ۾ ماڻهو" ۽ ڊاڪٽر محبت جا ٻه ننڍا مقالا، سندس ڪتاب **"ماڻهو ۽ ماڻهپو"** ۾ پڻ ڇپيل هئا. جيڪي اصل ۾ موجوده ڪتاب جو حصو آهن. ان ڪري انهن کي ٻيهر ڇپيو آهي. ارادو رکان ٿو ته ڪتاب **"ماڻهو ۽ ماڻهپو"** کي ٻيهر سٺي طرح ۽ ڀرپور نموني سهيڙي پيش ڪندس، جنهن ۾ ڊاڪٽر محبت جا موضوع سان واسطيدار ٻيا مضمون پڻ شامل ڪندس.

منهنجي دوست ۽ ڊاڪٽر محبت اڪيڊميءَ جي سجاڳ ميمبر دين محمد ڪلهوڙي وڏي محنت ڪري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشوري جي تحقيقي لائبريريءَ مان هن ڪتاب ۾ شامل ڪجهه مضمون فوٽو ڪاپي ڪرائي موڪليا جنهن لاءِ سندس تمام گهڻو ٿورائتو آهيان. ڊاڪٽر محبت اڪيڊميءَ جي چيئرمين ۽ پنهنجي ويجهي دوست عبدالستار هَڪڙي هر سال جيان هِن سال به ڪتاب جي ڇپائيءَ لاءِ مالي سهائتا ڪئي، جنهن لاءِ سندس وڏيون مهربانيون. سندس سات کان سواءِ اڪيڊمي اڻپوري آهي، جنهن سان هُو هر لحاظ سان نڀائيندو پيو اچي. هن جي من ۾ سنڌ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻ جا جذبا سدائين موجود رهيا آهن.

مان اطمينان محسوس ٿو ڪريان ته مون ڊاڪٽر صاحب جو هي ڪتاب سهيڙي، تيار ڪري، پنهنجو فرض نڀائڻ جي مڪمل ڪوشش ڪئي آهي. ڊاڪٽر صاحب اهڙو ئي ماڻهو ته هو: پنهنجي سنڌ وطن، سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب سان بي انتها پيار ڪندڙ ۽ انهن لاءِ سدائين سوچيندڙ ۽ لوچيندڙ.

سات سلامت.

رياضت برڙو
30-مارچ 2010ع
لاڙڪاڻو

ايـم.ايـچ. پنـهـور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سنڌ ۾ ماڻهو

پاٿر جمار کان نوپهڻي تائين

جُهوپهڻي (Paleolithic) جمار جنهن کي پاٿر جمار (Stone Age) يعني پٿر جي وڪرن وارو زمانو پڻ سڏيو ويجي ٿو. پنهنجن وڪرن ۽ وقت جي حوالي سان هن طرح ڦانڊي ويجي ٿي:

10 لک — 1 لک ورهه ق.م

اوائلي جهوپهڻي جمار (Early Paleolithic Age).

هن جمار کي پراڻي پاٿر جمار (Old Stone Age) يا هيٺين پاٿر جمار (Lower Stone Age) پڻ سڏيو ويجي ٿو.

1 لک — 40 هزار ورهه ق.م

وچين (Middle) جهوپهڻي جمار.

هن جمار کي وچين (Middle) پاٿر جمار پڻ سڏيو ويجي ٿو

40 هزار — 10 هزار ورهه ق.م

ديرائت (Late) جهوپهڻي جمار.

هن جمار کي ديرائت (Late) پاٿر جمار يا مٿئين (Upper) پاٿر جمار پڻ سڏيو ويجي ٿو.

انساني سڀيتا (Human Civilization) واري زماني کي هن طرح ڦانڊيو ويجي ٿو:

10 هزار — 5 هزار ورهه ق.م: وچپهڻي (Mesolithic) جمار.

(وچپهڻي ۽ وچين پاٿر جمار ۾ فرق کي ذهن ۾ رکڻ گهرجي.)

7500 — 3000 ورهه ق.م: نوپهڻي (Neolithic) جمار.

3770 ورهه ق.م کان شروع: ٻنگارپهڻي (Aeneolithic) يا تاماپهڻي (Chalcolithic) جمار.

1400 ورهه ق.م کان شروع: لوهي جمار (Iron Age).

(ٻنگارپهڻي ۽ لوهي جمار کي پاٿر ۾ شامل نه ٿو سمجهيو ويجي.)

(ڌرتيءَ جي ڄمار جي حوالي سان وقت کي جن مُدن ۾ ورهايو ويجي ٿو. انهن مان آخري/پوئين/هلندڙ وڏي-مدي واپَل (Period) کي چاريت (Quaternary) سڏجي ٿو. جيڪو ٻن نسبتاً ننڍن مَدن پاپَلن (Epochs) ۾ ورهائي، پهرئين پاپَل کي جَجهرُوپ (Pleistocene)* ۽ ٻئي (پوئين، هلندڙ) پاپَل کي سَيرُوپ (Holocene)♦ سڏيو وڃي ٿو. پوڄاڻي (Geological)♥ ڪئلينڊر جي حوالي سان سيروپ پاپل (Holocene Epoch) ۾ انساني سڀيتا جي حوالي سان وچپٿي (Mesolithic) ڄمار جي ابتدائن کي پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ساڪيات (Contemporary) سمجهيو وڃي ٿو.)

ماڻهو (Human Being) جن ساهوارن (Livings) جانارن (Animals) جي ڊگهيءَ قطار مان اسري، اڄوڪي منهن مهانڊي، هڏ ڪاٺ ۽ ذهني ڏات ڏاهپ کي پهتو آهي، انهن جانارن مان ڪجهه جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

1. ڏاڪٽباندر/آسترالو پٿيڪس (Australopithecus)

50 لک — 1 لک 20 هزار ورهه ق.م تائين موجود هو. باندر جهڙي جانار جو هيءَ قسم مختلف نمونن جا اوائلي پاٿر وکر ڪم آڻيندڙ ماڻوت (Hominid، هومينڊ. ماڻهوءَ سان ڪِي قدر مشابهت رکندڙ) هو. پٿر جا قدرتي طرح ملندڙ يا ٺهي پيل اهڙا ڳوڙها ڳنڍيا جيڪي شڪاري وکر طور ڪم آڻي سگهجن. انهن

---

* ججهروپ (Pleistocene): ججهه = ججهو+روپ = صورت.
Pleistos (پلئيسٽو) = ججهو + Kainos (ڪائنو) Cene (سين) = تازو (روپ). مولسڪ (mollusc) نالي جاندارن جي ملندڙ پاهٽيل (fossilized) وجودن جي حوالي سان سڏجندڙ جيڪي هن دَور جي ٺاڪرو پرتن ۾ جهجهيءَ ڳٽپ ۾ ملن ٿا.
جهجهروپ جي ابتدا 10 لک ورهه اڳ ٿئي ٿي ۽ 10 هزار ورهه ق.م ڌاري ختم ٿئي ٿي. (ڪي عالم ان جي ابتدا 20 لک ۽ ڪي 70 لک ورهه اڳ مقرر ڪن ٿا)
♦ سيروپ (Holocens): سپ = هڙئي، مڙيوئي+روپ = صورت
Holos (هولو) = سپ + Kainos (ڪائنو) Cene (سين) = تازو (روپ) آخري بارفاٿپ (Glaciation) يعني پوئين برفاني ڄمار (Ice Age) يا بارفي دَور (Glacial Period) سان لڳ يڳ ساڪيات ۽ پوڄاڻي ڪئلينڊر ۾ سڀ کان پويون، تازو عرصو
سيروپ جي ابتدا لڳ ڀڳ 10 هزار ورهه ق.م ڌاري ٿي ۽ اڄا سوڌو هلندڙ آهي.
♥ پُوڄاڻ (Geology): پو = پوڻ، ڌرتي + ڄاڻ = علم. يعني ڌرتيءَ (يا ڌرتيءَ جي ڪل) ۽ ان جي تاريخ سان واسطيدار سُڄاڻ (Science) جنهن سان ڳنڍ مخصوص دَورن ۾ واسطيدار وٿن ٻوٽن ۽ جناورن جو ذڪر آهي.
Geo (جيو)= ڌرتي + Logos (لاگو)= علمي بحث [پوڄاڻي = پوڄاڻ سان واسطيدار]

کي ڏاکٽباندر 30 لک ــ 10 لک ورهه اڳ تائين ڪم آئيندو رهيو. انهن پاڻ وکرن سان گڏ کي هڏاون وکر بہ سندس واهپي ۾ هئا. هو مختلف قسمن جي سوئرن ۽ هرڻن جو شڪار ڪندو ۽ هِت هُتِ (جتي کاڌ خوراڪ ۽ رهائش ممڪن ٿي سگهي) رلندو رهندو هو. هن مُدي کي پاڻ چمار جي باک يا باڪپهٽي (Eolithic) چمار بہ سڏجي ٿو. ڏاکٽباندر جا اڳيلا (Predecessors)، جيڪي اڳ ۾ ظاهر ٿيا يا آيا هجن) راماباندر (Ramapithecus) ۽ اڳ ٻول مانس (-Pre sinjunthropus) آهن. راماباندر جا هڏا انڊيا جي سوالڪ (Siwalik) ٽڪرين مان لڌا ويا ۽ 1 ڪروڙ 40 لک ورهه آڳاٽا سمجهيا وڃن ٿا. ۽ پوٺوار (Potwar، پوٺوهار) مان لڌل پاهٽيل هڏن جي چمار 80 لک کان 1 ڪروڙ ورهه آڳاٽي ڪٿي وئي آهي. راماباندر ۽ اڳ ٻول مانس وکر ڪم نہ آڻيندا هئا. ۽ گهٽي ڀاڳي مختلف وڻن جي نرم پاڙن، گلن، مُڪڙين، ميوَن، ٻوڻن، ماکيءَ وغيره تي گذارو ڪندا هئا.

2. ماڻُو اپير/هومو اريڪٽس (Homo Erectus)

ماڻو اپير 12 لک ــ 10 لک ورهه اڳ تائين واري مدي دوران رهندڙ هو. ماڻو اپير واري سٽ ۾ هيٺ ڄاڻايل انساني قسم موجود هئا:

جاوا ماڻهو (Java man): 5 لک 15 هزار ــ 3 لک 50 هزار ورهه ق.م.

پيڪن/پيڪنگ ماڻهو (Peking-man): 4 لک 50 هزار 4 لک ورهه ق.م.

ماريطاني ماڻهو (Mauritanicus-man).

هينڊلبرگ ماڻهو (Hiedelburg-man) وغيره.

اهي سڀ 3 لک ــ 1 لک ورهه اڳ تائين موجود هئا ۽ هٿ ٺهيا ڪهاڙا، ڪاٽڪ ڪٽيندڙ (Cutting) اوزار ۽ پٿر جا ننڍا ننڍا ڳنڍيا وکر طور ڪم آڻيندا هئا. انهن جي ميڄاڳ (ميڄالو+اڳيون، cerebrum، وڏو مغز ميڄالي جو مٿيون ۽ اڳيون وڏو حصو) جو مقدار ڏاکٽباندر جي ڀيٽ ۾ هيٺو هو. سوانسڪومب (Swanscombe) ۽ سٽائينهيمر (Steinheim) ماڻهن (2 لک 50 هزار ورهه ق.م) جو مغزي خانو هاڻوڪي ماڻهوءَ جي مغزي خاني (کوپڙي) جيترو (15 سو ڪيوبڪ سينٽي ميٽر) هو. ماڻو اپير کان ترت پوءِ ذات ماڻو سُڏيت (Homo Sapien، هومو سئيپين) هو جيڪو 4 لک کان 1 لک 80 هزار ورهه ق.م اڳ تائين واري مدي دوران ڪيڏندو ڪڏندو رهيو. پر گهڻا ماهر سوانسڪومب ۽ سٽائينهيمر کي ماڻو اپير جي جٿي ۾ ڳڻن ٿا. ماڻو اپير وٽ اڳريون ڪتب آڻڻ جي ڏات گالهائڻ جي سگهہ ۽ سوچڻ جي سرت اسان جي ڀيٽ ۾ گهٽ هئي پر پڪ آهي تہ سوچي سگهندو هو. هو ڏاکٽباندر جي ڀيٽ ۾ سلو ۽ سڌريل وکر

ٺاهي سگهندو هو ۽ انهن جي واهپي کان چڱي طرح واقف هو. هو باهه کان واقف ٿي چڪو هو ۽ سادڙن اوائلي ڪاٺڪ وکرن کان ترقي ڪري ان ڏاڪي تي پهتو هو جو کهرو (مُڏو سُڏو) ڪهاڙو ٺاهي سگهي، جنهن جي واهر سان وڏن وڏن جانورن جو شڪار ڪري سگهندو هو. ان سان گڏ ڳالهائي باهه ٻاري سگهڻ جي ڪري شڪار لاءِ سِٽا رٿي تيار ڪندو هو. مثال طور، ڪنهن گج (هاٿيءَ) جي پٺيان ۽ پاسن کان باهه ڪنهن جاتل هڪ پاسي ڊوڙايو ويندو هو جنهن پاسي وڏا وڏا پڪڙ کڏا (Pit falls) موجود هوندا هئا. جن ۾ اهو ڪِري اڙجي پوندو هو.

باهه جي واهپي جا سڀ کان آڳاٽا آثار 4 لک ورهه پراڻا آهن.

3. ماڻُو سڌيت/هومو سئيپينز (Homo Sapiens)

ماڻو سڌيت واري سٽ ۾ هيٺ ڄاڻايل انساني قسم موجود هئا:

نيئينڊرٿل ماڻهو (Neanderthal-man)

روڊيشيا ماڻهو (Rhodesia man)

ڪرومئگن ماڻهو (Cro-Magnon man)

ماڻو سڌيت 1 لک کان 35 هزار ورهه ق.م اڳ تائين موجود رهيو. جيڪي ججهروپ جي پڇاڻيءَ وارا ڏينهن هئا هن سڌريل هٿ ڪهاڙي جهڙا وکر ٺاهيا ماڻو سڌيت ميڄاڳ (Cerebrum) جو مقدار 1450 ڪ.س (ڪيوبڪ سينٽي ميٽر) هو. ڳالهائڻ جي سگهه سڌاري ۽ وڌائي چڪو. قدرتي باهه واپرائڻ جو عمل جاري رکندو آيو ۽ سادو سودو اجهو، جهپو جوڙي رهڻ لڳو.

وچين جهوپهٽي ۾ ماڻو سڌيت جا مثال آهن:

❊ **اوائلي** (Early) **نيئينڊرٿل ماڻهو**: 1 لک — 70 هزار ورهه ق.م.

❊ **ديرائتا** (Late) **نيئينڊرٿل ماڻهو**: 70 هزار — 35 هزار ورهه ق.م.

نيئينڊرٿل ماڻهو ماڻو سڌيت جي پيٽ ۾ ماڻو اپير کي وڌيڪ ويجهو هو. هن کي باهه تي ڪنٽرول هو ۽ اها گهرج مهل ٻاري سگهيو ٿي. جانورن جو چَم/چوڙو سبي تنبو ۽ پٽراٿيون ٺاهي سگهندو هو. تنبوءَ کي سهارو ڏيڻ لاءِ ڪاٺ جون ڪي گهربل شيون به گهڙي سگهيو ٿي. هن جهويا به ٺاهيا ٿي ته گفائن ۾ به رهندو هو هن موت کان پوءِ واري حياتيءَ ۾ ڀروسو رکيو ٿي ۽ هڏن تي اڪر جو ڪم ڪري سگهندو هو.

مٿيون جهوپهٽي ماڻهو (Upper Paleolithic Man)

هو 35 هزار کان 10 هزار ق.م تائين موجود رهيو. هن بابت پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هڪ جديد ماڻهو هو. جيڪو 15 هزار ورهه ق.م ڌاري پنهنجي

انتهائي سڌريل سطح کي پهتو. هن ئي قبيلائي سرشتو پيدا ڪيو. ڪي 25 هزار ورهه اڳ نيئينڊرٿل ماڻهوءَ جي جاءِ ڪرومئگنن ماڻهوءَ ولاري ۽ ٿي سگهي ٿو ته هن نيئينڊرٿل ماڻهو کي ماري ڇڏيو هجي. ڪرومئگنن هاڻوڪن اينگلو-سئڪسن (Anglo-Saxon) ۽ اسڪينڊينيويائي (Scandinavian) ماڻهن جيان هو. هن جي کوپريءَ جي گنجائش هاڻوڪن يورپي ماڻهن جيتري هئي. انهن ماڻهن مختلف گفائن ۾ تصويرون چٽيون. ڪرومئگنن ماڻهن شڪار ڪرڻ لاءِ ڪوڙڪا ۽ پڪڙ ڪڏا ناهيا ۽ لڪي گهات هڻي سگهندا هئا هن جنن، ڀوتن، وهمن (وهمي، تصوراتي وجودن)، جادو ٽوٽيم (Totem، ڪنهن قبيلي جو ان تائين محدود اهڃاڻي، وهمي، مقدس نشان) ۽ ٽابو (Taboo، جن شين/ تصورن کي مقدس سمجهيو وڃي انهن بابت عقيدن وارو سرشتو) ۾ ڀروسو رکيو ٿي. هو هڪ سٺو فنڪار (Sculptor، نقاش، بت تراش، مجسمه ساز) ۽ وينجهار (Engraver، سخت سطح تي اکر ڪنڊڻ) هو.

ماڻهوءَ جا سڀ کان آڳاٽا وڏڙا (Ancestors) باندر-جهڙا (Ape-like) ماڻوت (Hominids) هئا جيڪي 200 لک ورهن کان 40 لک ورهه اڳ تائين واري عرصي ۾ ٿي گذريا آهن. انهيءَ باندر جهڙي ماڻوت جي چاڙيءَ جا هڏا 1930ع ۾ سوالڪ ٽڪرين مان لڌا ۽ انهن جهڙا ٻيا هڏا افريڪا ۾ به هٿ آيا. اهو ماڻوت يا ماڻهوءَ جهڙو اتميت (Primate، جانارن جي ان شاخ جو نالو جنهن جو آخري سرموڙ ماڻهو آهي) راماباندر سڏجي ٿو ۽ ڏاڪٽباندر جو آڳيلو (Predecessor) آهي، جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته اُپو ٿي، ٻن پيرن تي گهمي سگهندو هو. سوالڪي (Siwaliks) جانوٽ (جانار جهڙو هر وجود، ننڍو توڙي وڏو جيڪو ڪنهن مخصوص مدي يا علائقي ۾ مليو) سنڌ ۾ گاج ٽڪرين جي جوڙجڪ واري مدي سان ساڪيات آهن. راماباندر ممڪن آهي ته سنڌ جي الهندين ٽڪرين ۽ جبلن ۾ گهميو گهتيو هجي، پر ان ايراضيءَ ۾ هن جو پاهڻ (Fossil) ملڻ هڪ ڀاڳ چئبو.

ياد رهي ته قبيلائي سرشتي جي رواج کان اڳ واري سڄي مدي دوران انسانذات هڪ غير طبقاتي سماج ۾ گذاريندي رهي آهي، جنهن ۾ ڪو به معاشي، سياسي ڦورو طبقو يا ڦرجندڙ طبقو موجود نه هو. ڌرتي ۽ ان جا خزانا سڀني جي هڪ جهڙي ملڪيت هئا ۽ پورهيت پنهنجي ڪُل پورهئي جو مالڪ پاڻ هو. جيئن ته سڄي برادريءَ جو هر فرد، جيڪو پورهيو ڪري سگهي، پورهيو ڪندڙ هو تنهنڪري سڀني جي گڏيل پورهئي جو گڏيل مالڪ برادري ئي هئي. جيڪا هر هڪ کي سندس گهرج آهر پنهنجا سمورا وسيلا مهيا ڪندي هئي. - سنڌيڪار

راماباندر جي هڪ مڪمل هيين جاڙي ڪور (Kaur) ويجهو پونوار مان تازو ٿي لڌي آهي. جنهن کي 1 ڪروڙ کان 80 لک ورهه آڳاٽو چيو وڃي ٿو
ڏاڪٽباندر جون ٻه ذاتيون آهن: ڏاڪٽباندر ٻلوان (Australopithecus Robustus) ۽ ڏاڪٽباندر افريڪي (Australopithecus Africanus). جنهن کي ڪجهه وڏيڪ اسريل ڏاڪٽباندر به سمجهيو ويندو آهي پهريون قسم ڪجهه وڏو هو، وڏيڪ کهرو (بدمزاج اڻ گهڙيو) هو. پوريءَ طرح ٻاجين تي گذارو ڪندو هو پويون قسم قد جو ڪجهه هلڪو هو ۽ گوشت تي گذارو ڪندو هو. پهريون نابود ٿي ويو ۽ وڏو امڪان آهي تہ جديد ماڻهوءَ جو وڏڙو نہ هو، پر ٻيو (پويون) يعني افريڪي پڪ ٿي ماڻهوءَ جو وڏڙو هو. اڳيون (پهريون) پنج فوٽ ڊگهو هو ۽ وزن 140 پائونڊ هوس ۽ ٻيو (پويون) چار فوٽ ڊگهو ۽ 100 پائونڊ وزن رکندڙ هو.
پنهنجيءَ 35 لک ورهي ارتقائي زندگيءَ ۾ گذاريل وقت جو 99.666 حصو "ماڻهو" جهنگلي پکين، ٻجن، ميون، ڪجهه قسمن جي اوپڙ جي پاڙن ۽ ماکيءَ تي گذارو ڪندڙ شڪاري-ڪم-ڪاڏو ميڙيندڙ ٿي رهيو. آخري، رڳو 10 — 12 هزارن ورهن دوران هُو جانورن کي پالڻ لڳو ۽ پوکراهپ جي عمل ۾ داخل ٿيو. جن موٽ ۾ وري سندس گذارڻ جي اوائلي ڍنگ کي تبديل ڪري ڇڏيو. هو رڳو ان ننڍڙي مدي دوران پنهنجي اوائلي ڍنگ کي تبديل ڪري ڇڏيو. هو رڳو ان ننڍڙي مدي دوران پنهنجي اوائلي پاٿر، هاڏر ۽ ڪاٺر وکرن سان گڏ ڪي ٻيا ڏاتو ڪم آڻي سگهڻ لائق ٿيو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي جسم جي سگهه سان گڏ ڪي ٻيا ڏاتو ڪم آڻي سگهڻ لائق ٿيو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي جسم جي سگهه (energy) سان گڏ هڪ ٻي واڌو سگهه وڌائي سگهيو.
وکر ٺاهڻ لاءِ هر قسم جو پٿر ڪم نہ اچي سگهندو آهي. ڏڳندڙ جبلن مان نڪرندڙ پاڳار (Lava، رجيل پٿرن جي ڳار) ۾ ملندڙ چقمقي اثر رکندڙ فلنٽ (flint، آڳار) پٿر ۽ اوبسيڊين (Obsidian، ڪانگان ڪارو سڙيل پٿر)، چرٽ (Chert) ۽ ڪئارٽزيو (Quartzite) اهي پٿر آهن جيڪي وکر/اوزار ٺاهڻ لاءِ ڪم آڻبا آهن ڇو تہ انهن جو ڦر (Blade) ٺهي سگهي ٿو (جنهن جي ڌار ٺاهڻ سولي آهي.) ڪاٺڪ وکر ٺاهڻ لاءِ کهرا داڻيڪ (Granular) پٿر جيئن سماق (Granite) بيڪار آهي.
ڏاڪٽماندر پٿريلا وکر ڪم آڻيندو هو. هڪ گولائين يا اُپي/بيضوي پٿر کي هڪ پاسي کان ڇليو ويندو هو تہ جيئن ان کي ڇهنب/چڪ/اني/چوٽي يا ڌار ٺاهي سگهجي، جيڪا گوشت ۽ ٻاجين کي وڍي سگهي. سندس ٺاهيل وکر 35 لک ورهن ۾ انهيءَ سطح کان گهٽو مٿي اسري نہ سگهيا

* تازو ٿي ڏاڪٽباندر جي ٽين ذات بہ لڌي وئي آهي.

ماٺو اپير انهن ڏاڪٽباندر جي پيٽ ۾ ڪجهه وڏا ۽ وڌيڪ مختلف شڪلين وارا ڪاٽڪ وڪر ڪم آڻيندو هو. نه رڳو ايترو ته سندس وڪر وڌيڪ سڌريل هئا پر هن جتن جي صورت ۾، سهڪار ڪندي، گڏجي ڪم پئي ته ڪيو جيئن وڏا جهنگلي جانور — گج (هاٿي)، گينڊو، نديائي گهوڙو، اٺ، جهنگلي سوئر، گهوڙو، جهنگلي سانُ (Bison)، روجهه، ڦاڙهو وغيره ماري سگهي. آخري ڏاڪن ۾ هن پٿر جي ڇلهڙن (Flakcs) مان سهڻا هٿ ڪهاڙا گهڙي ورتا.

ماٺو سڌيت جي سلسلي ۾ جٽي سگهجي ٿو ته نيئيندرٿل ماڻهوءَ هٿ ڪهاڙا، آگار پٿر جا وڪر، ڇهنبدار ڇيلها (Scrapers)، ٽڪندي ڦر وارا چاقو، متڙڪا، ننڍا هٿ ڪهاڙا ۽ پٿر جا ننڍا ڳنڊا ڪم آندا پئي. وچين جهوپهٽي (هڪ لک کان 35 هزار ورهه ق.م تائين) جمار دوران ئي شڪاري طريقو سڌري مٿاهين سطح تي پهتو ۽ عام زندگيءَ ۾ رچجي ويو. شڪار ڪرڻ ۽ ڪوڙڪن ۾ ڦاسائڻ جي سلسلي ۾ ڏاڍا چيڙهالا طريقا آزمايا ويندا هئا.

متئين جهوپهٽي ۽ نوپهٽي جي وچ وارو عارضي مدو — وچپهٽي ڏاڪو رڳو ڪي ڏهه ورهه اڳ شروع ٿيو. هوري هوري پوڪراهپ جي ابتدا ٿيڻ لڳي. شڪارين ساڳيائي اڳوٽيءَ سطح وارا وڪر ڪم پئي آندا. پر هڏي ۽ سڱ جو واهپو وڌي ويو. تير ڪمان پوريءَ طرح اسري، سڌري چڪا هئا. مڇي مارينڌڙن ڪُنڍين (ونگڙن)، سُوئن، ڊوڊين/هڙهين ۽ ونجهن/ارتن (Paddles) جي واهپي مڇي مارڻ جي ڪم کي سولو ڪري ڇڏيو ۽ گولف ڪلب ڪراچي ۽ ڪجهه ٻين علائقن ۾ ته زندگي گذارڻ جو ڍنگ ئي اهو ٿي پيو. گولف ڪلب ڪراچي ۽ ٺارو ٽڪرين مان مليل وڪر ٻڌائن ٿا ته هيٺل سنڌ (Lower Sindh)، لاڙ جا ماڻهو گهڻي قدر ان نموني مڇيءَ تي گذارو ڪندا هئا.

پاٿر جماري صنعتون ۽ سنڌ ۾ انهن جا هنڌ

1975ع تائين هن موضوع تي تمام ٿورو ڪم ٿيو. تان جو برجيٽ آلچن (Bridget Allchin) ۽ سندس ساٿين سنڌ ۾ پاٿر جماري صنعتن (Factories) جي ووڙ شروع ڪئي. جن هنڌن تي ڦولها ڪئي وئي، اهي هئا: بکر چورلڪ (George) ويجهو روهڙي ٽڪريون، ڪوٽڏيجيءَ کان اڍائي ميل پري چنچا (Chancha) (شهنشاهه) بلوچ، ڪوٽڏيجي ويجهو ئي نواب پنجابي ڳوٺ ۽ حيدرآباد کان 25 ميل اولهه ۾ نيشنل هاءِ وي تي 101 ميل (واري [illegible] مان موجود پاٿر وڪري صنعت).

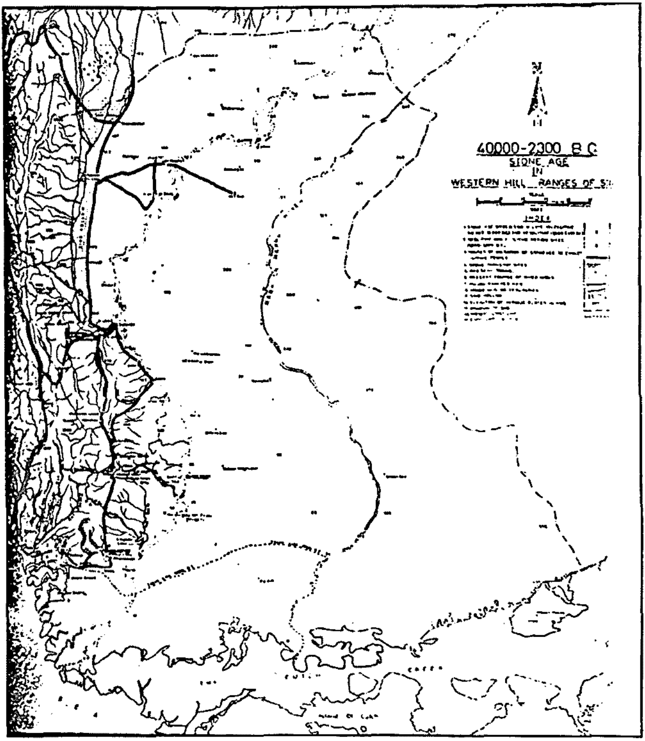
N
40000-2300 B C
STONE AGE
IN
WESTERN HILL RANGES OF

روهڙي هنڌ اسان کي مٿئين جهوپهٽي مدي کان هڙپا سڀيتا واري مُدي ڏانهن وٺي وڃي ٿو. هڙپا سڀيتا جي وکر-ناهکن (tool-makers) ٽڪريءَ جو مٿيون ڪار-رگو تهه صاف ڪري ڇڏيو هو ته جيئن ان جي هيٺيان لڪل پٿر جي ڳنڍن تي پهچي سگهن. جيڪي هلڪي رنگ وارا هئا. ڪوٽيل ۽ ڦٽو ڪيل مواد ۾ گهٽي قدر وچيان جهوپهٽي (1 لک ـــ 40 هزار ورهه پراڻو) وکر ۽ ڪجهه مٿيان جهوپهٽي وکر ملن ٿا. وچين جهوپهٽي مُدي جا هنرمند جيڪو چرٽ (chert) ڪم آڻيندا هئا. اهو گهرو خاڪي (Dark-grey) هو ۽ ان ۾ سنها چٽ هئا. چٽڪ ڪريم رنگ ڦوهارو ڪيل هجي. (هڙپا ۾ به اهو ئي ملي ٿو.) هڙپا ۾ ڏنڊوڙڪ ٿلهن (Work Platforms) تان هٿ نهيا وکر ۽ ڦر ناهڻ سبب لٽل چلهڙ مليا آهن. اهي چلهڙ اهڙي ڏِک ڏين ٿا چٽڪ اهي ڪنهن اهڙي پٿر جي ڳنڊي تان لٿا هجن جنهن مان چوڪنڊا ۽ اپا ڦر ناهيا ويا هجن. ڪي چلهڙ اهڙا به آهن جٺڪ پورِوچوٽ پاسن واري ڦر تان لٿا هجن. ۽ مٿئين جهوپهٽي مدي سان واسطو رکن ٿا. ممڪن آهي ته سيروپ (Holocene) دَور جا شڪاري-ڪم-ڪاڻو-ميڙيندڙ قبيلا ڌراڙ/پاڳيا (ڌڻ-پاليندڙ) ۽ هاري (پوک ڪندڙ) ماڻهن سان گڏوگڏ رهيا هجن جو ته روهڙي-وکر-صنعتون سڄي جهوپهٽي مدي تي پکڙيل آهن. روهڙي کان ڪي چار ميل پري. الور ۾ وچيان ۽ مٿيان جهوپهٽي وکر مليا آهن. وڏو امڪان آهي ته روهڙي مٿان سڄي دنيا ۾ سڀ کان وڏي پاٿر ڄماري صنعت جو هنڌ هجي. هن کي پنهنجو اڪيلو مثال سمجهيو وڃي ٿو. جو ته 4 هزار ورهه ق.م آڳاٽي هڙپا دَور کان سواءِ هن قسم جو هنڌ سڄيءَ دنيا ۾ ٻئي ڪنهن به علائقي ۾ نه مليو آهي.

چنچا بلُوچ (پکيڙ لڳ ڀڳ 100×50=5000 چورس ميٽر) هنڌ تي وچين ۽ مٿئين جهوپهٽي دَور جون هٿ نهيون شيون ملن ٿيون. جن ۾ چڱي وڏي قد وارا چرٽ جا ڳنڊا موجود آهن ۽ انهن جو ٻاهريون چلڪو (ڳل) لٿل ناهي. حقيقي ڳر/ماس (Core) کي ٿوري کان ٿورو ڪم آندو ويو آهي. ايئن ٿو لڳي ته ڪنهن وڏي ڳنڊي تان ساڳي رخ ۾ وڍ ڏيندي پرت پرت/چاپوڙو چاپوڙو ڪري لاٿو ويو هجي جيئن ڪنهن ڊبل روٽيءَ کي سلائيس (ٽڪرا) ڪرڻ لاءِ وڍ ڏنا ويندا آهن. هڙپا واري دَور ۾ وکر-ناهڪ هنرمند استاد ڏک هٽي ڦر ناهڻ جي فن ۾ مهارت رکندا هئا. اٺ سڌو زور لاتو ويندو هو شايد ڪنهن هڏي يا مُڪ جهڙي متڙڪي سان. جڏهن ته چلهجي ڪرندڙ چٽڙين کان بچاءَ لاءِ ڳر کي روڪيندڙ آهرڻ/سند تي ٽيڪ ڏني ويندي هئي. اهڙيءَ طرح اهي هنرمند ٿوري/هلڪي ڌڪ سان ڏگها ۽ سنها ڦر ناهي سگهندا هئا ۽ تيستائين بنا ڪنهن ٽوٽ فوٽ جي ڳر ڪم

آٿيندا هئا جيستائين اها حد درجي جي سنهي ٿي وڃي. لڌل شين کي هنن نالن هيٺ درجيبند ڪيو ويو آهي:

- پرتائين (چلهڙ رکندڙ) ماس (Flake cores) جا ڳنڍا.
- ڦر ماسَ (Blade cores) جا ڳنڍا.
- اياڪ ڦر وارو چلهڙ لٿل ماس (Longitudinal blade core trimming flakes).
- ڦرَ (Blades).
- جُهڪنيا-اپٽيا چيلها (Concavo-convex scrapers).
- جهوڪڙ چيلها (Carinated scrapers) (هيٺ جي پيٽ جهڙي چلهه ڪندڙ وکر).
- چيٽيون (Burins).
- واهولا (Adzes).
- ڪرپيون (Cleavers).
- چاپڪ (چاپون، چاپوڙا ڪندڙ) وکر (Chopping tools) (ڪات).
- نوڪدار پرت (Pointed flakes).

چنچا بلوچ ويجهو نواب پنجابي ڳوٺ واري ڪارخاني ۾ ڦر ناهڻ واري صنعت نمايان آهي. انهن ٻنهي هنڌن (چنچا بلوچ ۽ نواب پنجابي) جو واسطو وچيهٽي ۽ نويهٽي برادرين يعني هڙپا ۾ ٻنگاريهٽي کان آڳاٽين راهپن (ثقافتن) سان آهي.

نواب پنجابي ڪارخانو شايد ڪوٽڏيجي کي مال پهچائيندو هو. ان جا وکر هڙپائي (Harappan) وکرن جي پيٽ ۾ عمدي قسم جا آهن.

ميل 101 ڪارخانو سنوت وارو متاچرو رکندڙ نعل/سُنب شڪل ٽڪريءَ مٿان لڳ ڀڳ اڌ چورس ميل جي ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهي. اها چرٽ وکرن جي تهه سان ڍڪي پئي آهي. انهن وکرن جي درجيبندي هن طرح ڪيل آهي:

- ٽڪوان ڳر (Discoidal cores) جا ڳنڍا.
- اسرالوئي ڳر (Israllois cores) جا ڳنڍا.
- گهڻ چوٽيا ڳر (Polyhedral cores) جا ڳنڍا.
- هڪ رُخا ڳر (Unidirectional cores) جا ڳنڍا.
- ڦروان ماس (Blade cores).
- اياڪ ڦر وارو چلهڙ لٿل ماس (Longitudinal blade core trimming flakes).
- جهوڪڙ چيلها (Carinated scrapers).
- چاپڪ وکر (Chopping tools) (ڪات).

- هٿ ڪهاڙا (Hand axes).
- سُوئا (Points).
- (اپو چلهيندڙ) (Ovates).
- ہک چيلها (End scrapers).
- نوڪدار ٻہ پاسائون جهڪڻو چيلها (Beaked double concave scrapers).

هينين جهوپهٽي مُدي وارن هٿ-ٺهين وکرن جي ڳٽپ تمام گهٽي آهي. هن هنڌ تي هينين، وچين ۽ مٿئين جهوپهٽي، تنهي دَورن جا آثار ملن ٿا. ان هنڌ تي گهٽي ڀاڱي وچيهٽي ۽ مڃي مارينڌڙ ماڻهو آباد رهيا. ساموندي ڪناري وارو پاسو ضرور محفوظ رهيو هوندو هن هنڌ هڙپائي سرگرميءَ جا آثار نہ مليا آهن.

انهن، ذڪر ڪيل هنڌن سان گڏ ڪي ٻيا پاٿر ڄماري وکر هنڌ بہ هجڻ گهرجن، خاص ڪري سنڌ جي ڪوهستاني علائقي ۾، پر هن وقت تائين ان ايراضيءَ ۾ ووڙ نہ ڪئي وئي آهي.

وسنديءَ وارن هنڌن تي پاٿر ڄماري جي اڀياس لاءِ آلچن (Allchin) هڪ ٻي ۽ سرواڻ ڪوشش ڪئي تہ اهو سرچشمو ڳولي لهجي جتان ڪين وکر پهچايا پئي ويا اهڙا بہ چڪاسيل هنڌ هئا: گجي ويجهو ٺارو ٽڪر ۽ ڪراچي ۾ گولف ڪورس وارو هنڌ. انهن هنڌن تان لڌل وکر هئا: ڏاٽا، چيلها، ٽڪوان ماس، ڦروان ماس، اپي ڦر وارا چلهڙ لٺل ماس، ڳر جون تختيون، ٻٽا مهٽيل ڦر، متبادل چلهيل ڦر ڏند جهڙي پٺ رکندڙ ڦر، سوئڊ جهڙي ڦر لٺل چٽڙيون، ٽڪنڊا، چوپاسوان (Trapeziums)، اڌيون انيون (تير جون منڍيون)، اڪيلا مهٽيل سوئا، ٻٽو مهٽيل سوئا، اپٽيل سنئون چيلها ۽ چيٽيون (Burins) وغيره.

جتان اهي وکر پهتا پئي، اهو سرچشمو ووڙجي نہ سگهيو آهي. انهن وکرن جو گهٽو لاڳاپو وچيهٽي ماهگير راهپن (ثقافتن) سان آهي ۽ ٿي سگهي ٿو تہ ان ئي هنڌ ٺاهيا ويندا هجن يا ٿي سگهي ٿو تہ وکر ماس دادو ضلعي جي ڪوهستان مان ڪنهن بہ هنڌ تان آندو ويندو هجي. اهو وکر ماس مٽي جاٽايل چٽني مان ڪنهن بہ هنڌ تان نہ آندو ويندو هو. موهين دڙي ۽ هڙپا وارين وسنديون روهڙي وارو آڳار (فلنٽ) ڪم آڻينديون هيون ۽ ڪوٽڏيجي ڪي نواب پنجابي ڪارخاني مان مال ملندو هو. انهن راهپن ڪي مال پهچائڻ سان گڏ چنچا ڪارخاني، ٿي سگهي ٿو تہ ٿر جي وچيهٽي برادرين ڪي بہ مال پهچايو هجي جيڪو (ٿر) انهن ڏينهن ۾ وڌيڪ گهميل هو ۽ منجهس وچين جهوپهٽي دَور وارن ڏينهن ۾ ججها وڻوٽا (Plants) موجود هئا. انهن هنڌن تان ايندڙ وکر جو ٿر ۾ واهپو ٻڌائي ٿو تہ هتي سماجي ۽ معاشي تنظيم ڏاڍي اوچيءَ سطح تي پهچي

چڪي هئي ۽ انهن قبيلن جي وچ ۾ لڳ لاڳاپي ۽ اچ وڃ جا بهترين وسيلا موجود هئا

روهڙي توڙي چنچا بلوچ ۽ نواب پنجابي ڪان وڪرن جي ڍوئي/ٽرانسپورٽ ٿي سگهي ٿو ته نارو-هاڪڙو-سرسوتي نديائي سرشتي وسيلي يا سنڌو وسيلي ٿيندي هجي. جنهن جي پاڻيءَ جو ڪجهه حصو ان زماني ۾ الور چورلڪ وٽان گذرندو هجي.

پروفيسر عبدالرؤف خان ڪوهستان جي برساتي ندين (نئن) حب، کڏيجي، جيراندو نال وغيره جي مختلف ايراضين ۾ پوئين جهوپهڻي دَور جا هنڌ ڳولي لڌا آهن. بدين ضلعي ۾ هاڪڙي جي ڪپڻيءَ وٽ به ڪجهه پاٿر جماري هنڌ لڌا آهن. انهن مان ڪنهن هڪ به هنڌ کي پرکڻ لاءِ ڪي ريڊيو ڪاربان چڪاسون نه ڪيون ويون آهن. جنهنڪري ڪنهن به هنڌ لاءِ سن مقرر ڪرڻ ۽ ان جي درجيبندي ڪرڻ ڏکيو ڪم ٿي پيو آهي.

سنڌ جي ٿر واري ايراضيءَ ۾ وچپهڻي راهپن جي موجودي ۽ انهن لاءِ چنچا بلوچ ڪان وڪرن جي پهچ سنڌ ۾ شڪاري-ڪم-کاڌو ميڙيندڙ قبيلن ۽ سنڌو راهپ (Indus culture) جي وچ ۾ ماڻهن جي سرگرميءَ جو نئون باب کولي ٿي. (هيل تائين اهو سمجهيو پئي ته مجموعي طرح سنڌ ۾ وچپهڻي راهپ وجود نه پئي رکيو.)

اهو ڪٿيو ويو آهي ته سڄي ڌرتيءَ جي مانُوت (Hominid) آبادي ويهه لک ورهن دوران هڪ لک فردن کان وڌيڪ نه هئي جيڪي لڳ ڀڳ سڀ آفريڪا ۾ رهندڙ هئا ٽي لک ورهه اڳ ماڻو اپير جي برتريءَ جي ابتدا مهل اها آبادي ٽيهه لکن کان مٿي هئي. ڇهه هزار ورهه ق.م اڳ اها 865 لک هئي يعني هڪ چورس ميل ٽن کان به گهٽ ماڻهن حوالي هو. مون (ايم.ايچ. پنهور) پنهنجي مضمون *"سنڌ جا اڳ-نوپهڻي (Pre-Neolithic) کاڌ خوراڪ جا سرچشما"* ۾ ڪاٿو ڪيو آهي ته سنڌ ۾ 6 هزار ورهه ق.م موجود آبادي 2 لک کان مٿي هئي يعني هڪ چورس ميل ۾ لڳ ڀڳ چار ماڻهو رهندڙ هئا يعني انهن ڏينهن ۾ دنيا اندر آباديءَ جي سراسري گهاٽائيءَ جي ڀيٽ کان وڌيڪ.

سنڌ ۾ وچپهڻي جمار (10 هزار - 35 سَو ق.م)

سنڌ ۾ وچپهڻي دَور چڱيءَ طرح جاتل نه هو. پر برجيت آلچن ۽ گوندي (Gondie) جي تازي لکتي *"عظيم انڊين ريگستان جو اڳ اتهاس ۽ جهوسنڌ"* (The Pre-history and paleography of the great Indian desert) ان تي چڱي

روشني وجهي ٿي. روهڙي ۽ چنچا بلوچ ۾ وکري ڪارخانا اويرائين ريگستان يعني ٿر جي وچيهتي ماڻهن کي وکر پهچائي رهيا هئا اهي وکر سڌا بارمير ۽ ان کان بہ پرتي موڪليا ويا ٿي. ميل 101 واري وکري ڪارخاني ڪيتيءَ ۽ ساموندي ڪناري تي گهٽي قدر مڇي مارڻ وارا وکر پهچايا ٿي. جاهنسن (Johnson) ان خيال جو آهي تہ سنڌو ماٿر سڀيتا (Indus valley civilization) هيٺ سنڌ جي ايراضيءَ ۾ ڪي خال ڏيکارجن ٿا يعني ڪجهہ هنڌن تي ڳوٺن، وسندين يا شهرن جي مڪمل اٿهوند ڏيکارجي ٿي. هو سمجهي ٿو تہ اهي ايراضيون انهن ڌراڙ (Pastoral) ماڻهن واهپي ۾ آنديون ٿي جن جي معيشت جو دارومدار جيئرو-ذخيرو (Live-Stock) پالڻ تي هو. اها ڳالهہ ان وسيع ايراضيءَ لاءِ وڌيڪ صحيح آهي جيڪا هاڻي ڪوهڙي بُراج وسيلي آباد ڪئي وڃي ٿي. ٿر ۽ ڪوهستان تہ اڄ سوڌو ڌراڙ آهن. اهي پڙتالون (Findings) سنڌ ۾ پاٿر چمار کي وڃين يا اڃا بہ هيٺين جهوپهٽي دور تائين وٺي وڃن ٿيون. سنڌ ۾ انهن هنڌن جي کوج هڪ نئون در کولي ڇڏيو آهي جنهن تي گهٽي تحقيق جي گهرج آهي.

پروفيسر رؤف خان مختلف هنڌن تان ڪيترو ئي پاٿر وکري سامان گڏ ڪيو آهي جنهن جو ڪجهہ حصو اوائلي نويهٽي دَور سان واسطيدار آهي. ان مواد جي درجيندي ۽ ماهرن پاران انهن هنڌن تي اونهي جاچ وقت جي هڪ اهم گهرج آهي.

سبي ويجهو مهر ڳڙهہ ۾ نويهٽي هنڌ، جيڪو 6 هزار ورهہ ق.م دَور جو آهي (سائوٿ ايشين آرڪيالاجي 1978-1979ع) آڳاٽيءَ سنڌ جي اتر-اولهہ سرحد تي مکيہ ڏيک ٿي اپريو آهي ۽ هڪ وڌيڪ مثال آهي. سنڌ جي پيرانديءَ وارين (ڏاکٽين) ٽڪين جي برساتي ندين ۾ اهڙن ئي قسمن جي مختلف هنڌن جي موجوديءَ جا وڏا امڪان آهن.

ڊاڪٽر مغل پارت ۽ پاڪستان ۾ آمري-ڪوٽڏيجي، موهين جو دڙو، هڙپا، سيميٽري-ايڇ، جهڪر ۽ جهانگر هنڌن تان مليل پاڻن (ٺڪر جو ٿانون) جي ٽڪراڻن جي وري-جڪاس (re-examination) وسيلي ظاهر ڪيو تہ اهي راهپون (ثقافتون Cultures) جن بابت ڪن ڏينهن ۾ سمجهيو ٿي ويو تہ هڪ ٻئي جي ڪڍ اسريون آهن ۽ ساڳيءَ ئي راهپ يعني سنڌو ماٿر راهپ جو لاڳيتو سلسلو هيون ۽ ان اوسر جي مختلف ڏاڪن کي چٽو ڪري ڏيکارن ٿيون — (1) اوسر وارو ڏاڪو (آمري-ڪوٽڏيجي ۾ اوائلي يا اسرندڙ سنڌو راهپ). (2) ساماٽپ، ساماٽجڻ، رچجڻ وارو ڏاڪو (maturity) (موهين جو دڙو ۽ هڙپا ۾ "ساماٽل سنڌو راهپ") ۽ (3) ڍهپ، نيستي وارو ڏاڪو (decline) (سيميٽري-ايڇ، جهڪر ۽ جهانگر ۾ "جهرندڙ سنڌو راهپ"). انهن جا خالق ماڻهو ساڳيا ئي هئا اهو نڪتي نظر مٿي

جاٿايل دورن دوران مختلف لڏپلاڻن واري نظريي کي رد ڪري ٿو. هي نڪتي نظر بڌائي ٿو تہ وڏ ۾ وڏ اها 35 سَو کان 11 سو ورهہ ق.م تائين ايراني پوٺي (Plateau) کان ساڳين قسمن جي ماڻهن يا ممڪن آهي تہ ساڳي لڏي (Stock) چاڙهہ. لچ جي ماڻهن جي هڪ لاڳيتي لڏپلاڻ آهي. سرڪار (Sarkar) جي لکڻي "بلوچستان، سنڌ ۽ پنجاب جا نسل" ڏيان لهڻي ٿي، جيڪا ٻڌائي ٿي تہ گهڻن هڙپائي ماڻهن جي کوپ-ڏساڪ (Cranial Index) کوپڙيءَ جي ماپ ۽ پيٽ ڏسيندڙ انگ) ايڪهتر آهي ۽ انهن تاپ حصار (Tape Hissar) جي ماڻهن سان ساڳيائپ رکي ٿي، ۽ اهي هاٿوڪن سِکن، جَتن، جاٽن ۽ سنڌ، بلوچستان ۽ پنجاب جي ٻين ڏيهي قبيلن جهڙا ڏيکاريا هئا. هيلپش (Hellpusch) ۽ ويسٽ پال پاران پاڪستان جي جاٽن/جتن بابت اپياس جت برادريءَ جي درجيبندي ڪري ٿو. انهن لڏپن جي روشنيءَ ۾ ٻولي-جاڻو مانسجاڻڪ ماهرن (Linguistic anthropologists) کي سنڌو جي لکيت بابت پنهنجيءَ تحقيق تي نظرثاني ڪرڻ گهرجي چو تہ انهن انهيءَ مفروضي جي بنياد تي ڪم پئي ڪيو آهي تہ سنڌو (Indus) ماڻهو دراوڙ هئا. انهيءَ ئي جتي جي ٻولي ڳالهائيندا هئا. ۽ ان ڪري سنڌو مهرن تي موجود اهڃاڻ انهن جا دراوڙي اسم سمجهي پڙهڻ گهرجن.

ايراني پوٺي کان اپکنڊ (Sub-continent) ڏانهن انهن ماڻهن جي 2500 — 1100 ق.م تائين لڏپلاڻ، رگويدي آرين جي 1000 — 800 ق.م تائين لڏپلاڻ ۽ وري ٻارهين ۽ تيرهين صدين ۾ منگول لڏپلاڻ جيڪا سڄي تيرهين صدي دوران جاري رهي، وڏو امڪان آهي تہ مرڪزي ايشيا ۾ آبهوا جي خشڪ ٿي پوڻ واري دَور سان لاڳاپيل هجي. (هن علائقي ۾ گذريل 10 هزار ورهن دوران جيڪا آبهوا رهي، ان جو اپياس اڃا ٻالجتي (infancy) ۾ آهي ۽ ان جي بنياد تي نتيجو نہ ٿو ڪڍي سگهجي.) ڏکڻ يو.ايس.اي (اميريڪا) ۾ اڄ کان ساڍا 9 هزار آڳاٽي تاريخ رکندڙ وڻن جي اپياس خشڪ دَورن جي نشاندهي ڪئي آهي، پر اها ڳالهہ سڄي ڌرتيءَ بابت پڪ سان نہ ٿي چئي سگهجي.

سنڌ وٽ پنهنجو پڪو پختو وچيهڻي دَور آهي پر ان تي ٻين، پوئين جهوپهڻي ۽ نوپهڻي دَورن پردو وجهي رکيو. حقيقي دَور بابت پڪو نتيجو رڳو سنڌ نہ پر راجستان، لسٻيلي، قلات، سبي ۽ ڪڇي ضلعن ۽ پڻ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تي ٻڌل وسيع ايراضيءَ ۾ قديم آثارن جي ووڙ ڪرڻ کان پوءِ ئي ڪڍي سگهجي ٿو.

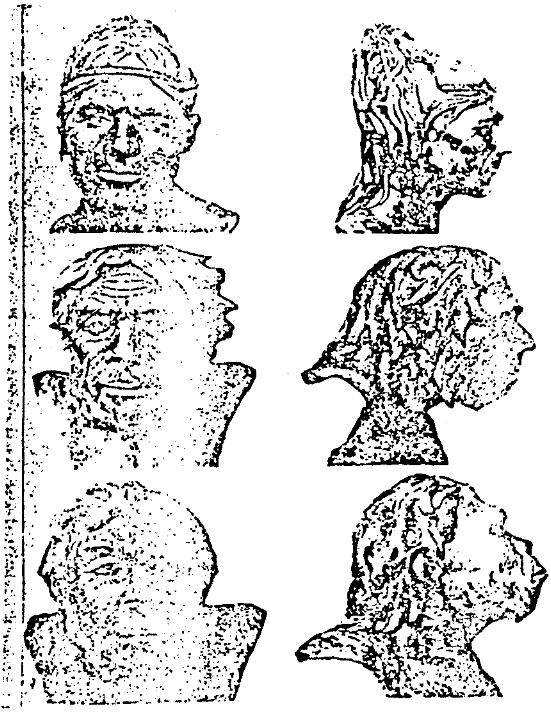

Fig. 50. Fossil men

Upper row: Cro-Magnon (extinct 35000 B.C.,

Middle row: Neanderthal

Bottom row: Sinanthropus by M.M. Gerasimov.

From book "Races of Mankind" by M. Nesturkh. Moscow.

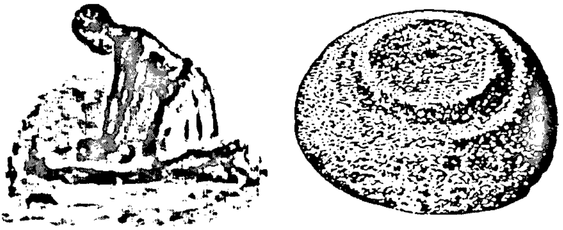

Ancient quern and saddles, evolved by Hunter-food gatherers probably around 10000 B.C.

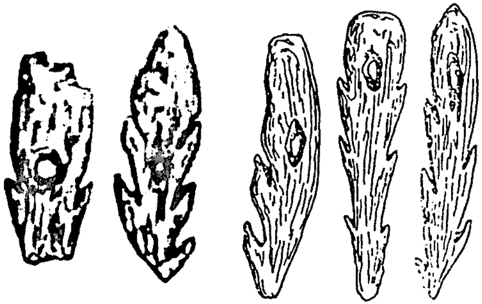

Fishing hooks made from antlers

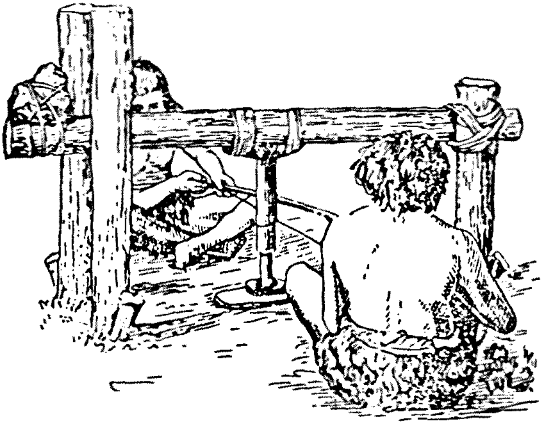

Primitive drillmachine, to bore holes in stone. Such machines were in use, until middle of this century. A simplified version of it for manual operation by one man is widely used in carpentry work.

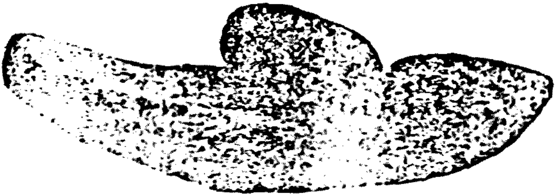

2300-1700 B.C. Saddle-quern and muller stone found at Mohenjo Daro. Rotary quern is later development after 1000 B.C.

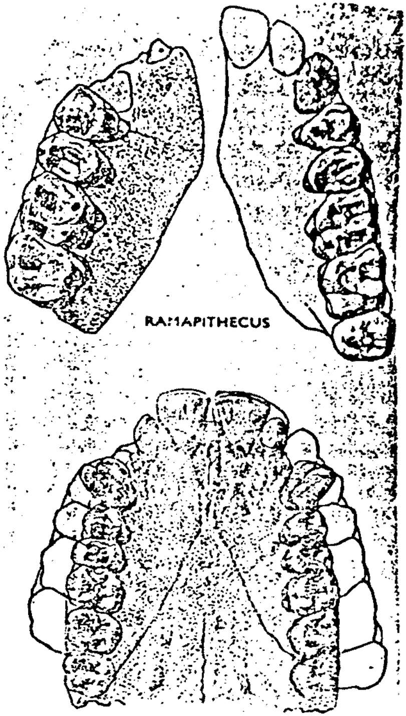

7-5 million years ago. The set of teeth, found at Siwalik in 1930 with small canines, evenly proportioned premolars arched palate curving outwards, proved them to be of men like species, the Ramapithecus.

From Early Man, by Howel 1970.

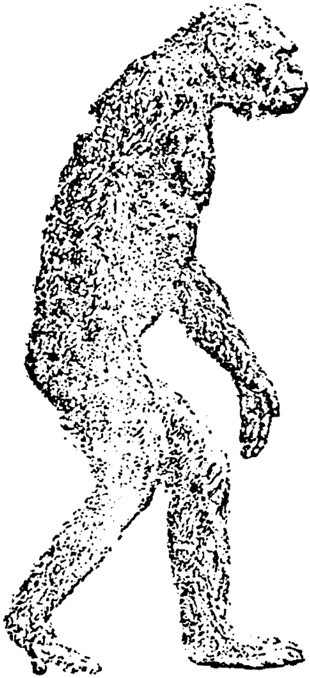

14-5 million years ago. Ramapithecus, who roamed Siwaliks and Potwar plains, may have existed in Gaj plains of Sindh.

From Early Man, by Clark Howel 1970.

1.6-1.5 million years ago. Advanced Austrolapithecus.
From Early Man, by Clark Howel 1970.
Austrolapithecus had two different types, purely vegetarian and non-vegetarian, who also took vegetables occasionally.

وچ اوڀر ۾ پنهنجي بڻ (Origin) کان نوپهٽي راهپ جو پکڙجڻ (2300 ـ 1000 ق.م)

نوپهٽي انقلاب بابت پروسو ڪيو وڃي ٿو ته قبل مسيح ۾ اٺين هزارين ورهه جي وچ ڌاري شروع ٿيو جيئن جرمو، جيريڪو ۽ ڪتال هيوڪ (Catal Huyuk) ۾ ڪيل کوٽائين وسيلي ظاهر ٿئي ٿو. قبل مسيح جي ڇهين هزارين ورهه جي پڇاڙي مهل (5100 ق.م) اهو انقلاب ايران ڏانهن وڌيو. وچ اوڀر، ايران، بلوچستان ۽ سنڌ جي وچ ۾ نوپهٽي انقلاب جي اها شروعات هڪ ٻئي سان نهڪندڙ نه هئي، پر ڏاڍر ويجهو مهر ڳڙهه ۾ تازين کوٽائين هن ايراضيءَ جي نوپهٽي ڄمار کي 8 هزار ورهه ق.م تي آڻي بيهاريو آهي. مهر ڳڙهه بابت تفصيلي رپوٽ پڌري ٿيڻ جو اڃا انتظار آهي.

سڀ کان اوائلي ڄاتل پاٽ (ٽڪر-ٽانو) ڪتال هيوڪ (انطوليا) لڳ ڀڳ 6800 ق.م، ۽ ايران ۾ تاپ گران (Tape Guran) 6500 ق.م ڌاري پڌرا ٿين ٿا اناجن مان ڪڻڪ جرمو (عراق) ۾ 6000 ق.م ڌاري ظاهر ٿئي ٿي جيڪا ڪڻڪ جي جهنگلي وٽڪ (variety) ڊسوڪوڊيس (Disoccuides) جي ويجهو يا ان سان ملندڙ جلندڙ آهي. ڇڪڙي (Hexaploid) ڪڻڪ 3000 ق.م کان پوءِ سنڌو ماٿر ۾ اپائي ويندي هئي ۽ ان کان هڪ هزار ورهه پوءِ چين پهتي. مهر ڳڙهه ۾ ڪڻڪ 6000 ق.م ڌاري اپائي ويندي هئي. سڀ کان اوائلي جَوَ (هسپونتانيم Hispontaneum وٽڪ) جي ڄاڻ ڪتال هيوڪ ۽ جرمو ۾ 6000 ق.م ڌاري ملي ٿي.

ڊڳي وسيلي ڪاهيو ويندڙ هَر وچ اوڀر جي ڪجهه حصن ۾ 300 ق.م ڌاري هلايو ويندو هو پر يورپ ۾ اهو 1500ع ورهه پوءِ ظاهر ٿيو. سنڌ ۾ ان جا اوائلي آثار 3000 ق.م ملن ٿا. جمدت نصر (عراق) ۾ 3000 ق.م ڌاري ٻاجهري ظاهر ٿي. سانئون (ڇيٽو، جوئر، Sorghum) جيڪو گهٽ مينهوڳيءَ واري علائقي ۾ ٿيندو آهي، تاپير (Tropical)، کوسي ڪمربند واري) افريڪا (صحرا جي ڏکڻ) کان عرب ۽ عرب کان اپکنڊ ۾ ۽ پڻ يونوچ (Mediteranian) سمنڊ جي ڏيهَن ۾ پهتو

جانور ڏکڻ ۽ اوبر انديا ۾ اپايو ويندو هو، جتي وڏو امڪان آهي ته اهو 2000 ق.م ڌاري چين کان پهتو. مٽر (Field pea) ڪتال هيوڪ ۾ 6500 ق.م ڌاري ۽ جرمو (عراق) ۽ ميرند (مصر) ۾ 4500 ق.م ،ڌاري اپايو ويندو هو.

ڪُتا، بنيادي طرح ڳوناٺا رولو، پروسو ڪيو ٿو وڃي ته ٻين سڀني کان اڳ ۾ هيرايل (domesticated گهريلو ڪيل) جانور آهن. توڙي جو ان بابت پڪي پڙاڇاٽي (آرڪيالاجيڪل، قديم آثارن واري) ثابتي موجود ناهي. انهن جي

هيرائجڻ بابت پهرين سڀ کان آڳاٽي شاهدي 8400 ق.م ڌاري ملي ٿي. رڍ پالجڻ جي شاهدي زاوي (Zawi) حڪيمي شنيدر (عراق) ۾ 8300 ق.م ۾ ملي ٿي. گڏھ پهريائين مصر ۾ گهريلو ڪيو ويو. گورخر خچر (گڏھ جو مائٽ، جهنگلي گڏھ، Onager) ڦيٿي واري گاڏي ۾ 3000 ق.م ڌاري سينگاريو ويو. اتر-اولهائين ايشيا ۾ گهوڙو هيرايو ويو ۽ اتان اهو 2000 — 1500 ق.م ڌاري يورپ ويو. ٻڪري 6000 ق.م ڌاري جيريڪو، جرمو ۽ علي ڪوش (Ali Kosh) ۾ ڌارجڻ لڳي.

هيرايل سوئرن (Pigs) جي موجوديءَ جا نشان 6800 ق.م ڌاري جرمو ۽ جيرڪو ۾ ملن ٿا. ڍڳو 6000 ق.م ڌاري ڪِريٽ (Crete) ۽ يونان ۾ ۽ 5500 ق.م ڌاري خَزستان (ايران) ۾ هيرايو ويو. اُٺ اهو آخري جانور آهي جيڪو 1300 ق.م ڌاري عرب ۾ واپرايو ويو.

ڏنل نقشو يورپ ۽ باقي ايشيا ۾ نوپٿري راهپ جي پکڙجڻ جو عمومي خاڪو ٻڌائي ٿو. يورپ لاءِ، راهپ جي اها پکيڙ ٻن ڏاڪن ۾ ڏيکاريل آهي: پهريون 5 هزار — 4 هزار ق.م ۽ ٻيو 4 هزار — 25 سَو ق.م. توڙي جو اها وٿيءَ وٿيءَ سان 7 هزار — 6 هزار ق.م ڌاري پکڙبي رهي، جڏهن اها اوڀرائين يونان ۾ اڪسگا (Akgissa) تائين، اولهائين ترڪي ۾ هسيلار (Hacilar) ويجهو ۽ پڻ ڪريٽ (Crete) ۾ وڃي پهتي. وري 6 هزار — 5 هزار ق.م ڏاڪٽي رومانيا ۽ اترادي بلغاريہ جي ڪارپاٿين ۽ بالڪن جبلن جي وچ ۾ ڊينيوب نديءَ جي ماٿرين ۾ (ان جي ڪيٽين ۾)، بلغاريہ جي نديائي ماٿري ڪارتسا ۾ ڪرانوو تائين ۽ يوگوسلاويا ۾ مراوا ۽ واردار جي نديائي ماٿرين تائين وڃي پهتي. اها راهپ اٽلي جي اولهائين سامونڊي ڪناري سلسلي جي اولهائين اڌ، ڪورسيڪا، ساردينيا، فرانس جي ڏاکڻي سامونڊي ڪناري ۽ هاٺوڪي الميريا (اسپين جي سامونڊي ڪناري) تائين پڻ وڃي پهتي. ان ۾ موراڪو ۽ الجيريا جو اترادي سامونڊي پٽو ۽ پورچوگال جو اولهائون سامونڊي ڪنارو شامل آهن.

اها راهپ 5000 — 4000 ق.م ڌاري سڄي يورپ تائين پکڙجي چڪي.

نوپٿري ماڻهوءَ کي پوکراهپ لاءِ ٻيلا صاف ڪرڻا پيا. هن اهو ڪم خاص طرح 3000 ق.م کان پوءِ باھ ڏيڻ ۽ پٿريلي ڪهاڙيءَ سان وڻ ڪرڻ وسيلي سر انجام ڏنو. سنڌ ۾ ڪهاڙا ٺاهڻ لاءِ روهڙي، چنچا بلوچ، نواب پنجابي ۽ ميل 101 جو آڳار پٿر ڪم آندو ويندو هو. اهي، ماڻهو ڪاڻ مان آڳار ڪڍڻ لاءِ سِڱَ ڪم آڻيندا هئا. شروعات ۾ مڃي مارڻ لاءِ ڊونبي طور وڻن جا پورا، اندران ڪاڏل ٿڙ، ڪم آڻبا هئا. ميسوپوٽاميا (عراق) ۽ ميلوها (سنڌ) جي وچ ۾ لاڳاپا تڏهن ممڪن ٿيا جڏهن ٻيڙي ٺاهي وئي.

ڦيٽي واريون گاڏيون وچ اوڀر ۾ 3000 ق.م ڌاري موجود هيون. اهي سنڌ ۾ 2500 ق.م ڌاري متعارف ڪرايون ويون.

سٽي ڪَتڻ ۽ آٽڻ جو ڪم وچ اوڀر ۾ 4500 ق.م ڌاري شروع ٿيو پر سنڌ ۾ ڪپهه ڪم آندي ويندي هئي. مهر ڳڙهه ۾ ڪپهه جي ٻج (وڙڻ) جي موجودي ان کان گهٽي آڳاٽي 6000 ق.م ڏيکارجي ٿي. (پهريون) ڪم ايندڙ آڏاٽو (Loom) سنٽين قسم جو هو. ڪٽڪ جي تيلي مان ٽوڪريون/پنڊيون/ ڍڪيون ناهڻ جو ڪم 6500 ق.م ڌاري ڪتال هيوڪ ۾ ٿيو. اتان اهو ترت ئي يورپ ۽ باقي ايشيا ۾ پکڙيو. شڪاري قبيلا ڇَم جا ٿيلها ۽ ٽوڪرا ڪم آڻيندا هئا. ڇم مان مختلف قسمن جي چلين ناهڻ جو ڪم ۽ انهن جو واهپو سنڌ ۾ پنجاهه ورهه اڳ تائين جيئرو هو. پاٽ (Pots) عام ٿيڻ کان اڳ مختلف (جانورن جا) ڪوڏ/ڪوپا/سپون ۽ پٿر جا ڪولا شيون رکڻ لاءِ پڻ ڪم ايندا هئا. ڪتال هيوڪ ۾ سڀ کان اوائلي جاتل پاتن جو سن 8600 ق.م ۽ مهر ڳڙهه وارن ٿانون جو سن 5000 ق.م آهي. نويهٽي ٿانون کي لڳ ڀڳ گول ترو آهي ۽ چمڙي، ڪاٺ ۽ پٿر وارن پنهنجن اڳيل ٽوڪرن سان ملن جلن ٿا. نويهٽي ماڻهن پنهنجا دائمي گهر جوڙيا جيڪي ڪن شهرن ۽ ڳوٺن جي صورت ۾ ڪوٽيل (Fortified، ڪوٽ ڏنل) هئا.

اصطلاح "نويهٽي" راهپ/ثقافت جي خاص سطح سان لاڳو ٿئي ٿو. نه ڪي وقت جي ڪنهن نُوس دَور سان. ان ڪري هي سن مختلف ايراضين لاءِ مختلف ٿيندو/بدلبو رهي ٿو. وچ اوڀر لاءِ اهو 7500 — 3000 ق.م هو ۽ برطانيا لاءِ 3000 — 1800 ق.م. سنڌ لاءِ اهو لڳ ڀڳ 4000 ق.م هو پر مهرڳڙهه (ڊاڍر ويجهو لڪ وٽ، 500 ايڪڙ ايراضي) ۾ لڌيون (Findings) ان کي آڳاٽو وٺي ويون آهن ۽ ڪيس وچ اوڀر جي جيريڪو ۽ ڪتال هيوڪ جو لڳ ڀڳ همعصر بيهارن ٿيون. مهرڳڙهه تي تفصيلي رپورٽ جو اڃا انتظار آهي.

مهرڳڙهه بابت جيرگ ليچوالئير (Jarrige Lechevallier) پاران ڏنل امڪاني پَلجاڻ (Chronology، سن وار ڄاڻ) هن طرح آهي:

پهريون دَور: ڇهين ۽ پنجين هزار ق.م وارن ورهن جي وچ ۾:

نويهٽي وسنديون — مقامي رهاڪو ان مهل تائين ٺڪر-ٿانو استعمال نه ڪندا هئا. پر مستطيل گهٽن ڪمرن وارن گهرن ۾ رهندا هئا. وکر ۽ اوزار پٿر ۽ هڏي مان ناهيا ويندا هئا.

همعصر راهپ: ڪلي گل محمد.

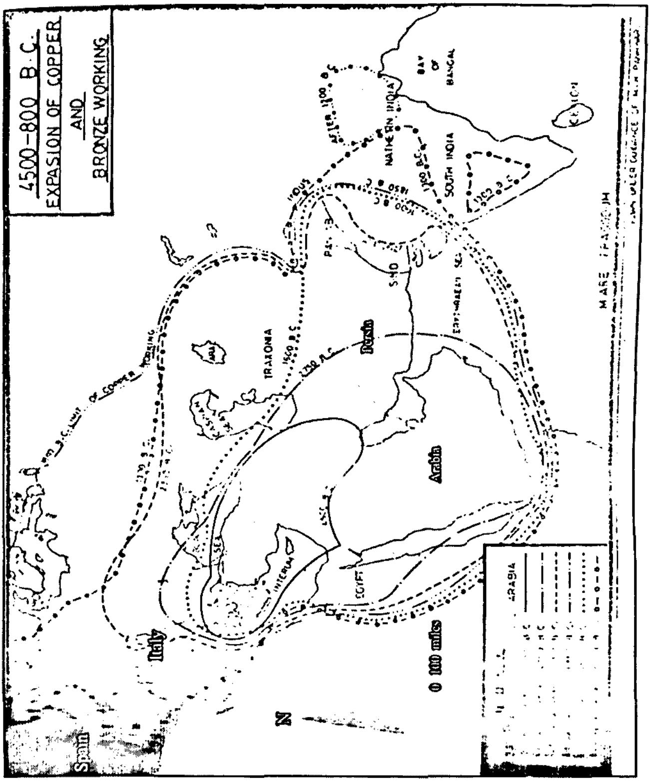
4500-800 B.C.
EXPASION OF COPPER
AND
BRONZE WORKING
Spain
Italy
Arabia
Persia
EGYPT
SIND
SOUTH INDIA
BAY OF BENGAL
0 100 miles
N

پاڻن جا تمام ٽورا ٺيڪراٽا (pot shreds) لذا آهن ۽ امڪان آهي تہ پنجين هزار ق.م کان گهٽ ڪجهہ پوءِ جا آهن.

بيو دَور (الف):

پنجين هزارين ق.م جي پڇاڙي.

همعصر راهپ: ڪلي گل محمد-2 ۽ منديگڪ-1 (1 — 3). چوٿين هزار ق.م ابتدا چڪ تي لٺل ٿانو، جاميٽريڪل گُلڪاري ۽ ڪک ڪانن/ڪچهر جي باهہ تي پچايل هٿ ٺهيا انهن جا پاسا.

ٽيون دور:

4000 — 2500 ق.م. چڪ تي لٺل ٿانو ڪيپرڊ پکين (Caprid birds) ۽ جاميٽريڪل گلڪاري سان چٽسالي ڪيل.

همعصر راهپ: ڪلي گل محمد-2 ۽ منديگڪ-1،3 ۽ ٽاگاءِ-الف (Togau-A).

چوٿون دَور:

چوٿين هزارين ورهن جو وچ. چڪ تي لٺل نڪر-ٿانو يڪرنگا ۽ گهڻ رنگا جاميٽريڪل نمونا ۽ سينگار، تيراڪوٽا (Terrocotta) زنانا عضوا. 5500 ق.م جو هڪ پراڻو سر در/امريو (Lintel) بلڪل سٺي حالت ۾ مليو آهي.

همعصر راهپ: دمب سادات-1، ٽاگاءِ-ب ۽ ت، ۽ آمري-الف-1.

پنجون دَور:

چوٿين هزار ق.م جو ٽيون چوٿاڱ (2500 — 3250 ق.م). اڇي رنگ جي چٽن وارا ٿانوَ يڪرنگي جاميٽريڪل گلڪاري، انساني شڪليون. هن دَور جي پڇاڙي مهل پهريان خاڪي ٿانو ظاهر ٿيا.

همعصر راهپ: ٽاگاءِ ۽ منديگڪ-2.

ڇهون دَور :

چوٿين هزار ق.م جي پڇاڙي ۽ ٽين هزار ق.م جي ابتدا. خاڪيءَ تي ڪاري رنگ وارا ٿانوَ ڪوٺتا ٿانوَ نال گهڻ رنگي ۽ پيپل، انساني شڪليون ۽ لئپس لئزولي (Lapis Lazuli، چٽي آسماني رنگ وارو ڪجهہ قيمتي پٿر) رنگ چٽيل ڳاڙها ٿانوَ.

ستون دَور:

ٽين هزار ق.م جو وچ (2500 ق.م). خاڪي رنگ تي ڪاري رنگ وارا ٿانو، ديرائتو ڪوٺتا نمونو، وڏي پيماني تي انساني تصويرن جا نقش، يادگاري

ٽلها، زالب (Zalib) تصويرون، ڪوٽڏيجي ٺيڪراتا، ڪنجهي جون ٽڪون ٻٽي وڪڙيل مٽي واريون ـــ شايد وچ ايشيا کان گهرايل ۽ نقل ڪيل، ايران کان گهرايل ترقوئز (Turquoise، ساواڻ مائل نيرو قيمتي پٿر) مڻيا ۽ مالهائون، اترائين افغانستان مان لئپس لئزولي وڪر ۽ مڻيا/مالهائون.

همعصر ماڳ: دمب سادات-2 يڪرنگي نال، منديگڪ-4، شهرِ سوختہ-2، ڪوٽڏيجي، آمري-2.

ڪوٺاين اهو بہ پڌرو ڪيو آهي تہ هن ايراضيءَ جي ماڻهن جا وچ ايشيا سان واپاري ناتا پڻ قائم هئا مهرڳڙهہ 1739ع جي پڇاڙيءَ تائين سنڌ جو حصو هئي تان جو نادر شاهہ سبي ۽ ڪڇي ضلعن کي سنڌ کان ڇني قلات جي خانن حوالي ڪري ڇڏيو.

سنڌ ۾ آمريءَ سان گڏ نوپهڻي جمار پوري ٿي ۽ ٻنگارپهڻي جمار شروع ٿي. مضمون سان گڏ ڏنل نقشو ٿامي ۽ ڪنجهي (ٻنگار Bronze) جي پکيڙ کي ظاهر ڪري ٿو.

❊❊❊

نوٽ: هيءُ ليکُ پنهور صاحب جي انگريزي مقالي "مَئَن اِن سنڌ ـــ اِسٽون ايج ٽُ نِئُوليٿِڪ" (Man in Sindh — Stone age to Neolithic) جو ترجمو آهي، جيڪو ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد ۾ سيپٽمبر 1995ع ۾ ڇپيو ۽ بيهر ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ڪتاب "ماڻهو ۽ ماڻهپو" (1999ع) ۾ ساڳيءَ ريت ڇپيو ويو. پر افسوس تہ ٻنهي هنڌن تي مقالي ۾ ڏنل ٻئي نقشا ۽ تصويرون ڇپجڻ کان وانجهيل رهيون. جنهن سان مقالو اڌورو ٿي پيو ها. هي مقالو مڪمل صورت ۾ آهي. - مرتب

ايـم.ايـچ. پنهـور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سنڌ جا شهر ۽ وسنديون

۽ انهن جو سنڌو دريائي سرشتي ۾
تبديلين سان گڏ عروج ۽ زوال

[محمد حسين (ايم.ايڇ) پنهور صاحب جن ٽن مهينن لاءِ تحقيقي، تعليمي ۽ سياحتي دوري تي پرڏيهه اسهڻ کان اڳ هيٺ ڏنل مضمون جو ٽائيپ ٿيل انگريزي مسودو منهنجي حوالي ڪيو ته جيئن سنڌي پڙهندڙن جي خدمت ۾ ان جو سنڌي روپ پيش ڪري سگهان اهڙيءَ طرح، پنهور صاحب جن ٻاران هيءُ مضمون، جيڪو اڃا ڪنهن به انگريزي رسالي ۾ نه ڇپيو آهي، چڱڪ ڪونج پڙهندڙن لاءِ هڪ خصوصي سوکڙي آهي. مسودي ۾ ٽائيپ جي ڪيترين ئي غلطين ۽ پنهنجيءَ اپري سمجهه جاڻ سبب ڪي لفظ، خاص ڪري نالا، منهنجيءَ سمجهه کان ٻاهر ثابت ٿيا. ڪجهه ڪتابن تان پيٽي جيترا نالا درست ڪري سگهيم. اهي نيڪ ڪيا اٿم. باقي لفظن آڏو ننڍڙي ڏنگيءَ ۾ سوال جي نشاني ڏنل آهي. هن موضوع جا ماهر، اميد ته، اهي لفظ درست اچار موجب لکي، پڙهندڙن جي صحيح رهنمائي ڪندا. - سنڌيڪار]

سنڌو دريائي سرشتو نه رڳو پنهنجين ستن ڏاڻيڪ ندين (Tributarics)، ڀارتو/ڏاني، هڪ هنڌان پاڻي آڻي ٻي هنڌ پهچائيندڙ واهه، ڪسيون، نديون يا نئيون) — سُوات، ڪابل، جهلم، چناب، راوي، بياس ۽ ستلج تي پر انهن سان گڏ پنهنجن اولهائين جبلن جي گهٽ ڄاتل ڏاڻيڪ ندين/نئين ۽ مختلف اواولين (Avavalis) مان پاڻي آڻيندڙ لوني تاس جي ندين/نئين تي پڻ ٻڌل آهي.

اولهائين جبلن (ڪوهستان) جي ندين/نئين جو اثر اڄ به چٽيءَ طرح پروڙي سگهجي ٿو. اهي هر سال طوفاني ٻوڏ آڻينديون آهن جيڪا جبلن، ٽڪرين ۽

گِلگت ندي به سنڌوءَ جي هڪ مکيه ڏاڻيڪ ندي آهي. - سنڌيڪار

ڪاڇي کي ڪُرڇي/ڪُرڙي رکندي آهي ۽ اهڙيءَ طرح ميداني علائقن ۾ لَٽ جو هڪ ججهو مقدار مهيا ڪندي آهي. اولهائين سنڌ ۾ مختلف قسم جي پَنجُن واريون ٻنيون، سپ جو سپ، انهن ندين/نئين جي سوڪڙي آهن جيڪي ڳٽپ ۾ ٽن ڏزنن کان به وڌيڪ ٿيندي‌ين. اترادي سنڌ ۾ انهن مان مکيه آهن مُولا، مزاراٺي، سِيتا ۽ گاج جن کي بلوچستان جي بولان کان به وِت ملي ٿو. ڪي 9-هزار کان 4-هزار ورهه اڳ اِنهن ٻارهوئي وهندڙ سرشتو ناهي رکيو. انهن الهندين ندين پاران ذخيرو ڪيل لٽ سبب انهيءَ سرشتي اوپر ڏانهن يا اوپرائون هلڻ شروع ڪيو. اهو سرشتو سنڌو سنڌونديءَ ۾ سيوهڻ مٿان چوڙ ڪري سگهيو پئي، پر جيئن ته سنڌوءَ جي سدا وهندڙ اولهائين شاخ لاءِ، جنهن طوفاني وسڪاري جي اوج وارن ڏينهن ۾ پاڻيءَ جو تمام تکو وهڪرو ۽ گهڻو مقدار آندو پئي ۽ وٽس اولهائِين وهڪ جو رجحان هو ان ڪري بولان ڏُوهڪ (ڊرينيج) سرشتو سنڌوءَ جي مکيه وهڪري کان؛ ڪجهه وٿيرڪو رهيو. پاڻي-ڏُوهَڪ دوران انهن سنڌو تاس ۾ هڪ چِٽو دگ ۽ تراين/جهوڪن جو هڪ سلسلو ناهي ڇڏيو. ڳڙهي خيرو ۽ شهدادڪوٽ ۽ حمل ۽ منڇر ڍنڍن کان هيٺ واريون ترايون انهيءَ وهڪ جو نتيجو آهن.

سيوهڻ هيٺان، اولهائين نڪرن مان مکيه ڏانيئڪ نئيون سن، باراڻ، ڪالو ۽ جنگشاهي آهن. توڙي جو اهي ٻارهوئي وهندڙ ناهن پر اهي هر ٻئين ٽئين سال سنڌوءَ ۾ هڪ لک ڪيوسڪن کان به وڌيڪ پاڻي ڇڏينديون آهن.

- سن شهر سنڌوءَ جي اولهائين ڪنڌيءَ تي موجود آهي پر اهو شهر سنڌوءَ پاران کاڌ باوجود صدين کان تڳندو آيو آهي. سنڌو اولهه پاسي پائي (کاڌ ڪري) نه ٿي سگهي، رڳو ڪجهه فوٽن لاءِ ئي سهي، ڇو ته سنڌونديءَ ۾ سنَ نئَن پنهنجو پاڻي ڇڏي ٿي ۽ سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي ڌِڪي وجي پَريِنءَ ڪنڌيءَ کي کائي ٿي.
- سنڌوءَ تي اونگر ويجهو باراڻ نئَن جو پڻ ساڳيو عمل جاري آهي، ۽ باراڻ جي مهرباني جو جهرڪ شهر گذريل ٻن هزار ورهن دوران سنڌوءَ پاران کاڌ کان بچندو آيو آهي.
- برساتي نئيون روڊ (Rode) ۽ ڪالو (Kalu) ڪينجهر ڍنڍ جي سنڀال جون ذميوار آهن. انهن سنڌوءَ ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ڌرتيَ ڪرڙي ڪينجهر ڍنڍ واري پاڏ/هيناهين/ترائي تخليق ڪئي.
- جنگشاهي نئَن پڻ ساڳيو ڪم ڪيو ۽ ڪلري ۽ هاليجي ڍنڍن واريون پاڏون تخليق ڪيون.

لونيءَ ۾ اوپر وارين ٻين نئين جو ذڪر پڻ گهٽ چرڪائيندڙ ناهي. انهن پُوجاٽي (Geological، ڌرتي جي بناوت ۽ جوڙجڪ بابت علم) زمانن ۾ سنڌ جو هاٺوڪو اوپرائون رڻ ناهيو جنهن کي ٿر سڏيو وڃي ٿو ۽ وڏي اندين رڻ جو حصو آهي. درشادوَتي-سرسوَتي سرشتي، اوائلي جَجهرُوپ (Pleistocene، ججهہ = ججهو، Pleistos + روپ، Kainos) عرصي ۾ لونيءَ ۾ چوڙ ڪيو ٿي. وچين ججهروپ دوران اَنَ هاٺوڪي هاڪڙو ۾ امرڪوٽ ويجهو چوڙ ڪرڻ شروع ڪيو ۽ پوئين ججهروپ دوران اُن مَڪِي-فراش-چوتياري ڊيندين جي سرشتي ۾ (سمنڊ ڏانهن ويندي) هاڪڙو وسيلي چوڙ ڪيو ٿي. ڪي 10-هزار ورهہ اڳ ان بيڪانير ۽ بهاولپور ڪان سڪر ڏانهن پنهنجو تازو وهڪرو جوڙي ورتو ۽ پوءِ هاٺوڪي ريٽي ۽ هاڪڙو يا اوپرائين ناري وسيلي ڪوري ڪاڙيءَ ڏانهن وهڻ شروع ڪيو. اوپر ۾ اندين رڻ ۽ اولهہ ۾ ڪوهستان سبب سنڌ جو وچون حصو سنڌوءَ جي وڙ وَڪڙ وهڪ حوالي ٿيو. (هاٺوڪي) سنڌ ۾ داخل ٿيڻ مهل سنڌوءَ اڪثر ڪري پنهنجي اولهائين شاخ وهائِي ٿي، جيئن اڳ ۾ بيان ڪيل آهي، ۽ اڪثر ڪري وٽس اتر سنڌ ۾ اوپرائين شاخ نہ هوندي هئي سواءِ گهٽ ۾ گهٽ گذريل 5-هزار ڪان 1-هزار ورهہ اڳ واري عرصي دوران جڏهن اها پنهنجي اوپرائين شاخ وهائيندي هئي جيڪا الور چورلڪ (Gorge) وٽان لنگهي اوپرائين مير واهہ ڪان ڪوٽ ڏيجي ۽ ڏکڻ ڏانهن سنئين زمين ۾ هلي ويندي هئي.

ان جي مکيہ ۽ مرڪزي وهڪ سدائين سکر جي اولهہ ۾ هلندي هئي ۽ پوءِ وڪڙ کائي خيرپور ضلعي ۾ هاٺوڪي واهڪ کي ڪراس ڪندي اجوڪيءَ وهڪراهہ جي اوپر ۾ ڏهہ پندرهن ميل پرتي وهندي هئي. سڪرند جي اوپر ڪان اولهہ ۾ اجوڪيءَ وهڪراهہ هيٺان سنڌوءَ پنهنجي ڪيٽيءَ (دوآبي، Delta) جو مٿو پئي ناهيو ۽ عام طرح بہ يا ٽي ڪيٽيائي چاڙهون ڪيندي هئي. سامونڊي ڪناري ويجهو هر هڪ چاڙهہ وري ٻن يا وڌيڪ شاخن ۾ ورهائجي ويندي هئي. سمورين گذريل صدين دوران سمنڊ ۾ چوڙ ڪندڙ مکيہ ڪيٽيائي شاخن جي ڳڻپ 5-8 رهي آهي.

سنڌ جي ميدانن جي لاهي جيئن تہ هر ميل تي 8-انچ آهي. ايتري ٿوري لاهيءَ جي ڪري پاڻيءَ جي وهڪري جي تيزي ايڏي تہ گهٽجي وڃي ٿي جو پنجاب ۽ سرحد ڪان آندل لٽ، جيڪو اتي موجود ميدانن ۽ جبلن جي گهٽيءَ لاهيءَ سبب ڪرڙجي اچي ٿو، سنڌ جي ميدانن ۾ پکڙجي وڃي ٿو. لٽ سبب سنڌوءَ جو پيٽ/تر پرپاسي جي پيٽ ۾ مٿي اُپرڻ لڳي ٿو جنهنڪري اها نيون چاڙهون ڪڍي نوان دڳ/راهون وٺي وهڻ شروع ڪري ڏئي ٿي. اهي وهڪ

ڏڪ/وهڪراهون پائدار نہ ٿيون ٿين پر ندي جيڪ ۾ هن کو چورلڪ ناهي وٺي ٿي تہ اها عام طرح اتي ڪيترين ئي صدين تائين قائل رهي ٿي.

سنڌ ۾ چڱيءَ طرح جاتل چورلڪ هي آهن:

- الور چورلڪ. جتان سنڌو گهٽ ۾ گهٽ 5-هزار— 1-هزار ورهہ اڳ تائين وهندي رهي.
- بکر چورلڪ. جتان سنڌو گذريل هڪ هزار ورهن کن کان وهي رهي آهي.
- کوٽڙي-حيدرآباد چورلڪ. جتان سنڌو 1758ع کان وٺي وهندي رهي آهي.
- ساموئي چورلڪ (جنگشاهي ۽ مڪلي ٽڪرين جي وچ ۾) نديءَ اتان 1333ع ۽ 1350ع جي وچ ڌاري ڪنهن وقت وهڻ ڇڏي ڏنو.
- ٻنيور چورلڪ (ٻنيور ۽ ان جي ابتي پاسي هرجنيا (Harginia) لوڻ ڪاٽين وارين ٽڪرين جي وچان). اهو چورلڪ 325 ق.م — 1228ع دوران موجود رهيو ۽ ٿي سگهي ٿو تہ نديءَ اتان 1300ع ڌاري وهڻ بند ڪيو هجي.
- پير پٺو چورلڪ. هن چورلڪ سنڌوءَ جي بگهاڙ شاخ جو پاڻي قديم زماني کان ۽ وري 1-هزار عيسوي کان نئيو پئي ۽ نسبتاً گهٽ اهم هو.
- اڙل نئن. جنهن سنڌوءَ جي اولهائين شاخ جو پاڻي ۽ ٽڪرين/جبلن جو پاڻي نئيو پئي، هڪ نئون ۽ دائمي منهن سيوهڻ ۽ پکونوڙو ٽڪرين جي وچ ۾ ڳولي لڌو

چورلڪ نديءَ يا ان جي شاخن ڪي صدين تائين سوگهو جهلي رکن ٿا ۽ انهن هنڌن تي دائمي وسنديون آباد ٿيڻ لڳن ٿيون. وسندين سان گڏ خشڪ/سوڪهڙيل (Arid) ايراضين ۾ پاڻيءَ جي دائمي موجودگيءَ وارن هنڌن تي پاڻي-پوڄا جا مرڪز اسرڻ لڳن ٿا جنهنڪري اهي هنڌ مقدس/پوتر ليکجڻ ۾ اچن ٿا. اهڙن ماڳن جي جدول هيٺ ڏجي ٿي:

ڪتب انگ	مرڪز جو نالو	پاڻيءَ ديوتا	ٻوڌي مندر	هندو مندر	مسلم عبادتگاهه	ونجارڪ مرڪز	سرڪاري ادارا	ڇا 3 - صديءَ ۾ موجود هئا	ڇا 18 - صديءَ ۾ موجود هئا	رايا
.1	ڏادر	ها	ها	ها	ها	ها	نه	ها	ها	
.2	سبي	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	
.3	لاهري	ها	ها	ها	ها	ها	نه	ها	ها	
.4	گنداوا	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	
.5	پانڌي واهي	ها	نه	نه	نه	نه	نه	ها	ها	
.6	ونجروٽ (Vinjrot) ونجهروٽ		ها	ها	نه	نه	نه	ها	نه	
.7	ماٿيلو		ها	ها	نه	نه	نه	ها	ها	
.8	الور		ها	ها	ها	ها	ها	ها	نه	سنڌ جي گادي، ڏهين صديءَ ۾ ترڪ ڪئي وئي.
.9	ٻکر	ها			ها			ها	ها	
.10	زنده پير	ها	نه	ها	ها	نه	نه	ها	ها	مسلم درگاهه کي هندو به عزت ڏيندا هئا.
.11	ساڌ ٻيلو	ها	نه	ها	نه	نه	نه	ها	ها	ڪتب انگ 9 کان 13 تائين جاتايل ماڳ حقيقت ۾ ڪڏيل ڪارج پورو ڪندڙ هئا.
.12	سکر	ها	نه	نه	ها	ها	ها	ها	ها	ڪتب انگ 9 کان 19 تائين جاتايل ماڳ ڏهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري ظاهر ٿيا.
.13	روهڙي	ها	نه	نه	ها	ها	ها	ها	ها	
.14	منو ديرو	نه	ها	ها	نه	نه	نه	ها	نه	
.15	جاناڻي (Janani) جناني جوڻاڻي				ها		ها	نه	ها	سومرن جو ٻارهين کان چوڏهين صدي، وسندڙ شهر
.16	ڏامراهو		ها	؟	؟	؟	؟	ها	نه	ممڪن آهي ته ڏهين يا ٻارهين صدي، ڪان پو، جهربو هجي
.17	دربيلو		ها	ها	ها	ها	نه	ها	ها	
.18	ايڪ ٿمب	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	سنڌ جو سڀ کان وڏيڪ آڳاٽو ٽڪندڙ شهر. سيوهڻ سان ڪنيل آهي

گڏيل انگ	مرڪز جو نالو	پاڻيءَ ديوتا	ٻوڌي مندر	هندو مندر	مسلم عبادتگاهه	ونجارڪ مرڪز	سرڪاري ادارا	چا 3 - صديءَ ۾ موجود هئا	چا 18 - صديءَ ۾ موجود هئا	رايا
.19	ننگ Naing	ها	نہ	نہ	ها	ها	نہ	ها	ها	چشمي جي پاڻي تي 300 - 400 ايڪڙ آباد ٿيندڙ هاڻي سيدن جي سرنديءَ هيٺ
.20	پوڪران (Pokran) پوڪران	ها	نہ	نہ	نہ	نہ	نہ	ها	ها	
.21	غيبي پير	ها	ها	نہ	ها	نہ	نہ	ها	ها	
.22	سيوهڻ	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	نہ	
.23	ٽل مير رکڻ	نہ	ها	نہ	نہ	نہ		ها	ها	
.24	تيرٿ لڪي	ها	ها	ها	ها	نہ	نہ	ها	نہ	
.25	ڏيپر گهانگهرو	ها	ها	نہ	نہ	ها	ها	ها	نہ	
.26	برهمڻ آباد / منصوره	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	
.27	اڏيرو لال	ها	نہ	ها	ها	ها	نہ	نہ	ها	
.28	نصرپور	نہ	نہ	نہ	ها	ها	ها	نہ	ها	
.29	نيرون	نہ	ها	ها	ها	ها	ها	ها	نہ	
.30	ڏائيا (Dhaiya) ڏاليلا؟	نہ	ها			ها		ها	نہ	
.31	امرڪوٽ	ها	ها	ها	نہ	ها	ها	ها	ها	
.32	ٻڌ جو ٽڪر		ها	نہ	نہ			ها	نہ	
.33	جهرڪ	ها	ها	ها	ها	ها	نہ	ها	ها	اسماعيلي (؟ Century) ڪوجا
.34	جهم پير	ها	ها	ها	ها	ها	نہ	ها	ها	چشما، برساتي پاڻي
.35	مڪلي (ٺٽو)	نہ	نہ	ها	ها 14-18 صدي	ها 17 صدي کانپوءِ	ها 14 صدي کانپوءِ	نہ	ها	
.36	منجبري (Manjabari) (منجاباري)	ها		ها	ها	نہ	نہ	ها	ها	

ڳڻپ انگ	مرڪز جو نالو	پاليءَ ديوتا	ٻوڌي مندر	هندو مندر	مسلم عبادتگاهه	ونجارڪ مرڪز	سرڪاري ادارا	ڇا 3 - صديءَ ۾ موجود هئا	ڇا 18 - صديءَ ۾ موجود هئا	رايا
.37	لانڊي	ها	ها	نه	نه	نه	نه	ها	نه	
.38	ڳجو	نه	نه	نه	ها	نه	نه	ها	ها	
.39	سڏيرن جو ڏڙو	نه	ها	نه	نه	نه	نه	ها	نه	
.40	ٿري (Thari)	نه	ها	ها	ها	ها	ها	نه	نه	1000 - 1500ع موجود رهيو
.41	ديبل (ڀنڀور، باربريڪان)	ها	ها	ها	ها	ها	ها	ها	نه	
.42	پير پٺو	ها	؟	ها	ها	نه	نه	ها	ها	
.43	ڪوٽڙي الهه رکيو	ها	؟	نه	ها	نه	نه	نه	ها	
.44	محمد طور (Tur)	نه	نه	ها	ها	ها	ها	نه	نه	11 صدي ۾ اسريو ۽ 13 صدي ڌاري ويران ٿي ويو
.45	لاهري بندر	نه	نه	نه	ها	ها	ها	نه	ها	
.46	گهوڙي (Ghori)	ها	نه	ها	نه	ها	نه	ها	ها	
.47	ويرا واهه	ها	نه	ها	نه	ها	نه	ها	ها	
.48	پاري نگر (Pari)	ها	نه	ها	نه	ها	ها	ها	نه	
.49	نگر پارڪر	ها	نه	ها	نه	ها	ها	ها	ها	جين (Jain) مندر
.50	ڀوڏيسر	ها	نه	ها	ها	ها	نه	ها	ها	
.51	پاڳ	ها	؟	؟	ها	ها	نه	ها	ها	
.52	اچ	ها	؟	ها	ها	ها	ها	ها	ها	
.53	لاڙڪاڻو	نه	نه	نه	ها	ها	نه	نه	ها	
.54	شاهه گوڏڙيو	ها	نه	نه	ها	نه	نه	ها	ها	
.55	گڙهي (Garhi)	نه	نه	نه	ها	نه	ها	نه	ها	55 ۽ 54 هڪٻئي جي ويجهو آهن

ڳڻپ انگ	مرڪز جو نالو	پاليءَ ديوتا	ٻوڌي مندر	هندو مندر	مسلم عبادتگاهه	وڻجارڪ مرڪز	سرڪاري ادارا	چا 3 - صديءَ ۾ موجود هئا	چا 18 - صديءَ ۾ موجود هئا	رايا
.56	ميان نصير (Nasir)	نه	نه	نه	ها	نه	ها	نه	ها	
.57	پاٽ	نه	نه	نه	ها اسڪول	ها	نه	نه	ها	هڪ دريائي بندرگاهه
.58	باغبان	نه	نه	نه	ها	ها	نه	نه	ها	
.59	ٿلٽي	نه	نه	نه	نه اسڪول	نه	نه	ها	ها	
.60	سامتاڻي (Samtani)	نه	نه	نه	ها	نه	ها	نه	ها	
.61	بوبڪ	ها	ها		ها	ها	نه	؟	ها	
.62	ريل (Rel)	نه	نه	نه	ها اسڪول	نه	نه	نه	ها	
.63	هالا ڪنڊي	نه	نه	نه	ها	ها	ها	نه	ها	
.64	ساموئي (Samui)	نه	نه	نه	ها اسڪول	ها	ها	نه	نه	13 - صديءَ ۾ اسريو ۽ 1500ع کان پوءِ ختم ٿي ويو.
.65	سونڊا	نه	نه	نه	ها	نه	نه	نه	ها	
.66	چوڪنڊي (چوکنڊي؟)	نه	نه	نه	نه	ها	نه	نه	ها	
.67	جُن ، جوڻ (Jun)	نه	نه	نه	ها	ها	نه	نه	ها	
.68	ٻلڙي	نه	نه	نه	ها	ها	نه	نه	ها	

پاٿر ڇمار (پٿر واري دَور، Stone age) ۾ انساني وسنديون

روهڙي ٽڪرين ۾ 32-ايڪڙ ايراضيءَ تي پکڙيل پاٿر ڇماري (پٿر جي اوزارن واري) فئڪٽري (ڪم ڪرڻ جو هنڌ، جتي ڪا شي ٺاهي وڃي، خاص ڪري مشينريءَ يا اوزارن جي مدد سان) موجود آهي. اتي ملندڙ وکرن/اوزارن جو هڪ حصو 5-لک ورهه قبل از مسيح (ق.م، عيسوي سن کان اڳ واري دَور) سان واسطو رکي ٿو. پر اتي اهڙا پٿريلا وکر به مليا آهن جيڪي پوئين پاٿر دَور جي اوزارن (35-هزار کان 10-هزارن ورهه ق.م) ۽ پٿَپَهٽي (Microlithic، پٿر جي نفيس، نازڪ ۽ سَنهن) اوزارن (10-هزار کان 2-هزار 5-سَو ورهه ق.م) سان واسطو رکن ٿا.

انهيءَ زماني جا وکر ڪوٽ ڏيجي ويجهو، اتي جي ٽڪرين ۾، ابن شاهه (Uban-Shah)، چنچا (شهنشاهه) بلوچ (Chanchar Baloch) ۽ انڙ کيت (Unar Farm) وٽ پڻ مليا آهن.

وکرن جو هڪ نيارو ڍير، جنهن ۾ مڇي مارڻ جا اوزار به شامل آهن، حيدرآباد-ٺٽي روڊ تي حيدرآباد کان ڪي 25-ميل پري هڪ ٽاڪرو چوٽيءَ تي به مليا آهن. انهن سيني ماڳن وٽ مليل وکرن مان ڪي اهڙا پٿپهٽي وکر به آهن جيڪي 10-هزار ق.م کان پوءِ ٺهڻ شروع ٿيا، ۽ ٽامي جي وکرن واري عرصي تائين، 'سنڌو ثقافت دَور' دوران ٺهندا رهيا.

سنڌ ۾ انساني وسنديون (6-هزار 5-سو ق.م — 3-هزار 5-سَو ق.م)

دائمي انساني وَسنديون پوکراهپ (زراعت) جي ابتدا سان گڏ سبِي جي ڏکڻ-اولهه ۾ ڏهن ميلن جي مفاصلي تي مهر ڳڙهه وٽ بولان نديءَ جي ڪناري تي ساڍا ڇهه هزار ورهه ق.م ڌاري وجود ۾ اچڻ لڳيون. بولان ندي انهن ڏينهن ۾ 'سنڌ چنبڙ' منجهان منڇر ڍنڍ ڏانهن ۽ پوءِ اڙل نئن وسيلي سنڌو نديءَ ۾ وهندي هئي. منڇر ڏانهن بولان جو آڳاٽو وهڪرو ڪيترين ئي وسندين/ماڳن جو هڪ سلسلو ڏيکاري ٿو جن جي اڄا سوڌو کوٽائي نہ ٿي آهي، پر اهي پنهنجي دَور ۾ انساني وسندين جي نشاندهي ڪن ٿا. اهو سلسلو (هاٺوڪي) سنڌ (جي ايراضيءَ) ۾ هليو اچي ٿو.

اسرندڙ سنڌو ثقافت وارا ماڳ (آمري دَور، اوائلي سنڌو وسنديون يا اوائلي انساني وسنديون) (3-هزار 5-سَو ورهه ق.م)

آمري اڙل نئن تي هڪ مکيہ وَسندي آهي جيڪا الهندي ٽڪرين کان منڇر جو پاڻي سنڌو نديءَ ۾ آڻي ٿي. ان جا ساڳيات (همعصر، ساڳيلا، ساکيات) ماڳ بولان-منڇر وهڪري تي علي مراد، ٽنڊو رحيم خان، غازي شاهه، شاهه حسين ۽ سيوهڻ آهن.

منڇر ڍنڍ، پنهنجي سر شڪارين جي جنت. گهڻو آڳاٽو ماڻهن جي واهپي هيٺ آئي. منجهس ڪي 2-سَو کن مڇين جون جنسون هيون ۽ ان تي 12 ڪان وڌيڪ قسمن جا لاڏائو/پرڏيهي پکي (سياري ۾ سائبيريا ۽ سُويت يونين جي ٻين ڍنڍين تان) ايندڙ هئا.

مکيہ وسنديون (3-هزار ق.م — 2300 ق.م)

ڪوٽ ڏيجي، هڪ مکيہ وسندي، الور چورلڪ منجهان وهندڙ سنڌوءَ جي هڪ وڏي اوڀرائين وهڪري تي آباد هئي.

ساماڻل/رچيل سنڌو ثقافت وارا ماڳ (2300 ق.م — 1650 ق.م)

رچيل سنڌو ثقافت وارن ماڳن جي نمائندگي مُهين جو دڙو (موهن جو دڙو) ڪري ٿو. مهين جي دڙي سان ساڳيات ماڳن کي درجيبندي ڪندي رچيل يا ساماڻل سنڌو ثقافت (mature) جي سري هيٺ رکيو وڃي ٿو. ساماڻل سنڌو ثقافت وارا ماڳ سنڌوءَ جي وڏن وهڪرن ۽ شاخن تي هيٺ ڄاڻايل هنڌن وٽ موجود هئا:

- جُونِڙو (Juniro) جو دڙو (بلوچستان ۾، بولان-منڇر وهڪ مٿان) ۽ لائيم (Lime ؟) جو دڙو (سَنڌوءَ جي اولهائين وهڪري مٿان).
- وِنجروٽ (دِرشادوَتي-سرسوَتي-هاڪڙو سرشتي مٿان).
- مُهين جو دڙو، لوهم جو دڙو ۽ چانهو-دڙو (اترادي سنڌ ۾ سنڌوءَ جي وڏي وهڪري مٿان).
- پانڌي واهي، علي مراد، ٽنڊو رحيم، غازي شاهہ، شاهہ حسين، سيوهڻ ۽ آمري (سنڌو ڏانهن بولان-منڇر-اڙل وهڪ مٿان).
- ڪوٽ ڏيجي (الور چورلڪ منجهان وهندڙ سنڌو جي اوڀرائين وهڪري/شاخ مٿان).
- پوڪران (Pokran)، ٽَئنگ (Taung)، ڪجور (Khjur)، شاهہ جو ڪوٽڙيو عارب جو ٿاڻو عثمان ٻُٽي، جهانگاري (؟، Jhangari) ۽ ڊِسو (Diso) سنڌوءَ جي باران ڏانيڪ نديءَ مٿان.
- نوهٽو (Nohoto) سنڌوءَ جي درشادوتي-سرسوتي-هاڪڙو وهڪ مٿان.

۽ ٻيا ڪيترائي اڻ-ڦولهيل ماڳ ريٽي-هاڪڙو (درشادوتي-سرسوتي) مٿان (سکر ۽ خيرپور ضلعن ۾).

جُهرندڙ/پُرندڙ/ڍهندڙ سنڌو ثقافت (1650 ق.م کان پوءِ)

- جُهڪر، سنڌوءَ مٿان.
- جهانگري، منڇر ڍنڍ مٿان.

سنڌ ۾ وسنديون 500 ق.م ــــ 200 ق.م

- الور. سنڌوءَ جي اوڀرائين وهڪري مٿان الور چورلڪ وٽ ۽ ميوزيڪانس (Musicanus) جي گادي.
- ماهوٽا. سنڌوءَ جي وڏي/مکيہ وهڪري مٿان.
- پاتل (Patala، پٽالہ) (برهمڻ آباد) جنهن کي پاٽني جي جوڙيل سنسڪرت گرامر ۾ برهمنڪا سڏيل آهي. سنڌوءَ جي اوڀرائين ڪناري تي آباد هو.
- سکر جنهن کي پاڻني سَڪَرَ (Sakara) سڏيو آهي. سنڌوءَ جي وڏي وهڪري مٿان.
- اليگزينڊر َس هيون (Alexender´s Heaven، سڪندر جي جنت) (ڀنڀور يا باربريڪان) سنڌوءَ جي اولهائين ڪيٽيائي شاخ مٿان.
- سيوهڻ. بولان-منڇر-اڙل ڊوهڪ مٿان اڙل تي.

سنڌ ۾ وسنديون. 200 ق.م ـــ 100ع

- الور. سنڌوءَ جي اوڀرائين شاخ تي الور چورلڪ مٿان.
- سڌومن (Sadoman، سيوهڻ). سنڌوءَ جي ڏانيتي اڙل نئن تي.
- ميناڳڙهہ (Minnagara) يا پاتل (Patala، پٽالہ؟) يا بيناڳڙهہ (Binagarah)، سنڌوءَ جي ڪيٽيائي اوڀرائين شاخ تي.
- باربريڪان (Babarikan، ڀنڀور). سنڌوءَ جي ڪيٽيائي اولهائين شاخ تي.
- هاٽوڪي عربي سمنڊ کي انهن ڏينهن ۾ ايريٿريَن (ڳاڙهيتو ڳاڙهسرو Erythrean) سمنڊ سڏيو ويندو هو.
- رني ڪوٽ ميداني ۽ دريائي ڪاهہ کان بچڻ لاءِ سنڌوءَ جي اولهہ ۾ 35-ميل پري ٺاهيو ويو.

سنڌوءَ جي اولهائين شاخ ۽ بولان-منڇر-اڙل وهڪ مٿان موجود شهر. 100ع - 750ع

ليمُو جو دڙو. ليلا جي ماڙي. پانڌي واهي. سِسَم (Sisam، شاهہ حسن). ٽنڊو رحيم. غازي شاهہ. علي مراد. سيوهڻ. ڏامراهو ۽ ماهوٽا.

- الور-چورلڪ مان لنگهندڙ سنڌوءَ جي اوڀرائين شاخ مٿان ٻڌل شهر: لِيڪاڻي (Likani). ماٿيلو هاڪڙا. ڪداسر (Kadasur) ۽ ڪوٽ ڏيجي.
- سنڌوءَ جي وڏي/مکيہ شاخ مٿان ٻڌل شهر: سَڪر (سکر). درٻيلو ٺل مير رڪڻ. ڪوٽ لالُو ڏيپر گهانگهرو ۽ برهمڻ آباد.
- سنڌوءَ جيَ ڪيٽيائي اوڀرائين شاخ يا اوڀرائين پراڻ مٿان ٻڌل شهر: ڏاليا/ڏليا (Dhaliya ؟). ميرپور خاص.

- هاڪڙي تي (ستلج ڪان سنڌو ڏانهن ڇلڪندڙ پاڻي مٿان) ٻڌل شهر: ونجروٽ، ٿير (Ther)، امر ڪوٽ ۽ نئون ڪوٽ.
- سنڌوءَ جي ڪيٽيائي اولهائين شاخ مٿان ٻڌل شهر: سڏيرن جو ڏڙو راوڙ (Rawar)، ٻڌ جو ٽڪر ڪيڙ ڪوٽ (Kirrkot)، شاهه حسين (؟، Shah Hussain)، ٺري گجو پير پٺو جهرڪ ۽ نيرون (نيرون جي وسنديءَ جو هنڌ حيدرآباد نه ٿو ٿي سگهي، پر حيدرآباد ڪان ڪي 10-15 ميل ڏکڻ طرف ۽ ٽنڊو محمد خان پريان گنجي ٽڪر واري ٽاڪرو سلسلي ۾ ان جي ڏاڪٽي پاسي سندس پيرانديءَ وٽ هوندو).
- باران ڍوهڪ سرشتي مٿان ٻڌل شهر: ٽٺنگ، پوڪران، جهانگر ۽ دوسي (؟، يا شايد 'ڏِسو' Diso!). عربي سمنڊ ڪي 'بحرِ فارس' (پارسي سمنڊ Dosi) سڏيو ويندو هو.

ٽالمي (Pitolemy) پنهنجي نقشي ۾ جيڪي ڏکهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪون ڄاڻايون آهن ۽ انهن تي ٻڌل جن شهرن جو ذڪر ڪيو آهي انهن ڪي نظر ۾ رکندي ممڪن طرح هيٺ ڄاڻايل نالا درست بيهن ٿا:

ٽالمي پاران ڄاڻايل	اڄوڪو ممڪن نالو
اسِيگراما (Asigramma)	اُڇ
پٽسِپيڊا	سيوهڻ
پئرسي (Parise، پارِن)	سنڌ جو ڪوهستان
اوسڪانا	ماهوٽا (؟، آگزيڪاٽس)
مسرنا (Musarna)	ميوزيڪانا/ميوسڪاڻ (ميوزيڪانس جو ڏيهه)
بنگاگر (Bingagara، بنگا گڙهه)	الور
ڪامي گڙهه (Kamigara)	الور جي اتر ۾ ندي
ڪلاڪا/ڪالڪا (Kalaka)	ڪروڪَلا (Karokala، آبن شاهه)
بَرِيبَري (Baribari)/باربيرئي (Barbarei)	باربريڪان (ٻنڀور) ۽ ديبل 300ع ڪان اڄ تائين
آرِندا (Aurinda)	ونجروٽ
پِسڪا (Piska)	ڏامراهو ۾ ٻوڌي استوپا
پيٽلين (Patalene، پٽاليني)	سنڌو ڪيٽي (Delta، دوآبو)
آربيٽا (Arbita)	ڪيرٿر جابلو سلسلو
سِيراسٽرين (Sirastrene)	سنڌ جي ڪاڙي (Creek) يعني هاٿوڪو ڪڇ جو رڻ
انڊو-سِٿيا (Indo-Scythia)	سنڌ (ملتان تائين)
پاٽل (Patal، پٽالہ؟)	برهمڻ آباد
نَدي (پَٽسِپيڊا جي ڏکڻ ۾)	اڙل

باربريڪان حقيقت ۾ 100ع ڌاري سُسڻ لڳو هوندو ان جا سبب واپاري هوائن (Trade Winds، ٽريڊ ونڊس = ڏکڻ-اوڀر ۽ اتر-اوڀر کان آڏوڙڪ يعني خط استوا ڏانهن گُهلندڙ تيز هوائون) جي ڪوڇنا ۽ ڳاڙهي (Red) سمنڊ کان انڊيا جي ساموندي ڪنارن تي بندرگاهن ڏانهن سڌو واپار آهن. ساساني سلطنت جي اوسر سان گڏ ۽ باربريڪان ۾ پارسي يهودين جي آبادڪاريءَ جي ڪري ان هڪ پيرو وري اهميت ماڻي ورتي — باربريڪان رستي سنڌ سان واپار چال ڏئي وڌيو. باربريڪان ڪي هاڻي ديبل نالو مليو جيڪو يهودين پاران گڏجي پوڄا ڪرڻ (Synogoue) واري هنڌ/عبادتگاهه. يا ديول (Dewal) جي پنيان پيو. سنڌ جي نار (Gulf) تي پارِي نگر (Parinagar) جي ننڍڙي بندرگاهه رستي ٿر کان برآمد سبب به سنڌ سان واپار وڌيو. انهيءَ واپار جي مکيه وزن ۾ گهڻو ڪري لوڻ. جيڪو پاري نگر ويجهو لوڻ جي کاڻين مان نڪرندو هو ۽ ٿر ۽ ڪوهستان مان ڍڳا، اٺ، رڍون ۽ ٻڪريون ۽ سنڌ جي ميداني علائقي مان ڪپهه. ڏاڳو/سُٽ. چانور. نير ۽ تيلي ٻج شامل هئا ايران ڏانهن کنڊ هڪ دوا طور برآمد ڪئي ويندي هئي. سنڌ ۾ وسيع پکڙيل مذهب ٻڌمت هو ۽ ٿر جي ڏکڻ-اوڀر حصي ۾ جَينمَت (Jainism) واپار جي ڪري واپاري طبقي ۾ سُک وڌيو جنهنڪري ان ٻوڏي استوپا ۽ جين ڏيواڙ ٺهرائڻ ۾ دلچسپي ورتي. سنڌ جي نار تي، جنهن کي لُوني ندي مان پاڻي پڻ ملندو هو، ويراواهه ۽ ننگرپارڪر پڻ ڦلاريا. سنڌونديءَ جي ڪيٽيءَ/دوآبي/ڊيلٽا جو سرو 500ع ڌاري هاڻوڪي شهدادپور جي ويجهو هو ۽ ايستائين سنڌوءَ جي نسبتاً پائدار وهڪري جي نتيجي ۾ ڪيٽرائي نوان نگر/شهر ٻڌجڻ لڳا. ڪيٽيائي اوڀرائين شاخ تي ڏيپر چانگريو (جهول)، برهمڻ آباد. ڏليا (ميرپورخاص استوپا) ۽ نئون ڪوٽ اڀري آيا. ڪيٽيائي وچين شاخ تي، جيڪا انهن ڏينهن ۾ سنڌوءَ جي وڏي/مکيه شاخ (وهڪرو) پڻ هئي، اڏيرو لال، نصرپور ۽ راوڙ ٺهيا. ڪيٽيائي اولهائين شاخ جهرڪ ويجهو وهندي ۽ ڪينجهر ڍنڍ کي پاڻي پيارِيندي هئي. ان تي مکيه شهر جهم (هاڻوڪو جهمپير). ڳجو ۽ ديبل هئا.

---

* انڊيا انڊين. انڊوس. انڊس. هندو. هندي وغيره لفظ هڪ حد تائين منجهائيندڙ آهن. انهن مان 'انڊس' کان سواءِ باقي سڀني لفظن جو مطلب ڪڍهن 'هند' ۽ 'هندي' آهي ته ڪڏهن 'سنڌ' ۽ 'سنڌي' ۽ ڪڏهن ته مورڳو سڄو اُپکنڊ ۽ ان جا رهواسي. جنهن ۾ بنگال. سرون. نيپال ۽ هاڻوڪو ڀارت ۽ پاڪستان سڀ شامل آهن.

499ع — 700ع

منڇر ڏانھن ويندڙ، سنڌوءَ جي اولھائين شاخ تي اھم شھر ڏامراھو ھو ونجروٽ، ماٿيلو ۽ ڊِب/ڊرب ڏيٿاري (Dribh Dethari) ھاڪڙي مٿان موجود ھئا جيڪا سڪل ھئي پر سنڌوءَ ۽ ستلج جو ڇُلڪيل پاڻي پيئندي ھئي. ٻاگھروڙ (بغرور، Baghrur) الور ويجھو ننڍڙي وسندي ھئي ۽ الور چورلڪ مان وھندڙ سنڌوءَ جي اوڀرائين شاخ جي پاڻيءَ تي پاڙيندي ھئي.

ھيٺين سنڌ ۾، 700ع ڌاري، سنڌوءَ جي وھڪراھن ۾ تبديليءَ سبب ھيٺين سنڌ جا ڪيترائي مکيہ شھر تباھہ ٿي ويا. ۽ جيڪڏھن تڳي سگھيا بہ تہ ڪِين جھڙين وسنديں صورت ۾. نئون ڪوٽ، ڏليا (ڍالي؟)، نيرون ڪوٽ، جھرڪ ۽ سڏيرن جي دڙو جو نصيب اجھو اھو ھو.

700ع — 1000ع

850ع ڌاري، سنڌونديءَ ھڪ ڀيرو وري پنھنجا پير جمائي ورتا ۽ سنڌ جي پوکراھپي/زرعي (ايگرِيڪلچرل) معيشت لاءِ ڏاڍي ٻاجھہ ڀري ٿي پئي. سنڌوءَ جو وڏو/مکيہ وھڪرو لڳ ڀڳ 1000ع تائين الور چورلڪ مان وھندو رھيو جڏھن اھو بکر چورلڪ مان وھڻ لڳو تڏھن ٻاگھروڙ (بغرور، روھڙي) ۽ بکر/سکر جي اھميت وڌائي ڇڏي. سنڌونديءَ جي اولھائين شاخ، جيڪا بيگاري واھہ جي سنوت ۾ ڦٽي نڪرندي ۽ سنڌ جي ھيٺاھين/ماٿري ڏانھن وھندي ھئي، ۽ اھا شڪارپور ضلعي ۾ رستم ويجھو پڻ ھڪ چاڙھہ ڪيندي ھئي (جيڪا اولھائين ناري سان سيڌ ۾ وھندي ھئي) ۽ ڪَڪڙ ويجھو پنھنجي ماتا شاخ سان ملي منڇر ڍنڍ ڏانھن ھلندي ھئي. وڏي شاخ (سنڌوءَ جو مرڪزي وھڪرو) بکر چورلڪ ڇڏڻ کان پوءِ نل مير رڪڻ ۽ ڪلريءَ کي سينگاريندي ھاٽوڪي نواب شاھہ انجنيئرنگ ڪاليج ويجھو ھاٽوڪي نواب شاھہ جي اولھہ ۾ لنگھندي ھئي. ھوءَ پنھنجي ھڪ چاڙھہ/لام ڪنڊياري کان سعيد ڏانھن ھاٽوڪي روھڙي ڪئنال جي سيڌ ۾ اولھہ پاسي پڻ ڪيندي ھئي.

ڏاکڻي سنڌ ۾ ڪيتيائي اوڀرائين شاخ نل مير رڪڻ جي اتر ۾ وھندي ھئي ۽ برھمڻ آباد ان جي اولھہ ۾ ھئي. اھا اوڀرائين پراڻ ۾ وڃي پوري ٿيندي ھئي. مکيہ شاخ جھرڪ جي اوير ۾ لڳ ڀڳ ٽيھن ميلن تي ٻن حصن ۾ ورھائبي ھئي ۽ ان جي اولھائين ڪيتيائي شاخ گجو ۽ ديبل ويجھو لنگھندي ھئي. اھڙيءَ طرح سنڌوءَ جي ڪيترين ئي شاخن زراعتي اپار آندو ۽ سک مھيا ڪيو ۽ اھڙيءَ طرح سنڌ ۾ ھبارين جي خودمختياريءَ لاءِ راھہ ھموار ڪئي.

10-صدي عيسوي جا شهر، ابن هوقل ۽ اصطخري موجب سنڌ بيهڪ:

10-صديءَ جي عربن ڇَواڻي ـــ نالو	هاڻوڪو نالو
سدوسن (Sadusan)	سيوهڻ
ال-رور (Al-rur)	الور
ڪلري (Kalari)	ديهه ڪلري (نواب شاهه ضلعي) ۾ موجود آثار
منصوره (8-صدي ۾ عربن نئون نالو رکيو)	برهمڻ آباد
نيرون	(نيرون بابت اڳ ذڪر ڪيل آهي)
بحرِ فارس	عربي سمنڊ
بانيا (Bania يا بائزه، Baiza)	ڪاهُو دڙو جا آثار يا ڏليا ڪندر
مَنجاباري (Manjbari)	منگهو پير
ديبل	ڀنڀور
جِهم	جهمپير

1000ع ـــ 1500ع

ڏهين صديءَ کان تيرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين سنڌونديءَ برهمڻ آباد جي ويجهو ۽ ان جي هيٺان گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڀيرا پنهنجي وهڪراهه بدلائي، جو تہ سومرن کي پنهنجي گادي ٿري (Thari، تعلقي ماتلي ۾ ڪنڊر) ڏانهن، محمد تور (Tur، جاتي جي اتر ۾ 5-ميل پري موجود ڪنڊر) ڏانهن ۽ ٺٽي ڏانهن پنهنجي گادي بدلائڻي پئي. برهمڻ آباد کي 1026ع ۾ محمود غزنيءَ ساڙائي ڇڏيو ۽ ان کان پوءِ اڄ تائين ويران آهي.

ديبل کي 1226ع ۾ خوارزم شاهه ساڙايو ۽ اهو ٿي حشر پاري نگر جو ڪيو ويو. هاڪڙي ڏانهن ڇُلڪي، ڇَر ٿي ايندڙ پاڻي پڻ گهٽجي ويو ۽ ونجروٽ واري وسندي ٿي وئي.

هيٺين سنڌ ۾ انهن 500 ورهن دوران پاڻيٺائي (Hydrological) تبديلين ڪيترين ئي ننڍڙين شاخن کي واهي ڇڏيو جنهنڪري چانورن جي پوکيءَ ۽ مڇيءَ جي پالنا تي پاڙيندڙ نيون وسنديون وجود ۾ آيون. هڪ هزار کان وڌيڪ اهڙين وسندين جي پروڙ اٿئون ۽ انهن جي جاڻ *پاڪستان آرڪيالاجي-8* ۾ ڏنل آهي.

سنڌوءَ جي اولهائين شاخ تي، اترادي سنڌ ۾، سومرن جي جاناڻي (Janani، جناني؟) جهڙو سهڻو شهر ظاهر ٿيو جيڪو وارهه تعلقي جي ساگي نالي واري ديهه ۾ موجود آهي.

سبڌوءَ جي وڏي ۽ مرڪزي شاخ/وهڪري راڌڻ سامهون چاڙهه ڪيي.
جنهن مها (Maha) ڍنڍ مان وهندي ڪَڪڙ باغبان. ڦاڪا (Phaka)، پاٽ، سامتياڻي، ريل (Rcl) ۽ آراضي وارو دڳ ورتو ۽ سيوهڻ ۽ تلٽيءَ جي وچ ۾ هڪ وسيع ڍنڍ خلقيندي بيهر وجي سنڌوءَ سان ملي. هن شاخ ميهڙ خيرپور ناٿن شاهه ۽ دادو تعلقن ۽ سيوهڻ تعلقي جي اوڀرائين حصن کي سنڌ ۾ چوڏهين ۽ پندرهين صدين دوران انتهائي مکيه ايراضيءَ طور سڏاريو.

1300ع ڌاري هيٺين سنڌ ۾ سنڌوءَ جي اولهائين ڪيٽيائي شاخ ڪلري واهه جي سيڌ ۾ پنهنجو وهڪرو بند ڪري ڇڏيو ۽ اهڙيءَ طرح ان تي موجود ساموئي وسندي ويران ٿي وئي.

ديبل ڦِٽي ويو ۽ ان جي بدران نئون بندر لاهري (Lahri) اسري آيو. سنڌو جو نار (گلف) سُڪي ويو ۽ ان کان پوءِ ڪڇ جو رڻ سڏجڻ ۾ آيو. برهمڻ آباد ۽ الور اڳ ئي، ٻارهين صديءَ جي ابتدا کان وٺي ڦِٽي پَنَ ٿي چڪا هئا. ۽ افسانوي دُلو راءِ جي غلطڪارين سبب انهن جي تباهيءَ بابت لوڪ ڪٿائون ٺهڻ شروع ٿي ويون هيون.

ڪَلاڻ ڪوٽ نئي سان گڏ شايد چوڏهين صديءَ ۾ ٺاهيو ويو.

شاهه ڪپور (محمد تور) کي سنڌونديءَ جي ڪيٽيائي شاخ گنگرو (Gungro) شايد 13-صديءَ جي وچ ڌاري (1351ع ۾) بند ڪري ڇڏيو. جاناٽي اڳ ئي تباهه ٿي چڪو هو. ان کي سَمن ساڙايو جن سومرن کي هٽائڻ لاءِ تشدد ڪيو هو.

1500ع — 1550ع جون وسنديون

ڪا خاص تبديلي نه ٿي سواءِ ان جي، ته سنڌونديءَ جي وڏي شاخ (مرڪزي وهڪري)، جنهن راڌڻ سامهون دربيلي جي اتر ۾ وڏو وڪڙ/ڪڙو ٺاهيو هو گذريل صديءَ ۾ مکيه وهڪراهه/وڏي/مرڪزي وهڪراهه بڻجي پئي هئي، جو ته نديءَ راڌڻ سامهون آمري ڏانهن پنهنجو وڏو وهڪرو بند ڪري ڇڏيو هو.

پاٽ، آراضي ۽ بختيارپور جهڙا شهر جيڪي اڳ ۾ ساڄي ڪپ تي هئا، هاڻي کابي ڪپ تي ٿي پيا. پراڻي وهڪراهه جا آثار هاڻي مها، سيتا روڊ (Sitaro)، جوڪپري، پير گهجو/گهنيو (گهجڻ) ۽ تلٽي ڍنڍن جو سلسلو ڇنا ڪري ٿو. ان جي ڪري هاڻي ميهڙ، ڪڪڙ، دادو ۽ سيوهڻ حويلي ۽ ڪيٽيائي ايراضيءَ ۾ ريڻ (Ren) شاخ تي بدين (چاچڪان، Chachkan) سنڌ ۾ مکيه ۽ ستابيون ايراضيون ٿي پيون.

1550ع ــ 1700ع، ننڍي برفاني ڄمار (The Little Ice Age)

هيءَ ننڍي برفاني ڄمار جو عرصو آهي جنهن دوران هماليه جبلن ۾ برف رجڻ جو عمل نہ رڳو 15-30 ڏينهن (؟) دير ٿي ويو پر پاڻيءَ جو مقدار بہ گھٽجي ويو. آبڪلاني/چاڙهہ/ٻوڏ جي مند پڻ دير ٿي وئي جنهنڪري نديءَ ۾ پاڻيءَ جو اوچو وهڪرو پڻ گھٽجي ويو. ان ڪري نديءَ پنهنجي وهڪراهہ تبديل نہ ڪري سگھي سواءِ ان جي تہ درٻيلي مٿان نديءَ جو وڏو وڪڙ/ڪڙو 1542ع کان ترت پوءِ بند ٿي ويو ڪي بہ نوان شهر نہ اسريا. پوک گھٽجي وئي، ننڍيون وسنديون ويران ٿي ويون، وڏيون وسنديون آباديءَ ۽ ويڪر/پکيڙ ۾ گھٽجي ويون. ڏڪار اچي منهن ڪڍيو ۽ هر هر ٿيڻ لڳا. مکيہ وسنديون جُهريل حالت ۾ ئي ٽڪي سگھيون.

مقامي قبيلا پنهنجي پنهنجي ترن ۾ خودمختيار ٿيڻ لڳا ۽ ان ڪري جيڪي اهم شهر انهيءَ عرصي ۾ اسريا، اهي هئا: شڪارپور ضلعي ۾ شڪارپور شهر، خيرپور ناٿن شاهہ ۾ گهاڙي (Ghari) ۽ باغبان پرڳڻي ۾ شڪارپور، جنهن کي 1701ع ۾ نئون نالو خدا آباد ڏنو ويو.

اهي نيون وسنديون ان ڪري اسريون جو سنڌوءَ جا ڪي مکيہ پراڻا ڍورا/ ڦاٽ واهن ۾ بدلجي ويا. گهاڙ شاخ تي 16-صديءَ جي وسندي لاڙڪاڻو ان جو مثال آهي.

يورپي واپار وسيع ٿيو ۽ پورچوگيزن، انگريزن، ڊچن ۽ فرينچن سان. واپار ڪندڙ مرڪز ڦلارجڻ ۽ پکڙجڻ لڳا. اهڙا واپاري مرڪز هئا سکر، روهڙي، درٻيلو، سيوهڻ، ٻوبڪ، نصرپور، ٺٽو جهرڪ، هالا ۽ لاهري بندر (جتي پورچوگيزن هڪ قلعو ۽ هڪ چرچ/ڪليسا جوڙيا).

لاهري بندر پنهنجا هنڌ (ڪجهہ قدر) تبديل ڪيا ۽ 16-صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري هڪ نئون اورنگا بندر (اورنگزيب جي نالي پٺيان) جوڙيو ويو. ان جي ڄمار پڻ ٿوري ٿي ۽ شاهہ بندر ان تي ڇانئجي ويو.

1701ع ــ 1758ع ۾ وسنديون

ننڍڙي برف-ڄمار دوران هيءَ تپاڻ (ڪوسائپ، Warming) جو عرصو هو ۽ ڪلهوڙن آبپاشي هيٺ (پيچارڪ، Irrigation) ايراضيءَ کي ڏهن لکن کان وڌائي 21-لک ايڪڙن تي پڄايو. آبادي 15-لکن کان وڌي 30-لکن کي پهتي. نوان شهر جيئن: شهدادڪوٽ، قنبر، وارهہ، ميهڙ، ناٿن شاهہ، ميرپور خاص، خدا آباد نئين (هالا ويجهو)، شهدادپور، نوشهروفيروز، ٿري (Thari، ٿرڙي؟) فتح ڳڙهہ

(جيڪب آباد)، جوهي، دوست علي، رتن (رتو) ديرو وڳڻ وغيره اسري آيا دادو تعلقي واري شڪارپور کي نئون نالو خدا آباد ڏنو ويو ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي گادي مقرر ڪيو ويو. انهيءَ عرصي ۾ ٻيا جيڪي شهر قائم ٿيا، اهي هئا: خيرپور (ميرس)، پريا، سَدُوتا (Saduta) مورو، ڪنهيرا (Khunhera، ڪونهارو؟)، سڪرنڊ ۽ ٽنڊو آدم.

1758ع ـــ 1843ع ۾ وسنديون

1758ع ۾ سنڌوءَ جي وڏي شاخ (وڏي وهڪري) هالا ويجهو پنهنجي وهڪراهه بدلائي جيڪا گذريل لڳ ڀڳ پنجن صدين کان جاري هئي ۽ اهڙيءَ طرح ان تي موجود پراڻن شهرن کي ويران ڪري ڇڏيو انهن مان ڪي مکيه شهر هي آهن: اڏيرو لال، نصرپور، شيخ پرڪيو تاجپور، اگهم، نري، جُوڻ (June) فتح باغ، تلٽي (Talti، ؟)، تلهار ۽ بدين. ان جي اولهائين ڪينٽائي شاخ تي جهوڪ، ٻلوڙي پير پٺو شاهه بندر، ٺٽو ڪلان ڪوٽ ۽ ساڪرو هئا. اهي شهر ڪجهه گهٽ اهم ٿي تڳندا آيا آهن. نئين وهڪراهه هاٽوڪي جي سيڌ ۾ حيدرآباد، ڪوٽڙي چورلڪ منجهان نهي. ان تي نوان شهر اسريا ۽ ڪن آڳاٽن پڻ اهميت ماٺي حيدرآباد، ڪيٽي بندر سجاول، ٽنڊو محمد خان نيون وسنديون هيون ۽ پراڻين وسندين جهڙوڪ پڊاپور ۽ سونڊا نئين سر اهميت ماڻي. حيدرآباد سنڌ جي نئين گادي وڏي اوج کي وڃي پهتي. نئون ديرو لکي، جوڻي ديرو (Junidero) ۽ ڳڙهي خيرو اهميت حاصل ڪري ورتي.

جيئن تہ هالا جي ڏکڻ ۾ هڪ لک ايڪڙ زمين بندش هيٺ اچي وئي ان ڪري ٻارهين کان پندرهين صديءَ جون نديون وسنديون (يعني هيٺين سنڌ ۾ سما-سومرا وسنديون) وڏيءَ ڳچپ ۾ تباهه ٿي ويون. هيٺين سنڌ ۾ قبيلن وڏي بغاوت ڪئي ۽ سياسي انڌا ڌنڌ پيدا ٿي پيو جنهن جي نتيجي ۾ ٽالپر اسري آيا جن بندش هيٺ آيل زمين کي آبپاشي هيٺ آڻڻ لاءِ واهه کوٽايا ۽ پاڻ ان جا مالڪ ٿي ويهي رهيا. نيون ٽالپر-بلوچ وسنديون، جن کي عام طرح ٽنڊو سڏيو ويندو آهي، اسري آيون. ٽنڊو مري، ٽنڊو الهيار، ٽنڊو چام، ميرپور خاص، ٽنڊو باگو ٽنڊو محمد خان، ٽنڊو غلام علي ۽ ٽنڊو قيصر انهيءَ تبديليءَ جو نتيجو آهن ۽ انهيءَ عرصي سان تعلق رکن ٿا. ريڻ نديءَ کي ڦليلي شاخ، جنهن کي پوءِ ڦليلي واهه ۾ بدلايو ويو، مان پاڻي ملندو هو.

ندي سدائين ٻيڙن جي اچ وڃ لاءِ ڪم ايندي رهي آهي ۽ نديءَ ڪناري مناسب مقاهن هنڌن تي موجود دريائي بندر ڦلاربا رهيا آهن. جيڪڏهن اهي

ڪاڇي ويندا آهن تہ ساڳي نالي واري نئين وسندي ساڳي مقصد لاءِ ويجهڙ واري مٿاهين هنڌ تي آباد ٿي ويندي آهي. مانجهند، ٻُڍا پور ۽ انڙ پور اهي شهر آهن جيڪي ٽي يا چار ڀيرا ختم ٿيا ۽ وري اسريا.

پوک هيٺ ايراضي 22-لک ايڪڙن مان گهٽجي وڃي 9-لک ايڪڙ بيٺي ۽ حڪمران گهراڻا ۽ بلوچ سردار جيڪي زمين جا مالڪ هئا، جيئن تہ وراثتي طرح آبادگار/پوک ڪندڙ نہ هئا، انهن پوکي راهي تي ڌيان نہ ڏنو ۽ عام ماڻهن جانور-پالنا تي زور رکيو. ٿر ۽ ڪوهستان جون ايراضيون ان مقصد لاءِ ڪم اچڻ لڳيون ۽ وسنديون انهن ٻن ايراضين ۾ اسرڻ لڳيون. خوش قسمتيءَ سان اسان جي آڏو 1855ع جو سنڌ بابت تفصيلي نقشو موجود آهي (اسڪيل 480، 1:504) جيڪو نديءَ ڪناري تي بندرن ۽ پتڻ طور موجود وسندين سان گڏ ٿر ۽ ڪوهستان جي ڪيترين ئي ننڍين وسندين جي نشاندهي ڪري ٿو. لسٽ ڏاڍي دلچسپ آهي. 1843ع ۾ سنڌو سنڌوءَ مان پاڻي کڻي ويندڙ واهن جي ڳڻپ ٽي 729 هئي. انهن واهن جي سري وٽ بند موجود هئا ۽ اهڙيءَ طرح ڪن بہ ٻن واهن جي وچ ۾ پڻ هو. انهن بندرن تي ننڍيون عمارتي صنعتون ۽ گدام اسريا. سومرن جيان ٽالپر دَور جو هڪ مکيہ پهلو حيدرآباد هيٺان هيٺين سنڌ ۾ وسندين جو واڌارو ٿيڻ هو جتي اهي واهن مٿان رچنديون ويون ۽ وٽن جانور-پالنا لاءِ وسيع ايراضي هئي جيڪا ڪين ڌنارپ/ڌراڙپ (Pastoralism) ڏانهن وٺي وئي.

1850ع — 1960ع دوران سنڌ ۾ وسنديون

1860ع کان پوءِ، جڏهن برطانيا نوان واهہ کوٽائڻ ۽ وڌائڻ شروع ڪيا، وسندين جو رنگ ڍنگ بدلجڻ شروع ٿيو. ايندڙ چاليهن ورهن دوران آبپاشي/ پيچاري (Irrigation) هيٺ زمين 1843ع جي ڀيٽ ۾ ٽيڻي ۽ 1955ع تائين ان جي بہ ٻيڻ ٿي وئي. 1910ع تائين سنڌ جي آبادي ٻيڻ ٿي ۽ 1843ع جي ڀيٽ ۾ ٽيڻ هئي. پيچاري هيٺ ايراضين ۾ وسندين جي ان واڌ ۽ ٿر ۽ ڪوهستان کان سنڌ جي ميداني علائقن ڏانهن لڏپلاڻ ۾ تيزيءَ سبب اتي ڌڻ-پالنا ۾ کوٽ ٿي.

ريل-راهون(Railways)/ريلويز وڇائڻ سبب وسندين جي ڍنگ ۾ تبديلي

ريلراهون اڄ-وڄ/ڳنڍپ جي سرشتي لاءِ انقلاب آڻيندڙ هيون. سنڌ جي مختلف حصن ۾ ريل گاڏين جي هلڻ جون تاريخون، هيٺ جدول ۾ ڏجن ٿيون:

تاريخ	ريلراھ جو ٽڪرو	ڊيگهه
13-مئي 1861ع	ڪراچي سِٽي - ڪوٽڙي	104.90 ميل
1-آڪٽوبر 1878ع	راڌڻ - رڪ	64.14 ميل
1-آڪٽوبر 1878ع	سکر - حبيب ڪوٽ	5.125 ميل
8-آڪٽوبر 1878ع	ڪوٽڙي-لڪي تيرٿ (اچ ڪلهه ساھ بندر)	75.52 ميل
27-آڪٽوبر 1878ع	لڪي - راڌڻ	(؟) ميل
2-مئي 1880ع	حبيب ڪوٽ (ايم 22.79 يعني شڪارپور کان سبي)	128.53 ميل
27-مارچ 1889ع	روھڙي - سکر (لئنڊسڊائون پل جو کلڻ)	2.67 ميل
16-جون 1889ع	ڪياماڙي - ڪراچي سِٽي	3.06 ميل
1889ع	روھڙي کان پنو عاقل ۽ اڳتي ريتي وٽان لوڌران-2 پنجاب ڏانهن	(؟) ميل
18-آگسٽ 1882ع	حيدرآباد - شادي پلي	54.97 ميل
25-مئي 1890ع	ڪوٽڙي-حيدرآباد (سنڌوء تي ڪوٽڙي پل جي تڪميل)	5.29 ميل
22-ڊسمبر 1890ع	شادي پل-کوکڙا پار ۽ سنڌ-راجستان سرحد	69.00 ميل
15-نومبر 1898ع	ڏيٺا - روھڙي	180.70 ميل
15-آگسٽ 1904ع	حيدرآباد - بدين	61.75 ميل
18-اپريل 1909ع	جمڙائو - جهڏو	49.96 ميل
28-مارچ 1910ع	حيدرآباد - ڏيٺا	(؟) ميل
1-جنوري 1912ع	ميرپور خاص - کڏڙو (Khadro)	49.43 ميل
1-ڊسمبر 1914ع	جيڪب آباد-ڪشمور (12-آڪٽوبر 1956ع تي ويڪري پٽي ۾ بدلائي وئي)	75.52 ميل
20-مئي 1930ع	پڊ عيدن - نارو شاھ ۽ محراب پور	43.77 ميل
10-ڊسمبر 1931ع	ٽنڊو آدم - سڪرنڊ ۽ نواب شاھ	54.05 ميل
10-آڪٽوبر 1931ع	سڪرنڊ - نارو شاھ	64.11 ميل
1-جون 1935ع	جهڏو - بنورو	30.60 ميل
20-نومبر 1939ع	کڏڙو - نواب شاھ	30.60 ميل
29-جولاءِ 1940ع	لاڙڪاڻو - جيڪب آباد	83.98 ميل
16-اپريل 1946ع	رڪ - حبيب ڪوٽ	4.93 ميل
16-اپريل 1946ع	حبيب ڪوٽ - روھڙي، پنو عاقل	30.47 ميل

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ريلراهه ۾ ڪا به ترقي نه ٿي، توڙي جو ٻي وڏي جنگ کان پوءِ وارين ڏهاڪن ۾ برطانيا سرڪار جنگشاهي-ٺٽو-سجاول، جاتي بدين رهمڪي بازار-نگر پارڪر، ڇوڙ-ڇاڇرو-مٺي-ڏيپلو-نگر پارڪر ۽ دادو-جوهي-قنبر جي وچ ۾ ريلراهون وڇائڻ جو پروگرام به جوڙي رکيو هو.

جدول جي تياري لاءِ ڪم آندل مواد: (1) جاهن برٽن (1812-1899ع) جي ڊائري، ڪئمبرج 1939ع؛ (2) پاڪستان ريلوي جي تاريخ 31-مارچ 1945ع تائين درست ڪيل، لاهور 1950ع؛ (3) سنڌ رائيٽ بئنڪ فيڊر ريلويز، لاهور 1929ع؛ (4) انڊين ريلويز جي تاريخ 31-مارچ 1945ع تائين درست ڪيل، نئين دهلي 1946ع؛ (5) سنڌيل ريلوي ڪمپني جي تاريخ جرنل آف سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي تان ورتل آهي.

مٿي ڄاڻايل ريلراهن وسندين جي رنگ ڍنگ کي صفا بدلائي ڇڏيو. توڙي جو اهي ريلراهون نديءَ جي ٻنهي پاسي گهٽ ۾ گهٽ ڏهن ميلن جي وٿيءَ تي موجود هيون ۽ ٻوڏ کان بچاءُ وارن بندن سنڌوءَ جي ساليانيءَ ٻوڏ کان نديءَ جي ٻنهي پاسي ريلراهن ۽ وسندين کي تحفظ ڏنو پئي، تنهن هوندي به درياهه رستي واپار ترت ئي گهٽجي ويو ۽ ڪيترائي دريائي بندر، سواءِ انهن جي جيڪي ريلراهه تي اسٽيشنون به هئا، 1900ع کان به گهڻو اڳ برباد ٿي ويا. ڪوٽڙي، سکر روهڙي، ٺٽون ڳوٺ (ڦليلي ريلراهه اسٽيشن ويجهو)، سَن، مانجهند، آمري، سيوهڻ، لڪي ۽ ڪشمور ريلراهه اسٽيشنون هئڻ سان گڏوگڏ دريائي بندر به هئا. ٺٽون ڳوٺ ۽ ڦليلي جي وچ ۾ ريلراهه پهرين وڏي جنگ (1914-1917ع) دوران هٽائي وئي ۽ اهو اهم واپاري مرڪز ڏهن ورهن ۾ ئي جُهري وڃي هڪ غير اهم وسنديءَ جي درجي کي رسيو.

پيچارڪ سرشتو وسندين جا رنگ ڍنگ بدلائي ٿو

پيچارڪ سرشتي جي واڌ ۽ پکيڙ پڻ نيون وسنديون ۽ اهم شهر ٺاهيا. برطانيا سرڪار هيٺ صوبائي انتظاميا کي لڳ مَرڪزائي تعلقي سطح تي آندو ويو. ميرپور خاص رياست جي ستن تعلقن سان گڏ سنڌ ۾ 65 تعلقا هئا. تعلقي مُکگهرن (هيڊڪوارٽرس) ۾ اسڪول موجود هئا جيڪي مڊل اسڪول سطح يا مَئٽريڪيوليشن سطح تائين تعليم ڏيندا هئا. انهن ۾ ٽپال ۽ ٽيليگرام آفيسون، اسپتالون، ويمَ گهر، ڪِرمنل (Criminal، ڏوهارين لاءِ) ڪورٽون ۽ ڪِن ۾ ته سِوِل (Civil، شهري يا سماجي مسئلن لاءِ) ڪورٽون به موجود هيون. انهن مان هر هڪ ۾ مقامي خود-حڪومتون جيئن ميونسپالٽيون ۽ نوٽيفائيڊ ايريا ڪاميٽيز

(Notified Area Committees) پڻ موجود هيون. اهڙيءَ طرح اهي اقتدار/طاقت جا نَنڍڙا مرڪز ٿي پيا ۽ واپار، عمارتي صنعت، چانورن جي ڇَڙهه ۽ اَٽي-پيهائي جون مِلون هٽڻ لاءِ ڪشش ڪرڻ لڳا. ڪن ۾ ڪپهه ڇاٽڻ جو مِلون هيون. اهي پڻ ويجهڙ وارين ريلراهه اسٽيشنن سان مٿاهين زميني سطح تي ڳاهيل روڊن وسيلي ڳنڍيل هيون. انهن وسندين جو رنگ ڍنگ ئي بدلائي ڇڏيو ۽ ڳوٺاڻين ايراضين لاءِ پڻ واپار ۽ تعليم جا مرڪز ٿي پيا.

سڌاريل روڊَ

سڌاريل روڊ/رستا پڻ برطانوين جو هڪ بيو تحفو هئا. اُٺ-قافلن جا گس ۽ ڏڳي-گاڏين جا چارا سنڌ جي سِپني مکيه وسندين کي ڳنڍيندڙ رستا هئا. پر برطانيا حڪمراني جي اوائلي ڏينهن ۾ ئي، اهو سر بارٽل فريئر هو، جنهن رڳو ٻن ورهن جي عرصي ۾ سرڪاري خرچ تي ڪيترن ئي روڊن لاءِ ڪَلوَرٽ (Culverts، مانڊُوڻ موريون) ۽ پُلون ٺهرائيندي سنڌ ۾ روڊن جو سرشتو سڌاريو ۽ مقامي زميندارن کي چيو ته مختلف شهرن ۽ مکيه وسندين کي سِڌن هنڌن تي، مٽيءَ جو پراءِ پيل رستن سان پاڻ ۾ ڳنڍن. انهن لاءِ مقرر ويڪر ۽ سنوت رکڻ جو ٻلو حڪومت ڪندي. حڪومت انهن رستن کي ٺيڪ ٺاڪ رکڻ لاءِ پاڻيءَ جو ڇٽڪار ڪرائيندي ۽ انهن کي مختلف گاهن سان ڍڪرائيندي هئي ته جيئن دز/ڌوڙ نه اڏامي. انهن مٽيءَ جي رستن تي 1920ع کان وٺي بَسن ۽ ٽرڪن هلڻ شروع ڪيو. انهن ريلراهن تي باربرداري جو ڪم گهٽايو نه، پر مناسب ريلراهن اسٽيشنن تي سامان پهچائي ان کي اڃا ترقي ڏياري. ريلراهه اسٽيشن ويجهو شهرن کي وڌائڻ ۽ ترقي ڏيارڻ ۾ انهن مکيه ڪردار ادا ڪيو.

سکر بئراج

1932ع ۾ سکر بئراج جي کلڻ سان سنڌ اناج ۽ ڪپهه پيدا ڪندڙ برطانوي انڊيا جو هڪ مکيه صوبو ٿي پيو. ٻي وڏي جنگ دوران سرڪار کي منظم نموني اناج ۽ زراعتي وکر پهچائي سگهڻ لائق بنائڻ لاءِ سنڌ حڪومت مختلف ٺيڪيدارن کي مخصوص ايراضيون الاٽ ڪيون. گدامن جي وڌڻ ۽ اسٽيشنن جي الاٽ ٿيڻ سبب ترت ئي هڪ چرچو عام ٿي ويو ته "ڦلاٽي يا ڦلاٽي اسٽيشن: ڦلاٽي يا ڦلاٽي صاحب کي الاٽ ٿي وئي." 1947ع ۾ سنڌ جو 1855ع وارو نقشو هڪ پوڳ پانئجڻ لڳو. نئون نقشو ڏيکاري ٿو ته هڪ لائق پرڏيهي انتظاميا پنهنجيءَ حڪمرانيءَ جي 104 ورهن ۾ سنڌ جو منهن مهاندرو ئي نرالو ڪري ڇڏيو.

برطانوي حڪمراني هيٺ اقتصادي ترقيءَ جي حوالي سان وسندين جي جوڙجڪ اچ تائين صحيح نموني نہ ڪئي وئي آهي. جڏهن تہ ان لاءِ اڀياس ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جوڳيو ججهو مواد موجود آهي. مجموعي طرح ان جو تت هن نموني بيان ڪري سگهجي ٿو:

- ابتدائي 50 ورهن ۾ سنڌ جي اتر-اولهہ ۾ هيٺاهين وارين ايراضين ـــ جيڪب آباد، لاڙڪاڻي، شڪارپور ۽ دادو ضلعي جي اترادي حصي واهن جو هڪ ڳتيل سرشتو ڏنو. انهن کي چانورن جي پوک لاءِ تيار ڪيو ويو. واهن ۾ پاڻي جيئن تہ 120-135 ڏينهن موجود رهيو ٿي ان ڪري مشهور عمدي جنس ـــ سگداسي چانورن لاءِ ميدان تيار ٿي پيو. انهن ڏينهن ۾، ماڻهن جي آبادي بہ انهن ضلعن ۾ ئي وڌيل هئي.
- گذريل صديءَ جي پڇاڙيءَ مهل جمڙائو، منڙائو ۽ نارا واهہ جي واڌ ڪان پوءِ هاٿوڪي ميرپور خاص ۽ سانگهڙ ضلعي جي ڪجهہ حصن ترقي ڪرڻ شروع ڪئي ۽ نيٺ ايندڙ ٽيهن ورهن ۾ انهن سنڌ جي اتر-اولهہ وارن ضلعن تي معاشي طرح مٿيرائي ۽ ماڻهوءَ ڳٽپ ۾ گهٽائي ماڻي ورتي. قليلي ۽ سرفراز واهن جي سڌريل پيچارڪ سرشتي سبب هالا ۽ حيدرآباد تعلقن پڻ ماڻهن جي ڳٽپ واڌ ۽ پوک ۾ ترقي حاصل ڪئي.
- برطانوين جي اچڻ کان اڳ بدين ۽ ٺٽو ضلعا اڻ ڏيانيل ضلعا هئا جو تہ ٽالپرن انهن کي شڪارگاهن ۾ بدلائي ڇڏيو هو. آبڪلاٽي مهل پاڻي چڙواڳ پيو اٿلندو هو جنهنڪري شڪارگاهہ ۽ چراگاهہ نهندا رهندا هئا. سڄي ايراضي، هاٺي ڪوٽڙي بئريج جي ڪمان هيٺ، چراگاهہ بنجي وئي هئي پر ماڻهن جي آبادي محدود هئي جو تہ کير ۽ گوشت مان ڪمائي ڏاڍي گهٽ هوندي هئي جنهن جو سبب مارڪيٽ جو ويجهو نہ هئڻ هو.
- سکر بئريج جي کلڻ کان پوءِ ڪپهہ، ليماٽن (citric) ميوَن ۽ ٻين ميون جا فصل نواب شاهہ، ميرپورخاص ۽ اتر حيدرآباد ضلعن ۾ پوکجڻ شروع ٿيا. خيرپور ضلعي جو پاڻي بند ڪيو ويو جنهنڪري اتي انساني آبادي وڌي نہ سگهي.
- گهٽ مُلهہ وارن اناجن جي پوکيءَ چانور ۽ ڪڻڪ اپائيندڙ ايراضين ۾ 1930-1939ع دوران معاشي بدحالي پيدا ڪئي. سڀ کان وڌيڪ لوڙيندڙ ضلعا اولهہ-اولهہ سنڌ وارا هئا.

مٿي ڄاڻايل ڳالهيون هڪ عمومي نتيجو آهن ۽ سرڪاري ريڪارڊ مان انهن تي تفصيلي اڀياس ۽ وري ڇڪاس ۽ تصديق جي گهرج آهي. اهو

سرڪاري ريڪارڊ خوشقسمتيءَ سان تمام گهڻو آهي پر يا تہ بمبئي ۾ موجود آهي يا وري انڊيا آفيس لائبريري لنڊن ۾.

1960ع ــ 1990ع

هن عرصي جا مکيہ واقعا هي آهن:

- 1957ع ۾ ڪوٽڙي بئريج جو ڪلڻ ۽ 1960ع کان پوءِ ان تي آباد ٿيندڙ 16-لک ايڪڙ زمين جو نيڪال/وڪرو. ان سان گڏ 11-لک (؟) ايڪڙ خانگي زمين لاءِ پاڻيءَ جي يقين دهاني.
- 1962ع ۾ گڊو بئريج جو ڪلڻ ۽ 11-لک سرڪاري زمين جو نيڪال/وڪرو. ان سان گڏ 16-لک (؟) ايڪڙ خانگي زمين لاءِ پاڻيءَ جي يقين دهاني.
- 1960ع کان پوءِ سکر بئريج جي حد ۾ 28-لک سرڪاري زمين جو نيڪال/ وڪرو 55-لک ايڪڙ زمين اڳ ئي ان جي ڪمان هيٺ هئي.
- 1958ع ۾ ٽيوب-ويل (Tube-well، ٽڙي وسيلي زميني پاڻي ڇڪڻ) ٽيڪنالاجي رائج ٿيڻ ۽ 1960-1970ع دوران مِٺي جر واري ايراضيءَ ۾ 3-هزار ٽيوب-ويلن جو لڳڻ.
- حيدرآباد ضلعي ۾ جديد ميوي-باغ جو رائج ٿيڻ ۽ انهن جو ميرپور خاص، نواب شاهہ ۽ سانگهڙ ضلعن ڏانهن پکڙجڻ.
- 1958ع کان پوءِ ٺٽي، بدين، حيدرآباد، ميرپور خاص، سانگهڙ ۽ نواب شاهہ ضلعن ۾ ڪيوڙي/ڪيلي جي پوکي رائج ڪرڻ.

انهن واقعن جي ڪري اهو ممڪن ٿي پيو تہ 1950ع ۾ سنڌ جي ٻوٽاٽي آبادي ڪي ايندڙ 30-ورهن ۾ هيٺ کان بہ وڌيڪ وڌائي سگهجي. ان ڪري ٻوٽاٽين ايراضين ۾ نيون وسنديون اڀرڻ لڳيون، شهر ڦندڻ لڳا ۽ ڳنڍيپ/اچ وڃ جا وسيلا سڌريا. 1960ع ۾، اقتدار جي ڏٺين اميريڪا ۾ ڪيل تجربن (تہ سڌاريل روڊن تي اچ وڃ سبب مسافر ريل گاڏين تي برو اثر ٿي پيو) جي اثر سبب ڏامر جا روڊ ٺهرائڻ شروع ڪيا ۽ انهن وسيلي سامان ۽ ماڻهن جي ڍوئي وڌائي چڏي. ان جي ڪري ريلراهہ سرشتي تي بار سان گڏ پيهہ بہ گهٽجي وئي. 1991ع ۾ وهندڙ روڊن جو وسيع جار پکڙجي چڪو آهي جنهنڪري آباديءَ جي چرپر/اچ وڃ ايتري تہ وڌي وئي آهي جو اڳ ٻڌي نہ سُئي. ماڻهو هاڻي شهري سهولتن جو فائدو وٺڻ گهرن ٿا. 1951ع جي ڀيٽ ۾ ٻوٽاٽي آبادي اچ ٽيڻ تي آهي.

1960ع کان پوءِ سرڪار پاران بہ منظم صنعتڪاريءَ ڪي همٿايو ويو آهي ۽ جيئن تہ گذريل ٽيهن ورهن ۾ واندو ٻوٽاٽو پورهيت موجود نہ هو ان ڪري

صنعتن کي ٻين صوبن کان پورهيت گهرائي هلايو ويو جنهنڪري شهرن جي پکيڙ تمام تيزيءَ سان ٿيڻ لڳي. اڄ ڪراچي ۽ حيدرآباد جي آبادي 1941ع جي ڀيٽ ۾ ٽيهوڻي آهي. جنهنڪري ڳوٺاڻي ۽ شهري آبادڪاري جي وچ ۾ اڻ-توازني پيدا ٿي پئي آهي جنهن جي نتيجي ۾ سماجي-معاشي. نسلي ۽ ثقافتي ناموافقتون ۽ سياسي مسئلا پيدا ٿي پيا آهن.

هن مضمون جو مواد:

سنڌ جي سماجي تاريخ جي هن پهلو کي واضح ڪرڻ لاءِ تمام گهڻن ذخيرن تان مواد ورتل آهي. انهن جو ذڪر هن ليکڪ جي *"سنڌ ۾ آبپاشي جي تاريخ"* (History of Irrigation in Sindh) ۽ *"سنڌ جي پلجاڻي لغت"* (Chronological Dictionary of Sindh) نالي ڪتابن ۾ ڪيل آهي. 1843-1950ع واري باب ۾ ذڪر ڪيل ريڪارڊ هن ليکڪ جي ڪتاب *"سنڌ تي مواد جو ذخيرو"* (Source Material on Sindh) ۾ صفحي 475-495 تي ۽ عنوان نمبر 2535 کان 2875 ۽ نمبر 4400 کان 46030 هيٺ ملندو. هن ليکڪ پاڻ 185 تاريخي نقشا تيار ڪيا آهن ته جيئن *"سنڌ جي تاريخي اٽلس"* (Historical Atlas of Sindh) ڪتاب (اڻ-ڇپيل) تيار ڪري سگهجي. اهو مٿي ڄاڻايل سڀني وسندين کي چٽو ڪري ڏيکاري ٿو.

❊❊❊

نوٽ: هيءُ ليکُ پنهور صاحب جي انگريزي مقالي "دَ سِٽيز اينڊ سيٽلمينٽس اِن سنڌ، ديئر رائيز اينڊ ڊِڪلائين وِٿ-چينجز اِن دَ اِنڊس رِوَر سسٽم" (The cities and settlements (in Sindh, there rise and decline with-changes in the Indus river system جو ترجمو آهي. جيڪو ماهوار "ڪُونج" لاڙڪاڻي ۾، ٻن قسطن ۾، نومبر-ڊسمبر 1994ع ۽ اپريل 1995ع ۾ ڇپيو.

ايم. ايڇ. پنھور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سنڌ جون ٻوليون

آمريءَ جي اوسر کان منصوره جي ميسارجڻ تائين
يعني 5 هزار ورهه اڳ کان 1025ع تائين

سنڌي ٻوليءَ سان گڏوگڏ انڊو-آرين ٻولين جي ٻڻ بابت ڪيترائي نظريا پڌرا ڪيا ويا آهن. جن مان ڄاڻائي سگهڻ جوڳا ڪجهه نظريا هي آهن:

1) 18 صديءَ جي ابتدا کان 1780ع تائين

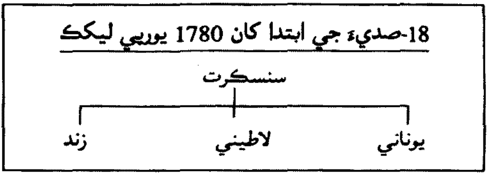

2) سر وليم جونس 1786ع ڌاري

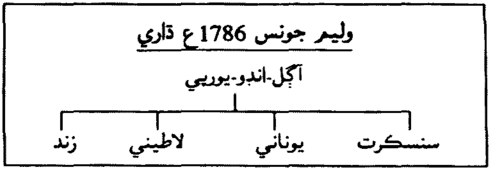

3) ارنيسٽ ٽرمپ 1872ع ڌاري

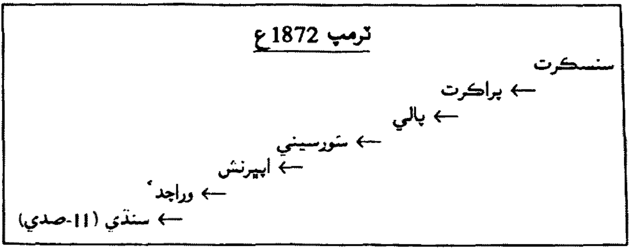

4) گريئرسن 1903ع

هن سمجهيو پئي تہ سنسڪرت اپڪنڊ (هند-سنڌ. انڊيا) جي پهريني (Primary) ٻولين منجهان هئي ۽ ان جي اتر-اولهائين ڪنهن حصي ۾ ڳالهائي ويندي هئي. گريئرسن جو نظريو، اصل ۾ 1903ع ۾ لکيل، ڊاڪٽر دائودپوٽي سميت سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن پاران قبول ڪيو ويو ۽ سندس دور ۾ ميسر سائنسي ڇاڻوڪي (Data) تي بيهاريل آهي.

گريئرسن 1903ع

پهريئي پراڪرت	سنسڪرت سميت
سنسڪرت	پهريئي پراڪرتون
هيٺيتي سنسڪرتون	سنسڪرت-2

هُن سمجهيو پئي تہ سنسڪرت اپڪنڊ جي پهريني ٻولين منجهان هئي ۽ ان جي ڪنهن اتر-اولهائين حصي ۾ ڳالهائي ويندي هئي.

5) پيرومل 1941ع

پيرومل 1941ع

سنسڪرت
← پراڪرت
← سورسيني
← اپڀرنش
← وراچڊ
← سنڌي (11-صدي)

هي ترمپ جو نقل آهي سواءِ ان جي جو هُن پالي کي ڪڍي ڇڏيو آهي. هن قسم جي نظريي جا پوئلڳ گهڻي قدر هيمچندر (1088-1172)، ڊنيڪا ۽ مارڪنڊ جو حوالو ڏين ٿا، جن هن طرح بيان ڪيو آهي:

سنسڪرت
← پراڪرت
← اپڀرنش.

هنن وراشي کي وساري ڇڏيو. جنهن چيو تہ سنڪسرت. پراڪرت ۽ اپڀرنش ئي مختلف/ڌار ڌار ٻوليون هيون.

6) جيرامداس دولترام 1957ع

جيرامداس دولترام

سنڌي پراڪرت

← سنڌي اپڀرنش

← سنڌي (11-صدي)

7) ڊاڪٽر اين اي بلوچ 1962ع

ڊاڪٽر بلوچ جو ٻولين وارو نظريو جن سنڌي ٻوليءَ تي اثر وڌو

آڳل (ٻڻائتي، پروٽو) سامي

اوستي 500 - 320 ق.م

يوناني 326 - 325 ق.م

يوناني 195 - 150 ق.م

ترڪي داردي 150ق.م - 1ع

پالي ۽ پراڪرت 40 - 50ع

ترڪي داردي 120 - 200ع

پهلوي 200 - 400ع

ترڪي داردي 400 - 500ع

مقامي ٻوليون 500 - 700ع

عربي 700 - 1000ع

فارسي 1300 - 1900ع

ايم. ايڇ. پنهور جو نظريو

سنڌو ماٿري جي آڳل ٻولي

سنسڪرت 1000 - 519 ق.م

آرامي 519 - 325 ق.م

پالي ۽ يونان 322 ق.م - 283ع

پهلوي 283 - 355ع

سنسڪرت 356 - 711ع

عربي 711 - 1011ع | سنسڪرت 711 - 1011ع

وچاڙ سنڌي 1011 - 1351ع

فارسي 1351 - 1900ع

جديد سنڌي 19 ۽ 20 صدي

8) سراج الحق ميمڻ 1964ع

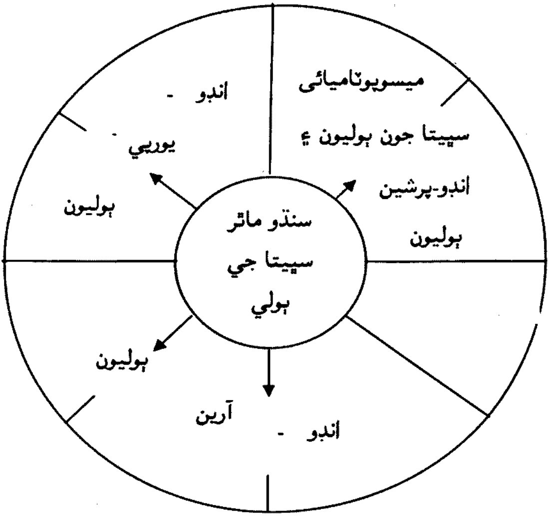

هن جي راءِ موجب سنڌو سڀيتا سيني کان وڌيڪ آڳاٽي هئي ۽ هتان کان ئي ماڻهو پاڻ سان گڏ پنهنجي ثقافت ۽ ٻولي کڻي سيني ڏسن ۾ پکڙجي ويا.

9) ڊاڪٽر غلام علي الانا 1974ع

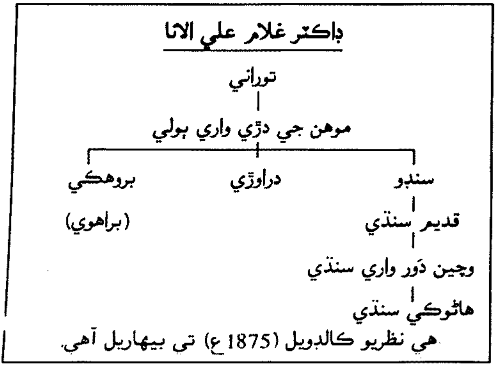

ڪالڊويل جو خيال هو تہ دراوڙ ماڻهن جو واسطو غير آريائي سٽ سان هو ۽ اهي سٿين (Scythian) ڪهول منجهان هئا جن جي ٻولي تورانين (Turanian) ٻولين جي سٽ سان واسطو رکي پئي. الائا سمجهي ٿو تہ آريا جڏهن سنڌ ۾ آيا ۽ هڙپائي (Harappans) ماڻهن کي مات ڪيائون تڏهن هڙپا وارن مان ڪي لڏي وڃي بلوچستان ۾ ويٺا ۽ بروهي (Brauhis) سڏيا وڃن ٿا.

ايئن چوڻ ٺيڪ ناهي، ڇو تہ هڙپا وارن کي آرين مات نہ ڪيو هو ۽ ٻنهي جي وچ ۾ 8 کان 9 سَو ورهن جي وٿي آهي. بروهي قلات ۾ ٻارهين صديءَ دوران آيا، ان کان اڳ نہ. بروهي بلوچستان جي پيٽ ۾ افغانستان ۾ وڏيڪ (2 لک ماڻهو) آهن. هاڻي تہ ان ڳالهہ ۾ بہ شڪ ڪيو ٿو وڃي تہ بروهڪي ڪا دراوڙي (Dravadian) ٻولي بہ آهي.

هنن نظريدانن (Theorists) مان هر هڪ پنهنجو پنهنجو نڪتي نظر پيش ڪرڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي. پر سيئي ماهر واسطيدار پڙاڃاٽي (Archaeological) پاسن کي جاچ هيٺ آڻڻ وساري ويٺا آهن. ڊاڪٽر بلوچ ۽ پيرومل ڪنهن حد تائين ڪجهہ تاريخي پهلوئن کي آڏو رکيو آهي پر سنڌن اتهاسڪ (Historical) تبصرا قابل قبول ناهن، ڇاڪاڻ تہ پڙاڃاٽي تحقيق اتهاس (History) کي جيڪو مواد ڏنو آهي، ان سان هنن جو نڪتي نظر تضاد ۾ آهي.

پيرومل بحث ڪري ٿو تہ:

1. رگويدي (Rigvedic) ٻولي باقي ٻين ٽن ويدن جي ٻوليءَ کان ڪجهہ مختلف آهي، پر چئني ويدن بابت سمجهيو ٿو وڃي تہ اهي اوائلي (Early) سنسڪرت جو اولڙو ظاهر ڪن ٿا.
2. يجر ويد لکجڻ وارن ڏينهن ۾ مَڌياديش (Madhya Desh) ڏانهن وڌڻ لڳا هئا. (ص 25)

هي بيان غلط آهي، ڇو تہ رگويدي آريا مڌياديش ۾ 500 کان 400 ق.م ۾ پهتا، ۽ اهو بہ پراڻ (Purans) ۽ شاستر (Sutras، ستر) لکجڻ کان پوءِ، جڏهن اوائلي سنسڪرت بدلجي وچين (Middle) سنسڪرت ٿي چڪي هئي. پراڻ ۽ شاستر لکجڻ جو سن 600 - 200 ق.م مقرر ڪيو ويو آهي.

3. مڌياديشي آريا ڪنزرويٽو (Conservative، اڳتي وڌائيندڙ تبديليءَ جا مخالف، جيئن آهي تيئن برقرار رهڻ جا شائق، محدود رهندڙ وغيره) ٿي پيا. انهن دراوڙن کي سنسڪرت سکڻ کان روڪي رکيو جنهن جي نتيجي ۾ اها هڪ مئل (Dead) ٻولي ٿي پئي. (ص 37)

هي دليل درست ناهي. سنسڪرت ان ڪري مئل ٻولي ٿي پئي جو اها اپکنڊ جي ڪنهن بہ علائقي (Province) ۾ نہ ڳالهائي ويندي هئي ۽ ان کي رڳو

ڌرمي ساهت (Religious Literature) ۽ ڪرياڪرم تائين محدود ڪيو ويو هو. اها ان لائق بہ نہ رهي هئي جو مورين (Mouryans) جي ڪنهن صوبي ۾ سرڪاري ٻولي طور رائج رهي سگهي. مورين جي ڏينهن ۾ پالي (Pali) سرڪاري ٻولي هئي ۽ اها ئي ٻولي هئي جنهن ۾ 550 ق.م کان پوءِ ٻوڌي گرنٿ (Texts) لکيا ويا.

4. مختلف علائقن جون پراڪرتون (Prakrits) سنسڪرت مان نسريون (ص 38-39) ۽ 1000 ق.م ڌاري سنسڪرت بدلجي پالي - پراڪرت ٿي پئي (ص-39).

هي بيان بہ غلط آهي، ڇو تہ انهن ئي ڏينهن ۾ رگويدي آريا اڃا تہ سوات (Savat) پهتا هئا. نہ ڪي بهار ۾ جتي 300-50 ق.م تائين پالي ڳالهائي ويندي هئي ۽ انهن ڏينهن کان اڳ ئي اها ٻوڌين جي پوتر (Sacred) ٻولي ٿي چڪي هئي. ان ڪري پالي تي سنسڪرت جو اثر ڪو گهڻو نہ پيو هوندو، جنهن ۾ ڌرمي اصطلاح اڌارا ورتل هئا. جيئن تہ ٻڌمت جا خيال عوام تائين پهچائڻا هئا ۽ عوام برهمڻ جي اصطلاحن کان چڱي طرح واقف هئا، ان ڪري ڪجهہ لفظ پاليءَ بہ اڌارا (Loan) وٺي رکيا هئا.

5. اپڪنڊ ۾ مورين پاران سڃاتايل پالي جا ٽي نمونا هئا:

1- اپڪنڊ جي اتر-اولهہ واري پالي،

2- سنڌ، راجستان، ڪاٺياڙ ۽ مهاراشٽر واري پالي ۽

3- مرڪزي هند واري پالي.

هي بيان اشوڪ وارن ٽنهي ٿلهن تي اڪريل فرمانن واري پالي ٻوليءَ جي بنياد تي بيهاريل آهي. اهڙي ڪا بہ اڪر سنڌ ۾ نہ لڌي آهي. انهن اُڪرن جي بنياد تي بيهي اهو ڇوڙ ڏاڍو ڏکيو آهي تہ اڪرون لازمي طرح هر ايراضيءَ جي مقامي ٻولين ۾ ڪيل هونديون.

اشوڪ جي انهن فرمانن ۽ ٿلهن واري اڪر ڏيکاريندڙ نقشي جي موڪ ڏيکاري ٿي تہ اها ڪو اپڪنڊ جي رڳو ٽن ايراضين ۾ وڏي پيماني تي هلندڙ هئي. ان ڪري هي بيان غلط آهي.

6. پالي ۾ 60 سيڪڙو کان وڌيڪ سنسڪرت لفظ آهن (ص-49) ۽ ان ڪري پالي سنسڪرت مان نسري آهي.

هي دليل صحيح ناهي. اڄ پنجابي ۽ سنڌي ٻوليءَ وٽ ڪي 50 سيڪڙو هڪجهڙا لفظ آهن. ان ڪري اهو چئي سگهبو ڇا تہ سنڌي پنجابيءَ مان يا پنجابي سنڌيءَ مان نسري آهي.

7. ٽين صدي قبل از مسيح (ق.م) کان سترهين صدي عيسوي تائين لکيل پراڪرتن جي گرامرن جي اڀياس مان هن نيتجو ڪڍيو ته اپڪنڊ ۾ ڪي ڇهه مکيه پراڪرتون عام ڳالهائجڻ ۾ ايندڙيون هيون: (ص 56-57 ۽ 65-69)

1- مهاراشٽري (Maharashtri) مهاراشٽر ۾.

2- مگڌي (Magadhi) پراڻي بهاري اها ٻولي جا ڏکڻ بهار يا مگڌ ۾ ڳالهائي ويندي هئي.

3- ارڌ-مگڌي (Ardha-Magadhi) ڏکڻ بهار کان الهه آباد تائين.

4- شورسيني (Souresceine) اولهائين پنجاب کان متراً (Mathura) تائين ۽ راجپوتانا ۽ گجرات ۾ به.

5- پشاچي (Pashachi).

6- اپڀرنش (Apbhransa) معياري (Normal) درجي کان ڪريل ۽ اها ٻولي جا اڀير (Abhiras) ڳالهائيندا هئا. اڀير مال چاريندا هئا ۽ ان ٻوليءَ ۾ شاعري ڪندا ۽ ڳائيندا هئا. (ص 58-59) اهي گهڻو ڪري راجستان ۽ ٿر جا رهاڪو هئا.

ڏنڌنا (Dhanndhina، ڏٺي ڏنو)، هڪ گرامر ڄاڻڪ (Grammarian)، اهو پهريون ماڻهو هو جنهن اهو ذڪر ڪيو ۽ پيرومل اتان کنيو آهي.

ٻولين جي اڄ ڪلهه، وڏيءَ ڄٽپ ۾ موجود هجڻ ٻڌائي ٿو ته ماضيءَ ۾ ڪا هڪ ٻولي ونڊي هوندي. جڏهن ته اميريڪي-انڊين ٻولين جو اڀياس ٻڌائي ٿو ته ٻوليون مڙي هڪ هنڌ گڏ ٿي هڪ ٻولي ٿينديون آهن. مٿي ڏنل گرامر ڄاڻڪن جي ڏينهن ۾ ٻولين بابت جيڪا ڄاڻ ميسر هئي، سندن نڪتي نظر ان جو ئي اولڙو آهي.

8. سترهين صديءَ جي گرامر ڄاڻڪ مارڪنڊ (Markanda) جي تحقيق تي بنياد رکندي اهو چيو ٿو وڃي ته وراچڊ اپڀرنش ڏهين صديءَ دوران سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي هئي. اهو اڪيلو ماهر ئي آهي جنهن ايئن بيان ڪيو آهي ۽ اهو به پنهنجي دَور بابت نه، پر ڏهين صدي عيسويءَ جي باري ۾. هڪ پيرو وري مارڪنڊ تي ٻيهاريندي ۽ وولنر (Wolner) جو بيان قبول ڪندي ته سنڌي، هندي ۽ ٻيون ٻوليون يارهين صديءَ ۾ پراڪرت کان الڳ ٿيون (ص 72) پيرومل چوي ٿو ته يارهين صديءَ ۾ سنڌي ٻولي اپڀرنش کان ڌار ٿي.

هي بيان شڪ جوڳو آهي، ڇو ته 951ع ۾ استخريءَ (Istakhri) سنڌ جي منصوره ۽ ملتان شهرن ۾ سنڌي ۽ عربي ۽ سنڌ جي ڳوٺن ۾ رڳو سنڌي

ڳالهائجندي ڏني. اها ٻولي سنڌي جي نالي سان ئي سڃاتي وڃي ٿي، نہ ڪي ڪنهن ٻئي نالي سان.

ڊاڪٽر بلوچ جو رايو:

1- سنڌو راهپ (ثقافت، ڪلچر) سامي راهپ جي ڇاڙهہ هئي جيئن سمير ۽ موهن دڙو جا لاڳاپا ظاهر ڪن ٿا (ص 3-4).

هي بيان درست ناهي. سنڌو راهپ پاڻ تي ڀاڙيندڙ (خودمختيار، آزاد) عمل جو نتيجو هئي. ٻنهي راهپن جي وچ ۾ واپاري ناتا هڪ مختصر عرصي لاءِ قائم ٿيا هئا ۽ اهي بہ محدود وڪرن جي حد تائين ان سان گڏ سميري (Sumrrians) ڪي سامي (Samis) نہ هئا ۽ نہ ئي وري انهن جي ٻولي سامي هئي. سميري سنڌ ۾ بہ ڪو نہ آيا هئا جو انهن سان گڏ پنهنجي ٻولي بہ آندي هجي.

2- ڊاڪٽر بلوچ مٿئين دليل کي طاقت وٺائڻ لاءِ، بيان ٿو ڪري تہ اتر-الهندي اپکنڊ جون ٻوليون (جيڪي، سندس خيال موجب سنڌو سڀيتا جي اوسر کان وٺي بنيادي طرح سامي بڻ مان هيون) موٽ ۾ اندو-ايراني، اندو-آرين ۽ داردي ٻولين جي اثر هيٺ آيون. اتهي ڳالهہ کي اتهاسڪ ٽيڪ مهيا ڪرڻ لاءِ هن پلجاٽي (Chronological، سن وار) ترتيب سان واقعن جو سلسلو جوڙيندي هڪ جدول جوڙي آهي ۽ فرض ڪري ورتو آهي تہ اتر-الهندي جي ٻولين تي انهن سيني ٻولين جو اثر پيو هوندو. اها جدول هيٺ ڏجي ٿي ۽ ان سان گڏ هڪ پٽيءَ ۾ هن ليکڪ (ايم ايچ پنهور) جا رايا بہ ڏنل آهن. ←

ڊاڪٽر بلوچ پاران ڏنل (راڄن جِي ۽ ٻولين تي اثر جِي)
پَلڃاٽي جدول (درست ڪيل)

ايم ايڇ پنهور جا رايا	اثر-الهندي ٻولين تي اثر ڊاڪٽر بلوچ موجب	انهن جي حڪمراني جو سن ڊاڪٽر بلوچ موجب	راڄوٽي	جريان انگ
آرامي (سائري، Syraic)	قديم ايراني ٻولي	520 کان جوٿين صدي ق.م	اخميني	1
322-326 ق.م	يوناني	323-325 ق.م	اليگزينڊر جي سوڀ	2
187-322 ق.م سرڪاري ٻولي پالي	—	—	موريا	3
70-187 ق.م يوناني ۽ پالي	يوناني	150-195 ق.م	باختري يوناني	4
70 ق.م-40ع يوناني ۽ پالي	ترڪي ۽ داردي	120-150 ق.م ۽ ٻهرين صدي ق.م	ساڪا ۽ سٿين	5
46-78ع يوناني ۽ پالي	—	—	پارٿي (سڄي سنڌ تي)	6
78-175ع يوناني ۽ پالي	پالي ۽ پراڪرت	40-50ع	ڪُشن	7
يوناني ۽ پراڪرت. انهن سڄي سنڌ تي 175-283ع تائين ۽ لاڙ تي رڳو 78-175ع تائين حڪومت ڪئي	ترڪي ۽ داردي	120/160/200ع	پارٿي (لاڙ ۾)	8
283-356ع پهلوي	ايراني	300-400ع	ساساني	9
356-415ع سنسڪرت	—	—	وَهليڪا	10
415-499ع	—	—	مقامي راجائن جون راجڌانيون	11
انهن جي حڪومت جو ڪو به ثبوت ناهي	ترڪي ۽ داردي	470-480ع	هياتلا ؟	12
475-499ع سنسڪرت	ترڪي ۽ داردي	5-صدي	هَنَ	13
499-641ع مقامي ٻوليون، سنسڪرت	مقامي ٻوليون	6-صدي	راءِ راڄ	14
641-712ع مقامي ٻوليون سنسڪرت	مقامي ٻوليون	7-صدي	برهمڻ راڄ	15
عربي ۽ سنڌي	عربي	8-11 صدي	عرب حڪمراني	16
ٻارهين کان چوڏهين صدي عيسوي جي وچ تائين سنڌي ديوناگري لپي ۾	—	—	سومرا	17
فارسي ۽ سنڌي (جيڪا خاص طرح عربي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ديوناگري لپي ۾ لکي ويندي هئي)	فارسي	14-19 صدي	سما، ارغون، ترخان، مغل، ڪلهوڙا ۽ ٽالپر	18

هن جدول وسيلي ڊاڪٽر بلوچ ترڪي ۽ داردي ٻولين جو مقامي ٻولين تي اٺين صدي عيسوي تائين مجموعي اثر ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جدول ۾ دنل (ليکڪ جي) راين وسيلن ان کي رد ڪيو ويو آهي. اٺين کان ڏهين صدين جي وچ ۾ سنڌيءَ تي عربيءَ اثر جي حمايت ۾ هن (ڊاڪٽر بلوچ) دليل ڏنا آهن (25-22-2) جن مان ڪي درست/پڪا پختا نہ آهن. مثال طور:

(الف) عرب گورنرن جي سگهاري سياسي، مالي ۽ معاشي انتظاميا.

هيءَ ڳالهہ غلط آهي، چو تہ 714-854ع جي وچ واري عرصي دوران گورنرن جي بدلي هر هر پئي ٿيندي هئي. ان عرصي ۾ 36 گورنرن مان گهٽائيءَ کي ڊسمس (Dismiss) ڪيو ويو، ڪي سنڌ ۾ مري ويا ۽ ٿورڙا ڪي هئا جيکي عزت سان گهر پهچي سگهيا. امن امان (قانون ۽ حڪم جي برتريءَ) جي اٿهوند هئي. لاڳيتون بغاوتون، قبيلن پاران ويڙهون ۽ بدامني (سلامتي کي خطرو) موجود هئي، جيئن مون پنهنجي ڪتاب "سنڌ جي پلجاڻي لغت (Chronological Dictionary of Sindh) ۾ بحث ڪيو آهي. (سنڌ ڦٿائرلي جلد 4، نمبر 41976)

(ب) نوان شهر ٻڌا ويا، ڳنڍپ (Communication، اچ وڃ) جا دڳ وڌايا ويا ۽ واپار کي وسيع ڪيو ويو.

714-854ع دوران ٿورڙا ڪي شهر وڌيا. واپاري ناتا/دڳ اڳ ئي موجود هئا. ڪو بہ نئون دڳ نہ کليو. بغداد ڏانهن برآمدي واپار سڌريو هو.

(پ) سنڌ ۾ عربن جي آبادڪاري وڏي ڳڻپ ۾ ٿي.

هي بيان رڳو جزوي طرح صحيح آهي. محمد بن قاسم سان گڏ رڳو 6-هزار سپاهي سنڌ ۾ آيا هئا اهي هتي رهي پيا. مقامي ماڻهن جي گهرن ۾ شاديون ڪيائون ۽ رلي ملي هڪ ٿي ويا. وگوڙ جي ڪري انهن کي محفوظ ڏانهن لڏايو ويو. ڪجهہ نِذاري ۽ يمني آڪهيون بہ آباد ٿيون پر شهرن ۾، ڳوٺن ۾ نہ

(پ) عربي هاري (ڪڙمي) ٿيا.

هي بيان ٺيڪ ناهي. اسان کي رڳو ابوتراب (هڪ آفيسر) جهڙن ڪجهہ عربن جي سڌ آهي جن وٽ ٻنيون هيون. هبارين (Habaris) وٽ بہ ڪي ٻنيون هيون ان ڪري سنڌن لاڳاپا ڳوٺن ۾ بہ هئا. هباري زميندار هئا ۽ وڏن شهرن ۾ رهندا هئا.

(ت) سنڌين سان ڏي وٺ جي بنياد تي شاديون

اهي شاديون رڳو هڪ طرفيون يعني عرب مردن جون سنڌي عورتن سان شاديون هيون. جيئن تہ هڪ صدي دوران پنج پيڙهيون (اولاد جو اولاد) ٿين ٿيون. ان ڪري هر صديءَ دوران هر عرب آڪهہ ۾ عرب خون 31-38 سيڪڙو گهٽيو

هوندو. اهڙين شادين جو نتيجو مقامي هباري عرب هئا، جن مقامي ناتن جي ڪري 845-1011ع تائين آزاديءَ ۽ امن سان حڪمراني ڪئي. ٻارن مان ڪي اوس به ٻولين ڳالهائيندڙ هوندا پر گهڻائيءَ ڪي سندن مائرن ضرور سنڌي ٻولي ئي سيکاري هوندي.

(ٿ) سنڌي ٻولي عربيءَ ۾ لکجڻ لڳي.

اها ڳالهه رڳو جزوي سچ رکي ٿي، ڇو ته سومرن جي دَور سميت سنڌي ديوناگريءَ ۾ لکي ويندي هئي. عربي ۽ ديوناگري لپيون 1880ع تائين گڏوگڏ، ساڳي ئي وقت ۾ رائج هيون.

(ٿ) سنڌي ٻولي ۾ وائل (Vowels) نه هئا ۽ عربيءَ جي اثر سبب سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي وائل داخل ٿيا. هو مثال ڏي ٿو ۽ چوي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جا لفظ وائلن کان سواءِ هئا جيئن: نه، ته، ٻه، مڪڙ، ٻڪهڙ وغيره.

هيءَ ڳالهه پڌري پٽ غلط آهي. سنڌيءَ ۾ وائل موجود هئا. اهڙي شاهدي ڇچنامو مهيا ڪري ٿو، جنهن ۾ ڪيترائي نالا پڻ ڄاڻايل آهن. جيئن چنا، موڪا، سهتا، جاٽ، ميد، ڏاهر، جيسينا، ديبل، نيرون، الور وغيره. اهو ته دڪاندار پنهنجي تحرير ۾ وائل نه ڏيندا هئا. اج به درست آهي، پر اها ڳالهه ڳالهائجندڙ ٻولين بدران الفابيٽ جي اتهاسڪ اوسر تي روشني وجهي ٿي. جڏهن عبراني لپي لينئر-الف ۽ لينئر-ب (Linear-A and Linear-B) مان اسري تڏهن اها وائلن کان سواءِ هئي ۽ اوائلي براهمي (Brahmi) وٽ به وائلن جا تحريري نشان نه هئا. انهن لپين ۾ وائل جا نشان گهڻو پوءِ داخل ڪيا ويا.

(ٿ) زبر زير ۽ پيش وغيره عربيءَ جي اثر سبب لکت جي صورت ۾ سنڌي لفظن سان ملايا ويا.

هي بيان صحيح آهي، پر ڏکيائي اها آهي ته سامي سٽ جي ٻولين جي الفابيٽ ۾ رڳو ٽي وائل نشان (حرف علت) آهن جڏهن ته يورپي ٻولين جي الفابيٽ ۾ اهي ڇهه آهن. ڇهن وائل نشانن جي ڪري يورپين ڪي زبر، زير، پيش وغيره نه ٿو ڏيڻو پوي (اهو ڪم اهي وائل نشانن کان وٺن ٿا). ان سان گڏ، هتي واجبي طرح هڪ سوال ٿو اڀري ته ڪنهن ٻوليءَ تي اهو اثر ٻولجاڻي طرح (Philologically) ۽ ٻوليجاڻي طرح (Linguistically) ڪيئن ممڪن آهي ته ڄاڻجي سگهي؟

(ٿ) نج عربي اکر جيئن ض، ط، ع، ق، ص، ث وغيره سنڌي لپي ۾ ملي ويا.

پر سنڌي اڄ ڏينهن تائين اهي اکر عربن جيان اچاري نه ٿا سگهن، ڳالهائڻ ۾ انهن کي ز، ت، ا، ڪ، س، وغيره سان فرق وارو نه ٿا ڪري سگهن. اهي اکر سنڌي ٻوليءَ ۾ اجايا (فضول) آهن.

ڊاڪٽر بلوچ جو سامي ٻولين مان سنڌيءَ جي اسرڻ وارو نظريو مئسيڪا (Masica) پاران ڪيل موڪ جي بنياد تي قبول ڪرڻ جوڳو ناهي. جنهن سامي ٻولين ۽ سنڌي ۾ ڪا بہ هڪجهڙائي نہ ڏٺي. ٻئي پاسي. ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو تہ اپڀرنش ۾ پ، ن، ٽ، گ، ڪ ۽ ف تبديل ٿي ب، د، ڏ، گهہ، ڪ ۽ ڦ ٿيا، ۽ جيئن تہ سنڌي اهو رجحان نہ ٿي ڏيکاري ان ڪري اپڀرنش يا وراچڊ (Varchade) اپڀرنش مان نڪتل ناهي. هيءَ ڳالهہ بہ رڳو جزوي طرح صحيح آهي. سنڌي اهڙو رجحان ڪي قدر ڏيکاري ٿي ۽ جيئن تہ سنڌ جي ماڻهن سان اپڀرن جو ميل ميلاپ رهيو آهي، ان ڪري سنڌي ۾ اپڀرنش جو ڪجهہ حصو ملي جذب ٿي ويو. اڀير اپڀرنش ڳالهائيندا هئا. لاڙائو مالوند/پاڳيا هئا ۽ امرڪوٽ ۽ مارواڙ جي وچ ۾ مختلف وقتن تي گهمندا رهندا هئا.

عرب حڪمراني جو امن ڀريو دَور هبارين جي حڪومت مهل هو جيڪي اقتدار ۾ اچڻ کان اڳ 100 ورهن تائين سنڌ جا رهاڪو ٿي رهيا. انهن جي دَور ۾ امن هو. واپار وڌيو. سير سفر سلامتيءَ وارو هو ۽ عربي-سنڌي لاڳاپو ضرور وڌيو هوندو جو تہ ٻئي ٻوليون ڳڙوگڏ هلنديون هيون.

ارڙهين صديءَ جي نائين ڏهاڪي (Eighties) ۾ ايشياٽڪ سوسائٽي آف بينگال (Asiatic Society of Bengal) جي قيام مشرقي ٻولين جي ابياس ۽ انهن ۾ موجود ڌرمي ڪتابن (Text، گرنٿن) ۽ اتهاسن (Histories) جي ابياس کي زور وٺايو.

جتي پارسي ڌرمي ڪتاب يارهين صديءَ کان آڳاٽا نہ ٿا سمجهيا وڃن اتي سنسڪرت ساهت کي شاندار جهونائپ (قدامت) آهي. خاص ڪري ويدن واري ساهت کي، جيڪو 1000-900 ق.م سان واسطو رکي ٿو. سڀني کان جهونو ويد — رگ ويد. ان ٻوليءَ جي ودوان پنڊتن چواڻي 5 هزار ورهن کان وڌيڪ آڳاٽو هو. رگويد اِندر ديوتا (God) جي خبر ڏئي ٿو جنهن بابت سمجهيو پئي ويو تہ هن ڪاري ڪل واري مقامي نسل کي مات ڏني ۽ انهن کي غلام ڪري ڇڏيو. هن کي هڪ دليل طور ڪم آڻيندي هام هڻئي وئي تہ ڪنهن زماني ۾ سچو اندين اپکنڊ درواڙن (ڪارن ماڻهن) واﻻري رکيو هو. جن کي آرين ڪي 5 هزار 5 سَو ورهہ اڳ ڏاکڻي انديا ڏانهن تڙي لوڏي ڇڏيو.

اهي ڏاريا ڪير هئا؟ — آريا.

۽ اهي ڪٿان آيا؟ — هيءَ هڪ اهم سوال هو.

آرين بابت جاچ لاءِ گهڻو ڪجهہ رهيل هو. پر مئڪس ملر (Max Muller) سنسڪرت جي هڪ وڏي ماهر، سنسڪرت، يوناني، لاطيني ۽ جرمن ٻولين جي

گرامر ۾ ساڳيائپون (Similarities) ڏسندي، 1864ع ۾ اهو نظريو ميدان تي آندو تہ سنسڪرت باقي سيني ٻولين کان وڏيڪ جهوني ٻولي هئي ۽ ان مان ئي سموريون يورپي، ايراني ۽ هندي ٻوليون نسريون آهن. هن ڏاڍي محنت ڪري اهو نڪتو پڌرو ڪيو تہ سنسڪرت ڳالهائيندڙ آرين جو واسطو ڪيڪاس (ڪوهہ قاف، Caucasus) جي ايراضيءَ سان هو ۽ اتان اهي اوير پاسي ۽ اولهہ پاسي پکڙيا جنهنڪري ايڏي وسيع ايراضيءَ ۾ اهي (ايترين) ٻوليون پکڙيون. هن نظريي کي سڄيءَ دنيا ۾ ڪيترن ئي ڏهاڪين ورهن لاءِ ساٿي (پوئلڳ) ملي ويا.

سر جان مارشل (John Marshal) پاران موهين جي دڙي جي کوٽائيءَ هڪ نرالو بيان ٻڌايو. هڙپا وارن جو مذهب ويدائي ڌرم (Vedic religion) کان پوريءَ طرح مختلف هو، ان ڪري اهي ماڻهو آريا نہ ٿا ٿي سگهن. سندن نسل ڪو ٻيو هو. اتان مليل کوپڙين (Skulls) جي ٿور وقتي تپاس کان پوءِ تڙتڪڙ ۾ چيو ويو تہ هڙپا وارا آڳل (بڻائتا) پُروِچائي ماڻهو (Proto-Mediterranain people) هئا، بلڪل ساڳيا جيئن ڏکڻ انديا جا دراوڙ. تنهن مثان، ان کان بہ وڌيڪ سولو ڪم اهو چوڻ هو تہ آرين انهن تي سوپ ماڻي. موهين دڙي ۾ ان جي کوٽائي شروع ٿيڻ کان 30 ورهہ پوءِ تائين، موهين دڙي جي جهونائپ بابت سموري ڳالهہ ٻول هڪ ڏکي جيان هئي، تان جو وهيلر (Wheeler) ان جو دَور 2300-1650 ق.م ٻڌايو. اهو سن هاڻي مسوپوٽاميا (Mesopotamia، عراق) ۾ مليل ساکيات (همعصر) واپاري وکرن جي ملڻ سبب پکو سمجهيو وڃي ٿو. هڙپائين جي تباهيءَ بابت هن نظريي جي ساٿارين ۾ مارشل، مَڪي (Machay)، پگاٽ (Piggot) ۽ وهيلر شامل آهن. هن نظريي بهرحال، هڪ وڏو ڪم اهو ڪيو تہ هي جو سمجهيو ويندو هو تہ آريا 3500 ق.م کان هتي پهتل هئا (۽ ان ڳالهہ تي 90 ورهن کان پروسو رکيو پئي ويو)، ان کي ٽوڙي، آرين جي آمد جو سن 1750-1650 ق.م تي آڻي بيهاريو. مئڪس ملر جي نظريي تي بيهاري، جيڪا اتهاسڪ ساهت خلقي وئي هئي ان کي هاڻي 1750 ق.م موجب ٺهڪائڻو هو. پر ان هوندي بہ، اپڪنڊ جي سمورين ٻولين جو سنسڪرت مان ڦٽي نڪرڻ وارو نظريو ڪنهن خاص شدت سان چئلينج (Challange) نہ ڪيو ويو. چو تہ ان هوندي بہ اهو سمجهيو پئي ويو تہ 200 ق.م ڌاري مري وڃڻ کان اڳ، هن ٻوليءَ وٽ وري بہ 1500 ورهہ هئا جنهن دوران اتر اپڪنڊ جي سيني ٻولين تي اثر وجهي سگهي ۽ انهن کي نسرائي سگهي. آمري ۽ ڪوٽ ڏيجي ۾ کوٽايون اجا نہ ٿيون هيون ۽ جڏهن اهي ٿيون تڏهن پهريائين اهو سمجهيو ويو تہ انهن کي هڙپا يا موهين دڙي يعني سنڌو سڀيتا وارن ماڻهن تباهہ ڪيو هوندو. واقعن جو زنجير سنئين سڌي نموني جوڙيو ويو ۽ اهڙيءَ طرح آرين ۽ ان مان نڪتل مختلف راهپن (ثقافتن) جي اوسر بابت

ڪو بہ شڪ پيدا ٿي سگهڻ جي وٿي ئي نہ ڇڏي وئي. اها ترتيب هن نموني جڙي ٿي:

1- آمرين (آمري وارا)		
2- ڪوٽ ڏيجي (ڪوٽ ڏيجي وارا)	دراوڙ	
3- هڙپائي (هڙپا وارا)		
4- سميٽري-ايچ (Cen etry-H)		
5- جُهڪر (Jhukar)	آريا	
6- جهانگر (Jahangar)		

ڊاڪٽر ايف اي خان (F.A Khan)، ڊاڪٽر رفيق مغل ۽ ٻين ڪيترن ئي عالمن کي ان نظريي ۾ شڪ هو ۽ انهن ٺيڪرو ٿانون جي ٽُڪرائن (Pottery Shreds) کي ٻيهر موڪڻ/ڇڪاسڻ شروع ڪيو. ڊاڪٽر مغل ڏهن ورهن کان وڌيڪ عرصي تائين پرک ڪرڻ کان پوءِ مٽي جاٿايل ڇهن مختلف راهپن جي وجود کي چٽلينج ڪيو ۽ 1973ع ۾ ثابت ڪيو تہ آمريءَ کان جهانگر تائين نہ رڳو ماڻهو ساڳيا هئا پر ساڳيءَ راهپ جو سانداهو (لاڳيتو سلسلو Continuation) هئا. هن آمري ۽ ڪوٽ ڏجي جي راهپن کي (1) اوائلي (يا اسرندڙ) سنڌو سڀيتا، هڙپا (۽ موهين جي دڙي واري) راهپ کي (2) ساماٽل (رچيل) سنڌو سڀيتا ۽ جهڪر ۽ جهانگر راهپن کي (3) جُهرندڙ سنڌو سڀيتا سڏيو: سرڪار (Sarkar) انڊيا پاسي ڪيل پنهنجي تحقيق سنڌ پنجاب ۽ بلوچستان جا نسل (Races of Sindh, Punjab and Balochistan) (1964ع) شايع ڪئي. ڪاهوءَ جي دڙي ۽ هڙپا مان مليل کوپڙين جي ڇڪاس تي ان تحقيق جو ٿل ٻڌو ويو هو. هي چوٿين ڏهاڪي (Thirties) جي اوائل ۾ لنڊن موڪليون ويون ۽ انهن بابت رپورٽ 30 ورهہ پوءِ 1960ع ۾ ملي. اها رپورٽ بنا ڪنهن شڪ جي اهو ثابت ٿي ڪري تہ اهي ماڻهو دراوڙ نہ هئا. ۽ جيڪڏهن ائين آهي تہ (يعني رپورٽ صحيح آهي تہ ان مطلب هي ٿيندو تہ) هڙپا ۽ موهين جو دڙو آرين هٿان تباهہ نہ ٿيا هئا. نہ رڳو ايترو پر کوپڙين جي ماپ کوپ-ڏساڪ 71 (Comex Index of 71) ڏيکاري ٿي جيڪا سنڌ ۽ پنجاب جي هاٺوڪن رهاڪن ـــ سکن (Sikhs)، جٽن (Jutts يا جاٽن Jats) ۽ ڪيترن ئي ٻين اتي جي اصلي ڄاون (Indigenous) قبيلن جي گهٽائيءَ جي ڏساڪ (Index، ڏسٽي) پڻ آهي. اهي، پڪ سان چٽي سگهجي ٿو تہ، دراوڙ ناهن. ايران جي قديم سٽين جي کوپ-ڏساڪ ساڳي ئي آهي.

اگروال (Agarwal) ۽ ڪسمگر (Kusmagar) (1974ع) پاران سنڌ تي وڌيڪ تحقيق پهريون ڀيرو ڏيکاريو تہ رگويدي آريا اپکنڊ جي ڌرتيءَ تي 1050 ق.م کان پوءِ ظاهر ٿيا. اهو سن ڪرٽا ڪاربہ-تاريخ (Radio Carbon dating) جي

بنياد تي بيهاريل آهي ۽ ان کي چئلينج نہ ٿو ڪري سگهجي. انهن پاڻ سان خاڪي ٿانو (Grey ware) ۽ لوهہ (Iron) آندا. رگويد ۾ لوهہ جو ذڪر ٿيل آهي. هٽائيٽي (Hittities) کي اهو اعزاز مليل آهي تہ 1200 ق.م ڌاري (ان کان اڳ نہ). لوهہ پگهرائي سگهندا هئا. لاڳاپيل نقشو ڏکڻ ترڪي ۾ سندس اصل شروعات کان يورپ ۾ وچ ايشيا ڏانهن لوهہ جي پکڙجڻ جي تصوير ڏيکاري ٿو. اهو سوات ۾ 1050 ق.م ڌاري پهتو پر بلوچستان ۾ پراڪ/پيرڪ (Pirak) وٽ، 800-900 ق.م ڌاري ۽ سنڌ ۽ پنجاب ۾ 800 ق.م ڌاري پهتو. انهن رگويدي آرين جي چال ڏاڍي ڍري هئي. اهي اندين اپکنڊ جي ايراضين ۾ هيٺين ترتيب سان پهتا:

سوات	1050 ق.م
اولهائون بلوچستان	800-900 ق.م
اوڀرائون بلوچستان	800 ق.م
سنڌ	800 ق.م
پنجاب	700-800 ق.م
راجستان	300-600 ق.م
مڌيا پرديش	400-500 ق.م
اتر پرديش	50-300 ق.م
بهار	50-300 ق.م

ميسور جي ايراضين ۾ 1000 ق.م ڌاري لوهہ جي وکرن جو ظاهر ٿيڻ هڪ خودمختيار/آزاد عمل هو (ان جو رگويدي آرين جي آمد سان ڪو واسطو ناهي).

رگويدي خدائن/ديوتائن (Gods) اندر (Indra)، مِتر (Mitre)، ورڻ (Veruna) ۽ نَستيا (Nastaya) جو ذڪر 3180 ق.م ۾ هٽائيٽي (Hittetian) بادشاهہ سبليوليما (Subilulima) ۽ متانيائي (Mitanniain) بادشاهہ متياور (Mattiver) جي وچ ۾ ٿيل ناهہ ۾ اچي ٿو. رگويدي آرين جي چرپر جو اهو هڪ پڌرو اهڃاڻ آهي. جيڪو ٻڌائي ٿو تہ آرين کي اپکنڊ ۾ 1000 ق.م ڌاري پهچڻ تائين 300 ورهہ لڳي ويا ۽ ان کان پوءِ اينڊڙ 200 ورهن ۾ اهي سنڌ پهتا.

رگيل خاڪي ٿانوَ اڃا سوڌو سنڌ جي رڳو هڪ هنڌ تان مليا آهن. ان ڪري اهو هڪ محتاط نتيجو هوندو تہ آريا سنڌ ۾ ڪنهن وڏيءَ ڳٽپ ۾ نہ آيا.

ميسر ڪرٽا ڪاريہ-تاريخ ۽ م ا س ڪ ا (MASKA) درستيءَ کان پوءِ سنڌ ۾ ٿيل واقعن جي پلجاڻ (Choronology) هن طرح بيهي ٿي:

سنڌ ۾ 1 لک ورهه ق.م کان وٺي ٿيل مکيه واقعن جي پَلِجاڻ

جريان نمبر	واقعو	سن
1.	سامونڊي سطح جون تبديليون ----------------------	1 لک-10 هزار ورهه ق.م
2.	وچيَهٽِي (Mesolithic) چمار (مهرڳڙهه) ------------	6 هزار-4 هزار ورهه ق.م
3.	نَويَهٽِي (Mesolithic) چمار ------------------------	4 هزار؟-3500 ورهه ق.م
4.	ٻنگارپهٽي/تاماپهٽي (Acnolithic/Chalkolithic) چمار (سنڌو راهپ)	
	1. آمري } اوائلي/اپرندڙ سنڌو راهپ ------------------------	3500 ق.م - 1000 ق.م
	2. ڪوٽ ڏيجي ------------------------	3800 ق.م - 2300 ق.م
	3. موهين جو دڙو (ساماٽل/رچيل سنڌو راهپ) --	2300 ق.م - 1600 ق.م
	4. سميٽري-ايچ (قبرستان-هڙاپا) ------------------	1750 ق.م - 1350 ق.م
	5. جهڪر } جهرندڙ سنڌو راهپ ------------------------	1750 ق.م - 1350 ق.م
	6. جهانگر ------------------------	1200 ق.م - 1000 ق.م
5.	رگويدي آرين جو اچڻ ----------------------------	1000 ق.م سوات ۾، 800-900 ق.م بلوچستان ۾
	1. رگ ويد جو جڙڻ ------------------------------	1000 ق.م
	2. رگ ويد جي پوءِ وارن پڇنن (شُبدن) جو جڙڻ ۽ ٻين ٽين ويدن (شاهه، اٿر ۽ يجر) جو لکجڻ-	1000 ق.م - 800 ق.م
	3. برهمائن (Brahmas) جو زمانو ------------------	800 ق.م - 600 ق.م
	4. رگيل خاڪي ٿانوَ لکيارو پير ۾ ----------------	800 ق.م
	5. انڊو-يورپي ماڻهن جي لڏپلاڻ جي نئين لهر -- سوات ۾	713 ق.م - 440 ق.م
	6. پوءِ وارن برهمائن جو زمانو -------------------	700 ق.م
	7. سُتَرَ (Sutra) زمانو (شاستر ؟) ---------------	600 ق.م - 200 ق.م
	8. اوائلي اُپنِيشَدَ (Upanishads) ------------------	600 ق.م - 200 ق.م
	9. 15-مها پڏايا... (اصل مسودي ۾ ڪجهه لفظ الجها آهن)-	(مسودي ۾ سن پڙهڻ ۾ نه ٿا اچن)
	10. پالي، ٻوڌين جي سرڪاري ٻوليءَ طور -------	550 ق.م - 250 ق.م
6.	اخميني سنڌ ۾	
	1. اخميني --	519-400 ق.م/450 ق.م
	2. سنڌ جون (مقامي) راڄڌانيون -------------------	450-400 ق.م/325 ق.م

	3. اليگزينڊر (سڪندر اعظم) ۽ سندس پويان --	325 ق.م - 323 ق.م
	4. موريا ----------------------------------	321 ق.م - 187 ق.م
	5. سنڌ ۾ ٻڌ مت جو اڀر --------------------	272 ق.م
	6. باختري يوناني ----------------------------	184 ق.م - 70 ق.م
	7. سٿين ------------------------------------	70 ق.م - 46 ع
	8. پارٿي ------------------------------------	46 ع - 78 ع
	9. ڪُشن (مٿين سنڌ/سِري ۾) ------------------	78 - 175ع
	10. پارٿي (هيٺين سنڌ/لاڙ ۾) ------------------	78 - 283ع
	11. ساساني ----------------------------------	283 - 356ع
	12. وهليڪا ----------------------------------	356 - 415ع
	13. سنڌ جون (مقامي) راڄڌانيون ----------------	415 - 475ع
	14. هن (Huns) مالوا وارا ---------------------	475 - 499ع
	15. راءِ -------------------------------------	499 - 641ع
	16. برهمڻ ----------------------------------	—
	17. اميہ گورنر (Governors) ------------------	711 - 750ع
	18. عباسي گورنر -----------------------------	751 - 854ع
	19. هباري ----------------------------------	854 - 1011ع

سنڌ ۾ ٻي دلچسپ واڌار (development) سامونڊي سطح جون تبديليون هيون. جيڪي اڄ کان هڪ لک ورهہ اڳ کان وٺي 10 هزار ورهہ اڳ دوران ٿينديون رهيون. اهي هيٺ جدول ۾ ڏيکاريل آهن.

گڏريل 1 لک ورهن دوران سامونڊي سطح ۾ آيل لاهہ چاڙهہ

ورهہ اڳ	چاڙهہ ميٽرن ۾	زميني نشان، سامونڊي ڪنارو اڄوڪي سامونڊي ڪناري جي پيٽ ۾	(سنڌيڪار پاران پنهور صاحب جن جي هڪ ٻئي مضمون تان ورتل چاڻ موجب)
100000	0	—	ڪراچي (ساڳي جيڪا هن وقت آهي)
90000	15	حيدرآباد ويجهو	ٺٽي ۽ سونڊا ويجهو
80000	30	موهين جي دڙي ويجهو	آمري ويجهو
70000	52	گهوٽڪي ويجهو	لاڙڪاڻي ويجهو
60000	90	پنجند ويجهو	رحيم يار خان ويجهو
50000	130	ملتان جي اتر ۾	ملتان ويجهو

40000	90	پنجند ويجهو	....
30000	30	موهن جي دڙي ويجهو	آمريءَ وٽ
20000	120	ملتان ويجهو	پنجند وٽ
10000	37	لاڙڪاڻي ويجهو	دادوءَ لڳ
5000	3	—	بدين ۽ ساڪري ويجهو
			"سنڌ جي آثار قديمه تي تحقيق ۽ اشاعت" ("سهراڻ". 2-1984ع)

ساموندي سطح ۾ تبديليءَ سبب 20 هزار ورهه اڳ ساموندي ڪنارو ملتان ويجهو هو. ٿر ۽ راجستان جا اولهاوان حصا پڻ سمنڊ هيٺ هئا. بنگلاديش ۽ اتر پرديش به سمنڊ هيٺ هئا. دريائي ڪيٽين (Deltas، دوآبا) ضرور اتر پنجاب ۽ اتر-اولهه اترپرديش وٽ هونديون. ۽ نديون ضرور سمنڊ جي ٻن نارن (Gulfs) ۾ سنئين وهڪ جي صورت ۾ چوڙ ڪنديون هونديون جنهنڪري سڄي ڏکڻ انديا هڪ ٻيٽ ٿي پئي هوندي. 12 هزار ورهه اڳ سمنڊ ماٿيل (Upper) سنڌ مان لهڻ شروع ٿيو ۽ سڄي سنڌ ضرور 8 هزار ورهه اڳ ٻيهر ظاهر ٿي هوندي.

اج ڪان 20 هزار ورهه اڳ ڌاري سنڌو-گنگائي ميدان (Plains، پٽ) دکن (Deccan، ڏکڻ انديا) ڌانهن سُريا هوندا جيڪو انهن ڏينهن ۾ ٻيٽ هو. اهي پٽ 8 هزار ورهه اڳ وري پلٽي موٽڻا هئا انهن 12 هزار ورهن دوران ٽيل ميل جول جي ڪري دراوڙن جو لڳ ڀڳ يڪروپ (Uniform) نسل جڙيو هوندو ۽ دراوڙي ٽولي جي ٻولين جو وڏو انگ هوندو جيڪي مختلف قبيلن ۾ ڳالهايون وينديون هونديون. سمنڊ جڏهن سنڌو-گنگائي پٽن مان موٽ ڪاڌي تڏهن ماڻهو به ضرور پوئتي موٽيا هوندا. اهي سڀ گهٽي ڀاڳي دراوڙ هئا سواءِ انهن ڪجهه ماڻهن جي، جيڪي جبلن کان آيا هئا. انهن جو گذارو وچيهٽي (Mesolithic) دَور تائين شڪار ڪرڻ ۽ مڇي مارڻ تي ٽيندو هو اهو دَور نوپهٽي (Neolithic) انقلاب سبب ترت ئي بدليو جنهن نيٺ سنڌو راهپ (ثقافت ڪلچر) کي جنم ڏنو.

مٿي ڏنل ٻئي جدولون سنڌ ۾ ٻولين جي حالت جو ڏس پتو ڏين ٿيون، جنهن جو تت هن طرح بيهي ٿو:

1- اوائلي پاٿر جمار (Early Stome Age) وارا شڪاري ۽ ڪاڌو گڏ ڪندڙ ماڻهو (5 لک ورهه ق.م کان اڳ) سنڌ ۾ رهندا هئا. جيئن روهڙي ۾ فلنٽ (flint) پٿر مان وکر ٺاهيندڙ فئڪٽرين جا آثار ٻڌائن ٿا.

2- روهڙي ۾ ملندڙ وکر وچين (Middle) پاٿر جمار (5 لک - 1 لک ورهه اڳ تائين) ۾ ماڻهن جي موجودي پڻ ثابت ڪن ٿا.

3- ساموندي سطح ۾ تبديلين ۽ وڌندڙ ڪاهيندڙ سمنڊ هيٺ سڄي سنڌ جي ٻڏي وڃڻ باوجود ديرائت (Late) پاٿر چمار (35 هزار - 10 ورهه اڳ تائين) روهڙي وارين پاٿر چماري فئڪٽرين ڪجهه عرصو جڻاءَ ڪيو هوندو.

4- ساموندي مٿاڇري ۾ تبديلين دکن (ڏکڻ هند) پوٺي (Plateau، جابلو مٿاهين پٽ) هڪ هيٺ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهو جي 12 ورهن تائين لاڳيتي ميل جول ڪان پوءِ دراوڙن جو ذري گهٽ يڪروپ نسل ۽ دراوڙي ٻولين جو هڪ ٽولو پيدا ٿيو.

5- سمنڊ جڏهن سنڌ ۽ پنجاب مان لهي ويو تڏهن دراوڙ ماڻهو شڪار ڪرڻ، ڪاڏو ميڙڻ ۽ مڇي مارڻ لاءِ دريائي ايراضين ڏانهن وڌڻ لڳا. روهڙي ۽ ميل-101

• ماڻهو-جهڙي-جانار جي ماڻهو ٿيڻ ۽ انساني سماجي زندگيءَ جي ابتدا پٿر جا وکر ناهڻ ۽ انهن وسيلي شڪار ڪري پيٽ گذر ڪرڻ سان ٿئي ٿي. پٿر جا (پاٿر) وکر پنهنجيءَ بناوت ۽ دَور جي لحاظ ڪان ٽن چمارن (Ages) ۾ ورهايا وڃن ٿا ۽ هر هڪ چمار کي پنهنجي پنهنجي دَور جي نمائنده راهپ (ثقافت ڪلچر) طور نشانبر ڪيو وڃي ٿو. پاٿر وکرن جي سموري عرصي کي هيٺ ڄاڻايل ٽن چمارن ۾ ورهايو وڃي ٿو:

1- جهوپهٽي چمار (Palaeolithic Age). هن چمار کي پراڻي پاٿر چمار (Old Stone Age) پڻ سڏيو وڃي ٿو.

2- وچپهٽي چمار (Mesolithic Age)

3- نوپهٽي چمار (Neolithic Age)

جهوپٽي چمار جو عرصو باقي ٻنهي چمارن جي ڀيٽ ۾ ڏاڍو ڏگهو آهي. ڪي عالم رڳو جهوپٽي چمار کي ئي پاٿر چمار طور بيان ڪندا آهن. وچپهٽي ۽ نوپهٽي جو ذڪر ڏار ڪندا آهن. جهوپهٽي (جيڪا اُصولن ۽ حقيقتن پراڻي پاٿر چمار آهي) کي وڌيڪ ٽن حصن ۾ ورهايو وڃي ٿو:

1- اوائلي پاٿر چمار (Early Stone Age)

2- وچين پاٿر چمار (Middle Stone Age)

3- ديرائت پاٿر چمار (Late Stone Age)

مٿي پنهور صاحب جن جي هن مضمون ۾ انهن ٽنهي چمارن جو ذڪر آيو آهي پر انهن جا جيڪي سن ڄاڻايا اٿائون، اهي سنڌن ٻئي مضمون ۾ هن طرح ڄاڻايل آهن:

1- جهوپهٽي چمار:

(الف) اوائلي پاٿر چمار: 10 لک — 1- لک ورهه اڳ تائين

(ب) وچين پاٿر چمار: 1- لک — 40 هزار ورهه اڳ تائين

(پ) ديرائت پاٿر چمار: 40 هزار — 10 هزار ورهه ق م تائين

2- وچپهٽي چمار: 10 هزار — 7 هزار (۽ ڪٿي وري 5 هزار) ورهه ق.م

3- نوپهٽي چمار: 7 هزار — 4500 (۽ ڪٿي وري 3500) ورهه ق.م

(ڏسو: ايم ايچ پنهور جن جو مضمون: "سنڌ ۾ ماڻهو — پاٿر چمار کان نوپهٽي تائين")

(101 Mile ڪراچي کان حيدرآباد نيشنل هاء وي) وٽ پاٿر وکري فئڪٽريون کين وکر مهيا ڪرڻ لڳيون. اهي پاٿر وکر پٿپهڻي (Microlethic) راهپ کي نشانبر ڪنڌڙ سمجهيا وڃن ٿا ۽ ان قسم جا وکر 10 هزار ق.م کان پوءِ ظاهر ٿيڻ لڳا.

6- وچپهڻي چمار سنڌ ۾ 5500 ق.م ڌاري شروع ٿي. ڪاڌو ميڙيندڙن ۽ شڪارين ڪجهه قسم جي جانورن کي هيرائڻ/گهريلو بنائڻ شروع ڪيو. جانور پنهنجي آزاديءَ کي ماڻهن آڏو برقرار رکر نہ سگهيا ۽ اُهي (ماڻهو) پنهنجيءَ ذهانت وسيلي انهن کي مناسب وِيڻن/چراگاهن ۽ پاڻيءَ جي ذخيرن تائين وٺي ويندا هئا. اهو عمل ماڻهوءَ ۽ جانور (ڍور) ٻنهي جي گڏيل فائدي ۾ هو ۽ ٻنهي هڪ ٻئي سان گڏجي رهڻ جو فيصلو ڪيو.

7- ڪناري علائقي* ۾ ڪنهن نہ ڪنهن هنڌ نوپهڻي انقلاب يعني ڪجهہ قسمن جي اناجن کي اپائڻ ۽ ابتدائي پوکي راهي ڪرڻ جو عمل شروع ٿيو. ان جو سن 7- هزار ق.م سمجهيو وڃي ٿو ۽ ٿي سگهي ٿو تہ هڪ کان وڌيڪ هنڌن تي شروع ٿيو هجي. اهو انقلاب هوري هوري نيل ۽ فرات جي ماٿرين ڏانهن سرڻ لڳو جتي جي سڀيتا (Civilization، تهذيب) اسري پختي ٿي.

8- مسوپوٽاميا (Misopotamia، عراق) سان گڏوگڏ ترڪي مان بہ پوکراهپ (زراعت) جي ڪرت (ڪڙمت، هارپ) ايران جي ٽڙوچڙ (ڪُليل) ماٿرين ڏانهن وڌڻ لڳي.

9- ايران کان سنڌ ڏانهن ماڻهن جي لڏپلاڻ 4- هزار ق.م ڌاري شروع ٿي ۽ ايندڙ 200 کان 300 ورهن ۾ اهي بلوچستان، اورنگي (ڪراچي) ۽ ڪوهستان ۾ ڪيترن ئي هنڌن جيئن اربجو (Arabjo)، شاهجو (Shahjo)، ڪجور (Khajur)، ڪراچٽ (Karachat)، پوڪران (Pokran)، پڙيڪ (Padekh)، ٽنڊو رحيم، علي مراد، واهي پانڌي، ڊرگمٽي، چڪر ڪوٽ، نَيگ (Naig) وغيره ۾ (مجمدار، 1934ع جي کوجنا موجب) ۽ ٻين ڪيترن ئي هنڌن تي پهتي جن کي پروفيسر رؤف خان کوجنا ڪري پڌرو ڪيو. اتان اهي 3500 ق.م ڌاري آمري ڏانهن رڙهيا جتي انهن ساوڻ واري مينهن جي مدد کان سواءِ ئي سنڌونديءَ جي ڇڏيل محفوظ گهم (Perserved moisture) تي ڪٽڪ اپائڻ جو هنر سکي ورتو.

10- 3500-1000 ورهہ ق.م تائين نوپهڻي ۽ ٽنگارپهڻي/ٽاماپهڻي راهپن جا مختلف مرحلا (ڏاڪا، حالتون) آهن جن کي آمري، ڪوٽ ڏيجي، موهين جو

---

* ڪناري علائقو ان علائقي کي سڏيو ويو آهي جنهن کي عام انگريزيءَ ۾ crescent يعني ٻهرينءَ جو چند (هلال) سڏجي ٿو. ترڪي، يونان، شام، اسرائيل ۽ اردن وارو علائقو.

دڙو سميٽري-ايچ، جهڪر ۽ جهانگر (جي نالن پٺيان نشانبر ڪندي) سڏيو وڃي ٿو بلوچستان ۾ مختلف دؤرن جي ڪيترن ئي هنڌن (جن جو واسطو مختلف دَورن واري راهپ سان آهي) جي اڀياس مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته اتي راهپ اها ساڳي ئي سنڌو راهپ آهي جيڪا اسان کي ٽن مرحلن — (1) اوائلي (اسرندڙ)، (2) ساماٽل (رڄيل) ۽ (3) جُهرندڙ (ڍهندڙ) — ۾ ملي ٿي، توڙي جو اتي ايران کان لاڳيتو لڏپلاڻ ٿيندي رهي. ڏاڍر ويجهو ميرڳڙهه ۾ کوٽايون ان دَور کي 6-هزار ق.م تائين آڳاٽو ثابت ڪن ٿيون. پر اڃا به تفصيلي رپورٽ ظاهر ٿيڻ جو اوسيئڙو آهي.

11- جيئن ته سنڌ جا مڇي ماريندڙ ۽ شڪاري قبيلا دراوڙ ۽ دراوڙي ٻوليون ڳالهائيندڙ هئا. ۽ جيئن ته نوپهٽي ۽ ٻنگارپهٽي (تاماپهٽي) راهپ رکندڙ ماڻهو اندو-يورپي نموني جا ڪي ماڻهو هئا (جيڪي سکن، جتن ۽ جاٽن وغيره جيان ڏيکارجن ٿا) ۽ انهن ڪي اندو-يورپي ٻوليون ۽ 20 سيڪڙو دراوڙي ٻوليون ڳالهايون ٿي ۽ سندن وچ ۾ جڏهن ميل ميلاپ ٿيو تڏهن 1-هزار ق.م تائين 20-25 سيڪڙو دراوڙي ٻولين جي لفظن کي ڪٿي جذب ڪيو ويو ۽ سنڌي ماڻهن جي سلسلي ۾ ته اها اڄ تائين پڌري آهي.

12- انهن جي وچ ۾ 25 سَو ورهن تي پکڙيل ميل ميلاپ (1000 ق.م تائين) سنڌو ماٿر جي راهپ وارين ايراضين ۾ (مختلف) ٻوليون پيدا ڪيون جن کي انتهائي احتياط سان آڳل-سنڌي (ٿاٽي-سنڌي، Proto-Sindhi)، آڳل-پنجابي (Proto-Punjabi)، آڳل-گجراتي (Proto-Gujrati) ۽ امڪانن آڳل-ڏکڻ گجراتي (مرهٽي/مراٺي، Proto-South Marathi) ۽ پڻ پنجاب جي سڀ کان وڏيڪ اوڀرائن ضلعن ۽ اتر پرديش جي (عالمگير ويجهو) اتر-اولهائن ضلعن ۾ آڳل-هندي (Proto-Hindi) جو نالو ڏئي سگهجي ٿو.

13- 1000 ق.م ڌاري رگويدي آريا آيا. اڃا تائين پڪ ناهي ته ويدي-سنسڪرت اهائي ٻولي هئي جيڪا اپکنڊ جي اتر-اولهائن ڪجهه علائقن ۾ ڳالهائي ويندي هئي يا ڪا اهڙي ٻولي جيڪا هندوڪش جبلن ۾ ڪنهن هنڌ يا اڃا به ڪئسپين ڍنڍ (جنهن کي عام طرح سمنڊ سڏيو ويندو آهي) جي ايراضيءَ ۾ ڳالهائي ويندي هئي. گهڻو امڪان اهو آهي ته اها به آڳل-سنڌي، آڳل-پنجابي ۽ آڳل-هندي جيان ٿوريءَ ايراضيءَ اندر محدود هئي ۽ اهي ماڻهو ڳالهائيندا هئا جيڪي پوءِ برهمڻ مت سڏجندڙ مذهبي فرقي جا باني ٿي پيا

14- اهو سمجهندي ته هيءَ ٻولي اها هئي جيڪا آرين آندي. جن ڏکڻ-اوڀر ڪئسپين ايراضيءَ مان لڏپلاڻ ڪئي. ته پوءِ هيءَ اها ٻولي ٿيندي جيڪا

آڳل-انڊو-يورپي (Proto-Indo-European) ٻوليءَ جي ماڻيٽاٽي هئي جنهن مان آڳل-سنڌي ۽ ٻيون ٻوليون اسريون.

15- رگويدي آريا سنڌو ماٿر جي ماڻهن تي (جيڪي 700-800 ورهن تائين ڏاڍين خراب حالتن مان گذرندا پئي آيا) پنهنجو مذهب مڙهڻ ۽ ان کي پکيڙڻ جي سلسلي ۾ ڏاڍا ڦڙت پيا ڏيکارجن. سنڌو ماٿر پنهنجي لکيت (script) وڃائي چڪي هئي ۽ 1650 ق.م کان وٺي هڪ اڻساهتي (Illiterate) ٿي چڪي هئي. آرين ويد لکڻ لاءِ ترت ئي عبراني (Hebrew) مان هڪ لپي/لکيت (script) براهمي (Brahmi) جوڙي ورتي. ان ڏرمر هن اڻچٽي (Obscure) ٻولي سنسڪرت کي ان لائق بنايو جو اپکنڊ جي سمورين ٻولين خاص طرح اترادي ٻولين کي 800 کان 600 ق.م تائين پنهنجا لفظ ڏئي سگهي.

16- 600 ق.م ڌاري آرين اترادي انڊيا ۾ 16-آريائي رياستون، جن کي مهاپڏايا (Mahapadhaya) سڏيو ويندو هو، قائم ڪري، پنهنجي سياسي سگهہ ڄمائڻ (وڌائڻ) شروع ڪئي. اها پڪي ڳالهہ آهي تہ سنڌ آرين جي انهن رياستن مان هڪَ ڪو نہ هئي. اهي سورنهن مهاپڏايا هي آهن:

1. ڪمبوجا (Camboja)، 2. گنڌارا (Gandhara)،
3. اوانتي (Avanti)، 4. اسمڪا (asmaka)،
5. شراسينا (Surasena)، 6. متسيا (Matsya)،
7. پنچالا (Panchala)، 8. ڪُر (Kuru)،
9. انگا (Anga)، 10. مگڌا (Magadha)،
11. ڪاسي (Kasi)، 12. ڪوسالا (Kosala)،
13. وجي (Vajji)، 14. ملا (Malla)،
15. چيڊي (Chedi) ۽ 16. وتسا (Vatsa).

17- مختلف آريائي رياستن جي حڪمراني دوران برهمڻن اڻکٽ سگهہ ماڻي ورتي.

18- سنڌو ماٿر جو مذهب پڻ ستل/ننڊاکڙو (Dormant) نہ هو. رگويدي مذهب ۽ سنڌو مذهب جي ميل هڪ نئين مذهب کي جنم ڏنو، جنهن کي برهمڻ مت (Brahmanism) سڏجي ٿو. پراڻي مذهب کان ورتل اثرن ۾ لنگ پوڄا (Lingum-worship)، شِو-پوڄا* (Shivipuja)، درگا ۽ ٻيا ڪيترائي رڪن (Traits) شامل آهن ۽ 600 ق.م ڌاري آرين جي برهمڻن (Brahamas) ۽ شاسترن (Sutras) ۾ نيون مذهبي سکيائون (عقيدا، نظريا، تعليمون) داخل ڪيون ويون.

---

* شِو-پوڄا شايد اها ساڳي ئي ڳالهہ آهي جنهن کي لنگر-پوڄا چيو وڃي ٿو - سنڌيڪار

19- ماڻهن جي ڳٺپ (آباديءَ) ۾ واڌ برهمڻن کي مجبور ڪيو تہ گوشت واپرائڻ رڳو پاڻ تائين محدود ڪن تنهنڪري ان جو واهپو مذهب جي نالي ۾ ٻين لاءِ حرام (منع) ڪيو ويو. انهن ساهتيہ (Literacy)، تعليم پرائڻ، لکڻ پڙهڻ) ۽ ڪيترين ئي حڪومتي نوڪرين تي هڪ هٽي (Monopoly) رکي ۽ سنسڪرت کي سرڪاري ٻوليءَ طور رائج ڪيو.

20- برهمڻ مت، انهن پاران سنسڪرت جي هڪ هٽيءَ ۽ سندن سرڪاري حيثيت (status) خلاف چڙ ٻڌمت (Buddhism) ۽ جين مت (Jainism) کي اوسر ڏني جن گوشت جي واهپي، جانورس جي ڪوس وغيره کي حرام پئي سڏيو. انهن جا گرنٿ (Texts) سنسڪرت بدران پالي (Pali) (آڳاٽي ٻهاري) ۽ آڳاٽي مرهٽي ۾ لکيا ويندا هئا. اهو جين مت ئي هو جنهن سنڌ، گجرات، مهاراشٽر ۽ پرپاسي جي ٻين ايراضين ۾ پاڙون هٽي ورتيون. ٻڌمت وري ٻين علائقن ۾ پکڙيو پر سنسڪرت جو اثر اجا بہ برقرار رهندو آيو.

21- 519 کان 400/450 ق.م تائين سنڌ ۽ هاڻوڪي پاڪستان جي سموري ايراضي اخميني (Achamenian) سلطنت جو حصو ئي وئي. سندن پنهنجي ٻولي اويستي (Avesti) هئي پر انهن سرڪاري ٻوليءَ طور آرامي (Aramic، آڳاٽي شامي/Old Syraic، اتر مسوپوٽاميا جي ٻولي) کي پنهنجو ڪيو. سندن مذهب زرتش مت (Zoroasterism) هو جنهن بابت امڪان آهي تہ هنن ان جي دنيا جي هن حصي ۾ پرچار نہ ڪئي. سندن سرڪاري سامي ٽولي جي آرامي ٻوليءَ ڪو وڏو اثر ڇڏيو هجي، نہ ٿو ڏيکارجي. اخمينين پنهنجي قبضي هيٺ علائقي جو انتظام سٺي نموني هلايو ۽ زوريءَ پوري ڍل اڳاڙي، پر نہ ٿو ڀانئجي تہ هنن مذهب سان ڇيڙڇاڙ ڪئي هجي، ڇو تہ اليگزينڊر (سڪندر) 325 ق.م ۾ هتي سنڌ ۾ زبردست سرندي رکندڙ برهمڻ ۽ جين فلاسافر ڏٺا. ان جو مطلب هي آهي تہ آراميءَ يا اويستيءَ مقامي ٻولين تي تمام ٿورو اثر ڇڏيو.

22- اليگزينڊر ۽ سندس ٻين گورنرن سنڌ تي رڳو 2-ورهہ حڪمراني ڪئي ۽ سندن ٻولي يوناني (Greek) لاءِ اهو ممڪن نہ هو تہ ايتري عرصي ۾ سنڌي سا ٻين ٻولين تي اثر وجهي سگهي.

23- هن کان پوءِ ايندڙ موريا (Mauryans) هئا. انهن مان پهريون حڪمران چندر گپت موريا هو، جيڪو وڏو امڪان آهي تہ جين مت جو پوئلڳ هو. هن پاران رائج ڪيل سرڪاري ٻولي پالي هئي. هن جي پوٽي اشوڪ (232/272 ق.م) پنهنجي سڄيءَ سلطنت ۾ ٻڌمت سجاڳايو. سرڪاري ۽ مذهبي ٻولي هئڻ

ڪري پالي موريا حڪمراني دوران (323-187 ق.م) سڄي اپکنڊ جي ٻولين تي اثر ضرور ڇڏيو هوندو.

24- سنسڪرت لاءِ هيءَ اهو زبرو ڌڪ هو جنهنڪري 200 ق.م ڌاري اها هڪ مئل ٻولي (Dead Language) ٿي پئي. برهمڻي مذهب جي جاءِ سڄي اپکنڊ ۾ ٻڌمت والاري ڇڏي.

25- باختري (Bactrian) يونانين، سٿين، پارٿين ۽ ڪشنن ۽ وري پارٿين سنڌ تي واريسر 184-70 ق.م، 70 ق.م کان 46ع، 46-78ع ۽ 78-175 ۽ 175-283ع تائين حڪمراني ڪئي. پهرين ٽن جي حڪمراني مهل سرڪاري ٻولي يوناني هئي پر انهن پاران رائج ڪيل ٻه-ٻوليائي (Bilingual) سِڪا ڏيکارن ٿا ته پالي پڻ هلندڙ هئي. پوئين يوناني، سٿيا ۽ پارٿي ٻوڏي هئا ۽ پالي انهن جي ڌرمي ٻولي. ان زماني جا ٻه ٻوليائي سِڪا اهو به ڏيکارن ٿا ته ماڻهو يوناني ٻوليءَ جي گهڻي ڄاڻ نه رکندا هئا. ڪشنن ۽ پوءِ پارٿين مهل به پالي سرڪاري توڻي مذهبي ٻولي هئي. 323 ق.م کان 283ع تائين 600 کان وڌيڪ ورهن دوران پاليءَ اپکنڊ جي سڀني انڊو-يورپي ٻولين تي گهڻو اثر وڌو هوندو. ٻولي ڄاڻڪ (Linguists) اها ڳالهه چڱي طرح نه ٿا سمجهن.

26- ساسانين (Sassanians) سنڌ تي رڳو 73 ورهه حڪمراني ڪئي، انهن جي سرڪاري ٻولي پهلوي (Pahlavi) هئي. ان هاڻوڪي پاڪستان جي حدن اندر ايندڙ سڀني ٻولين تي اثر ضرور ڇڏيو هوندو. ساساني دَور ۾ قديم دنيا جون چار مکيه ٻوليون يوناني، لاطيني، پهلوي ۽ ڪلاسيڪي (classical) سنسڪرت هيون. سنڌ ڪلاسيڪي سنسڪرت ۽ پهلوي جي اثر هيٺ ايندڙ علائقي ۾ هجڻ سبب ضرور ٻنهي جا اثر ورتا هوندا. (جيئن هيٺين ٽڪري ۾ بيان ڪيل آهي.)

27- گپتن (Guptas) 3-صدي ق.م ۾ ئي اقتدار هٿ ڪرڻ لاءِ پتوڙڻ شروع ڪري ڏنو هو. ٻوڌين پاران اپکنڊ ۾ 600 ورهن جي حڪمرانيءَ ۽ ٻوڌي ڀاون (Monks) پاران ڌرمي قدرن تي عمل ۾ ڍرائي ۽ اخلاق جي ٻي معيار ٻڌمت جي تباهي ۽ گپتا حڪمراني هيٺ برهمڻ مت جي وري اوسر ڪرائي. انهن جي پيڙهه ٻڌمت جي نيڪ جنم ڀومي ۾ مگڌا ويجهو هئي. ۽ هڪ صديءَ ۾ ئي اپکنڊ جي گهڻن حصن ۾ سندن اقتدار ٿي ويو. گپتا حڪمرانن سنسڪرت کي وري اڀاريو. ان کي سرڪاري ٻولي مقرر ڪيو ۽ ڪيترائي سائنسي ۽ مذهبي پستڪ (Texts) ان ۾ لکيا ويا. ٻوڌين پڻ، عيسوي سن جي ابتدا مهل، سنسڪرت ۾ پنهنجا ڪتاب لکڻ شروع ڪيا ۽ سنسڪرت

وڏائڻ ۾ انهن جو حصو برهمڻن کان گهٽ نہ هو. گپت دَور ۾ لکيل سائنسي ۽ ڪلاسيڪي لکڻيون انين ۽ نائين صديءَ ڌاري عربيءَ ۾ الٿو (ترجمو) ڪيون ويون. هن ٻوليءَ کي گپتن ٻاران مليل زندگيءَ جي هن نشين رعايت ان کي ڪيترين ئي اهڙين رياستن جي بہ سرڪاري ٻولي ناهي ڇڏيو جيڪي گپتن جي قبضي يا هلنديءَ هيٺ نہ هيون. ڪلاسيڪي سنسڪرت، هڪ مئل ٻولي ۽ اها ٻولي جيڪا انهن ڏينهن ۾ ڪي ٿاوا ٻانيڻ ئي ڄاڻندا هئا. اجا جيئري هئي. جيئن تہ اها پاليءَ جي 600 ورهي سرسيءَ کان پوءِ آئي هئي ان ڪري پاليءَ سنسڪرت کان اثر ورتو بدران. اهو جوڻ گهرجي تہ ڪلاسيڪي سنسڪرت پاليءَ کان گهڻو ڪجهہ ورتو. پالي برهمڻ ۽ شاستر (Sutra) دَور جي سنسڪرت يا وچولي سنسڪرت کان رڳو اهي لفظ وٺي سگهي پئي جيڪي هن انهن کي ڏنا هئا. سنڌ ڪي 73 ورهہ ساساني قبضي هيٺ رهي پر ايران سان سنڌ جو واپار سانده هلندو رهيو. اهو واپار ايراني يهودين جي هٿ ۾ هو جيڪي ديبل ۾ اچي رهيا هئا ۽ ڏهين صدي عيسوي تائين ان کي جاري رکيو آيا، جيئن مارٽن گلبرٽ (Mortin Gilbert) بيان ڪيو آهي. انهن لاڳاپن جي ڪري پهلويءَ پڻ اوائلي سنڌيءَ تي اثر وڌو تان جو عربن اچي سنڌ کي فتح ڪيو.

28- وهليڪن (Vahlikas) جي حڪمرانيءَ هيٺ (356-415ع). جيڪي چندر گپت-2 وڪرماجيت جا ساڪيات (همعصر) هئا. سنسڪرت ايڪنڊ جي سرڪاري ٻولي هئي ۽ اهو ممڪن آهي تہ وهليڪن پڻ ان کي سرڪاري ٻوليءَ طور رائج رکيو. جڏهن تہ وڌو امڪان اهو بہ آهي تہ اوائلي سنڌي (Early Sindhi) پنهنجن ڳالهائيندڙن واري ايراضيءَ ۾ سيني مقصدن (ڪمن ڪارين) لاءِ ڪم ايندي هئي. وهليڪن کان پوءِ مقامي راڄڌانيون (Local Principalities) شروع ٿيون جن پڪ ئي پنهنجي عرصي دوران، 415-475 جي وچ ۾ اهو ساڳيو عمل جاري رکيو هوندو

29- مالوا جا هن (Huns of Malva) جن شايد 475-499ع تائين سنڌ تي حڪمراني ڪئي، ڪٽر (Fanatic) هندو ثابت ٿيا. انهن گپت سلطنت کي ذرا پرزا ڪري پاڻ کي حڪمران بنائي ڇڏيو ۽ سرڪاري ٻوليءَ طور سنسڪرت اختيار ڪئي. انهن سنڌ ۾ پڻ اها ٻولي هلائي هوندي جيڪڏهن انهن ان (سنڌ) تي 24-ورهہ حڪمراني ڪئي.

30- سنڌ جي راءِ حاڪمن (409-641ع) پڪ ئي سرڪاري توڙي مذهبي ڪم ڪار لاءِ سنڌي ۽ سنسڪرت ڪم آنديون هونديون. انهن کان پوءِ برهمڻ آيا (641-712ع). اهو رڳو هڪ ذڪر آهي تہ هن راڄ جو بنياد وجهندڙ چچ ڪشمير جو تخت تان لاٿل بادشاهہ هو، جيڪو ائن ورهن ۾ سنڌ جو بادشاهہ

تي ويو. ڪشمير جي سرڪاري ٻولي سنسڪرت هئي اهو ڇڱو نتيجو ڇنبو تہ سنڌ ۾ پڻ واهپي هيٺ اها ئي هئي. سنڌي پڻ واهپي ۾ هئي جيئن ڏهين صديءَ ۾ عرب سياحن ڏٺو.

31- اُميَن (Umayyads) (711-750ع)، عباسين (Abasids) (751-854ع) ۽ هبارين (854-1011ع) جي حڪمرانيءَ هيٺ عربي سرڪاري ٻولي هئي پر رڳو وڏن شهرن تائين محدود. سنڌي پڻ شهرن ۾ بہ ڳالهائي ويندي هئي ۽ ڳوٺاڻن علائقن ۾ تہ رڳو اها ئي رائج هئي.

32- اوائلي عرب ٻين مذهبن ۽ ماڻهن ڏانهن سهپ وارو (روادار) رويو رکندا هئا. پوئين حڪمرانن ان کي بدلائڻ بي فائدي (un-economical) سمجهيو، ڇو تہ هندن ۽ مسلمانن لاءِ دِل (ڏن، رائر) ڏار ڏار هو. هن دَور سان واسطيدار پراڻائي (Archaeological) شاهدي ٻڌائي ٿي تہ اسلام، هندومت ۽ ٻڌمت سنڌ ۾ ٽيرهين صديءَ تائين گڏوگڏ رهيا ۽ وڌيا ويجها. عربي سرڪاري ۽ مذهبي ٻولي هئڻ جي ڪري مقامي ٻولين تي اثر وڌو هوندو جنهن جو ڪاٿو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ڇو تہ ان زماني جون لکتيون تڳي نہ سگهيون آهن. ڪلاسيڪي سنسڪرت جيئن تہ ٻوڌين ۽ هندن جي مذهبي ٻولي هئي، تنهنڪري ان پڻ پنهنجو اثر ڇڏيو هوندو.

33- سومرن 1011ع کان 1351ع تائين حڪمراني ڪئي. انهن جي حاڪميءَ جي ابتدا تائين مسلمان شايد (سنڌي) برادري (community) جو وڏو حصو هئا. پر اهي شايد سنڌ جي مجموعي ماڻهوءَ ڳڻپ جي گهڻائي نہ هئا. اسماعيلي مبلغن جي ورتل ڪوشش جو ئي نتيجو هو جو هندن ۽ ٻوڌين جي وڏيءَ ڳڻپ اسلام قبول ڪيو. ٽيرهين صديءَ ۾ ٻوڌين جو مڪمل طرح ختم ٿي وڃڻ، جيئن پراڻائي شاهدي ٻڌائي ٿي، شايد ان تبديليءَ جي ڪري ئي هو. اسماعيلي مبلغن جي شاعريءَ (گنان) ۾ ٿورا ڪي عربي لفظ آهن جيڪي ان ٻوليءَ جي ٿورڙي اثر کي ظاهر ڪن ٿا. سما دَور جي شاعريءَ لاءِ بہ اها ڳالهہ چوڻ ٺي درست آهي. نوشتا (Inscriptions) لکڻ لاءِ سنڌي ٻولي ديوناگري لپيءَ ۾ لکي ويندي هئي، ۽ گهڻو امڪان آهي تہ سرڪاري واهپي لاءِ پڻ ايئن ئي ڪيو ويندو هو ڇو تہ سومرا دَور جي گهڻي مدي دوران سنڌ تي دهلي سلطنت جو اثر يا قبضو نالي ماتر هو. مون ان موضوع تي سنڌ جي پلجاڻي ٻولسڌ (Chronological Dictionary of Sindh) ۾ بحث ڪيو آهي.

34- سَمن (1351-1525ع)* سرڪاري ٻوليءَ طور فارسي اختيار ڪئي. جيئن سندن لکيتون ڏيکارن ٿيون. انهن پنهنجي نوشتن ۾ عربي پڻ ڪم آندي

---

* سمن جي دَور بابت هي سن اصل مسودي ۾ 1315-1525ع لکيل آهي. جيڪو سومرا دَور جي پڄاڻيءَ واري سن 1351ع، جيئن 33-نمبر ۾ لکيل آهي، سان اختلاف رکي ٿو. - مرتب

آهي. فارسيءَ ۾ ڪم ڪار هلائڻ هڪ گهرج هئي جو نه ان دَور تائين فارسي نه رڳو فارس (Persia، پرشيا، ايران) پر وچ ايشيا، افغانستان ۽ اپکنڊ جي وڏي حصي ۾ سرڪاري ٻوليءَ طور پاڻ کي قائم ڪري ورتو هو. پوءِ به ان جو سنڌيءَ تي اثر ٿورڙو هو. جو نه سما دَور جي تڳي آيل شاعري عربي ۽ فارسي جا ٿورا ڪي لفظ ڏيکاري ٿي. انهن ۾ سنڌيءَ جي مروج لفظن مان ڪجهه اجوڪي عام ڳالهه ٻول ۾ ڪم نه ٿا اچن. عربي ۽ فارسي جي اثر جي حد. 711ع کان 1600ع تائين. جيڪڏهن سنڌي شاعري مان ڳولجي، نه نالي ماتر آهي. شاعرَ دربار سان واسطو رکندا هئا. جتي عربي ۽ فارسي واريسر 1011-711ع ۽ 1600-1351ع تائين واهپي هيٺ هيون. پر گهڻو امڪان آهي ته اهي ٻولين عوام (عوامي سطح) تائين نه پهتيون ۽ اسماعيلي مبلغن پڻ..... سنڌيءَ تي عربي ۽ فارسيءَ جو اثر پوءِ، دير سان، 18 ۽ 19 صديءَ ۾ وڃي ظاهر ٿيو.

35- ارغونن، ترخانن ۽ مغلن 175 ورهه (1700-1525ع) حڪمراني ڪئي. انهن جي قبضي هيٺ سنڌ ۾ فارسيءَ جو واهپو وڌيو. جيئن نه ان دَور جون ڪيتريون ئي لکڻيون تڳي آيون آهن ان ڪري هن ٻوليءَ جي سرڪاري ساهتي حلقن ۾ سنڌيءَ تي عربيءَ ۽ فارسيءَ جو اثر موجود هو. پر اهو عوامي (Popular) سنڌي شاعريءَ تي نمايان نه هو. جنهن اجا سوڌو ديسي اصطلاح لاڳيتو ڪم پئي آندا. ان جو وڏو سبب سنڌ پاران حڪمرانن ۽ گورنرن خلاف، خاص طرح معاشي (economic) بنيادن تي ٻيڻل، جدوجهد آهي. اهو بحث منهنجي مضمون **جاگيرداري خلاف سنڌ جي جدوجهد**▲ (Sindh's Struggle Against Feudalism) ۾ موجود آهي. جيڪو *"سنڌالاجي جرنل"* ۽ *"سنڌ قئاترلي"* ۾ ڇپيو. سنڌي آباديءَ جو مجموعي عوام لڳ ڀڳ ٻن صدين تائين رياستي معاملن کان ڪٽيل رهيو. تنهنڪري سنڌي ٻوليءَ درباري اثر قبول نه ڪيا.

36- ڪلهوڙن (1783-1700ع) ۽ ٽالپرن (1843-1783ع) جي حڪمراني هيٺ فارسي سرڪاري ٻولي هئي. سنڌيءَ هن دَور ۾ عربي ۽ فارسي جا لفظ وڏيءَ ڳڀ ۾ جذب ڪيا. سبب اهو نه درباري ۽ سرڪاري ماڻهو مقامي هئا. ۽ اهي ئي هئا جن سُلجهيل (Learned) شاعري ڪئي ۽ ٻيون لکڻيون لکيون. اسريل صوفيانه شاعريءَ جو دَور پڻ اهو ئي هو. انهن شاعرن سنڌي سان گڏ

• سنڌيڪار وٽ موجود مضمون جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي ۾ هن هنڌ به سٽون ٻوري، طرح ميساريل آهن ۽ ڪوشش باوجود اصل ڪاپي ملي نه سگهي. پاڻنجي ٿو نه هتي ڪجهه هن قسم جا لفظ لکيل آهن: پنهنجا گنان جيڪي سنڌيءَ ۾ جيا آهن انهن تي بہ عربي ۽ فارسيءَ جو اثر ڪو معمولي ٿيل آهي

▲ نوٽ: ڊاڪٽر محبت ٻارانَ ڪيل ان مضمون جو سنڌي ترجمو موجوده ڪتاب ۾ شامل آهي - مرتب

عربي ۽ فارسي لفظ ٻه ڪم آندا. چو تہ اهي مذهبي ڪٽرپڻي خلاف سخت احتجاج ڪندڙ هئا. ارغون، ترخان ۽ مغل دَور جا سنڌي صوفي شاعر، بهرحال، سنڌي لکڻين ۾ عربي ۽ فارسي لفظ ڪم آڻڻ جي سلسلي ۾ چڱا ڪنزرويٽو (محدود رهندڙ) هئا. جيئن تہ انهن جا ٻڌندڙ، سڀ نہ، تہ بہ گهڻا عام ماڻهو هئا. تنهنڪري اهي ڪو بہ پرڏيهي لفظ تڏهن ڪم آڻيندا هئا جڏهن ان ڪان لنوائي نہ سگهن.

37- برطانوي دَور (1843ع-1947ع) هلندي سنڌي کي سرڪاري ٻوليءَ طور رائج ڪيو ويو. سرڪاري ۽ ساهتي واهپي لاءِ لفظن جي وڏي انگ جي گهرج هئي. پارسي جا جيڪي لفظ اڳ ئي انتظامي لکپڙهہ ۾ ايندڙ هئا. انهن کي برقرار رکيو ويو. سيني ليکڪن ساهتي لکڻين لاءِ سادا سولا فارسي، عربي ۽ سنسڪرت لفظ ڪم پئي آندا. هندو ليکڪن پڻ عربي ۽ فارسي لفظ ايتري ئي آزاديءَ سان ڪم پئي آندا، جيتري آزاديءَ سان مسلمان ليکڪن ڪم آندا پئي.

سنڌيءَ ۾ عربي ۽ فارسي لفظن جو وڏيءَ ڳڻپ ۾ واهپو 18 ڪان 20 صديءَ ۾ٿيو. نہ ڪي 8 ڪان 17 صديءَ تائين. جيئن اڄ تائين عام طرح سمجهيو ويندو آهي.

مٿي ڏنل لڌين (findings) ۽ بحث جي بنياد تي مون سنڌي ٻوليءَ جي پُوجاڻِي (Geological) جدول ناهي آهي.جيڪا هڪ ٻڻائتي (Original) انڊو-يورپي ٻوليءَ ڪان شروع ٿئي ٿي ۽ مختلف وقتن تي مٿس جن جن ٻولين جو اثر پيو آهي، انهن جي نشاندهي ڪري ٿي.

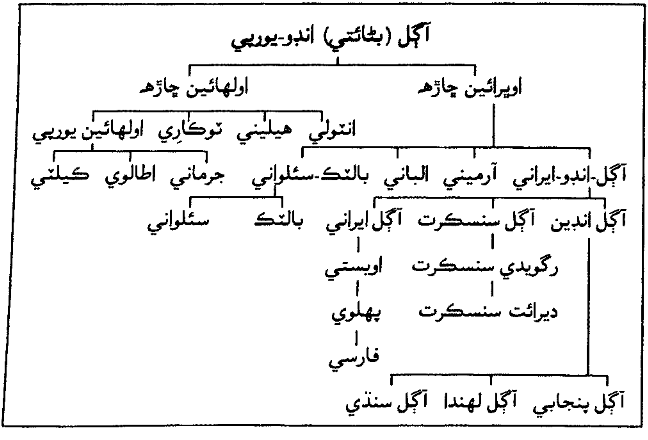

ايم ايڇ پنهور جو نظريو

آڳل-انڊو-يورپي

آڳل-انڊو-ايراني

آڳل-انڊين

دراوڙي (جا شڪارين جي بولي هئي)

آڳل-سنڌي

رگويدي سنسڪرت 600 - 1000 ق.م

ديرائت سنسڪرت 500 - 600 ق.م

پهلوي ۽ آرامي 500 - 400 ق.م

پالي 187 - 325 ق.م

پالي ۽ يوناني 87 ق.م - 283 ع

پهلوي 283 - 356 ع

اوائلي سنڌي

سنسڪرت 356 - 711 ع

عربي ۽ سنسڪرت 711 - 1011 ع

وچاڙ سنڌي (1011 - 1315 ع)

فارسي 1315 - 1600 ع

ڪلاسيڪي سنڌي

فارسي 1600 - 1843 ع

سنڌي (وچ اڻويهين صدي)

فارسي ۽ انگريزي 1843 - 1947 ع

جديد سنڌي

* نوٽ: ايستائين مضمون ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد (اپريل ١٩٩٦ ع) ۾ ڇپيل آهي اڳتي ترجمي جي ڪابي ابتدائي ترجمي ڪان پوءِ اڻاريل حالت ۾ آهي ان ڪي حتمي فيئر ڪابي سڌي نه ٿو سگهجي - مرتب

مذهب، سامراجيت ۽ سنڌي ۽
ٻين ٻولين ۾ اڌارا ورتل لفظ

شاداب ڪناري علائقي ۾ ڳالهايون ويندڙ اوائلي سامي ٻولين اڪادي (Akkadian)، فونيشي (Phoenician)، پيُوني (Punic)، عبراني (Hebrew)، آرامي (Aromic)، شامي (Syriac) ۽ اوائلي عربي هيون. هامي (Hometic) گهراڻي ۾ اترادي افريڪا ۾ ڳالهايون ويندڙ تصويري اکر واري آڳاٽي مصري ۽ لبيائي-بربر (Libyco-Barbar) ٻوليون هيون. حجاز (Arabia) واري عربي ٻوليءَ اسپيني ۽ سِسليائي (Sicilian) تي اثر وڌو. ايتري قدر جو ڪيترن ئي لفظن سان گڏ پُوسُٽدي (Geographical) نالا بہ عربي بڻ مان آهن. مالٽائي (Maltese) ٻولي عربيءَ ۽ اطالويءَ (Italian) جو ميلاپ آهي. فارسي، سنڌي، هندستاني (پارتي، هندي) ۽ ٻين پارتي ٻولين ۽ انڊونيشيا ۽ ملايا جي مَلائي/مَلئي (Malay) ۾ ڪيترائي لفظ عربي بڻ مان آهن پر جِٽجاٽي (Genetically، جَڙ يا بُڻ جي حوالي سان) انهن ٻولين پنهنجي سڃاڻپ برقرار رکي آهي.

اهو تہ سامي ۽ انڊو-يورپي ٻولين جو ڪنهن آڳاٽي زماني ۾ هڪ ٻئي سان ناتو هو، رد نہ ٿو ڪري سگهجي، پر جِٽجاٽي طرح اهي هڪ ٻئي کان ڌار آهن. لڳ ڀڳ هر مذهب يا تہ هڪ ٻوليءَ کي جنم ڏنو يا وري هڪ اهڙو اڻچِٽو محاورو (Dialect، اپڀاشا) اختيار ڪيو جنهن ڦهرائين ان جي اها خدمت ڪئي تہ ان کي وسيع ايراضين ۾ ۽ پوءِ دنيائي سطح تائين شهرت ڏني. آرين پاڻ سان گڏ سنسڪرت کنئي ۽ زرتشتين قديم ايراني سلطنت ۾ اويستي پکيڙي، توڙي جو اخمينين سرڪاري ٻولي طور آراميءَ کي اختيار ڪري رکيو هو. عيسائيت نہ رڳو لاطيني ٻوليءَ کي پکيڙيو پر اها جديد سائنسي اصطلاحن جو ذخيرو بہ ٿي پئي. قرآن پاڪ عربيءَ کي مسلم دنيا ۾ وٺي ويو. ٻوڌي ڀاوا سنسڪرت کي تبت، سيام، هند-چيني، چين ۽ جپان کڻي ويا. فارسيءَ تي عربيءَ ايترو اثر وڌو جو ان جي آڏو پهلوي، جنهن مان اُها قُتل آهي، سڃاڻي نہ ٿي سگهجي، توڙي جو ان پنهنجي پهلوي سڃاڻپ برقرار رکي آهي. ڏهين صديءَ ۾ عباسي خلافت جي ناڪاميءَ کان پوءِ فارسي اوڀرائين مسلم دنيا جي سرڪاري ٻولي ٿي پئي. ايندڙ 900 ورهہ ان مشرق جي انڊو-يورپي ٻولين ۽ تان جو دراوڙيءَ تي بہ اثر وڌو. هن انهن ٻولين کي ڪيترائي لفظ ڏنا پر انهن جي صرفي بناوت (Morphology) ساڳي ئي رهي.

سامراجيت (Imperialism) پاڻ سان گڏ نہ رڳو اقتصادي ۽ انتظامي پر روحاني سنڌاءُ بہ کڻي ٿي. اها نہ رڳو مفتوح تي شاهي (سامراجي) ٻولي مڙهي ٿي پر مذهبي پرچار جي عمل ۾ اها علاقائي ٻولين کي بہ اوسر ڏئي ٿي. مِشنري (Missionary، مذهبي تبليغ ڪندڙ فردن جو ٽولو) ٽولن جديد يورپي ٻولين مان گهڻين کي نہ رڳو انجيل جو ترجمو ڏنو پر ٻيون بہ ڪيتريون ئي اوائلي ساهتي لکڻيون ڏنيون. اها ساڳي ڳالهہ سنڌيءَ بابت بہ سچ آهي جنهن کي ترجمو ٿيل قرآن، مهاڀارت ۽ رامائڻ واريسر نائين، ڏهين ۽ يارهين صدي ۾ مليا. ٻارهين ۽ تيرهين صدين ۾ اسماعيلي مبلغن مذهبي پرچار لاءِ سنڌيءَ ۾ شاعري پئي جوڙي. سورهين صديءَ ۽ ان کان پوءِ واري عرصي ۾ صوفين پنهنجو پاڻ کي سنڌي شاعريءَ ۾ پڌرو ڪيو. ان ڪري اٿر نموني سنڌيءَ ۾ سنسڪرت، فارسي ۽ عربي ٻولين مان ڪيترائي لفظ اچي ويا. پر پوءِ بہ ان جي صرفي-بناوت اڻ-اثريل رهي. ٻين ٻولين ۾ لفظ داخل ڪرڻ جو مذهبي طريقو ايڏو تہ اثرائتو آهي جو فارسيءَ 50 سيڪڙو کان وڌيڪ لفظ ٻين ٻولين کان ورتا آهن، جن جو وڏو حصو عربيءَ مان اچي ٿو. اها ساڳي ڳالهہ ترڪي ٻوليءَ سان بہ لاڳو آهي جنهن 40 سيڪڙو لفظ عربي ۽ 10 سيڪڙو فارسي مان ورتا آهن. سامراج پاڻ بہ پنهنجي مفتوح قومن کان ڪيترائي لفظ وٺي ٿو. سنو مثال انگريزيءَ جو آهي جنهن کي پنهنجا لفظ 40 سيڪڙو آهن ۽ باقي سڀ لفظ اُڀ هيٺ آباد هر وڏي ٻوليءَ مان ورتل آهن.

جيڪو ڪجهہ ٿيو، اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ سنڌيءَ پنهنجي اوسر دوران ڪيترين ئي ٻولين — پالي، فارسي، سنسڪرت ۽ عربيءَ کان اثر ورتو، نہ رڳو انهن جي سرڪاري ٻولي هئڻ سبب، پر مذهبي اظهار جي ڪري بہ. گهٽ ئي سهي پر ڪُٺپ جوڳي حد تائين اها انگريزي، يوناني ۽ پورچوگيز ٻولين جي اثر هيٺ بہ آئي آهي. پر ڇڇاٽي طرح اها پنهنجن پيرن تي بيٺل رهي آهي جيئن هيٺ ڏنل نڪري ۾ مسيڪا (Massica) جي نقشن تي بحث ۾ ڏيکاريو ويو آهي.

اپکنڊ جي ٻولين جو تازو اڀياس

ويجهڙين ٻولين جي وچ ۾ هڪ جهڙائي/مشابهت جو اڀياس 19 صديءَ ۾ ٿيو ۽ ڪلاسيڪي لکڻيون ميدان تي آيون جن مان گريئرسن جو انڊيا جو ٻوليجاتي جائزو (The Linguistic Survey of India) 1899ع کان 1903ع جي وچ ۾ لکيل ڪتاب هڪ يادگار ڪتاب آهي ۽ پڪ آهي تہ هڪ ڊگهي عرصي تائين ڪو بہ ان جي مَتَن (text) کان اڳتي نڪري نہ سگهندو. توڻي جو وقت

برقت گڏ ٿيندڙ نئين چانڻ ان جي ڪڍيل نتيجن ۾ ٿوري مَٽ سَٽ ڪندي رهندي پر اهو حوالي طور ڪم ايندو رهندو.

مشابهت اوڏر ورتل لفظن جي ڪري آهي ۽ ان عمل جو ڪارڻ ٻه-ٻوليائي فرد هجي ٿو. تازي تحقيق ڏيکاري ٿي تہ اها مشابهت جيڪا چٽچاٽي طرح ناهي ۽ جيڪا ماضيءَ ۾ مختلف ماهرن پاران ناممڪن سمجهي ويندي هئي، ويجهڙين ٻولين ۾ اها وايوچاٽي (Phonetic، "صوتي")، وائياچاٽي (Phonemic، "صوتيائي") ۽ روپچاٽي (Morphological، "صرفي") بناوت ۾ بہ موجود ڏيکارجي ٿي. مثال طور اسپيئر (Spair) ۽ ان جو پوئلڳ سويڊس (Swades) [ٻوليءَ جو بڻ ۽ وِنيڙپ [(The Origin and Diversification of Language) سوچين ٿا تہ روپچاٽي (صرفي) جز خاص طرح اوڏر وٺڻ لائق آهي. اهڙي قسم جي گهٽڻ راين کي امينيو (Emmeneau) رد ڪيو جنهن کي اپڪنڊ ۾ ڪم ڪرڻ جو وجهہ مليو، جتي چٽچاٽي راهون گريئرسن جنيءَ طرح مقرر ڪري چڪو هو. اوڏر ۽ ان ڪري ٻوليءَ جي گُوڙهائپ اتي وڌيڪ ٿيندي آهي جتي قدرتي سياسي ۽ راهپي (ثقافتي) روڪ گهٽ آهي جنهنڪري ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ لاڳاپا وڌن ٿا. مٿسيڪا انهن ماهرن مان سڀ کان وڌيڪ نئون آهي جنهن خاص طرح اپڪنڊ جُي ٻولين جي حوالي سان هيٺين بنيادن تي اندو-يورپي ٻولين کي نقشن وسيلي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي:

i) Object proceeds verb OV.

ii) Proposition inside OV.

iii) Postposition outside OV.

iv) Ambiposition (ii and iii) and other transitional phenomenon, either inside or outside.

v) Adj. + N.

vi) N. + Adj. / Adj. + N.

vii) Genetive proceeds headnoun.

viii) Numeral follows Noun.

ix) Demonstrative follows Noun.

x) Qualifier follows Adjective.

xi) Morphological causatives, three domains.

xii) Anticausatives generally in conjaction with cautive.

xiii) Conjuctive participles (Gerunds) in which past Gerunds is dominant and no true forms or usages.

xiv)Explicator compound verbs.

xv) Dative-subject construction or Genitive subject construction.

xvi)Selected distribution of (a) Dative subject construction. OV order, Explicator compound verbs. past Geraunds and Adjective Noun. Superomposed on the same map.*

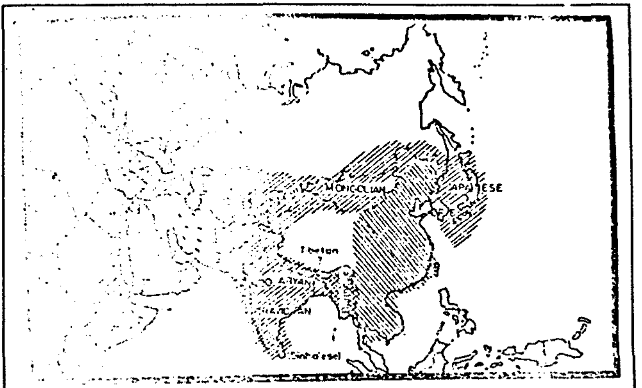

MAP NO. 1
EXPLICATOR COMPOUND VERBS AND ANALOGOUS PHENOMENA

* سنڌيڪار، پنهنجي، گهٽ-ڄاڻ جو اعتراف ڪندي مڃي ٿو تہ هُو مٿي ڏنل ٽڪري جو صحيح سنڌي ترجمو نہ ٿو ڪري سگهي. اهو ٽڪرو سائين محمد ابراهيم جويي صاحب جن ڏانهن انهيءَ درخواست سان گڏ روانو ڪيو ويو آهي تہ پاڻ مهرباني ڪري اهو ٽڪرو ترجمو ڪري ڏين

نوٽ: اهڙو ڪو ترجمو ملي نہ سگهيو آهي - مرتب

MAP NO 2
ANTICAUSATIVES

INDEX

MAIN AS AREA OF RELIANCE ON ANTICAUSATIVES FOR MARKING OF VALENCE DISTINCTIONS

2 OTHER ANTICAUSATIVES (GENERALLY IN CONJUNCTION WITH CAUSATIVES)

3 [illegible] INFLECTIONAL SUFFIXES

4 SEMI ANALYTIC FORMATION (MOVABLE REFLEXIVE PARTICLES)

5 SCANDINAVIAN AREA OF WEAKLY MARKED VALENCE DISTINCTION

6 [illegible] AREA OF WEAKLY MARKED VALENCE DISTINCTION

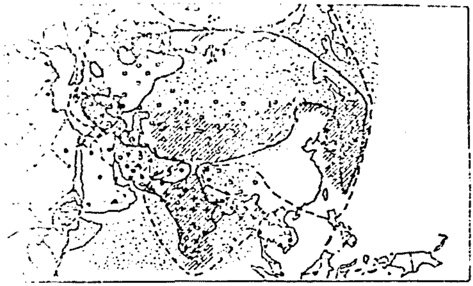

MAP NO 3
SELECTED DISTRIBUTION SUPERIMPOSED

1. DOMAIN OF SECOND CAUSATIVE
2. FIRST CAUSATIVES.
3. ADJECTIVE + NOUN ORDER
4. PAST GERUNDS
5. EXPLICATOR COMPOUND VERBS
6. DATIVE SUBJECT CONSTRUCTION
7. OV WORD ORDER

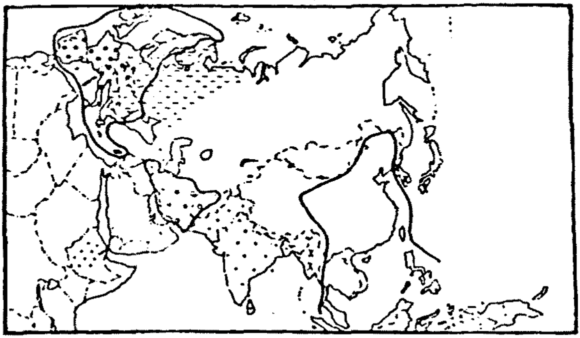

MAP NO: 4

DISTRIBUTION OF DATIVE SUBJECT CONSTRUCTION VERSUS THE VERB HAVE

1. MAJOR AREA OF DATIVE (OR GENITIVE) SUBJECTS
2. MINOR AREA OF DATIVE (OR GENITIVE) SUBJECTS
3. TOPICS AND SUBJECTS CONTRASTIVELY MARKED
4. OTHER OBLIQUE CASE ANALOGIES
5. PRESENCE OF AN ORDINARY VERB HAVE
6. USE OF VERB HAVE IN SUBJECTIVE-EXPERIENCE SITUATION MARKED BY USE OF DATIVE IN DATIVE SUBJECT AREAS (HUNGER, COLD, FEAR, ETC.)

DRAWN UNDER [illegible] OF M.H. PANHWAR

MAP NO: 5

WORD ORDER FEATURE DISTRIBUTION

INDEX

PRECEDES HEAD

ALSO POSTPOSITION EXCEPT WHERE MARKED AS FOLLOWS.

INSIDE OV

OUTSIDE OV

BOTH PREPOSITIONS AND POSTPOSITION AND OTHER PHENOMENA EITHER INSIDE OR OUTSIDE

ORDER DOMINANT

ROMANCE AREA OF MIXED N +ADJ / ADJ+N ORDER FORMER

NOUN

+ ADJECTIVE

MAP NO 6

MORPHOLOGICAL CAUSATIVES

INDEX

1 DOMAIN OF MORPHOLOGICAL CAUSATIVES ($V_1 \to V_2$) [illegible]

2 DOMAIN OF SECOND CAUSATIVES [illegible]

3 CAUSATIVE MARKED BY PREFIXES [illegible] OR CONFIXES [illegible] BY SUFFIXES

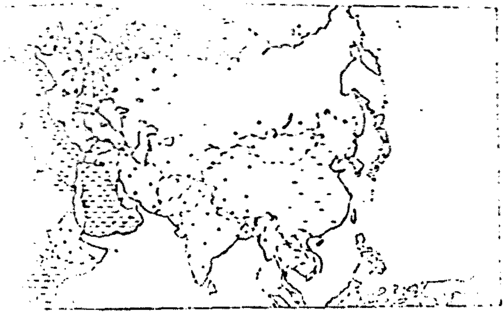

MAP NO 7

CONJUNCTIVE PARTICIPLES (GERUNDS)

1 PAST GERUNDS DOMINANT

2 PRESENT GERUNDS DOMINANT

3 PAST AND PRESENT GERUNDS [illegible]

4 [illegible]

5 [illegible]

انهن نقشن کي جاچڻ کان پوءِ هر هڪ سولائيءَ سان ان نتيجي تي پهچي ٿو تہ:

نقشو - 1

ڪي وصفون ۽ شڪليون جيڪي ڏکڻ انديا جي دراوڙي ٻولين ۽ اپکنڊ جي اندو-آرين ٻولين ۾ عام آهن يعني صفت + نمايان اسم (Adjective + N dominant)، معياري نشان + پيٽ ۾ ايندڙ صفتي ترتيب (+ Standard marker Adjective order in composition)، صرفي ڪارڻ جو دائرو (Domain of morphological causative)، مددي مفعولن ۽ مفعولي جوڙجڪ جي مکيہ نمايان ايراضي (Dominant, major area of dative subjects and subject construction).

نقشو - 2

ڪي اهڙيون وصفون آهن جيڪي دراوڙي ۽ ٻين ٻولين، جيئن سنڌي، پنجابي، گجراتي، مرهٽي ۽ راجستاني ۾ عام/هڪ جهڙيون آهن. اهي اسم مصدر جي ماضي واري بناوت ۽ مفعولي جوڙجڪ ۽ ٻئي نمبر ڪارڻ (causatives) جي دائري سان واسطو رکن ٿا. اهو سنڌو ماٿر ثقافتي ايراضين جي ٻولين ۽ دراوڙي جي وچ ۾ ڪجهہ مائٽي ڏيکاري ٿو.

نقشو - 3

ڪي ڪارڻ-مار (Anti-causatives) آهن جيڪي سنڌي، گجراتي ۽ ڀِٽاري (راجستاني جو هڪ قسم)، راجستاني، پشتو، ڪشميري، پنجابي، وچ ايشيائي ٻولين، ڪئسپين ڊنڊ ۽ قاف جبلن جي پسگردائيءَ وارين ٻولين ۽ ٻولين جي روسي ٽولي وچ ۾ عام آهن پر ٻولين جي يورپي ٽولي سان سندن ساڳيائپ ناهي. بلوچي ۽ مڪراني ان کان ٻاهر آهن. اها ناتيداري 4-هزار ورهہ ق.م يا ان کان بہ اڳ ڪجهہ ايراضين مان ٿيل اوائلي لڏپلاڻ (جيڪي پاڻ سان گڏ اوائلي آڳل اندو-يورپي ٻولين جو ٽولو، جنهن ۾ سنڌو ماٿر ۾ پاڻ کي قائم ڪندڙ آڳل-اندين بہ شامل آهي ۽ اڄ ڏينهن تائين پاڻ کي برقرار رکيو اچي) جي ڪري بہ ممڪن ٿي سگهي ٿي.

نقشو - 4

تہ دراوڙي ۽ اندو-يورپي گروهہ جي ٻولين بشمول اتر-اولهہ اپکنڊ جي داردي (Dardic) گروهہ جي ٻولين سُوڌو ڪجهہ خوبيون (features) گڏيل آهن، پر اهي سنڌيءَ ۾ موجود ناهن. اهو ڏيکاري ٿو تہ دراوڙي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو سنڌ سان رابطو باقي اپکنڊ (rest of sub-continent) جي پيٽ ۾ اڳ ٽُٽو هو.

---

* نوٽ: چوٿين نقشي جو ترجمو ڊاڪٽر صاحب کان ڀُل چُڪ سبب رهجي ويل آهي. جيڪو مرتب پاران ڪيل آهي

نقشو - 5

برميءَ (Burmese) جو بنگالي، بهاري، اوڙيا (Oriya)، آسامي (Asamese) ۽ اويرائين هنديءَ تي اثر ڪارڻ وسيلي ڏيڪاريل آهي جيڪو اڳياڙين، وچاڙين يا پڇاڙين سان سجاڻي سگهجي ٿو. برمي ٻوليءَ آساميءَ کي چيني نموني جا ظاهري مرڪب فعل ڏنا آهن.

نقشو - 6

برمي ٻوليءَ هنديءَ، بنگاليءَ، آساميءَ، اوڙيا ۽ نيپاليءَ کي ڀهريتي ڪارڻي ڏنا آهن جيڪا اڃا بہ ٻي مشرقي واڌ آهي.

نقشو - 7

*

....

انڊو-يورپي ۽ رگويدي آريا

لِٿئانيائي (Lithunaian) ٻولي ٿي شايد اڳِل-انڊو-يورپي ٻوليءَ کي سڀ کان وڌيڪ ويجهي آهي ۽ سمجهيو ٿو وڃي تہ مخصوص بنيادي ٻوليءَ جون وصفون وڏيءَ ڳَڻپ ۾ موجود رکي ٿي. ان ٻوليءَ جو ٻاڻ-وهيٽو/پائدار گڻ شايد ان ڪري آهي جو ان جا ڳالهائيندڙ ڊگهي عرصي تائين هڪ اهڙي ايراضيءَ ۾ رهيا آهن جيڪا گهاٽن ٻيلن جي وچ ۾، ابتدائي معيشت وسيلي ٻاڻ پري ۽ ٻاهرين اثرن، حملن ۽ تبديلين کان الڳ ٿلڳ رهي آهي.

اڳِل-انڊو-يورپي ٻولي (انڊو-آرين نہ) جو بنيادي گهر اڃا تائين دانشورائن ڏُکن تي ٻيٺل آهي ۽ پڙاچاٽي (Archaeological) وَوڙ ۽ شاهدي وسيلي پوري طرح دستاويزي صورت ۾ نہ آندو ويو آهي. انڊو-يورپي ٻولين جا سمورا عام لفظ ٻڌائن ٿا تہ تڙوچڙ ٽيڻ کان اڳ اهي لاڏائو يا نيم-لاڏائو ڌراڙ ماڻهو هئا. انهن وٽ ڍور ڍڳا، رڍون، ڪتو سوئر، ٻڪري، هنج، گهوڙو، ڦيٿو، سرائي، پاجاري/ڪنوائي ۽ Nave * موجود هئا. انهن کي هَر ۽ ڪيڙيءَ سان (يوناني ۽ سنسڪرت ۾ هڪجهڙا لفظ) ڪجهہ نہ ڪجهہ ڄاڻ سڃاڻ هئي. انهن کي گهرن ۽ دَرن جي خبر هئي، پر هوا لاءِ وڻن لفظ نہ هو. انهن کي مينهن ۽ برف، بگهڙن، رڇن، لڏڙن، ڪُوئن، سَهن جي سُڌ هئي پر شينهن، چيتن، هاٿين ۽ اُٺن کان اڻڄاڻ هئا.

ٻولين جي ٻڻ تي کوجنا ڪندڙ [ٻوليائي نسلپياسڪ/نسلجاڻڪ (Linguistic Anthropologists)] سمجهن ٿا تہ اڳِل-انڊو-يورپي ٻولين محدود

---

* لفظ فوٽو اسٽيٽ ڪاپيءَ ۾ پڙهڻ ۾ نہ ٿا اچن. ان ڪري سنڌيڪار ترجمو ناهن ڪيا. - مرتب

* ڦيٿي جي وچين حصي کي چئجي ٿو - مرتب

ايراضين ۾ موجود هيون ۽ توڙي جو امڪانن ساڳي نسل جون نہ هيون پر لازمن ڪين ساڳي راهپ هئي. اهو تہ. انهن کي اندو-يورپي مهاندا هئا. پڻ ڪجهہ رڪ رڪاءُ ڪندي مچي سگهجي ٿو. 3500 ق.م يا ان کان ڪجهہ اڳ ايران کان سنڌو ماٿر ڏانهن ڪجهہ قبيلن جي لڏپلاڻ جون پڙاڇائي شاهديون ملن ٿيون. اهو ڏيکاريو ويو آهي تہ انهن ئي ماڻهن کي آئيندي سنڌو ماٿر جي سڀيتا جوڙڻي هئي ۽ ان جا مختلف مرحلا آمري، ڪوٽ ڏيجي، هڙپائي، سيميٽري-ايچ، جُهڪر ۽ جهانگر راهپن وسيلي نشانبر ڪيا وڃن ٿا. اهي هاٿوڪن سِڪن، جاٽن، جَٽن ۽ سنڌ، بلوچستان ۽ پنجاب جي ڪجهہ ٻين ڏيهي قبيلن جيان ڏيکاربا/لڳندا هئا.

اهو چڱو نتيجو ڪڍڻ هوندو تہ اهي درواڙ نہ هئا ۽ انهن، گهٽي قدر، پاڻ سان اهڙين ٻولين جو ٽولو آندو جن کي هڪ ٻئي سان مشابهت هئي، ۽ سنڌو ماٿر سڀيتائي ايراضيءَ ۾ گهٽي عرصي تائين هڪ ٻئي جي ويجهڙائپ ۾ رهڻ ڪري ڪيترائي لفظ ڏئي ۽ وٺي، پر پنهنجو مخصوص corcidion ۽ گهاڙيٽو/بناوت (structure) برقرار رکندي پاڻ سان هڪجهڙائي رکندڙ ٻوليون پيدا ڪيائون. سنڌو راهپ جي خاتمي (1000 ق.م) کان پوءِ، گهڻو امڪان آهي تہ انهن ’سنڌي‘، ’پنجابي‘، ’گجراتي‘، ’مرهٽي‘ ۽ ’ڪشميري‘ آڳِل-ٻولين پنهنجي صورت ناهي ورتي هئي. سنسڪرت پڻ شايد اهڙو روپ ناهي ورتو هو جو سنڌو ماٿر سڀيتا جي ڪجهہ حصن يا ٽُڪرن ۾ ڳالهائي سگهجي، ان ڪري ايران مان سنڌو ماٿر ۾ آيل بنيادي ٻوليءَ سان ان ڪري ويجهي رهي جو اتان کان سنڌو سڀيتا جي اوسر واري دَور ۾ لاڳيتي لڏپلاڻ ٿيندي رهي.

آريا اٽڪندِ ۾ 1000 ق.م کان پوءِ آيا ۽ بنگال تائين پهچندي 700 ورهہ ورتائون. اهي هڪ سلطنت نہ ناهي سگهيا پر 600 ق.م ڌاري اترادي اپڪندِ ۾ 16 خودمختار رياستون ناهڻ لائق ٿي سگهيا. اهي، بهرحال، ماڻهن تي پنهنجي ٻولي سنسڪرت مڙهي سگهڻ ۾ ناڪام ويا جڏهن تہ هڪ مقامي ٻولي پالي 500 ق.م ڌاري مذهبي پرچار جو وسيلو ٿي پئي. پالي، جيئن چاتل آهي، 322 ق.م ۾ سرڪاري ٻولي ٿي ۽ ان سطح تي 283ع تائين 600 ورهہ برقرار رهي ۽ ان عرصي ۾ سنسڪرت هڪ مئل ٻولي ٿي پئي. اهو تہ. باقي اندو-آرين ٻوليون سنسڪرت مان نڪتل ناهن، هيٺين حقيقتن مان پڌرو ٿئي ٿو:

1) ڪشادي ٿيندڙ لڏپلاڻ جا وٽس رڳو 500 ورهہ (1000-500 ق.م) هئا جن دوران اها مذهبي چاڻ جو وسيلو هئي.
2) 500 ورهہ ق.م کان پوءِ ان کي پالي سان چٽاڀيٽي ۾ اڇتو پيو نہ رڳو مذهبي طرح پر سرڪاري ٻولي طور بہ.

3) جڏهن اها اجا جيئري ٻولي هئي، ڪڏهن بہ ڪنهن رياست جي سرڪاري ٻولي نہ رهي.

4) گپتن ان کي پنهنجيءَ سلطنت جي سرڪاري ٻولي طور چونڊيو پر اها اپکنڊ جي ڪنهن بہ علائقي ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻولي نہ هئي. اها صوبن جي جيئرين ٻولين تي اثر انداز نہ ٿي سگهي پئي. بهرحال، ان اپکنڊ جي ٻولين، انڊو-آرين توڙي دراوڙي تي مذهبي لفظن جي واڌ جو اثر ڪيو.

5) جيڪڏهن ڪنهن ٻوليءَ اتر وارين انڊو-آرين ٻولين تي گهڻو اثر ڇڏيو تہ اها پالي هئي، پر اهو اثر ڇٽڇاٽي طرح نہ هو. اهڙيءَ طرح سنسڪرت پاڻ پنهنجي اوج واري زماني ۾ پاليءَ کان اثر ورتو.

6) ويدي ۽ شوترا (Sutra) سنسڪرت ۽ گپت دَور جي ڪلاسيڪي سنسڪرت جا ٻولسُتَ (Dictionarics) پراڪرت سڏجندڙ 'صوبائي ٻولين' مان ڪيترن ئي لفظن جي ورتل اوڌر کي ظاهر ڪن ٿا.

7) اهي جن سنڌو لکيت تي ڪم ڪيو آهي، جڻ تہ اهو اڳ ئي ذهن ۾ ويهاري وينا هئا تہ موهين دڙي وارا ماڻهو دراوڙي ٻولي ڳالهائيندا هئا. اهي ان حد تائين بہ ويا جو ڪمپيوٽر کي اها ڄاڻوڪي (Data) ڏنائون جيڪا انساني ذهن نہ ڪري پئي سگهيو. نتيجو-مڪمل ناڪامي آهي. جڏهن مصري لکيت پهريائين حل ڪئي وئي، مصرڄاڻڪ (Egyptologists) مصر جي ڳوٺاڻين ايراضين ۾ ويا ۽ ڏينهن ڪري/وقت بوقت بدلجندڙ ٻولي جي اڀياس کان پوءِ ان لائق ٿي سگهيا جو اهي لفظ چونڊي سگهن جيڪي اوائلي راڄوٽين (Dynastics) سان واسطو رکن پيا ۽ ان کان پوءِ اهي ڪجهہ سِٽون، ٽڪرا ۽ سڄيون ڪهاڻيون ترجمو ڪري سگهيا. بدقسمتيءَ سان اسين اهو سمجهڻ ۾ غلط دڳ تي رهيا آهيون تہ سنڌو راهپ جي ماڻهن جي ٻولي دراوڙي هئي.

اپکنڊ جي ٻوليائي نقشي تي هڪ نوٽ

"ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال" جي قيام کان پوءِ اپکنڊ جي ٻولين جي بڻ بابت تحقيق شروع ٿي. اهو سلسلو تيستائين هلندو هليو تان جو گريئرسن پاران يادگار ڪمُ ايندڙ (20) صديءَ ۾ ظاهر ٿيو. اهو 1903ع تائين لکيو ويو ۽ 1930ع تائين ڇپجي ظاهر ٿيو. انڊيا ۾ ماڻهوڳڻپ ان نموني شروع ڪئي وئي تہ ماڻهن جيڪا ٻولي ڳالهائي پئي ان جي نشاندهي ٿئي. ان ڪري اپکنڊ ۾ اهڙا نقشا تيار ٿي سگهيا جيڪي ٻولي ڳالهائڻ جي ايراضي ڏيکاري سگهن. اهي ٻوليون ڇئن وڏن ٽولن ۾ ورهايل آهن:

1) اندو-يوريي (پراڪرت) ٽولو. جيڪو 25 ڪن ٻولين تي ٻڌل هو. جن مان وڏيون ٻوليون بنگالي، هندي، گجراتي، اوريا، راجستاني، پنجابي، سنڌي، آسامي، مرهٽي، ڪشميري، سلوني يا سنهالي ۽ بهاري آهن. ساڳي ٽولي جون ننڍيون ٻوليون پهاڙي ۽ لهندا ۽ اجا بہ ننڍڙيون ٻوليون داردي (ڪافري، ڪافرستان ۾ ڳالهائي ويندڙ). کووار (چترال)، شينا (گلگت) ۽ سواتي (سوات) آهن.

2) اندو-يوريي (فارسي) ٽولو. جنهن ۾ پشتو ۽ بلوچي ۽ ننڍيون ٻوليون گولچا (پامير ۾ ڳالهائي ويندڙ) ۽ آرمُودي (وزيرستان) آهن. قنڌار ايراضي واري پشتو نرم ۽ سيٽيدار (سيٽيءَ جي آواز جهڙي) ۽ اتر-اولهہ-سرحدي صوبي ۽ اتر-اوڀرائين افغانستان واري پختو گگهي (guttural) آهي.

3) ٻولين جو دراوڙي ٽولو هڪ ٻئي کان ڪجهہ فرق رکندڙ 14 ٻولين رکي ٿو جن مان تامل، تليگو، ڪنارس (مَناد)، تُولو، بروهڪي ۽ مَليالم وڏيڪ اهم آهن. ڪجهہ ماهر سمجهن ٿا تہ دراوڙي ٻولي ناهي. هُنزا ۽ ناگر (Nagar) ۾ ڳالهائي ويندڙ بُرشاسڪي (Burushaski) اجا تائين درجيبند نہ ڪيون ويون آهن ۽ اهائي ڳالهہ اندامَني (Andamanese) سان لاڳو آهي.

4) تبتي-برمي يا تبتي-چيني ٽولو. جيڪو اپڪنڊ جي اترادي ۽ اوڀرائن ڇيڙن تائين محدود آهي. هن ٽولي ۾ بَلتي (Balti)، لداخي (Ladakhi)، نيواري (Newari، نيپال)، ليپيها (سِڪم)، لهو-ڪ (Lho-ke، ڀوٽان)، ڊَفلا (Dafla)، گروم ناگا (Garom Naga)، ڪوڪي، چن، برمي ڀوٽيا (سِڪم) ۽ ڪُوڪِي-چِن (مَنيپور) شامل آهن.

5) پراچين (Aboriginese) يا آسٽرو-ايشيائي ٽولو. جنهن ۾ 19 مختلف ٻوليون آهن. هن ٽولي جون ٻوليون ڳالهائيندڙ 1972ع تائين ڪي 50 لک کن ماڻهو هئا. جن مان ڀيل ۽ سنٿالي يا ايٿرواڙي يا هَر (Har) وڌيڪ اهم آهن. هن ٽولي جون گهٽ اهم {ٻوليون} سَوار (Savara، اوڙيسا سرحد ويجهو آنڌرا رياست ۾)، ڪُفرا (ڪاهڊيو ٽڪريون) ۽ نڪوباري (Nicobarese) آهن.

انگريزن الهندي هنديءَ کي اپڪنڊ جي سڀ کان وڌيڪ مکيہ ٻولي سمجهيو. ان جو وڏو محاورو هندستاني، جيڪو اردوءَ جي ويجهو آهي، سيار ٻولي (Lingua franca، جنرل لنگئيج) ڏانهن سڀ کان وڌيڪ پهچ هئي. اردو ٻولي هندستانيءَ جي پارسي-ڪيل صورت آهي ۽ پارسي لکيت ۾ لکي وڃي ٿي. هندستاني جا چار ٻيا لهجا آهن: بنگارو (Bangaru، ڏکڻ-اوڀر پنجاب ۾)، برج ڀاشا (مَسترا ۽ مرڪزي گنگا ديپ ۾) ۽ ڪَنانجي ۽ بُنديلي ('بنديل کنڊ' ۽ نَربودا نديءَ جي مٿاهين پَٽ ۾). راجستانيءَ جا 3 وڏا لهجا آهن: مالوي

(Malwi)، نواتي (Nawati) ۽ جئپوري (Jaipuri). ڀَهاڙي ٻولي راجستانيءَ جي ويجهو آهي ۽ ان ايراضيءَ ۾ راجپوتن جي ٻيڻ ڪيت جي ڪري پيدا ٿي.

سنڌي ٻولي؛ سنڌ ۽ ڪڇ، لس ٻيلي، سبي، ڪڇي ۽ رحيم يار خان ضلعن ۽ راجستان جي هڪ حصي، بارمير جي اولهه ۽ جيسلمير ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. ان جا وڏا محاورا آهن سِرولِي (سرائڪي نه)، لاڙي، ڪڇي ۽ ٿاريلي. لکي ۽ ڳالهائي ويندڙ سنڌي ٻولي وڌيڪ ٺيٺ آهي بنگالي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾. جنهن جي ساهتي صورت عام ڳالهائي ويندڙ ٻوليءَ کان گهٽو فرق رکي ٿي، ڇو ته ان جي ليکڪن پنهنجيءَ لِکاپڙهيءَ ۾ حد کان وڌيڪ سنسڪرت لفظ ٽُنبي ڇڏيا آهن.

تيرهين صديءَ تائين، 150 ورهن کان به وڌيڪ عرصو ملتان ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي. دهلي سلطنت تي منگولن ڪاهه ڪئي ۽ پنجاب جون سرحدون به سنڌن لتڙ هيٺ آيون. انهن ڪوئٽا واند (Division، ڊويزن)، اتر-اولهه-سرحدي صوبو، ديرو غازي خان ۽ لاهور والاريو ۽ لڳ ڀڳ هر سال ملتان ۽ اُچ تي ڪاهه ڪندا رهيا. (لاهور پڻ سنڌن والار/قبضي هيٺ رهيو) دهليءَ جي سلطانن ملتان ۽ اُچ ۾ پنهنجي لشڪري ڇانوڻي ناهي رکي. ڳوناٺيون ايراضون بنا بچاءَ هيون. ماڻهو ڏاڪڻو پنجاب خالي ڪري ويا. جيڪي ڏکڻ ڏانهن هاٽوڪي سنڌ ۾ آيا يا وري دهليءَ ڏانهن اترپرديش ۽ بيڪانير هليا ويا. ڪي ايران ۽ عراق رستي ڏکڻ يورپ ۾ پهتا ۽ اڄ انهن کي جپسي چيو وڃي ٿو. (سن 1991ع ۾ اسان اسپين ۾ انهن جي هڪ شاديءَ جي دعوت ۾ شريڪ ٿياسون. انهن جا شاديءَ جا سهرا بلڪل سنڌي سهرن جهڙا هئا ۽ ڇيريون، دڦ بلڪل سنڌي ڳوٺن جي سازن جهڙا هئا. ناچ به سنڌي جهمر جهڙو هيو.) پندرهين صديءَ ۾ جڏهن امن امان جي حالت ٺري تڏهن جيڪي ماڻهو پنجاب ۾ سنڌو نديءَ جي ڪنارن تي آباد ٿيا هئا، اهي ميدانن ۾ موٽي آيا. اهي لهندا ڳالهائيندڙ ماڻهو هئا ۽ اهڙيءَ طرح (انهن علائقن ۾) سنڌيءَ جي جاءِ لهندا ورتي ۽ سنڌي (هاٽوڪي) پنجاب جي رحيم يار خان ضلعي جي ڏکڻ حصي تائين محدود ٿي وئي. هن صديءَ جي پهين (fiftees) ۽ سٺين (sixtees) ڏهاڪي ۾ نئين پيجارڪ ڪم/ترقيءَ وسيلي رحيم يار خان کي بينڪ بنائڻ جي ڪري اترادي پنجاب کان نوان لاڏائو اچي ويا. اڄ به انهيءَ طرح ئي ان ضلعي ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو وڏو سيڪڙو موجود آهي. سبي ۽ ڪڇي ضلعا گهڻ-ٻوليائي (Multi-lingual) آهن. بدقسمتيءَ سان ماڻهوڳڻپ/آدمشماري جيئن ته سياسي غرض پورا ڪرڻ لاءِ

ڪئي وڃي ٿي تنهنڪري ان تي پروسو ـ ٿو ڪري سگهجي. لس ٻيلي جي 90 سيڪڙو ڪان وڌيڪ آبادي سنڌي ڳالهائيندڙ آهي. ڪڇي محاورو سنڌي ٻولي ئي آهي ۽ ڪڇ جي سڄي آبادي سنڌي ٻولي ڳالهائي ٿي. سنڌي ئي سنڌ جي ٿرين، جيسلميز جي سرحدي علائقن، جي ٻولي آهي. اپڪنڊ جي سموري آباديءَ جو 70 سيڪڙو انڊو-آرين ٻوليون، 21 سيڪڙو دراوڙي ۽ باقي آبادي پراچين ٻوليون ڳالهائي ٿي.

ڪي حقيقتون:

- دنيا ۾ سڀني ٻولين جي ڳڻپ لڳ ڀڳ 3 هزار آهي.
- 1961ع ۾ ڪيل ماڻهوڳڻپ موجب مختلف ٻولين جا ڳالهائيندڙ هن طرح هئا:

چيني	70 ڪروڙ
انگريزي	35 ڪروڙ
هندستاني	20 ڪروڙ (رڳو ڀارت ۾)
روسي	20 ڪروڙ (23 ڪروڙ ماڻهن ۾. باقي ماڻهو 145 ٻوليون ڳالهائن ٿا.)
اسپيني	16 ڪروڙ
جرمن	10 ڪروڙ
جپاني	10 ڪروڙ
عربي	9 ڪروڙ
بنگالي	9 ڪروڙ
پورچوگيز	ساڍا 8 ڪروڙ
نالي (Nalay)	8 ڪروڙ

50 لک يورپي پنهنجي ٻولين سان گڏ انگريزي بہ ڳالهائن ٿا. اها روس ۾ اسڪولن اندر لازمي پرڏيهي ٻوليءَ طور پڙهائي وڃي ٿي. پراڻيون برطانوي بيٺڪون انگريزيءَ کي سرڪاري ۽ واپاري ٻوليءَ طور برقرار رکيو اچن پارتي، جن انگريزن خلاف هڪ قسم جي ويڙهہ ڪئي، سرڪاري ٻولي طور ۽ مرڪزي حڪومت مختلف رياستن جي سرڪاري ۽ يونيورسٽي ٻولي طور انگريزي هلائي ٿي.

"انڊيا ڪميشن آف لِنگئسٽ اسڪالرس فار سائنس ائنڊ ٽيڪنالاجي" هڪ لک سائنسي اصطلاحن کي هنديءَ ۾ ناهيو ۽ اهو سمجهن ٿا وڌيڪ 3 لک لفظن جي گهرج پوندي جو سمورن سائنسي اصطلاحن کي هنديءَ ۾ آڻي سگهجي. هڪ ساهتي ٻوليءَ طور هنديءَ ۾ ڪل لک کان وڌيڪ لفظ ناهن ۽ ان کي انڊيا ۾ سائنسي، ٽيڪنالاجي ۽ اڳتي وڌيل اڀياس لاءِ انگريزي کي برقرار رکڻ جو دليل ڪري ڪم آندو وڃي ٿو.

(Bibliography) ڪتابسد

1. آڏواڻي، ڀيرومل مهرچند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ. حيدرآباد. 1956.
2. الانا، جي.اي. ڊاڪٽر. سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي. حيدرآباد. 1978.
3. Allchins. Raymond and Bridget. 'Pre-historic background of Indian Civilization London, 1968.
4. Allchin, Bridget. 'The discovery of Palaesithic sites in the plains of Sindh and their implications'. Geographical Journal, Vol. 142. Part 3. London. 1976.
5. Allchin. Bridget, Goudie Andrew, and Hedge Karunarkara. 'The II'
6. Chatterji, S.K. Dr. 'The Origin and Divelopment of the Bengali language Calcutta, 1926.
7. Chatterji, S.K. Dr. 'Indo-Aryan and Hindi'. Ahmedabad, 1942.
8. Childe, Gardon. 'A study of Indo-European Origin-The history of civilization London, 1926.
9. Emeneau, B.M. 'Daravidian and Indo-Aryan, the India linguistic Area . Austin (Texas), 1971.
10. Emeneau, B.M. 'The Indian linguistic area revised'. 1974.
11. Gilbert, Martin. 'Jewish History Atlas'. London, 1978.
12. Grierson, Sir George. 'Linguistic Survey of India'. Vol-I, Part I and Vol-viii. Part I. Calcutta, 1903-1928. Reprint New Delhi, 1967-68.
13. Heine. 'Coming of Aryan and end of Harappan Civilization .
14. Jairamdas, Daulat Ram. 'The Ancestry of Sindhi'. All India oriental conference, New Delhi, December, 1957.
15. Kennedy, James. 'Aryan Invasion of Northern India'. London, 1919.
16. Lehmann, W.P. 'Proto-Indo-Europeans' European Phonology. Texas, 1955.
17. Lockwood, K.B. 'Indo-European Phonology'. London, 1969.
18. Mackay, Ernst. 'Indus Civilization'. London, 1948.
19. Masica, Colin P. 'Defining a linguistic area'. Chicago, 1976.
20. Marshal, John, Sir. 'Mohenjo Daro and Indus Civilization'. 3-Volumes, London, 1931.
21. Mughal Rafique. 'Present State of Research on Indus Valley Civilization'. Karachi 1972.
22. Mujumdar, N.G. 'Exploration in Sindh' Mem.Arch.Sur.Ind.48. New Delhi, 1934.
23. Muller, 'Lectures on Science of Language'. London, 1864.
24. Munshi, K.M. 'Early Home of Aryans'. Bharatiya Vidya, Vol. iv, Part v, Bombay, 1943.
25. Panhwar, M.H. 'Languages of Sindh 4000 B.C. - 1000 A.D.' Jour. Sindhiology, Winter, 1978.

26. Panhwar, M.H. 'Heroic Struggle of Sindh against feudalism'. Jour. Sindhiology, Summer, 1979.

27. Panhwar, M.H. 'Chronological Dictionary of Sindh' Serialized in Jour. Sindh Quarterly, 1976-1981. Also under print as one volume. 540 p. + 60 Maps and charts and 150 photographs.

28. Parpola, Asko. 'The Indus Script Decipherment'. Kopenhaten, 1970.

29. Piggot, Stuart. 'Prehistoric India'. London, 1943.

30. Pischell, R. 'Comparative grammer of Prakrit languages'. 2 Edition, New Delhi, 1965.

31. Rapson, E.J. 'Ancient India'. Reprint, Calcutta, 1962.

32. Sarkar, S.S. 'Ancient races of Baluchistan, Punjab and Sindh'. Calcutta, 1964.

33. سراج الحق 'سنڌي ٻولي'. حيدرآباد، 1964ع.

34. Swami, Sankaranda. 'Rig Vedic culture of Prehistoric Indus'. 2 volumes, Calcutta, 1946.

35. Taylor, I. 'Origin of Aryans'. London, 1887.

36. Trumpp, Ernst. 'Grammar of Sindhi Language'. Leipzing, 1872. Reprint, 1972.

37. Wheeler, Mortimer E.C. 'Indus Civilization'. London, 1968.

❊❊❊

نوٽ: هيءُ ليک پنهور صاحب جي انگريزي مقالي "لينگئيجز آف سنڌ بِٽوين رائيز آف آمري اَئنڊ فال آف منصوره دَشٽ اِز 5000 اِيئرس اَگو ٽو 1025 اي.ڊِي" (Languages of Sindh Between Rise of Amri and Fall of Mansura i.e., 5000 Years Ago to 1025 A.D.) جو ترجمو آهي. هن مضمون ۾ ڏنل 7-نقشا پنهور صاحب جي ڪتاب "اينشنٽ سنڌ" (انگريزي، اڻڇپيل) تان شامل ڪيا ويا آهن. جيڪي هن مقالي جو حصو آهن.

ايـم. ايــچ. پنـهــور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سنڌ جي ٻولي

4-هزار ـــ 1-هزار ورهه ق.م

گريئرسن (Greirson) جي مشهور رپورٽ: "انڊيا جو ٻوليچاڻي جائزو" (The linguistic Survey of India) 1930ع ۾ شايع ٿي. هيءَ هڪ حقيقي سائنسي پورهيو آهي. بدقسمتيءَ سان، اها ان مهل پڌري ٿي جڏهن اپکنڊ انڊيا ۾ قومي تحريڪون پنهنجي اوج تي پهتل هيون. اهڙين حالتن ۾ گريئرسن جو اهو بيان ته سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل/اپريل/اسريل هئي، سنڌ جي هندن سرهائيءَ سان قبول ڪيو پر مسلمانن ان کي باطل قرار ڏنو هڪ سنڌي مسلمان وڏي عالم ڊاڪٽر دائودپوٽي ان کي رد ڏيندي چيو ته سنسڪرت جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي ماءُ هئي ته عربي ان جو پيءُ ٿئي. ان جي نتيجي ۾ هڪ تضاد اپريو ۽ سائنسي سچاين ۽ جاڻ ۾ واڌارو ڪندڙ بڻائتي (Original) نظريي کي صحيح يا غلط ثابت ڪرڻ لاءِ انتهائڪ (Extremist، انتها پسند) رويا اپري آيا گريئرسن جي نظريي جي پوري زور سان تائيد ڪندڙن ۾ پروفيسر ملڪاڻي ۽ ڀيرواڻي (Bherwani) شامل هئا ڀيرواڻي توڻي جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي دراواڙي ٻولين وارا لاڙا ڏٺا پر انهن ۾ گهرو نه ويو جيئن ٽرمپ (Trump) پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جو گرامر" (Grammer of Sindhi Language) ۾ ڪيو، جيڪو 1868ع ۾ ڇپيو. اپکنڊ جي ورهاڱي کان پوءِ به تضاد نه کُٽو ۽ نوان نوان نظريا پيش ڪيا ويا. جن ۾ سنسڪرت ۽ عربيءَ جي وچ ۾ شادي ڪرائي ٿي وئي، ته ڪن ۾ سنڌي ۽ سنسڪرت جي وچ ۾ ڪنهن به قسم جي ناتي کان مورڳو انڪار ڪندي ان کي هڪ نج سامي (Semetic) ٻولي سمجهيو ويو. هڪ وڌيڪ نظريو اهو به اسريو ته سنڌي هڪ دراوڙي ٻولي هئي ۽ ان جي گرامر ۾ اڻنگايون (Abnormalities) ان تي سنسڪرت جي اثر سبب هيون. اجا هڪ وڌيڪ نظريو اهو پيش ڪيو ويو ته سنڌي سنڌو ماٿر (Indus valley) جي ماڻهن جي ٻولي هئي ۽ اها سنڌ مان هر ڏس ۾ پکڙي ۽ ان سنسڪرت سميت سمورين انڊو-يورپي (Indo-European) ٻولين کي جنم ڏنو. هي نظريو توڻي جو سنڌ جي ڪجهه سنڌي قومائڪ (Nationalist، قومپرست) فردن لاءِ ڪشش رکندڙ هو پر

اهو بہ اهڙي پڙاجاڻي (Archaeological) شاهدي نہ پيو رکي جيڪا اهڙي ڪا حقيقت ٻڌائي سگهي تہ سنڌو ماٿر جي سڀيتا (Civilization) هتان سڀني ڏسن ۾ پکڙي هوندي.

2- گڏيل امريڪي رياست (U.S.A) يورپ ۾ ڪن ٻين هنڌن تي هاڻوڪا اپياس ٻڌائن ٿا تہ ڪنهن هڪ ٻوليءَ ۾ نسل (Race، قوم، ٽولي) جي وچ ۾ مقرر ناتيداري موجود هئڻ ضروري ناهي. اهڙي ڳالهہ رڳو ننڍا ننڍا ٽولا ٿي رهندڙ ننڍڙن قبيلن ۾ ان قبيلي تائين محدود ٻولي ڳالهائيندڙن جي باري ۾ چئي سگهجي ٿي، پر اها ڳالهہ انهن ننڍڙن قبيلن بابت بہ چئي سگهجي ٿي جيڪي ڪنهن وڏي قبيلي ۾ ضم ٿي ويا هجن. راهپي (Cultural، ثقافتي) ٽولن جي حالت ۾ هيٺير (Inferior) راهپي ٽولن، مٿير (Superior) ٽولن جي ماڻهن جي ٻولين کي قبول ڪيو آهي. توڙي جو اهي هڪ ٿورائيءَ (Minority) ۾ هجن. بهرحال، اپکنڊ جي حوالي سان ۾ خاص ڪري ان سبب، جو ڳنڍپ (Communication) ۾ پکيڙپ (Expansion، توسيع) جا وسيلا گهٽ هئا، اهو نظريو لاڳو ٿيڻ ناممڪن آهي.

3- سنڌ ۾ ڏاکڻي پنجاب کي ڌيان ۾ رکندي، مانسجاڻ (Anthropology) بابت اسان جي تحقيق 6 هزار ورهن کان وڌيڪ پوئتي نہ وڃي سگهي آهي. اهو هڪ ڏکيو حل-ٿيندڙ (puzzling) سوال آهي، جنهن جو جواب هن وقت تائين نہ ملي سگهيو آهي ۾ ڪيترن ئي عالمن کي منجهائي رکيو اٿائين. اترادي پنجاب جي ماٿري، وچين پاٿر جمار (Middle stone age) جي موجودي ڏيکاري ٿي، جنهن جو سن 1-لک — 40 هزار ورهہ اڳ تائين ٻيهي ٿو. ڏاکڻي پنجاب ۾ سنڌ ۾ اوائلي (Early) يا وچين (Middle) ۾ حقيقت اها آهي تہ ديرائت (Late) پاٿر جمار جي موجوديءَ جي شاهدي بہ نہ ٿي ملي. انهن ٽنهي مان آخري جمار [يعني ديرائت پاٿر جمار] لاءِ سن سڄي دنيا جي حوالي سان 40 هزار — 7 هزار 5 سَو ورهہ تائين مقرر ڪيو ويو آهي. اها ڳالهہ پڻ عجب ۾ وجهندڙ آهي تہ نَويهڻي (Neolithic) انقلاب وچ اوڀر (Middle East) ۾ جَرمو، جيريڪو ۾ ڪتال هيوڪ ۾ 8 هزار ق.م ڌاري شروع ٿيو ۾ ايران ۾ 5100 ق.م ڌاري پهتو پر (هاڻوڪي) پاڪستان پهچڻ ۾ ان کي 14 سَو ورهہ ٻيا بہ لڳي ويا جو تہ پاڪستان ۾ آڳاٽي ۾ آڳاٽيون نويهڻي وسنديون 3700 ورهہ ق.م کان وڌيڪ پراڻيون نہ آهن. وچ-اوڀر

هن نقطي هيٺ هاڻي تائين ڪيل ڳالهيون خود پنهور صاحب جن جي ڪيترن ئي مضمونن جي حوالي سان هڪ تضاد رکن ٿيون. ڏسو: سنڌ ۾ ماڻهو — پاٿر جمار کان نَويهڻي تائين. سنڌ جون ٻوليون — آمريءَ جي اوسر کان منصورہ جي ميسارجڻ تائين.

ايران، بلوچستان ۽ سنڌ جي نويھڻي (ڪاچ اپائيندڙ) انقلاب ۾ اھا ڳٽپ جوڳي وڏي تاري سگھڻ جھڙي ناھي. گذريل ويھہ ھزار ورھن دوران ساموندي سطح ۾ آيل تبديلين بابت تازي تحقيق ڏس ڏئي ٿي تہ پاڪستان جي پيٽ ۾ نويھڻي انقلاب چو وج اوپر ۾ اڳ شروع ٿيو. ڪي 1-لک ورھہ اڳ ساموندي سطح ۾ چاڙھہ اچڻ لڳو ۽ 30 ھزار کان 20 ھزار ورھہ اڳ واري عرصي دوران ان جي سطح 430-400 فوٽن جي اوچائيءَ تائين ھئي. جنھن کان پوءِ ان لھڻ شروع ڪيو ۽ ڏھہ ھزار ورھيہ اڳ ساموندي ڪنارو اجوڪي لاڙڪاڻي شھر جي ويجھو ھو اھڙي قسم جي حالت ۾ ڪي ساڍا يارھن ھزار ورھہ اڳ اھو ساموندي ڪنارو ملتان جي ويجھو ھوندو. ان کان بہ اڳ وارن لڳ ڀڳ 50 ھزار ورھن (60 ھزار — 11500 ق.م) دوران ھن گنگائي ميدانن (بنگلاديش، اولھہ بنگال، بھار ۽ اتر پرديش جي وڏي حصي) سميت ڏاکڻو پنجاب بہ سمنڊ ھيٺ ھوندو اھو بہ امڪان آھي تہ سمنڊ جا اوپراوان ۽ اولھاوان نار (Gulfs) ڪيترين صدين تائين پاڻ ۾ ڳنڍيل رھيا ھجن جنھنڪري دکن (Deccan، اجوڪي ڀارت جو ڏاکڻو حصو) پوئو ھڪ ٻيٽ بنجي پيو ھجي جنھنڪري اترادي انڊيا کان ڏاکڻي انڊيا ڏانھن لڏپلاڻ ٿي ھجي.

پنجاھہ ھزار ورھہ قائم رھندڙ ان حالت اپکنڊ جي ماڻھن وچ ۾ گڏپ (Amalgam) وڌائي چڏي ھوندي جنھن جي نتيجي ۾ ھڪ نئون نسل نھي پيو. جنھن کي دراوڙ سڏيو وڃي ٿو. سمنڊ جڏھن لھڻ شروع ڪيو تہ ماڻھو ھڪ ڀيرو وري لڏڻ لڳا. دکن پوئي ۾ نويھڻي انقلاب جو ڪوبہ نشان پاڪستان ۾ ملندڙ آثارن کان آڳاٽو ناھي. ماڻھن وِچَيھڻي (Mesolithic) قسم جي حياتي پئي گذاري يعني سندن زندگيءَ جو دارومدار گھڻي ڀاڱي شڪار ڪرڻ، مڇي مارڻ، سمنڊ مان ڪاچ ھٽ ڪرڻ ۽ مختلف قسمن جي جھنگلي اناجن جو لابارو ڪرڻ تي ھو. سمنڊ جي لاٿ سبب، دکن جي ماڻھن ڪي 8 ھزار ورھہ اڳ اوس سنڌ ۽ ڏاکڻي پنجاب ڏانھن لڏڻ شروع ڪيو ھوندو ۽ ايندڙ ادائي ھزار ورھن ۾ انھن مڇي مارڻ جا ونگڙا (ڪُنڍا)، سُوئا (Harpoons) ۽ چاربون ۽ پکي ۽ جانور پڪڙڻ لاءِ ڪوڙڪا ناھي ورتا ھوندا. [اجوڪي تندور جھڙين] تھہ ڏنل سوڪيندڙ ٻئين (Lined Roasting pits) ۾ ڪاڌو پچايو ويندو ھو. ان نويھڻي انقلاب ۾ شامل ماڻھو پڪ ئي دکن پوئي سان لاڳاپيل ھئا ۽ نسلي طرح دراوڙ ھئا پر انھن کي پوکراھپ (Agriculture، زراعت) نويھڻي انقلاب جي ڪابہ سُڌ نہ ھئي. جيڪو بني ٻاري/پوکي راھي کي ۽ اھڙيءَ طرح پوکراھپ ۽ جانور-پالنا کي وڌائي

آرڪيالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ، ڊيولپمينٽ اِن دي اسٽڊي آف ھسٽري اينڊ آرڪيالاجي آف سنڌ وغيره. - سنڌيڪار

معاشي زندگي گذارڻ جي هڪ طريقي طور مقرر ڪندو ٿي ويو. نويهڙي انقلاب پهريائين شام (Syria) ۽ اسرائيل (Israel) ۾ شروع ٿيو ۽ اتان اهو ماٿيل (Upper، سِري واري) نيل (Nile) ۽ ماٿيل فرات (Euphrates) جي ماٿرين ڏانهن پکڙيو. ٿويهڙي انقلاب سنڌو ماٿر ۾ نہ ڦٽو هو ڇو تہ اها سمنڊ هيٺ هئي ۽ اهڙيءَ ئي حالت هيٺل (Lower) نيل ۽ هيٺل فرات جي هئي. نويهڙي انقلاب جو مکيہ وڙ (Item) ڪڻڪ هئي. اها سياري جي برساتن سبب پونوچائي (Mediterranean) آبهوا ۾ سڀ کان اڳ اپري. ايران پڻ پونچائي ايراضيءَ ۾ آهي ۽ ساڳي ئي ڳالهہ بلوچستان سان لاڳو ٿئي ٿي. نويهڙي ماڻهن جي قدرتي چرير پونوچ (Mediterranean) سمنڊ جي ڪنارڪي کان ايران تائين ۽ ايران کان بلوچستان تائين هئي. پر انهيءَ واڌ ويجهہ ۾ وسعت کي 2 هزار ورهہ لڳي ويا جنهن عرصي دوران اهي سامي نہ هئا جن سنڌ ڏانهن لڏيو پر سُوسا (Susa) جا پارپولا ڪلئمائيٽ (Parpola Klamite) هئا جيڪي پرشيائي مڪران ۽ سيستان ڏانهن اسهيا ۽ ٽڙي پکڙي ويا. ان جي نتيجي ۾ سيستان ۽ مڪران مان هارين/ آبادگارن جي اوپر پاسي لڏپلاڻ ٿي ۽ نيٺ سنڌ ۾ اچي پهتا ۽ پاڻ سان گڏ ڪنپارڪو چڪ (Potter's wheel) ۽ اسريل نويهڙي راهپ کڻي آيا. آڳاٽا سِٿي (Ancient Sythian) مڪران رستي سنڌ ۾ داخل ٿيا. اوائلي لاڏائن اوچن جابلو سلسلن تان ٽپڻ کان لنوايو پئي. انهن جيڪو ڏڳ ورتو اهو ايراني مڪران کان پاڪستاني مڪران هو. جتان پوءِ ايئن ٿو پائنجي تہ سڀ کان وڌيڪ سولو ڏڳ اورنگي ۽ لانڍي وارو ورتو ويو جتان سمنڊ جو ڪنارو (جيڪو انهن ڏينهن ۾ گُجو (Gujo) کي ڇهندڙ هو) ڏئي هيٺل سنڌ ۽ ممڪن آهي تہ آمري وچي پهتا هجن ان سان گڏ ٻيو ڏڳ بہ ورتو ويو. اهو پاڪستاني مڪران کان پنجگور ۽ خضدار ۽ اتان ڏاکڻي پاسي مُولا لڪ منجهان منڇر ڍنڍ ڏانهن ۽ پوءِ اتان اڙل نئن وسيلي آمري ڏانهن هو. سنڌ ۾ اهي تبديليون 3100 ورهہ ق م ڌاري ٿيون هونديون جيئن آمري جي ڪرٽا ڪاربہ-تاريخن (Radio-Carbon Dating) واري چڪاس ٻڌائي ٿي. 27 سَو کان 26 سَو ق.م ڌاري هڪ ٻيو ٽولو ساڳئي ايراضيءَ کان لڏي مولا لڪ اڪري ڪوٽڏيجي ۾ اچي آباد ٿيو. لڏپ (migration) جون اهي چوليون جاري رهيون ڇو تہ لاڏائن جاڻ ورتو هو تہ اهي سنڌو نديءَ جي ٻوڏ هيٺ ايندڙ ميدانن ۾ هر سال ٿيندڙ آنر جي محفوظ گِهم (Preserved moisture) تي پنهنجا فصل ايران ۽ بلوچستان ۾ برساتي نئين تي اپائيندا هئا پر هتي هنن هڪ وسيع ايراضي

اهي لفظ مُنجهائيندڙ آهن. ڪلئمائيٽ بدران الئمائيٽ (Elamite) هجڻ گهرجي ۽ پارپولا. ٽوٽي جو نالو آهي. هتي ان جو مفهوم سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي. - سنڌيڪار

ڳولي لڌي جيڪا ججهن ماڻهن کي سهارو ڏئي سگهي پئي. آمري ۽ ڪوٽڏيجي جي انهن رهاڪن جي اها لڏپ گهٽ ۾ گهٽ 7 سو ورهه جاري رهي جڏهن 25 سَو ق.م — 23 سَو ق.م ڌاري ڏکڻ-اولهائين ايران کان لاڏائن جي نئين چولي ظاهر ٿي جيڪي آمرين سان گڏ هڙپائي (Harappan) اثر به ڏيکارن ٿا سنڌو سولو ڪري چئجي ته پراڻي راهپ ۾ اها نون نون ماڻهن جي جذب پذيري ڏيکاري ٿي. اها راهپ رڳو آمريءَ تائين محدود نه هئي. اها سڄيءَ سنڌ، ڏاکڻي پنجاب (پاڪستان توڙي هاڻوڪي ڀارت وارو)، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بيڪانير ۽ اتر-اولهائين راجستان تائين پکڙجي ويئي. ڪڇ جو رڻ هڪ ساموندي کاڙي (Creek) هو ۽ ان ۾ نه رڳو سنڌو نديءَ پر سرسوتي نديءَ وسيلي به پاڻيءَ رستي پهچي سگهجي پيو. سرسوتي هن وقت ميسارجي ويل ندي آهي پر بيڪانير، اوپر پنجاب ۽ سنڌ ۾ ريٽي-هاڪڙو سرشتي مٿان ان جي ڪنارن تي ساڳي قسم جا ماڳ لڌا ويا آهن. اهڙيءَ طرح هن راهپ جي يڪروپائي (Uniformity) بلوچستان (۾ ويندي ڪوئٽا تائين) سميت ڇاڻايل صوبن جي وسيع ايراضين ۾ پکڙيل هئي.

4- انهن ماڻهن ڪهڙيون ٻوليون ڳالهايون پئي، پڪ سان ڪجهه به نه ٿو چئي سگهجي، پر اهو چوڻ اٽڪر آهي ته سنڌو نديءَ جي پيٽ پرسان رهندڙ شڪاري قبيلن ڪي دراوڙي ٻوليون ڳالهايون ٿي ۽ انهن ماهيگري، شڪار ۽ جهنگلي وڻن ٻوٽن مان کاڌ خوراڪ حاصل ڪئي پئي. پوکراهپ ڪندڙ ماڻهو، جيڪي ٻوڏ هيٺ ايندڙ ميدانن ۾ آباد ٿي ويا هئا ۽ گذريل سٺن صدين کان اپکنڊ جي انهن ئي حصن ۾ رهندڙ هئا، جن ڏکڻ-اوڀر ايران کان لڏپلاڻ ڪئي هئي، اهي اتان جون ڪي ٻوليون ڳالهائيندا هئا.

5- 25 سَو کان 23 سَو ق.م جي وچ واري عرصي ۾ اسان کي نج آمرين (آمريائي) راهپ ۽ هڙپائي راهپ جو عارضي مدو مليو ٿو، جنهن ۾ اڳ-هڙپائي اثر ملن ٿا ۽ ممڪن طرح ٻنهي راهپن ۽ ٻنهي قسمن جي ماڻهن جو ميل جول ڏيکارجي ٿو. اهي ماڻهو (جيڪي لڏپلاڻ ڪندڙ نين چولي سڏبا) پڻ ڏکڻ-اوڀر ايران کان آيا هئا. ڪوٽ ڏيجي جو اڳ-هڙپائي اوائلي دَور (Pre-Harappan Early Period of Kot Diji) جنهن جو سن 2605 — 140 ق.م سمجهيو وڃي ٿو پڻ اڳ-هڙپائي عرصو آهي، جنهن جي پڄاڻي مهل ڪوٽڏيجي راهپ ميسارجي وئي ۽ ان تي هڙپائي راهپ ڇانئجي وئي، پر اڳ-هڙپائي ۽ هڙپائي، ٻنهي راهپن جا اثر جاري رهيا. جيڪي ٻن راهپن ۽ ٻنهي قسمن جي ماڻهن جي جذب پذيري ڏيکارن ٿا. اوپر پنجاب، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ ساڳئي عرصي دوران ساڳئي ئي قسم جو لقاءُ (Phenomenon) نظر اچي ٿو.

6- اها ڳالھ ذھن ۾ رکڻ پڻ دلچسپي کان خالي نہ ھوندي تہ اڳ-ھڙپائي (آمرين، ڪوٽڏيجين، سٽين) راھپ لڳ ڀڳ اھا ساڳي ٿي ايراضي والاري پئي جيڪا ھڙپائي (سنڌو ماٿر سڀيتائي) راھپن والاري رکي ھئي ان ڪري اھو سمجھڻ ڏاڍو درست ھوندو تہ يڪروپ راھپ ۽ نسلجاتي (Ethnological) پس منظر سبب، انھن ماڻھن جيڪڏھن ساڳي ٻولي نہ پئي ڳالھائي تہ بہ گھٽ ۾ گھٽ ڪنھن ساڳي ٻوليءَ جا مختلف محاورا (Dialects، اپڀاشائون) ڳالھائيندا ھوندا. ويندي اڄ بہ ڪڇ پوريءَ طرح سنڌي ٻولي ڳالھائيندڙ آھي ۽ ڪاٺياواڙ ۾ سنڌي ڳالھائيندڙ ماڻھن جي ھڪ حصي سميت اھا ٻولي ڳالھائي وڃي ٿي جيڪا سنڌيءَ سان ويجھي مائٽي رکي ٿي. قلات، لس ٻيلو ڪڇي ۽ سبي علائقن ۾ پڻ سنڌي ٻولي ڳالھائي وڃي ٿي. ملتان تائين ڳالھائي ويندڙ سرائڪي ٻولي سنڌيءَ سان ويجھي ناتيداري رکي ٿي ۽ ملتان ۾ ھڪ ھزار ورھ اڳ تائين سنڌي ٻولي ڳالھائي ويندي ھئي، جيئن ڪن عرب سياحن ۽ ڀُوسُڌيرن (جاگرافيدان، Geographer) بيان ڪيو آھي. پاڪستاني سرحد جي ھُئي پاسي پڻ راجستان، جيسلمير، اجمير ۽ بيڪانير جي وسيع بندرن ۾ پڻ اڄ ڏينھن تائين سنڌي ٻولي عام واھپي ۾ آھي. آمري ۽ ڪوٽ ڏيجي، ٻنھي ڪي ھڙپائي (راھپ وارن) ماڻھن ساڙي ۽ تباھ ڪري ڇڏيو پر انھن جي تباھيءَ کان پوءِ بہ انھن ھنڌن تي ھڙپائي اثر رکندڙ ماڻھن پاران والار جاري رھي ۽ ھڙپائي سان گڏ اڳ-ھڙپائي اثر ٽڪندا رھيا — ٻنھي راھپن جي جذب پذيري اھو ئي ڏيکاري ٿي. ھڙپائي ماڻھو پڻ ڏکڻ-اولھ ايران کان آيا ۽ اھي جڏھن ھت پھتا، توڙي جو انھن وچٽري اوچائي رکندڙ جابلو سلسلن تان اڪرڻ نہ سکيو ھو اھي شايد ڏاکڻي پنجاب ۾ بينڪ وجھڻ لاءِ بولان ۽ گومل لڪن وٽان لنگھي آيا. سنڌ ۾ انھن لاڏائن جي اچپ چاٿايل ٻنھي دڳن تان جاري رھي. موھين جو دڙو لاڏائن جي نئين ۽ چوٿين چوليءَ نيٽ تباھ ڪري ڇڏيو. ان چوليءَ ۾ شامل ماڻھن کي اڄ تائين آريا سمجھيو وڃي ٿو پر پوءِ ھلي ثابت ٿيو تہ اھي سڏيا ويندڙ رگويدي آريا نہ ھئا پر ڪي ڏکڻ-اولھاوان ايراني ھئا. جن کي ھاڻي سيميٽري-ايچ (Cemetery-H، قبرستان-ھ) ماڻھو سڏيو وڃي ٿو. 3100 ق.م کان وٺي 1750-1600 ق.م ڌاري ھڙپائي شھرن جي تباھيءَ تائين مِسوپوٽاميا (Mesopotamia، عراق) جي سامي ماڻھن سان واپاري ناتن جون ڪڙيون قائم ٿيون. پھرين اڳ-ھڙپائي ۽ آمرين ماڻھن سان ۽ ہي 2100-1900 ق.م سنڌو شھرن سان، سامي ايراضين مان ڪنھن بہ قسم جي لڏپلاڻ نہ ٿي.

7- هڙپائي، حصاري (Hisar) ۽ سنڌو ماٿر ماڻهن جي انساني ڍانچن، کوپڙين ۽ کوپ-ڏساڪن (Cranial indices) بابت تجزياتي رپورٽ جو ڏگهي عرصي کان اوسيئڙو هو، جيڪا تازو ئي سرڪار (Sarkar) ڇپرائي پڌري ڪئي آهي. اها کوپ-ڏساڪ ڪوٽ ڏيجي، آمري، هڙپا ۽ جنڪر (Junkar) دَورن سميت تاپ حصار (4- هزار ورهه ق.م) جي هڪ واڌ (Extension) آهي. اهو تجزيو هڪ نئون در کولي ٿو ۽ اڳوڻي نظريي کي رد ڪري ٿو ته هڙپائي ماڻهو ڪي دراوڙ (پارپولا-آسٽرالسرا، Parpola-Australoids) هئا. سنڌو ماٿر جا ماڻهو دراوڙ هئا ۽ دراوڙي ٻولين جا ڪي قسم ڳالهائيندا هئا. انهن راهن تي ويچار ڪندي، يو.ايس.ايس.آر (U.S.S.R)، يونين آف سويت سوشلسٽ ريپبلڪس)، فنلئنڊ (Finland) ۽ نيدرلئنڊس (Nether Lands) جا عالم سنڌو لکيت (Script) جي مام پروڙڻ لاءِ ڪمپيوٽرن سان گڏ ٻيا ڪيترائي طريقا ڪم آڻي رهيا آهن. سنڌو ماٿر جا ماڻهو جيڪڏهن دراوڙ نه هئا ته پوءِ هنٽر (Hunter) کان پرپولا (Parpola) تائين سڀني عالمن جو سمورو پورهيو محض ڪوڙا/غلط نتيجا ئي ڏئي سگهندو.

8- ديرائت پاٿر ڄمار (Late stone age) ۽ نويهٽي دوران جيڪي ماڻهو هت رهيا انهن جو ڏڍ تي سگهڻ لاءِ سنڌ جي ميدانن جي گنجائش ڪيتري هئي، ان سلسلي ۾ منهنجو اٽڪل ڏيکاري ٿو ته لائلپور ۽ هڙپا جي ڏکڻ ۾ سنڌو ماٿر اهڙي قسم جي آباديءَ کي سهي سگهڻ لائق هئي، جنهن جو 80 سيڪڙو پوکراهپ ۽ 20 سيڪڙو شڪار ۽ ماهيگيريءَ تي پاڙيندڙ هجي. ٻئي برادريون ان ڪري، پڪ ٿي، هڪ ٻئي جي پرپاسي ۾ ٻئي تي اثر وجهندي ۽ هڪٻئي جون ٻوليون جذب ڪندي اُسريون هونديون ۽ هڪ گڏپ (amalgam) ضرور ٿي هوندي جنهن ۾ دراوڙي ٻولين جو ڪجهه حصو موجود هوندو. انساني ڍانچين ۽ کوپڙين جي تجزيي ڏانهن موٽ ڪائيندي، 71 ماپ انگ ڏيندڙ کوپ-ڏساڪ (Cranial index of 71) اها ساڳي ئي آهي جيڪا پنجاب جي سکن ۽ ڇُهڙن جي آهي ايا وڌيڪ اپياس ٻڌائن ٿا ته سکن جو واسطو پنجاب جي جت (Jatt) آباديءَ سان آهي. ڊاڪٽر سگرڊ ويسٽفل هيلبش (Sigrid Westphull Hell-Busch) جون تازيون تحقيقون ڏيکارن ٿيون ته هاڻوڪي پاڪستان جي سنڌ ۽ پنجاب ۾ جتن جي ڳڻپ 80 لک آهي. رسلي (Risley) پنهنجي تحقيق (1915ع) ۾ ٻڌايو ته پارت پاسي اهو انگ ايا وڌيڪ آهي. جت سکُ هئڻ سان گڏوگڏ مسلمان به آهن ته هندو به. اترادي انڊيا ۾ جتن بابت گوها (Guha) ۽ پرڌان (Pardhan) سميت ٻين به ڪي ئي اپياس ڪيا آهن. سنڌو سڀيتا سان گڏ اتر پرديش وارين ڪيترين

ئي ايراضين ۾ انهن جي موجودي پرکي سگهجي ٿي. 400 کان 450ع ۾ جتن جي مهنداري هيٺ مينهون پالڻ جو مرڪز هئي. اسان کي عرب ذريعن مان سنڌ ملي ٿي تہ انهن (جتن) 636ع ۾ عربن خلاف ايرانين جي واهر ڪئي ۽ پارسين جي هار کان پوءِ ڪجهہ شرطن تي اهي عرب قوتن سان وڃي مليا. اهي جت سنڌ ۽ پنجاب مان هئا. 637ع ۾ اهي بصري ۾ وڃي آباد ٿيا. 662ع ۾ انهن ڪيڪان (قلات) والاري رکيو هو ۽ انهن مختلف وقتن تي مختلف ڪاهُن. جيئن هاريہ بن ابوالقيس (658-659ع) عبدالرحمان بن سامره (662). محلب ان اجي سفراع (664-665ع) ۽ عبدل العابدي (664-665ع) کي رد ڏنو انهن رشيد بن عمر جديدي (668-669ع) خلاف ويڙهہ ڪئي. 694-695ع ۾ انهن کي حجاج بن يوسف پاران موڪل ڏني وئي تہ اهي وڃي ڪاسڪر (عراق) ۾ آباد ٿين. 712ع ۾ انهن سيوهڻ وٽ محمد بن قاسم سان ويڙهہ ڪئي ۽ 4 هزار ماڻهو قيد ڪيا ويا. 836ع ۾ سنڌ جي عرب گورنر عمران بن موسيٰ برمڪي کي بولان لڪ وٽ جتن ۽ ميدن (Meds) سان وڙهڻو پيو ۽ آئينده بغاوتن کان بچڻ لاءِ (اتي) چانوٽي ٺاهڻي پئي. 871-872ع ۾ سنڌ ۾، جت بغاوت ٿي ۽ انهن کي دٻائڻ لاءِ خليفي مهدي کي بغداد کان خصوصي لشڪر موڪلڻو پيو. 1026ع جي اوائل ۾ جتن محمود غزنوي جو سامان ڦري ورتو، جڏهن هو سومنات کان موٽي رهيو هو. هو 1026ع جي سياري ۾ انهن کي سيکت ڏيڻ لاءِ موٽي آيو ۽ ماٿيل (upper) سنڌ تي قبضو ڪيائين. چچنامو ڪيترين ئي سنڌي ذاتين جو جت طور ذڪر ڪري ٿو جهڙوڪ: سهتا، لوهاڻا، لاکا ۽ سما. جتن بابت مٿي ڏنل بيان جي روشنيءَ ۾ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۾ ڏاکڻي پنجاب جي آباديءَ جو وڏو حصو سنڌوءَ جي مٿي ڄاڻايل هنڌن تان مليل کوپڙين جي تجزيي ۽ سرڪار جي رپورٽ موجب ساڳئي جٽي سان واسطو رکندڙ هو. ڪيل هن سڄيءَ ڳالهہ ٻول مان پڌرو ٿو ٿئي تہ سنڌ جي آباديءَ جو وڏو حصو جتن تي ٻڌل آهي، جيڪو سنڌو ماٿر جي اڳ هڙپائي ۽ هڙپائي ماڻهن جا پوئيلا (پونير، پوئير، Descendents) آهن.

9- 18 سَو کان 16 سَو ق.م واري عرصي ۾ جيڪو موهين جي دڙي، آمري ۽ چانهو دڙي جي ٻاڻي وارو مدو آهي، جت قبيلا مينهون پالڻ جي ڌنڌي سان لاڳاپيل هئا. موهن دڙي ۾ مينهن جا هڏا مليا آهن. پيو تہ سنڌ ۽ ملتان ۾ عرب اقتدار کان گهڻو اڳ مينهن جي پالنا جتن سان لاڳاپيل آهي.

10- پرشيائي مڪران ۾ خوراب (Khurab?) (شايد خجراب) وٽ لڌل

هٿ-ڪهاڙو اها سڀ ڪان آڳاٽي لڏپ آهي، جيڪا انهن قبيلن جو ڏس ڏئي ٿي، جيڪي نيٺ موهين جي دڙي ۾ رهي پيا هئا. اهي قبيلا 150 ± 2000 ق.م ڌاري مڪران جي ماٿري ڪيچ (ڪيچ) ۾ شاهي ٽمپ (Shahi Tump) ڏانهن هلي آيا. ويجهڙ تائين انهن قبيلن کي آريا سڏيو ويندو هو ۽ ساڳئي ئي وقت اهو سمجهيو ويندو هو تہ اهي ڪئسپين ڍنڍ (Caspian sea) وٽان آيا هئا. مسئلو اهو ناهي تہ اهي ڪٿان آيا پر انهن جو دڳ سڌائين مڪران ڪان هوندو هو تہ جيئن اوچن جابلو سلسلن تان ٽپڻ ڪان بچي سگهجي. انهن جي پهچ جي ممڪن راهہ پرشيائي مڪران ڪان اورنگي-گُجو يا پنجگور-مولا لڪ وٽان هئي. انهن قبيلن نيٺ سنڌو شهرن کي قُريو. پڙاڇاٽي (Archaeologically) طرح انهن کي هاٽي سيميٽري-ايچ ماڻهو" سڏجي ٿو ۽ انهن جي لڏپ جي پنجين چوليءَ کي جنڪر (Junkar) ماڻهو سڏجي ٿو. پوٺ-هڙپائي (Past-Harappan) دَور جي ابتدائي ڏينهن ۾ اها پهرئين ۽ ٻئي لڏپ هئي. جنڪر ماڻهو جنڪر-دڙو ۾ 1650 ق.م ڌاري آباد ٿيا. جنڪر ماڻهن پويان ايندڙ چوليءَ جهانگر ماڻهو هئا جيڪي 13 سَو ڪان 12 سؤ ق.م جي وچ ۾ آيا. انهن ڏينهن تائين رگويدي آريا منظر تي اچا نہ ايريا هئا.

11 ان ڪان پوءِ بہ اپڪنڊ ڏانهن ڪئسپين بڻ رڪندڙ ايراني ماڻهن جي نئين لڏپ ٿي، جنهن کي آمريءَ جي حوالي سان ائين ۽ سنڌو سڀيتا جي ميسرِ (fall) کان پوءِ چوٿين چولي سڏيو وڃي ٿو، پر هن پيري اهي مهاراشٽر ڏانهن لڏي ويا.

12- نيٺ 1050 ڪان 750 ق.م جي وچ واري عرصي دوران آرين ڪئسپين ڍنڍ ڪان اپڪنڊ ڏانهن لڏيو. هٽين (Hittian) بادشاهہ سُبيلوليما (Sumbiluliuma) ۽ متانيائي (Mitannian) بادشاهہ متيواز (Mattiwaza) جي وچ ۾ ٿاهہ (13 سَو ق.م) متر (Mitra)، ورڻ (Veruna)، اندرَ (Indra) ۽ مَستيا (Masataya) جا نالا ڄاڻائي ٿو، جيڪي رگويدي آرين جا خدا/ديوتا (Gods) هئا. هٽين سلطنت لوهہ رڄائي سگهڻ وارو راز صدين تائين لڪائي رکيو. اندو-ڪئسپيائين (آرين) کي هٽين سان شايد ڪنهن قسم جو لاڳاپو هو. 12 سَو ق.م ڌاري هٽين سلطنت ۾ ڦوٽ ڪان پوءِ ئي اهو ممڪن ٿي سگهيو تہ لوهہ پگهرائڻ جا هنر اولهائين ايشيا، ڪيڪاس (Caucasus، ڪوهہ قاف) ۽ اوڀرائين ۽ مرڪزي يورپ ڏانهن پکڙيا پر اپڪنڊ ڏانهن نہ. اهو هنر ايران ۾ 11 سَو ق.م ڌاري ۽ سوات ۾ 1050

سنڌ جون ٻوليون" مضمون ۾ هِٽين بدران هِٽائيٽين (Hittitian) متيواز بدران متياور (Mattiaver) ۽ مستيا بدران نستيا نالا ڄاڻايل آهن - سنڌيڪار

ق.م ڏاري پهتو. بلوچستان ۾ ان جي موجودي 850 ق.م ڏاري ثابت ٿئي ٿي. لوهه خاڪي ٿانون (Grey-ware) سان ۽ پوءِ آرين سان لاڳاپيل هو ۽ ان ڪري اهو سمجهڻ ٿي درست ٿيندو تہ رگويدي آريا. انڊو-پاڪ اپکنڊ ۾ 1050 کان 750 ق.م ڏاري تائين واري عرصي دوران پهتا هوندا. ان ڪري آرين جي سنسڪرت ٻولي اپکنڊ ۾ انهيءَ عرصي کان آڳاٽي ۽ اترادي اپکنڊ جي ٻولين جي ماءُ ٿي ئي نہ ٿي سگهي. سنسڪرت هندو ٻاون جي طبقي جي ٻولي هئي ۽ اپکنڊ جي ڪنهن بہ صوبي جي (عوام جي) ٻولي نہ هئي. حقيقت ۾ ان جون پاڙون گهريون نہ هيون. 6 صدي ق.م ڏاري ٻڌمت جي اوسر سان مذهب جي رسمي ٻولي طور پالي (Pali) ڪم ايندي هئي پر ان جو سنڌي ٻوليءَ تي اثر ٿيو هجي اهڙي ڪا بہ شاهدي نہ ٿي ملي ۽ ان شاهديءَ جي بہ ڪوٽ آهي تہ ٻڌمت پنهنجي اوائلي ڏينهن ۾ ڪو سنڌ اندر پکڙيو هجي. چوٿين صدي ق.م ڏاري ماٿيل سنڌ ۾ برهمڻ ڏاڍا مضبوط هئا ۽ ان جي پڪي شاهدي ملي ٿي. سنڌ ۾ سرحدن ويجهو شهباز ڳڙهي ۾ اشوڪ (Ashoka) پاران ٿُلهن تي ڪرايل اُڪر [جنهن وسيلي مختلف حڪم پڌرا ڪيا ويا] ۽ گنڌارا وارا نوشتہ (Inscriptions) ڏيکارن ٿا تہ پالي مقامي ٻولين جي اثر هيٺ اچي وئي هئي ۽ ان ڪيترائي مقامي ٻولين جا لفظ قبول ڪري ورتا هئا ۽ ڊِسيپيٽنگ (Discipating)(؟) هئي. پالي اها ٻولي هئي جيڪا بهار ۾ ڳالهائي ويندي هئي ۽ اها چندر گپت موريا جي راڄوڪي (321-298 ق.م) هئي جنهن ۾ ان کي سلطنت جي سرڪاري ٻوليءَ طور رائج ڪيو ويو هو. گنڌارا وارا نوشتہ ڏيکارن ٿا تہ پالي ٻوليءَ ڪشميري، سنڌيءَ ۽ سرائيڪيءَ سان ڪي ساڳيائپون (Similarities) پيدا ڪري ورتيون هيون. انهن ڏينهن ۾ ان جون اتر-اولهائين اپکنڊ ۾ ٽي مختلف صورتون اڀري آيون هيون: پهرين سنڌ ۽ راڄپوتانہ ۾، ٻي گجرات ۾ ۽ ٽين مرڪزي انڊيا ۾. پنهنجي صورت وڃائي پراڪرتن (Prakrits) کي جنم ڏيڻ جو سبب اهو نہ هو تہ ڪو پالي ٻولي مقامي ٻولين سان رلي ملي وئي هئي. موريا دربار ۾ لکشڻ (Lakhshan) 300 ق.م ڏاري پراڪرت ٻوليءَ جو وياڪرڻ (گرامر) لکيو هو پر ان بابت اهو چوڻ وڌيڪ درست ٿيندو تہ اهو ان پاليءَ جو وياڪرڻ آهي جيڪا بهار ۾ آخري صدي ق.م جي پوئين اڌ ۽ پهرئين صديءَ عيسويءَ جي پهرئين اڌ دوران ڳالهائي ويندي هئي. سنگم (Sangam) شاعري تامل ٻوليءَ ۾ ڪئي وئي. ان شاعريءَ ۾ سنڌ لفظ ۽ سنڌي وياڪرڻي لاڙا ڳولڻ لاءِ سنڌي عالمن اڃا ان جو اڀياس نہ ڪيو آهي. سنڌ ٻڌين جي سگهاري اثر هيٺ ڪُشنَن (Kushans) کان پوءِ ٿي اچي سگهي (65-140ع). توڻي جو سِٿين (Sythian) ۽ پارٿين (Parthian) ان کي سنڌ

۾ ڪي هڪ سَو ورهه اڳ جاري ڪيو هو. ان ڪري ظاهر آهي ته سنڌيءَ تي پاليءَ جو اثر پهرين صدي عيسويءَ کان پوءِ ئي ٿي سگهيو هوندو.

13- مٿيون بحث ڏيکاري ٿو ته مقامي ٻولين تي سنسڪرت جو اثر بلڪل ٿورو هو. اخميني (Achaemenian) پارسيُن هاٺوڪو پاڪستان 519 ق.م ۾ فتح ڪيو پر پهلوي (Pahlavi) کي سرڪاري ٻولي طور رائج نه ڪيو. ان جي بدران انهن آرامي (Aramaic) ٻوليءَ کي پنهنجي سلطنت جي ٻوليءَ طور واهپي ۾ رکيو. جنهنڪري خروشتي (Khroshti) لکيت ايري ۽ اندين لکتن ۾ هڪ جاءِ والاريائين 375 ق.م ڌاري. آرامي ۽ فونيشين (Phoenician) لکيتن مان بروهڪي (براهوي، Brahvi) ۽ خروشتي لکتون ايريون جن گهڻين ئي يوربي لکيتن (Script) کي جنم ڏنو. انهن لکيتن ۾ وائل (Vowels، سُر) نه هئا ۽ اهي اناطولي (Antolian) اثرن جي ڪري پوءِ ڳنڍيا ويا.*

14- اڳ ڪيل ڳالهه ٻول مان اهو پڌرو آهي ته اهي نه ته سامي ٻوليون هيون ۽ نه وري سنسڪرت، جن سنڌي ٻوليءَ کي جنم ڏنو هجي. سنڌي اپڪنڊ ۾ اسريل اها ٻولي آهي جيڪا ڏکڻ ايران کان ايندڙ انهن ماڻهن جي آئن لاڏائو چولين (Waves) سبب، 3100 ق.م — 1100 ق.م تائين، ايري. جن کي اڄ آڳاٽا/قديم سٽي (Sythian) سڏيو وڃي ٿو. اهي پوءِ آيل سٿين جا ڏاڏاٽا هئا جن 80 ق.م ڌاري [هاٺوڪي سڄي] پاڪستان ۽ ڀارت جي ڪجهه حصي تي فتح حاصل ڪئي. سنڌين جا مهاندا اهي ساڳيا آهن جيڪي سٿين جا [۽] اها ڳالهه رسلي، گوها ۽ سورلي (Sorley) سميت اپڪنڊ ۾ تحقيق ڪندڙ ڪيترن ئي مانسجاڻڪن (Anthropologists) جي بيان ڪيل آهي. انهن جي خيال موجب سٿين جا وڏا وڏا جٿا 80 ق.م کان 46ع تائين سنڌ والارڻ لاءِ ايندا رهيا. ۽ ان ڪري سنڌي سٿين جهڙا ڏيکارجن ٿا. انهن کي خاطري هئي ته سنڌو [راهپ وارا] ۽ اڳ-سنڌو [راهپ وارا] دراوڙ هئا جن کي اتر اپکنڊ مان ڏکڻ ڏانهن آرين تڙي ڪڍيو ۽ ان ڪري رڳو انڊو يورپين نسل اترادي انڊيا ۾ رهجي ويو. اهو نظريو موهين جي دڙي، سيميٽري-ايچ ۽ جنڪر ماڳن تان لڌل کوپڙين جي چڪاس کان پوءِ پوريءَ طرح رد ڪيو ويو آهي. اهي سمورا ماڻهو "آڳاٽا سٿي" هئا جيڪي پاڻ آڳاٽا انڊو-يورپين هئا ۽ شايد هڪ ٻئي سان ويجهي مائٽي رکندڙ ٻولين مان ڪا هڪ ٻولي

---

* سنڌيڪار سمجهي ٿو ته ڪا به ٻولي بنا وائل (Vowelless) نه ٿي ٿي سگهي. البته اهو ٿي سگهي ٿو ته وائل جو تحريري نشان يعني اکر (Letter) پوءِ ناهيو ويو هجي. هتي به تحريري نشان واري وائل جو ذڪر آهي.

ڳالهائيندا هئا ۽ سنڌو ماٿر ايراضيءَ ۾ انهن ٻولين جي ڳنڍپ هڪ نئين ٻوليءَ يا ساڳي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي محاورن کي جنم ڏنو. اهوبہ ڏيکارجي ٿو تہ انهن ٻولين تي ٻڌائتن (Original) وچهٽي دراوڙ ماڻهن جو پڻ اثر پيو جن جي ماڻهو-ڳڻپ 20-25 سيڪڙو تائين هوندي ۽ انهن جي ٻولين مان ڪيترائي لفظ ۽ وياڪرڻي گڻ جذب ڪيا ويا هوندا.

15- اها پڪ آهي تہ اپڪنڊ ۾ سنسڪرت گهڻو دير سان پهتي ۽ ان هڪ محدود دائري اندر مقامي ٻولين تي اثر وڌو هوندو چو تہ اها رگهو ٻاون جي طبقي جي ٻولي هئي. سنڌو راهپ جا هنڌ جيڪي هاڻي پنجاب جي حدن کان بہ ٻاهر اتر پرديش ۾ بہ لڌا ويا آهن ۽ ان جي اها وسعت ڏيکاري ٿي تہ سنڌو سڀيتائي ٻولي پڻ لاڏائن سان گڏ انهن ايراضين تائين سفر ڪيو ۽ مقامي دراوڙي ٻولين تي اثر وڌو جن مان اوپرايون دراوڙي ٻوليون اڀريون. جيئن هندي، بهاري، بنگالي ۽ آسامي. جن تي موٽ ۾ وري سنڌن مقامي دراوڙ ٻولين اثر ڪيو. پالي ٻڌمت جي مذهبي ٻولي ٿي پئي ۽ ٻڌمت سڄي اپڪنڊ ۾ ڪجهہ صدين لاءِ هڪ عوامي مذهب جي حيثيت اختيار ڪري ورتي. اها مقامي ٻولين جي اثر هيٺ وڌيڪ آئي بنسبت ان جي تہ انهن تي هن جيڪو اثر ڇڏيو. پراڪرت سڏيون ويندڙ اپڪنڊ جون مقامي ٻوليون، سمجهيو ٿو وڃي تہ مقامي ٻولين تي پاليءَ جي اثر جو نتيجو هيون. اها ڳالهہ شڪ جوڳي آهي، چو تہ سنڌو راهپ جي انڊويورپين ٻولي ڏکڻ ۾ اڳ ئي ڪانياواڙ تائين پهچي چڪي هئي ۽ مرهٽي (Marahati) ٻوليءَ جي اوسر ۾ اوس واهر ڪئي هوندائين. پراڪرت مان سنڌيءَ جي اوسر بابت اهي وڏا وڏا بيان، جيڪي غلط رهنمائي ڪن ٿا، هيمچندڙ واري گرامر تي ٻيٺل آهن. هو تيرهين صدي عيسويءَ ۾ مهاراشٽر جي چالڪيہ (Chaulukaya) بادشاهن جي دربار ۾ رهندو هو ۽ سنڌ سان سندس تعلق ڪو معمولي هو. پراڪرت ٻولي جو اهو گرامر جيڪو هن لکيو، درحقيقت، سندس دَور جي مرهٽي ٻوليءَ جو گرامر آهي. هن سنڌ جي ٻوليءَ بابت لکيو تہ اها اپڀرنش (Apbharansa) سڏي وڃي ٿي جيڪا اڀرين (Abhiras) (اهي جيڪي مال چاريندڙ هئا) جي ٻولي آهي جيڪي راڳ ڳائيندا (گيت جهوڳاريندا) هئا ۽ ان ٻوليءَ ۾ شاعري ڪندا هئا. اپڪنڊ جي ڪيترن ئي ٻوليجاڻڪن (Linguists) اهو بيان ڪم آڻيندي چيو آهي تہ سنڌي ٻولي پراڪرت مان ٻارهين صدي عيسويءَ کان پوءِ اسري، پر اها ڳالهہ سراسر غلط آهي. سنڌي نائين صدي عيسويءَ ۾ بہ ڳالهائي ۽ لکي ويندڙ ٻولي هئي جيئن ڪيترن ئي عرب لکڻين منجهان ٻکي ٿو. اهڙو ڪو بہ نُڪتو نہ ٿو ملي تہ

اپيرنش سڏي ويندڙ ٻولي سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي هئي. عرب ليکڪ چٽيءَ طرح بيان ڪن ٿا تہ سنڌ ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائي ۽ لکي ويندي هئي.

16- اها دعويٰ تہ سنڌي هڪ سامي ٻولي آهي ڪنهن بہ ٺوس بنياد تي بيٺل ناهي. سنڌ ۾ 712ع ۾ عرب سوڀ کان اڳ ڪنهن بہ طرح سامي اثر موجود نہ هو. سنڌ ۾ عرب اقتدار پنجويهہ ورهن ۾ يعني 738ع تائين پڄاڻي تي پهچي چڪو. جنهن کان پوءِ اهو گهٽجڻ شروع ٿيو. 737-738ع ڌاري سنڌ جي مختلف شهرن مان عربن کي اثاري محفوظ ۾ آباد ڪيو ويو جتان پوءِ لڏائي ان جي پرسان شهر بهمڻ آباد ۾ وسايو ويو. جنهن کي منصوره نالو ڏنو ويو هو. اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ ڏهين صديءَ جي وچ ڌاري خود منصوره شهر ۾ سنڌي ۽ عربي ٻئي ٻوليون ڳالهايون ونديون هيون پر گادي (منصوره) جي ٻاهران (ان جي پرپاسي توڙي پري وارن ڳوٺن ۾) سنڌي هلندڙ هئي. خاص ڪري اٺين صديءَ جي پڄاڻيءَ ۽ نائين صديءَ ۾ راهپي ڏي وٺ ٿي. پر حقيقت ۾ اها هڪ طرفي هئي يعني مختلف سائنسي شعبن ۾ مهارت رکندڙ عالم سنڌ ۾ اپکند مان نڪري بغداد وڃڻ لڳا. عرب دنيا مان ڪي مذهبي پرچارڪ سنڌ ۾ آيا ۽ انهن ضرور سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪن لفظن جو واڌارو ڪيو هوندو. پر ايئن جيئن هڪ ٻئي مذهبي ٻولي پاليءَ اٺ سَو ورهہ اڳ ڪيو هو. اهي مذهبي پرچارڪ نہ هئا جن سنڌ تي (مذهبي) اثر ڇڏيو. پر اسماعيلي مبلغ (تبليغ ڪندڙ. مذهبي پرچارڪ) هئا جن ٻارهين صديءَ جي پوياڙيءَ، تيرهين صديءَ ۽ چوڏهين صدي عيسويءَ جي ابتدا دوران مذهبي پرچار لاءِ مقامي ٻوليون ڪم آڻيندي ماڻهن تي (مذهبي) اثر وڌو.

سنڌيءَ ۾ عربي لفظن جو چڱو چوکو مقدار جذب ٿيو پر آڳاٽي سنڌي ڪيترن ئي عربي لفظن کان وانجهي آهي. عربي لفظن جي جذب پذيري فارسيءَ جي سڌي اثر جو نتيجو هئي. جيڪا سنڌ جي امڪانن سومرا دَور جي پڄاڻيءَ کان وٺي سرڪاري ٻولي ٿي رهي. سنڌيءَ تي عربيءَ جي ان محدود اثر ڪري اٺين وسهي نہ ٿو سگهجي تہ اها ڪو عربيءَ مان نڪتي آهي.

17- آخر ۾، نتيجو سهڙيندي چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻولي سنسڪرت. پالي پراڪرت يا عربيءَ مان نڪتل/اسريل نہ آهي. اها آڳاٽين انڊو-يورپين ٻولين مان (جن مان سنسڪرت ۽ پهلوي ٻوليون پڻ اسريون) چوويهہ سَو ورهن جي عرصي دوران (3100 — 750 ق.م) اسري نڪتي. آڳاٽيون انڊو-يورپي ٻوليون ڏاکڻي ايران ۾ "آڳاٽا سِٽي ماڻهو" ڳالهائيندا هئا جن سنڌو ماٿر سڀيتا

وارين ايراضين ڏانهن لڏپلاڻ ڪئي ۽ دراوڙن سان لهہ وچڙ ۾ آيا ۽ انهن ٻولين جي ميل جول هڪ نئين ٻولي پيدا ڪئي. تنهن کان پوءِ اها ٻولي هوري هوري اوپر پاسي بنگال ڏانهن ۽ ڏکڻ پاسي مهاراشٽر ڏانهن سُرڻ ۽ پکڙڻ لڳي ۽ مقامي ٻولين جا لفظ ۽ وياڪرڻي گڻ جذب ڪندي وئي، تان جو اپکنڊ ۾ ڪيترين ئي انڊو-يورپي ٻولين جي اوسر لاءِ پيڙهہ رکيائين. پاليءَ جو ان تي تمام ٿورو اثر پيو. پراڪرت ٻوليءَ سان ان جي هڪجهڙائيءَ جو سبب ان کان سواءِ ٻيو ڪو ناهي تہ پراڪرت ان مان ڦُٽي نڪتي آهي. ان جو سنسڪرت سان ناتو پراڪرت جي پيٽ ۾ وديڪ پَرانهون آهي. ان جون پراڪرت سان ساڳيائپون محض ان ڪري آهن جو ٻئي ايران مان آيل آهن — سنسڪرت اترادي ايران ۽ ڪئسپيائي روس (Caspian Russia) مان ۽ سنڌي ڏاکڻي ايران مان. پر اپکنڊ ڏانهن سندن لڏپلاڻ ۾ 2-هزار ورهن جي وٿي آهي. سنڌيءَ ۾ عربيءَ جي لفظن جي جذب پذيري ان ڪري ٿي جو عربي مذهبي ٻولي ٿي رهي ۽ انهيءَ حيثيت ۾ لاڳو ٿيندي رهي. 1000ع کان پوءِ، سنڌي ڪيترين ئي سماجي-مذهبي ۽ سماجي-سياسي تحريڪن جيئن اسماعيل مت، صوفي مت ۽ جاگيرداريءَ خلاف تحريڪ کان اثر ورتو. اهو عرصو بهرحال، هن موضوع جي دائري کان ٻاهر آهي.

(نوٽ: هن متن ۾ ڪم آندل سن "ڪرٽا-ڪاربہ-تاريخن" (ريڊيو-ڪاربان ڊيٽس، Radio-Carbon Dates) جي بنياد تي بيهاريل آهن ۽ انهن ۾ ايم.اي.ايس.ڪي.اي (M.A.S.K.A) درستيون شامل ڪيل ناهن. مضمون ۾ ڄاڻايل سمورن سنن لاءِ ليکڪ جو ڪتاب "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ فرام جيالاجيڪل ٽائيمس ٽُ دَ رائيز آف سماز اِن 1352ع" ڏسڻ گهرجي.)

❊❊❊

نوٽ: هيءَ ليک پنهور صاحب جي انگريزي مقالي "لئنگويج آف سنڌ: 4000 ق.م — 1000ع" (Language of Sindh: 4000 B.C — 1000 A.D) جو ترجمو آهي، جيڪو ماهوار "ڪينجهر"حيدرآباد ۾ جولاءِ 1995ع ۾ ڇپيو.

ايــم.ايــچ. پنـهــور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

جاگيرپ خلاف سنڌ جي سرويچ جدوجهد

1500ع — 1843ع

1947ع ۾ آزاديءَ کان پوءِ، گهڻي ڀاڱي هر ماڻهو عام طرح اهو بيان ڏيندي پيو ته جيئن ته انگريزن مسلمانن کان انڊيا کسي ۽ وري-کسجڻ جي پوَ ۾ ورتل هئا ان ڪري هندن سان هٿ هٿ ۾ ملائي مسلمانن کي پوئتي رکيو ويو. هندو جيڪي هڪ هار ورهن کان مسلمانن جي تابعداري/پناري ۾ رهيا هئا ۽ ان ڪري مسلمانن جا مخالف هئا. هي بيان درست ناهي. سواءِ 1857ع کان 1885ع يا 1905ع جي وچ واري عرصي جي. انگريزن مسلمانن کان انڊيا جو ٽين پتيءَ ڏان به ننڍو ٽڪرو کسيو باقي سڀ هندن ۽ سِکن کان کسيائون. انگريزن بنگال، بهار، اتر پرديش (يُو.پي)، سنڌ ۽ بلوچستان جا صوبا مسلمان حڪمرانن کان کسيا. ميسور به مسلمانن کان کسيو ويو جنهن تي انهن جي حڪمراني رڳو 25 ورهن کان هئي. سڄي ڏاکڻي انڊيا هندن کان کسي وئي. توڙي جو 1761ع ۾ احمد شاهه ابدالي هٿان مرهٽن هار کاڌي هئي ته به وٽن ايترو ڪجهه اقتدار هو جو پنهنجو پَرواڌي (توسيعي، Expansionist) لاڙو جاري رکي سگهن تان جو انگريزن اچي انهن کي هاناهون ڪيو. انگريزن جيڪڏهن اتر پرديش ۽ بهار صوبا مغلن کان نه کسيا هجن ها ته پڪ ٿي اهو ڪم مرهٽا ڪري وٺن ها. اهي ايترا سگهارا هئا جو مغل شهنشاهه کي پڪڙي لاهي سگهن ۽ وري ان کي تخت تي ويهاري سگهن. سِکن وٽ سنڌ خلاف سِٽائون هيون پر اها برطانوي مداخلت هئي جو رنجيت سنگهه ڏکڻ پاسي (سنڌ ڏانهن) نه وڌيو.

ان ڪري اهو چئي نه ٿو سگهجي ته انڊيا ۾ پنهنجي حڪمراني هلندي برطانوي ماڻهو مسلمانن ڏانهن ساڙيلا هئا. مسلم اقتدا ان حد تائين هيٺو ٿي چڪو هو جو برطانوين جيڪڏهن انڊيا تي قبضو نه ڪيو هجي ها ته مرهٽا مغلن کي لاهي ڇڏن ها ۽ پوءِ انڊيا تي حڪمراني انهن جي هجي ها.

پوءِ سوال ٿو اٿي ته سنڌي مسلمان ڪيئن پٺتي پيل رهيا؟ ان صورتحال کي جاچڻ لاءِ اچو ته 1843ع تائين سري هلون. سنڌ تي سوڀ کان اڳ ۽ ترت پوءِ انگريزن جون ڇپيل ڪيتريون ئي لکڻيون ٻڌائن ٿيون ته 1843ع ۾ ٻڻ سنڌ

جا مسلمان هندن جي پيٽ ۾ پنتي پيل هئا. انهن لکڻين ۾ پين سان گڏ وڏيڪ اهم لکڻيون اهي آهن جيڪي اليگزينڊر برنيس (Alexander Burnes)، جيمس برنيس، پاٽنگر ۽ برٽن لکيون ۽ بمبئي حکومت جي ريڪارڊ مان وليم نئپيئر جون چونڊيون، جلد 17. انهن کي ذهن ۾ رکندي برطانوين تي تهمت آڻيندڙ مٿين دعويٰ رد ٿي وڃي ٿي. پوءِ ڇا اسين انگريزن جي اڳيتن/آڳيلن (Predecessors) يعني مسلمانن تي تهمت آڻي سگهون ٿا ته انهن سنڌين کي پنتي پيل رکيو؟ 1783ع ۾، جڏهن ٽالپرن ڪلهوڙن کان واڳون ورتيون يا خود 1701ع ۾ جڏهن ڪلهوڙن اتر-اولهه سنڌ کان اڳتي وڌڻ شروع ڪيو، اسان کي مسلمان پوئتي پيل نظر اچن ٿا. ان جي جاءِ تي ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن کي رڳو ٿوري ميار ڏئي سگهون ٿا ته انهن پنهنجيءَ حڪمرانيءَ دوران مسلمانن کي پنتي رهڻ ڏنو.

ان جي حقيقي ڪارڻن کي ڳولڻ لاءِ اچو ته ٻه صديون اڳا ٻه پوئتي يعني 1500ع ۾ هلون. ڇا ان مهل ٻه سنڌي مسلمان پنتي پيل هئا؟ پورو پڪو جواب 'نه' آهي. 1500ع ۾ سنڌي مسلمانن کي تعليمي ادارن جي سرواڻ، ليکڪ، شاعر، بزرگ/وَلي (Saint)، جوڌي/سورمي، سرڪار جي انتظامي شعبن جي مهندار ۽ ڏيهه توڙي ڏيساور ۾ واپار ڪندڙ وڻجاري جي حيثيت ۾ ڏسون ٿا. گڏيل نموني چئجي ته انهن کي معاشي طرح آسودو/سکيو ستابو ڏسون ٿا. لشڪري طرح، اهي ايترا ته سگهارا هئا جو بولان لَڪ اُڪري ايندڙ شاهه بيگ جي منگول سپاهين کي تڙي ڪڍن. تن ڏينهن کان وٺي انهن پنهنجي لشڪري سگهه لڳ ڀڳ 150 ورهن تائين برقرار رکي. 1351ع ۾ دهلي جي شهنشاهه محمد تغلق کي فوجن وسيلي هارائي نه پيو سگهجي ته ٻه انهن جو پيڇو ڪري کين پنهنجي راجداريءَ مان پڇائي ڪڍيو ويو. 14-ورهه پوءِ 1365ع ۾ هڪ ٻئي شهنشاهه فيروز شاهه تغلق ٺٽي ويجهو انهن هٿان هار کاڌي ۽ ان کان ڏيڍ سال پوءِ سنڌي سپاهين جي سگهه کي منهن ڏيندڙ فيروز شاهه مجبور ٿي پيو ته سمجهوتو ڪرڻ لاءِ اُڇ جي مخدوم جَهانيان کي وٺي اچي. انهن ڏينهن کان وٺي سنڌي سپاهين ڪنهن ٻه جنگي محاذ تي ڪا ٻه هار نه ڏٺي.

تاريخ ۾، ڪجهه کان سواءِ، اسين هڪ بادشاهه جي پوئيتن (Successors) کي ڏسون ٿا جن هڪ ڊگهي عرصي تائين حڪمراني ڪئي، ايتري ٺي برجستائي/لياقت سان جيتري سان سندن اڳيتن ڪئي هئي. اهو هو ڄام نندو، سنڌ جو حڪمران جنهن مرڻ گهڙيءَ تائين 48-ورهه سنڌ تي حڪمراني ڪئي. ڄام نندي کان پوءِ ڇا ٿيو؟ هن جا وارث مُورَک ۽ نالائق هئا اهي پاڻ ۾ وڙهي پيا. ڏيهه کي ڏٻرو ڪري ڇڏيائون جنهن منگول ڪاهه جا ڪارڻ پيدا ڪيا ۽ ان

جي ڪري نيٺ سما راڄوڪي (Sama Dynasty) ناسُ ٿي وئي. ٽٽو محرم جي پنڌرهين تاريخ شاهہ بيگ جي ور چڙهي ويو ۽ ويهين تاريخ تائين ڪوس هلندو رهيو ۽ ان سان گڏ اتي جي رهاڪن کي انتهائي بيرحميءَ سان ايذايو ۽ ڪيترن کي ٿي قيديو ويو. اهڙيءَ طرح اها چوٽي تہ "بادشاهہ جڏهن ڪنهن شهر ۾ فاتح جي حيثيت سان گهڙندا آهن تہ ان کي تباهہ ڪندا آهن". ٽئي جي مثال سان پوريءَ طرح ثابت ٿئي ٿي.[1] معصومي وڏيڪ ٻڌائي ٿو تہ شهر کي قُريو ويو، ماڻهن جي بي عزتي ڪئي وئي ۽ ٻارن کي ٻاندي بنايو ويو.[2] جام فيروز ۽ شاهہ حسن جي وچ ۾ آخري ويڙهہ مهل 20 هزار ماڻهو جنگي ميدان/پڙ ۾ ماريا ويا. شاهہ حسن جنگ جي ميدان ۾ 3 ڏينهن ترسي گهوڙا ۽ قُر جو مال ورهائيندو رهيو. سنڌي مسلمانن جي پسماندگيءَ جا تاريخي سبب اهڙيءَ طرح هن سال يعني 926 هجري (1520ع) ۾ شروع ٿيا. پنهنجن حڪمرانن جي هار سنڌي ماڻهن پاران نہ مڃي وئي ۽ اهي ڪاهيندڙن خلاف هٿيار سنڀالي اُٿي بيٺا.

تاريخ جو هڪ عجيب واقعو، جنهن جو ڪِٿي بہ ڪو مثال نہ ٿو ملي، اهو هيءَ تہ ويندي سرواڻ بزرگ/ولي، صوفي ۽ لڳ ڀڳ سڀ سنڌ جا قبيلا ڪاهيندڙن خلاف سندرو ٻڌي بيٺا. انهن کي بي رحميءَ سان چيپاٽيو/چِٽيو ويو ۽ ڪين وحشي سزائون ڏنيون ويون. شاهہ بيگ خلاف رنڌڪ مهم هلائيندڙ هڪ صوفي بزرگ مخدوم بلاول ۽ هن جا خليفا هئا. شاهہ بيگ سيوهڻ کان ٽٽي پهچڻ تي دريا خان جي پٽ محمود جي اڳواڻي هيٺ سوڍن ۽ سهتن کي پنهنجي خلاف ويڙهہ لاءِ تيار ڏٺو. انهن کي مخدوم بلاول جي ٽيڪ هئي. اهي دليريءَ سان وڙهيا ۽ پنهنجون حياتيون گهوري ڇڏيون. انهن ۾ رمل سوڍي جي اڳواڻي هيٺ وڙهندڙ سوڍا هئا. مخدوم بلاول کي نيٺ قيديو ۽ پوءِ کيس گهاڻي ۾ پيڙايو ويو. هن جي مريدن، باغبان جي هارين پڻ شاهہ بيگ ارغون جي مخالفت ڪئي، انهن جو گڏيل ڪوس ڪيو ويو، سندن ملڪيت ضبط ڪئي وئي ۽ انهن جا گهر ۽ قلعا ملياميٽ ڪيا ويا.[3] سنڌي صوفي، بزرگ ۽ عالم ٻهريان جي شڪار ڪيا ٿيا. انهن گڏجي لَڏڻ شروع ڪيو ۽ انديا جي مختلف هنڌن يا مورڳو اپڪنڊ کان بہ ٻاهر محفوظ هنڌن ڏانهن لَڏي ويا. مقامي سردارن جي اڳواڻي هيٺ سنڌي قبيلن رنڌڪ جاري رکي پر هڪ هڪ ڪري چٽيا يا گڏيل طرح

[1] ترخان نامہ (فارسي) ص 19
[2] تاريخ معصومي (فارسي) ص 115
[3] ترخان نامہ (فارسي) ص 26
[4] مظهرشاهجهاني (فارسي) ص 7 ۽ تاريخ معصومي (فارسي) ص 116 ۽ ص 200

بي رحميءَ سان ڪُٺا ويا. اهي قبيلا جيڪي شاهه بيگ ارغون ۽ هن جي پٽ شاهه حسن خلاف اٿيا ۽ وڙهيا انهن جو ذڪر مظهر شاهجهاني ۽ تاريخ معصومي ۾ موجود آهي. اهي هي هئا:

1. لاڙڪاڻي وارا ڏاريجا شاهه بيگ ارغون هٿان چيپاٽيا ويا.[1]
2. جتوئي پرڳڻي (هاڻوڪو جيڪب آباد ضلعو ۽ سکر سب-ڊويزن) ۾ رهندڙ جتوئي، بليدي ۽ ڪورائي ٻروچن کي شاهه بيگ ارغون 927هه ۾ 42 ٻروسي جوڳا ماڻهو موڪلي مارائي ڇڏيو. اهي 42 ماڻهو مختلف ڳوٺن ۾ وڃي ترسيا ۽ اڳواٽ رٿيل وقت تي دولاب سان سمورن لائق ٻروچ اڳواڻن کي انهن ماري ڇڏيو.[2]
3. اهو سڀ ڪجهه ڀوڳڻ باوجود اپر سنڌ (سِري) جي ٻروچ قبيلن شاهه حسن جي سڄيءَ راڄپ دوران ويڙهه جاري رکي. نتيجي ۾ مير شاهه محمد ارغون انهن جي انقلاب ۽ آزاديءَ جي ڊپ ۾ پرجي 1552ع ۾ ٻروچن ۽ ٻڙدين کي دٻائڻ (Pressuring) شروع ڪيو.[3]
4. لاڙڪاڻي جا ڏاريجا، جيڪي شاهه بيگ ارغون هٿان چيپاٽيا ويا هئا، ترت ئي وري اُٿيا. سلطان محمود جي مُک گهر (Headquarter) جو گهيرو ڪيائون ۽ ڇهن مهينن جي ويڙهه ڪان پوءِ بي هٿيار ڪيا ويا ۽ ڪين بکر قلعي جي مناري تان اڇلائي ماريو ويو. ان مناري کي هن واقعي کان پوءِ "برج خون" جو نالو ڏنو ويو. معصومي وڌيڪ ٻڌائي ٿو تہ ڏاريجن جي اڳواڻن شاهه حسن جي آڏ مڃي پر انهن 47 ئي اڳواڻن کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو.[4]
5. مڱيجا، هڪ ٻيو قبيلو پڻ شاهه حسن ارغون خلاف سندرو ٻڌي بيٺو. گنبٽ ۽ پُوچَر قلعن جو گهيرو ڪيائون ۽ اتي موجود شاهه حسن ارغون جي نائب مير عادل جي سيني سپاهين کي ماري ڇڏيائون.[5]
6. ٻيا قبيلا جن ويڙهه جاري رکي اهي بکر سرڪار ۾ ٺکر پرڳڻي يعني شهدادڪوٽ ۽ ڳڙهي خيري جي جبلن ۾ رهندڙ سميجا، ٻگهيا ۽ لاکيار هئا. نصرپور سرڪار جا سميجا ڏل،[6] هالا جي الهندن جابلو علائقن يعني

---

[1] مظهر شاهجاني (فارسي) ص 6

[2] حوالو ساڳيو (ح س) ص 14 ۽ 15. تاريخ معصومي (فارسي) ص 124 ۽ 125

[3] تاريخ معصومي (فارسي) ص 185

[4] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 6-9

[5] تاريخ معصومي (فارسي) ص 123

[6] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 10

[7] ح س. ص 17

[8] ح س. ص 36

ڪوٽڙي تعلقي جي ٽڪرين ۾ رهندڙ شورا ذل ۽ ٻروچ ۽ چانڊڪا پرڳڻي يعني قنبر سب-ڊويزن ۾ رهندڙ ٻگهيا. سانگي ۽ ابڙا ۽ سمورا سميجا پڻ ان جنگ ۾ شامل هئا.

7. شاهه بيگ ارغون بکر قلعي ۾ رهندڙ سمورن سميجن ۽ ترڪن جا گهر ڀڄائي ساڙائي ڇڏيا ته جيئن انهن گهرن جي سڙيل سِرن مان نئون قلعو جوڙائي سگهجي.

8. ڊسمبر 1523ع ۾ شاهه بيگ ارغون بکر کان سِوستان (سيوهڻ) روانو ٿيو. راهه ويندي سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪنارن جي رهاڪن کي سزائون ڏيندو ويو. هُو 15 ڏينهن سيوهڻ ۾ ترسيو ۽ هن علائقي جي قبيلن کان پاڻ کي "مطمئن" سمجهندي ٺٽي ڏانهن وڌيو.

9. نومبر 1524ع يا 929هه ۾ اُباوڙي ۽ پَٽا واهڻ (رحيم يار خان جي اتر ۾ 10 ميل) جا ڏهر ۽ ماڇي ۽ ٻروچ ٻه ارغونن جي خلاف اٿي پيا ۽ ماٿيلي پرڳڻي جي ڳوٺاڻن کي هيسائڻ شروع ڪيو. انهن کي ڇيپائيو ۽ انهن مان گهڻن کي تلوار حوالي ڪيو ويو.

10. 927هه ۾ شاهه بيگ باغبان جي ماڇين جو ڳُڏيل ڪوس ڪيو ڇو ته انهن آڻ مڃڻو ڏُنُ نه پئي ڏنو. حقيقي سبب اهو هو ته اهي مخدوم بلاول جا پوئلڳ هئا جيڪو جيئن اڳ بيان ڪيل آهي ته اهو پهريون ماڻهو هو جنهن شاهه بيگ ارغون خلاف رنڊڪ ويڙهه کي منظم ڪيو.

11. 929هه ۾ سِرائي ٻروچ ۽ مَهر اُٿي ڪڙا ٿيا ۽ پَٽي واهڻ ويجهو بابا احمد خلاف وڙهيا ۽ نيٺ ان کي ماريائون.

12. 921هه ۾ شاهه بيگ ارغون هڪ هزار گهوڙسوار سپاهي موڪليا جن باغبان ۽ گهاها (Kahan/Ghaha) کي ساري ناس ڪيو. قُرلٽ ۾ هارين جا هڪ هزار اُٺ هٿ ڪيا ويا جيڪي نارن وسيلي پاڻي ڇڪيندا هئا.

شاهه حسن ارغون پاران ايندڙ ٻن ڏهاڪن لاءِ جٽ جاري رهي، تان جو 17- مئي 1540ع تي شير شاهه هٿان هار کائي سنڌ ۾ اچي لِڪو. همايون (Humayun)

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 44

[2] ح س. ص 15 ۽ 16

[3] ح س. ص 6

[4] تاريخ معصومي (فارسي) ص 127

[5] ح س. ص 144 ۽ 145

[6] ح س. ص 119

متان سنڌ کي سائو ستابو ڏسي، اها قبضي ۾ ڪري. انهيءَ پَوَ کان شاهه حسن ارغون فصلن کي ساڙيندي، ڳوٺن ۽ شهرن کي تباهيندي ۽ اچ وڃ (ڳنڍپ، ڪميونيڪيشن) جي سمورن ممڪن رستن کي خراب ڪندي سڄي ڏيهه کي ويران ڪري ڇڏيو. جيئن همايون هتي پير ڄمائڻ جو جتن ئي نه ڪري. شاهه حسن ارغون سنڌ کي ناس ڪرڻ جو سرشتو جوڙيو، جيڪو هن طرح هو:

1. رڳو اهو ٻڌي ته همايون هار کاڌي آهي (17-مئي 1540ع) ۽ ان ڊپ ۾ ونجي ته متان هُو سنڌ ڏانهن اچي، اُچ کان بکر تائين سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪپرن تي سڄي ڏيهه کي سُڃو ڪيو ويو ۽ هن جي هار جي پڪي خبر پوڻ کان پوءِ بکر کان سيوهڻ تائين سُڃ ڪئي وئي،[1] جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته ربيع جو فصل تباهه ڪيو ويو ۽ خريف پوکڻ جي موڪل نه ڏني وئي.
2. 947هه (1541ع) ۾ همايوني سپاهين جي سنڌ مان گذرڻ مهل آسماني آفتون، جيئن مختلف بيماريون، اچي سنڌ تي ڪڙڪيون. ساڳي سال (يعني نومبر 1541ع کان فيبروري 1542ع) واري سياري ۾ لابن ۽ فصلن کي ڳري نقصان سبب، جيئن اڳ ٻڌايو ويو آهي، اُچ کان سيوهڻ تائين، انتهائي خطرناڪ ڏڪار اچي منهن ڪڍيو. ڏڪار ايڏو ته بدترين هو جو ان جهڙو اڳ شايد ئي ٿيو هجي، ايتري قدر جو ماڻهو ماڻهوءَ جو ماس کائڻ لڳو. ايئن به ٿيو جو ڪچو چَم/کل ۽ پراڻو چَوڙو اُباري کاڌو ويو.
3. 28-رمضان 947هه (27-جنوري 1541ع) تي شهنشاهه (همايون) جا تنبو/خيما روهڙي موڪليا ويا ۽ شهنشاهه ٻيرلوءِ ۾ اچي ڏاٻو ڪيو. بکر جي حاڪم/گورنر سلطان محمودَ شاهه حسن جي آڪي/ٽيڪي تي بيٺل ربيع جي فصل کي ساڙائي بکر چوڌاري زمين کي ويران ڪري ڇڏيو.[2]
4. 17-رجب 948هه (6-نمبر 1541ع) تي همايون سيوهڻ قلعي ٻاهران ڏاٻو ڪيو ير سندس پهچڻ کان اڳ شاهه حسن جي ڪماندرن ان قلعي جي چَوڦير باغن ۽ جاين کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيو. اهو گهيرو ست مهينا رهيو جنهن سيني ڌرين جي بدقسمتيءَ/نياڳ ۾ واڌارو ئي ڪيو
5. همايون جا سپاهي، ڳٽپ ۾ 2-لک، لنگهڻ/بک کائڻ لڳا جنهنڪري شاهي لشڪر سڄي سنڌ ۾ ٽڙي پکڙي ويو.[3] ظاهر آهي ته ان جي نيت ڦرلٽ ۽ قتل

---

[1] تاريخ معصومي (فارسي) ص 166
[2] تاريخ معصومي (فارسي) ص 170
[3] تاريخ طاهري (فارسي) ص 140-141
[4] تاريخ معصومي (فارسي) ص 167-168
[5] ح س، ص 172-173
[6] ح س، ص 175

مار هئي. عجيب ڳالهہ اها ٿي تہ ماتيلي ۾ رهندڙ ڏاريجا ۽ سهتا قبيلا، جيڪي ارغونن آڏو پيش نہ پيا هئا، تن رضا خوشيءَ سان همايون آڏو پيش پوڻ قبوليو. جڏهن هُو بکر ايراضيءَ منجهہ هو.[1]

ان مامري پورا 2-ورهہ ورتا. تان جو همايون فيصلو ڪيو تہ پاڻ وڃي فارس (پرشيا) ۾ پناهہ وٺي. شاهہ حسن ڪي ايندڙ 12-ورهہ پيا بہ آرام نہ هو. جو ڪيس سنڌين پاران منظم جهيڙن جو اونو رهندو پئي آيو. 1554ع ۾ سندس مرڻي کان پوءِ بہ سلطان محمود ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي وچ ۾ ڇتي جهيڙي سبب ٿنتي جنگ (war of nerves) جاري رهي. مرزا عيسيٰ ترخان سلطان محمود خلاف پورچوگيزن کي سڏ ڏنو. پورچوگيزن 1555ع ۾ ٺٽي ۾ پهچندي ۽ ٻنهي مخالفن جي ٺٽي ۾ موجود لشڪرن وچ ۾ سمجهوتي جو ٻڌندي شهر ۾ ڦرلٽ مچائي ڏني، ان کي باهہ ڏئي ساڙائي ڇڏيو ۽ ان کي سڄي ايشيا ۾ سڀ کان وڏيڪ سونَ جي ڦر جو مثال بنائي ڇڏيو. ڦُريل سونَ جي قيمت 2-ڪروڙ رپيا ڪَٿي وئي. ٺٽي جي تباهي جو ٻڌي مرزا عيسيٰ ترخان، جيڪو ان مهل بکر ۾ هو، ڪوشش ڪئي تہ سلطان محمود سان دشمني مٽائي ٿئي ۽ تڪڙو ئي ٺٽي روانو ٿي ويو. سلطان محمود سيوهڻ تائين هن جو پيڇو ڪيو ۽ سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪپرن تي بيٺل ربيع جي فصل جو وڏو حصو تباهہ ڪري ڇڏيو. تاريخ طاهري ٺٽي جي ڦرمار جا تفصيل ڏي ٿي، پر ان بيان جو انڪار ٿي ڪري تہ پورچوگيز مرزا عيسيٰ پاران دعوت ن جي ڪري آيا هئا.[2] بيگلارنامہ جي چوڻ موجب. پورچوگيزن 8-هزار شهر واسي قتل ڪيا ۽ ٺٽي کان سمنڊ تائين سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن واري ايراضيءَ مان ڦر ڪئي ۽ ان کي تباهہ ڪيو.

35-ورهن کان بہ گهٽ عرصي ۾ هي ٻيو پيرو هو جو ٺٽي جا سنڌي مسلمان ڦُريا ۽ ڪُٺا ويا. پهرين پيري ارغونن هٿان، جڏهن 4-ڏينهن ڪوس هلندو رهيو. ٺٽي جي ڦرمار کان ترت پوءِ اپر سنڌ کي هڪ ٻيرو وري ويران ڪيو ويو. 966هہ (1558-1559ع) ۾، بيرم خان شهنشاهہ اڪبر وٽان رٺاير ٿيڻ کان پوءِ مَڪي وڃڻ لاءِ اسهيو. بکر جي سلطان محمود هن جي اها نيت ٻڌي تہ هو بہ همايون جيان سنڌ ۾ ترسندو، حڪم ڏنو تہ ٻيرلوءِ واري ڇَهر باغ کي پينگ ڪيو وڃي.[3]

ماڻهن کي شڪار بنائڻ وارو سڀ کان ڪِنو عرصو مرزا باقي جي راڄوٽي هو. ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ٻنڪ سمهندو ٻڌي، پوءِ اهو سندس مِٽ هجي يا ڏاريو،

---

[1] تاريخ معصومي (فارسي) ص 169 ۽ 170

[2] ح س، ص 111 ۽ 114

[3] ح س

سرڪاري ملازم هجي يا عوامي ياتي؛ هُو ان جو سمورو مال متاع ڦري/ڪسي ونندو هو. هن پنهنجيءَ حڪمرانيءَ دوران غريب ڳوٺاڻن جو سمورو فصل ڪسي ورتو پئي. گهڻن سنڌي عالمن جي ڪڇ، گجرات، برهانپور ۽ حجاز (عرب) ڏسنهن لڏپلاڻ ۽ اڳواڻ وڻجارڪ برادري يعني ميمڻن جي سنڌ مان ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ڏانهن لڏپلاڻ بڌائي ٿي ته اها ماراماري صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين جاري رهي. انهن لَڏي ويلن جا پويان/پوير (Descendents) لڳ ڀڳ چئن صدين کان پوءِ سنڌ ڏانهن موٽيا.

سنڌ جا ڪجهه قبيلا جيئن جاڙيجا (Jadejas)، جوڙا سما، کتري، سنگهار، لهاڻا ۽ ميمڻ وڃي ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ رهيا. جاڙيجا پرمار ڪڇ ۾ رهندڙ سنڌ جي سما راجپوت حڪمرانن جا پوير آهن. کتري، ڪوري/ڪپڙو تجيندڙ هئا جيڪي 16 ۽ 17 صدي ۾ سنڌ کان سُورت لڏي ويا. سورت انهن لاءِ مناسب/جوڳو ثابت ٿيو، ڇو ته اتي يورپ لاءِ ڪپڙي جي گُهر گهڻي هئي. ڪپڙي جي اها ئي گهر هئي جو 1635ع ۾ انگريزن ٺٽي ۾ ڪوٺي (Factory) قائم ڪئي. هندو توڙي مسلمان سنگهار سنڌ جا آهن جن لڏپلاڻ ڪئي ۽ ڪڇ جي نار ۾ وڃي آباد ٿيا. لُهاڻا پڻ هندو اهن ته مسلمان به، مسلمانن کي ميمڻ به سڏيو وڃي ٿو. ميمڻن مان گهڻن ۽ ٻين قبيلن 1947ع کان پوءِ سنڌ ڏانهن موٽ ڪاڏي. عجيب ڳالهه آهي ته اهي اڄا تائين ڪڇي يا ميمڻڪي ڳالهائن ٿا جيڪو سنڌي ٻوليءَ جو ئي هڪ محاورو (Dialect) آهي.

ترخان سردارن جي وچ ۾ دشمني سبب ايندڙ 35-ورهن دوران سنڌ ۾ امن نه ٿي سگهيو ۽ لوڙيندڙ اوس سنڌي/مَقامي ماڻهو هئا.

سڄي ترخان دَور ۾ قبيلن ويڙهه جاري رکي. اڌ رات جو سميجا انڙن مرزا باقي ترخان جي ٻيڙيءَ ۽ سپاهين تي راتاهو هنيو. مرزا هڪ ڍونڍيءَ ۾ پيچي جان بچائي، پر پل وڃان هن جي زال، ناهيد بيگم جي ڌي رائجه بيگم کي مرزا باقي سمجهي ماريو ويو معصومي لکي ٿو ته اهي هيئين سنڌ (لاڙ) تي حڪمراني جي دعويدار جان بابا ترخان، جنهن جُلهه/هلان جو بِلو ڪيو، پاران گڏ ڪيل سميجا ۽ عمر/امر ڪوٽ جا سوڍا قبيلا هئا.

ارغونن ۽ ترخانن خلاف سنڌي قبيلن جي جدوجهد بيگلارنامي ۾ بيان ڪيل آهي. خانِ زمان کي، جنهن مرزا شاهه حسن ارغون ۽ ترخان مرزاعن — عيسيٰ، جان بابا، باقي، جاني بيگ ۽ غازي بيگ — جي نوڪري ڪـــي،

---

[1] ميرچنداڻي، بي.ايس. JSHS (جرنل آف سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي)، جلد7، حصو 4، آڪٽوبر 1945ع

[2] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 90

پنهنجيءَ جوانيءَ توڙي پوڙهائپ دوران سنڌ جي ويڙهاڪ قبيلن سان منهن ڏيڻو هو. مثال طور:

1. شاهه حسن جي مرڻ کان پوءِ ارغونن ۽ مرزا عيسيٰ جي وچ ۾ هلندڙ جهيڙي ۾ جاڙيجن ۽ راهمن [Rahumas (Rahujas)] جي هڪ حيثيت آهي.[1]
2. سنڌ جي ڪجهه قبيلن جيئن سميجن، هگورن، جوکيجن ۽ انڙن مرزا باقي خلاف گهرو-ويڙهه ۾ مرزا جان بابا جي مدد ڪئي.[2]
3. جڏهن بکر جي سلطان محمود مرزا جان بابا جو پيڇو ڪيو تڏهن ريل (rail) وارن انڙن سلطان محمود سان ڏاڍيون جونيون ڪاڍيون.[3]
4. جان بابا جي مرڻ کان پوءِ خانِ اعظم کي راهوپوتن، هگورن، ڏيپارجن ۽ سهتن سان وڙهڻو پيو.[4]
5. مرزا باقي جي حڪمراني دوران هن خلاف ڪڪرالي جو کور مُوباني (Khor Mubani) قبيلو ميدان تي آيو.[5]
6. 989هه (1581ع) ۾ مرزا باقي پاران خانِ زمان کي مقرر ڪيو ويو ته انڙن کي منهن ڏي.[6]
7. سميجا انڙ ۽ جوکيجا 1000هه (1591ع) گذرڻ کان پوءِ به اچا ويڙهه جاري رکيو پئي آيا. انهن پنهنجون بنيون ڇڏي ڏنيون، جو آيو تنهن کي رُنبي رکندا ۽ مسافرن کان ڦُر ڪندا هئا.[7]
8. 970هه (1562ع) ۾ مريد بلوچ، هٿان مرزا صالح مارجي ويو. مريد جي مائٽن کي مرزا صالح مارايو هو.[8]
9. مرزا عيسيٰ ۽ سندس پٽ جان بابا، مرزا صالح ۽ جان بابا، ۽ مرزا باقي ۽ جان بابا جي وچ ۾ دشمنيون موجود هيون. انهن اهڙو بکيڙو (Turmoil) پيدا ڪيو جنهن ۾ سنڌي قبيلن انتهائي ڦڙتي/چستي سان ڪم ڪيو ۽ هڪ خلاف ٻي جي مدد ڪندا رهيا.[9]

---

[1] بيگلارنامو (فارسي) ص 41، 46 ۽ 47
[2] بيگلارنامو (فارسي) ص 66، 71، 76، 77، 80 ۽ 92
[3] ح س، ص 96 - 100
[4] ح س، ص 130، 134
[5] ح س، ص 197
[6] ح س، ص 210 - 212
[7] ح س، ص 261
[8] تاريخ معصومي (فارسي) ص 208
[9] ترخان نامو (فارسي) ص 47
[10] ح س، ص 46 - 49

شاهہ حسن ارغون کي ڏاڍو علم دوست ماڻهو ٻڌايو وڃي ٿو جيڪو شاعرن، عالمن، بزرگن/اڪابرن (Saints) کي پنهنجي ويجهو ۽ دربار ۾ رکڻ پسند ڪندو هو. تاريخي سچائي اها آهي تہ سنڌي منتظم، عالم، اڪابر، شاعر يا وڻجارڪ شاهہ حسن پاران مچايل ڦرمار جي ڪري پيدا ٿيل حالتن سبب سنڌ کان لڏڻ تي مجبور ڪيا ويا ۽ انهن جي جاءِ والارڻ لاءِ ٻيا وچ ايشيا کان آيا جيڪي فاتح لاءِ مناسب هئا. سڄي ارغون ۽ ترخان حڪمراني دوران مقامي عالمن جي انڊيا جي ٻين هنڌن ڏانهن لڏپلاڻ ۽ ايران ۽ وچ ايشيا کان انهن جي عيوض ۾ ايندڙن جو سلسلو 1591ع تائين جاري رهيو.

سيد محمد متيع الله برهانپوري جي ڪتاب "برهانپور جا سنڌي اولياءَ" ۾ سنڌ جي ڪجهہ بزرگن/اڪابرن/وليُن جي لڏپلاڻ جو ذڪر موجود آهي، جنهن مان ڪجهہ هيٺ ڏجي ٿو:

1. قاضي عبدالله بن/پٽ قاضي ابراهيم 937هہ (1531-1530ع) ۾ گجرات ڏانهن لڏي ويو. (اخبارالاخيار ص 280 جي بنياد تي مقرر ڪيل)
2. شاهہ جهانگير هاشمي حجاز (عرب) ڏانهن روانو ٿيو پر دڳ ۾ ٺڳي ڦورن هٿان مارجي ويو.
3. ٺوڙي جو قاضي قاضن شاهہ حسن جي چاڪريءَ ۾ آيو پر حالتن کي ڏسندي مديني لاءِ اسهيو.
4. مولانا شيخ عبدالله پٽ مولانا سعاد سنڌي دربيلي وارو 947هہ (1540ع) ۾ گجرات ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتان پوءِ مديني ڏانهن اسهيو. هي اهو سال آهي جڏهن همايون جي اچڻ جي ڏڀ ۾ شاهہ حسن اُچ کان سيوهڻ تائين سنڌو جي ٻنهي ڪنارن جي ايراضيءَ ۾ ڀينگ ڪرائي ڇڏي. (پڙ ڏسو .f.n نمبر 3.) ان ڳالهہ جي تائيد فارحي جي "ڪشف الحقائق" ۾ بہ ملي ٿي.
5. 950هہ (1544-1543ع) ۾ شيخ قاسم ۽ شيخ طاهر، مسيح الاولياءَ جو پيءُ ۽ چاچو پاٽ کان گجرات، ان کان پوءِ برار ۽ نيٺ برهانپور لڏي ويا. ايئن سنڌ ۾ همايون جي اچڻ ۽ هلڻ جي ڪري پيدا ٿيل ڏڪار ۽ مرضن جي ڪري ٿيو.
6. 962هہ (1555ع) ۾ مرزا عيسىٰ ترخان پاران سيوهڻ جي گهيري مهل سيوهڻ جا ڪيترائي عالم ماڻهو بيمار ٿي پوڻ جي گجرات ۽ پوءِ ڏکڻ هندستان لڏي ويا، جتي وڃي منعم خان جا ملازم ٿيا.
7. ڪي ٻيا بزرگ مختلف ايراضين ڏانهن لڏي ويا: شيخ طيب (مرڻو 991هہ يا 1583ع)، شيخ ابراهيم ڪلهوڙو (مرڻو 956هہ يا 1549ع)، شيخ ابراهيم پٽ

عمر (987هه يا 1580ع ۾ لاڏاڻو)، شيخ مبارڪ سنڌي (مرڻو 988هه يا 1580ع)، شيخ حڪيم عثمان بوبڪاني (982-983هه يا 1575ع لاڏاڻو)، شيخ موسیٰ بوبڪاني (947هه يا 1540ع لاڏاڻو)، شيخ ابراهيم قوي شتاري سنڌي (991هه يا 1583ع)، شيخ ابراهيم بکري (مرڻو 998هه يا 1590ع)، شيخ لاڏ جيو سنڌي (مرڻو 1007هه يا 1598-1599ع)، شيخ اسحاق قلندر (947هه يا 1540-1541ع ۾ گجرات ڏانهن لاڏاڻو، پوءِ برار ۾ نيٺ 958هه يا 1551ع ۾ برهانپور) ۽ شيخ صالح سنڌي (مرڻو 1008هه يا 1599-1600ع).

انهن جي لاڏپلاڻ جا سال انهن بدترين واقعن وارن ورهن سان ٺهڪي اچن ٿا جيڪي ارغون ۽ ترخان دَورن ۾ سنڌ اندر ٿيا.

1591ع ۾ اڪبر جو شاهي لشڪر بکر کان ٺٽي ڏانهن وڌيو تہ جيئن لاڙ کي فتح ڪري سگهي. حالتون پوءِ بہ نہ سڌريون توڙي جو 1575-1591ع تائين بکر کي پاڻ سان گنڍيو ويو. جڏهن سڄي هيٺين سنڌ (لاڙ) جيتي وئي، بيان ڪيل اهي تہ، هيٺيان واقعا ٿيا:

1. 1575ع ۾، اڪبر شهنشاهہ پاران بکر جي حاڪمي (Governorship) مير عادل جي حوالي ڪئي وئي. هن بنين جي ڊِل جي شرح تمام گهٽي مقرر ڪئي جنهنڪري ڪَڪڙ (ضلعي دادو) جا مگسيا اٿي پيا ۽ ڪيترن ئي ڊِل اگاڙيندڙ آفيسرن ۽ بين ملازمن کي قتل ڪري ڇڏيائون. ان ڪري مگسيا قبيلي کي ان ايراضيءَ مان ڪڍي ڇڏيو ويو؛[1]
2. 1580ع ۾، ڏاريجا قبيلي پاڻ کي الور ۾ مورچيبند ڪيو ۽ مَڌوداس (Madhvdas)، توڏر مل جي هڪ مائٽ ۽ بکر جي نگران حاڪم (Governor)، خلاف بہ ٽي لڙايون وڙهيا جنهن ۾ ٻنهي ڌرين کي گهرو جاني نقصان رسيو.[2]
3. نومبر-ڊسمبر 1587ع ۾، اڪبر پاران بکر ۾ مقرر ڪيل حاڪم، نواب صادق خان سيوهڻ تي ڪاهيو پر ان تي قبضي ۾ ناڪاميءَ سبب ("اڪبرنامہ"، جلد 3، ص 715) نصرپور ڏانهن وڌيو، قرلٽ ڪري بکر موٽي آيو.[3]
4. 1585ع ۾، اڪبر شِرُويا سلطان کي بکر جو حاڪم مقرر ڪيو. هن جي راجوٽي ۾ تشدد ۽ ظلم حدون اورانگهي ويو.[4]

---

[1] تاريخ معصومي (فارسي) ص 245-246
[2] ح س، ص 247
[3] ح س، ص 248
[4] ح س، ص 249-250

اهو اڃا سوڌو هڪ راز ٿيو پيو آهي تہ ڇو اڪبر اها ڪوشش ٿي ڪئي تہ لاڙ ۾ ننڍڙي ارغون بادشاهت کي ختم ڪري، توڙي جو ارغون بہ هن جيان منگول هئا ۽ هن سان امن پريا سهڪاري ناتا جوڙڻ لاءِ تيار هئا. ايراني دستاويز پڌرو ٿا ڪن تہ شاهہ عباس صفوي جي انڊيا ڏانهن پرواڌ (expansion) بابت اڪبر ڏاڍو شڪ پريو هو ۽ هن چاهيو پئي تہ ويجهي ۾ ويجهي ٻهرچَوڪي (out post) يعني ٺٽو پنهنجي مڪمل قبضي هيٺ آڻي رکي. شهنشاهہ جي لشڪر کي منهن ڏيندڙ هن ننڍڙي بادشاهي جي ويڙهہ لاڳيتو هڪ ورهہ هلندي رهي ۽ پنهنجي اڳتي وڌڻ کي لاڳيتو ملول/مايوس/موڳو ڪندي رهي. اڪبر جي سپاهين کي هيٺين سنڌ جي حدن کي گهٽائڻ لاءِ هڪ ورهہ کان وڌيڪ وقت لڳي ويو جو لڪي وارا ٽڪر هيٺين سنڌ ڏانهن وڌڻ جي ڪُنجي هئا. لڪي جي اولهائن جبلن ۾ بلوچ، نومڙيا (نهمردي)، جوکيا ۽ جت قبيلا ويندي ڪيچ مڪران تائين موجود هئا ۽ اوير ۾ ندي هئي جنهن جي پريان سميجا ۽ نوا (Nawa) قبيلا رهندا هئا جيڪي ويندي امر ڪوٽ جي وارياسن ٽڪرن/پٽن تائين پکڙيل هئا. انهن ٻن قبيلن ڪڏهن بہ ڪنهن حاڪم کي نہ مڃيو هو. انهن ٻن طرفن کان ڪنهن لشڪر جو وڌڻ عمل جوڳو نہ هو، معصومي لکي ٿو تہ جاني بيگ پاران لکي ٽڪرن کي ڇڏي وڃڻ کان پوءِ خانِ خانان کي سوڀ جي پڪ ٿي وئي پر هو اهو سبب نہ ٿو ٻڌائي تہ ڇو شاهي لشڪر متبادل دڳ نہ وٺي سگهيو. اهو ٿي وقت هو جنهن ۾ هيٺين سنڌ هڪ پيرو وري پوريءَ طرح پينگ ڪئي وئي. ان صديءَ جي منجهہ مهل سنڌ جو سڄو مٿاڇرو ڪيترائي پيرا مَٿجي چڪو هو.

1592ع ۾ ٺٽي جي فتح کان پوءِ سڄي سنڌ اڪبر جي قبضي هيٺ اچي وئي ۽ هن جي مرڻ تائين (1605ع) هيٺيان واقعا ريڪارڊ ڪيل آهن:

1. 1591ع کان 1599ع تائين (1001 - 1007هہ)، جڏهن بختيار بيگ ترڪمان سيوهڻ جو صوبيدار هو، ٽاڪرو قبيلن — نومڙين ۽ نوحاڻي ٻروچن — اڪبر آباد (سَمتاڻي) جي ماڇين تي ۽ سميجا اٽڙن تي لشڪر چاڙهي ويو ۽ انهن مان ڪيترن کي ٿي ڪُهڻ کان پوءِ انهن جي اڳواڻن مان ڇهن ڄڻن — پَريو، بودلو، محمود، فريد، جيوندي (Jiwandi) ۽ جوڌو — کي گرفتار ڪري مٿن ڏنڊ مڙهيو.[1]

2. 1591ع کان 1599ع تائين بکرُ خانِ اعظم جي جاگير طور رهيو. هن جي ايلچي مرزا عزيز ڪوڪا ۽ ان جو پٽ مرزا انور ان ڪليل ويڙهہ ۾ هارجي ويا

[1] تاريخ طاهري (فارسي) ص 181-182
[2] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 91-97

جيڪا چاندين قبيلن ڪئي. نيٺ سيوهڻ جي صوبيدار بختيار بيگ کي وڏو لشڪر وڏائڻو پيو ته جيئن چاندين کي شڪست ڏئي سگهي.[1]

3. 1598ع ۾، جڏهن بختيار بيگ موتمار بيماريءَ ۾ ورتل هو، بکر ۽ سيوهڻ سرڪار جا سمورا قبيلا حڪمرانن خلاف سنبري اٿيا ۽ انهن امن پسند ۽ حڪومت ڏانهن لڙيل ماڻهن تي (جن حڪومت آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا هئا) ڪاهه ڪئي ۽ انهن جا ڳوٺ ۽ فصل ساڙي ڇڏيا. جيئن ته حڪومت انهن جي آزاديءَ/بچاءَ لاءِ ڪجهه نه ڪيو. آزاريل/ستايل پنهورن ۽ ڪوريجن 5-هزار گهوڙسوار ۽ پيادا گڏ ڪيا ته جيئن سميجا اتڻ جي 5-6 هزار سپاهين سان ڳچيرا (تعلقو مورو) ۾ خونخوار ويڙهه وڙهي سگهن. سميجن کي هار ملي ۽ سندن اڳواڻ پَريو ڪُسجي ويو.[2]

4. جڏهن خواجه نورالدين کان ڪاروي سيوهڻ جو صوبيدار مقرر ٿيو ته هن هڪ لشڪر پنهنجي پاءُ تيمور بيگ جي اڳواڻيءَ هيٺ سميجن کي چيڀاڙڻ لاءِ موڪليو. سميجن هن کي شڪست ڏني ۽ هن جڏهن وِرجا قلعي وجي پناهه ورتي ته هنن ان جو گهيرو ڪيو ۽ پرپاسي ايراضيءَ جي سڄي خريف فصل تي قبضو ڪيو. پوءِ جڏهن گهاها (ڪاهان) کان مدد پهتي تڏهن سميجن گهيرو ختم ڪيو ۽ ٽر ڏانهن پجي ويا.[3]

5. خواجه نورالدين کان پوءِ سيوهڻ شيخ موسىٰ گيلاني جي جاگير ۾ آيو. هن پنهنجي پٽ جان محمد کي سيوهڻ سرڪار تي حاڪمي لاءِ موڪليو. حڪومت-مخالف قبيلا ايذا ته سگهارا ٿي چڪا هئا جو هُو ته مورڳو شڪار لاءِ به سيوهڻ قلعي کان ٻاهر نه نڪري سگهندو هو چو ته اهڙا امڪان موجود هئا ته هيڏانهن هي نڪتو ۽ هوڏانهن هو اچي ماڻهن جو ڪوس ڪرڻ لاءِ پهتا.[4]

6. شيخ موسىٰ گيلاني جي بدليءَ کان پوءِ سيوهڻ قرهه بيگ جي جاگير ۾ آيو جنهن پنهنجي نمائندي کي حاڪم ڪري موڪليو. هن جي مُدي دوران سيوهڻ قلعي ۾ ويڙهه ٿي. هڪ سنڌي جان محمد، جاگيردار جي شقدار آقا محمد کي قتل ڪرڻ کان پوءِ قلعي جي پٽ پجي پجي ويو.[5] اهو واقعو لڳ ڀڳ 1008هه ۾ ٿيو چو ته قرهه بيگ کان پوءِ مير نمڪين کي 1008هه يا 1009هه (1601ع) ۾ مقرر ڪيو ويو.

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 97-102
[2] ح س. ص 103-105
[3] ح س. ص 105-107
[4] ح س. ص 107
[5] ح س. ص 107-108

7. قرهہ بيگ جي بدليءَ کان پوءِ سيوهڻ پير غلام جي جاگير هيٺ ڏنو ويو. هن جي ايامڪاريءَ ۾ سميجا اٺن جي هڪ بغاوت ڇيپاڻي وئي، ٻي هڪ موقعي تي باغبان پرڳڻي جو سميجا قبيلو ڪاڇي (جوهي ۽ ڪَڪڙ) جي چاندين سان ٻانهن ٻيلي ٿيو پر دٻايو ويو. نومڙين کي پڻ دٻايو ويو.[1]

مٿي ڏنل ڳالهين مان پڌرو آهي ته 16-صدي دوران هر هر لڳ ڀڳ سمورا ڳوٺ ساڙيا پئي ويا. سمورا ادارا ـــ مذهبي، تعليمي يا سماجي ـــ تباهيا پئي ويا ۽ سنڌين جي سموري ملڪيت ڪانئن زوريءَ کسي پئي وئي. ڪو به مقامي ڪتاب بچي نه سگهيو. ڪو به عالم نه رهيو نتيجي ۾ سنڌين کي اڻپڙهيَل ماڻهن جي ميڙ ۾ بدلايو ويو. شهرن کي پرڏيهي والاريو وينا هئا. تعليمي ادارن تي انهن جي حاڪمي هئي. تعليمي، سماجي ۽ ثقافتي سرگرميون، حڪومتي نوڪريون ۽ ملازمت جا موقعا شهرن ۾ رهندڙ ماڻهن لاءِ هئا جيڪي سنڌي ماڻهن جا دشمن هئا. ان ڪري، سنڌي ٻوليءَ جو معمولي ريڪارڊ ملي ٿو جيڪا چام نندي جي مرڻي مهل تائين ڏاڍي سني ترقي ڪري چڪي هئي. ان زماني جا ڪجهہ سلوڪ ۽ بيت محفوظ رهجي ويا آهن ۽ اهي ان جي اوسر جي اوچيءَ سطح جي نشاندهي ڪن ٿا. نَون آيل ماڻهن کي، جيڪي بکر، سيوهڻ، نصرپور ۽ ٺٽي جهڙن شهرن ۾ اچي آباد يا هئا، گهڻا ئي موقعا ميسر هئا پر انهن وٽ مقامي ڌرتيءَ ۽ مقامي ماڻهن سان لاڳاپي جي کوٽ هئي. انهن جي ذهني رويي جي دڪدائڪ حالت سندن ان سُجي شاعريءَ مان پڌري آهي جيڪا ماڻهن کان ڪَٽجي رهڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿي. اهي گل ۽ بلبل جي شاعري ڳائيندا رهيا جيڪي سنڌ ۾ اڻلڀ هيون ۽ جن ايران ۽ وچ ايشيا ۾ وجود رکيو ٿي.

ڪو به اهو سوچي سگهي ٿو ته اڪبر پاران سنڌ تي فتح سنڌ جي ماڻهن لاءِ ساهتا/آرام (relief) ڪٺي آڻي هوندي پر اهو سچ نه ٿو ٿي سگهي. سنڌ جي حالتن جا مڪمل پاريتا تاريخ مظهر شاهجهاني (1635ع ۾ لکيل) ۾ موجود آهن ۽ ان کان پوءِ 1635-1662ع وارا احوال انڊيا جي فئڪٽري/ڪمپني ريڪارڊ ۾ موجود آهن. مغلن پاران سنڌ تي فتح سنڌ ۾ جاگيرداري جو نئون سرشتو سجاڻايو. حاڪمن/گورنرن، صوبيدارن ۽ ٻين ملازمن کي پگهارون نه ملنديون هيون، پر ان جي بدران سنڌ جون ايراضيون جاگير ڪري ڏنيون وينديون هيون. آفيسرن جي هر هر بدلي ۽ جاگيرن جي هر هر هڪ کان ٻي ڏانهن منتقلي جي نتيجي ۾ زمين جي سڌاري لاءِ دلچسپي ختم ڪري ڇڏي ۽ جاگيردار رڳو ان

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 109-110

[2] ح س، ص 110

ڪوشش ۾ هوندو هو تہ پنهنجي ايامڪاري دوران ان مان گهٽي ۾ گهٽو نفعو ڪمائي سگهي. اها بہ عجيب ڳالهہ آهي تہ جَهانُ ير ۽ شاهجهان جي حڪمراني دوران سنڌ جا ڪيترا ئي مغل حاڪم انتظام ۽ ان سان گڏ جاگيرن جي سنڀال جي سلسلي ۾ جڏا/نالائق هئا ۽ انهن اهو وڏيڪ پسند پئي ڪيو تہ پنهنجون جاگيرون پَٽي تي اجا بہ ڪنهن ٽين ڌر جي حوالي ڪن جيڪا وري ڳرا محصول/ڍلون وصول ڪندي هئي. انهن صوبي تي حاڪمي پڻ بدتر نموني هلائي. جَهانگير جي راجوٽي دوران پڻ سنڌي قبيلا مغل والار خلاف گڏجي سڏجي وڙهيا، جيئن انهن 1519ع کان وٺي ڪيو پئي. 17 صدي ۾ جهانگير جي راجوٽي دوران مغل حاڪمن ۽ مقامي قبيلن جي وچ جهيڙي جو احوال هن طرح آهي:

1. 1607-1608ع (1016هہ) ۾ سردار خان (مرزا غازي بيگ جي صوبيدار) جي لشڪر کي سميجا گهوڙسوار سپاهين سان ٽڪرائڻو پيو ۽ ان جا 500 سپاهي مارجي ويا.
2. سردار خان جي بدليءَ کان پوءِ سيوهڻ پير غلام جي جاگير ۾ ڏنو ويو. هن جي ايامڪاريءَ ۾ لاکا ۾ سميجا انڙن ۽ ڳچيرو ۾ سميجا ٻگهين جون بغاوتون ٿيون. انهن کي دٻايو ويو پر نصرپور ويجهو سعيد ڳڙهہ قلعي وٽ سپ کان وڏي ويڙهہ ٿي جنهن ۾ 2-هزار سميجا مارجي ويا. هڪ ٻي موقعي تي 500 سميجا انڙ قتل ٿي ويا. سميجن ادلي جي بدلي ۾ جهانگير آباد قلعي تي هڪ هزار گهوڙسوارن ۽ 2-هزار پيادن سان چڙهائي ڪئي ۽ 200 ماڻهو ذيان ڪيا.
3. جڏهن نئي جو صوبيدار تاج خان مُئو تڏهن سيوهڻ جي صوبيدار شمشير خان کي نئي جو صوبيدار مقرر ڪيو ويو ۽ سيوهڻ مير عبدالبقا جي جاگير هيٺ آيو. هن کي مختلف قبيلن سان ڪيترين ئي ويڙهين وڙهڻيون پيون. مثال طور:

الف. چانديا ۽ سميجا ٽيبا.

ب. نومڙيا.

پ. سميجا انڙن لاکا ۾ 10-15 سپاهي قتل ڪيا ۽ ٻي هڪ موقعي تي اوپرائين رڻ (ٿر) ۾ 40-50 سپاهي مارياڻون، پر آخري جهيڙي ۾ 200

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 114-118

[2] ح س، ص 119

[3] ح س، ص 118-122

[4] ح س، ص 123-124

[5] ح س، ص 124

سميجا انڙ قتل ڪيا ويا ۽ ادلي جي بدلي ۾ سميجن جا 2-3 هزار چوپايا پڻ ڪُنا ويا.[1]

پ. ڪاسائي ڳوٺ ويجهو شورن جي بغاوت.

ت. سميجن جي 200 ڳوٺن کي باهه ڏئي ساڙيو ويو.[2]

4. خان شمشير خان کي بيو پيرو نئي جو صوبيدار مقرر ڪيو ويو. هن سميجا ڏيهه (هاٽوڪي نواب شاهه ضلعي ۽ هالا سب-ڊويزن) جي مختلف قلعن ۾ ڏاپو ڪيو ٿي ۽ سپاهين کي موڪليندو هو جيڪي ڏهاڙي 50-60 سميجن کي ڪُهي انهن جون مُنڍيون ڪٺي ايندا هئا.[3]

هڪ موقعي تي، شمشير خان چاندين تي چڙهائي ڪئي جو هنن باغبان، گهاها ۽ اڪبر آباد کي تاڙي ورتو هو ۽ اتي پنهنجين تلوارن سان جوار جي فصل جي واڍي شروع ڪري ڏنائون. انهن پوءِ پنهنجي ئي فصل جي پيل/تباهي ٿيندي ڏسي هٿيار ڦٽا ڪيا.[4] ساڳيءَ ئي صوبيداريءَ دوران ڪائي ۽ نئنگ جي نوحاڻي ۽ ٻروچن سميجا انڙن جي واهر ٿي ڪئي. ان ڪري شمشير خان مٿائن ڪاهه ڪئي جنهن ۾ سردار نتالا، هن جي پٽ ۽ پائرن سميت سندن پنجاهه سٺ ماڻهو ماري ڇڏيا.[5]

شمشير خان جي حڪمراني هلندي ست اٺ سَو نومڙين پيادل سپاهين سيوهڻ کان کي 10 ميل پري ڪڇي ڳوٺ تي ڪاهه ڪئي ۽ ڪجهه ماڻهن کي ماري سندن ڍور ڍڳا ڪاهي ويا. جيئن ته انهن شمشير خان جي سپاهين جي ڳڀپ ۾ ڪوٽ پيدا ٿي ڪئي ان ڪري شمشير خان ساڻن ان ڳالهه تي سمجهوتو ڪيو ته اهي سيوهڻ ۽ سَن مان نڪري جبلن ڏي هليا وڃن.

5. شمشير خان ازبڪ کي جڏهن 1025هه (1616ع) ۾ نئي کان سيوهڻ بدلي ڪيو ويو تڏهن هن ساموَتي ۾ پالي ڳوٺ تي سميجا دلَن (Dals، دَلَ) مٿان ڪاهه ڪئي، ڪيترن کي قتل ڪيو ۽ ڪيترن کي گرفتار ڪيو.[6]

6. هالا ڪَنڊِي پرڳڻي جي انڙن ڍل ڏيڻ کان نهڪر ڪئي ۽ هالا جي ڏکڻ ۾ اٺ ميل پري ڪيبر ويجهو مير حسام الدين مرتضىٰ خان-2 جي سپاهين سان ويڙهه ڪئي ۽ توڙي جو هارائيندا پئي ويا پر ويڙهه بند نه ڪيائون.[7]

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 125-127

[2] ح س، ص 128

[3] ح س، ص 129

[4] ح س، ص 131-132

[5] ح س، ص 133-134

[6] ح س، ص 136

[7] ح س ص 36

[8] ح س، ص 38-40

7 ٺٽي جي حاڪم، خصلو بيگ کي شورن ماري ڇڏيو. تنهن کان پوءِ انهن شمشير خان جي سپاهين کي قتل ڪيو ۽ نيرون ڪوٽ تي سندن گهيرو ڪيو تان جو شمشير خان شمشير خان اچي ڪوٽ کي آزاد ڪرايو. ٿورڙو نقصان جيڪو ٺٽي جي صوبيدار شمشير ازبڪ هٿان شورن کي پهتو، اهو هي تہ جبلن ۾ هڪ ويڙهہ دوران سندن ڪجهہ ماڻهو مارجي ويا.[1]

8. 1225هہ (1616ع) ۾ مظفر معموري جي حڪمراني دوران هن جي سپاهين تي شورا ڌل ڇانئجي ويا ۽ شول ڳوٺ ويجهو هن جي ڪجهہ ماڻهن کي ماري ڇڏيو.

9. ان کان پوءِ معموريءَ پنهنجي پاڻٽي کي وڏو لشڪر ڏئي اسماعيل شوري کي چيپاڻڻ لاءِ موڪليو، جيڪو پوءِ هڪ ويڙهہ ۾ شاهي فوجن سان وڙهندي مارجي ويو، پر شورن هٿيار ڦٽا نہ ڪيا. ساڳي ئي سال سيوهڻ جي حاڪمي لاءِ تيار ڪيل خُشام بيگ جي هڪ مائٽ شاهہ خواجہ ان جي جاءِ تي ڪم ڪندي ڪيترن ئي سپاهين ۽ ساز سامان سان ٻيڙا ڀري سيوهڻ کان روانو ٿيو ۽ ٻهاڻ پتڻ وٽ لهي خاصائي شورا ڳوٺ تي ڪاهہ ڪئي ۽ دائود شوري جي ڪيترن ئي ماڻهن کي ڪُهي ڪيترن کي ئي گرفتار ڪيو جن ۾ دائود شوري جي زال بہ هئي. دائود ان کان پوءِ ئي سمجهوتي لاءِ سيوهڻ آيو.

10. شورا اجا بہ وس هيٺ نہ آيا ڇو تہ 1028هہ (1619ع) ۾ ٺٽي جي صوبيدار سيد بايزيد بخاري کي لشڪر ساڻ ڪري اسماعيل شوري جي پٽ جهونجهار (Junjar) جي ڳوٺ جو گهيرو ڪرڻو پيو. ڪيترن ئي مردن کي قيد ڪيائين ۽ سندن ڍور ڍڳا ۽ ملڪيت ڪسي ورتائين.

11. سيد بايزيد بخاري، ٺٽي جي گورنر، پنهنجي ماروٽ شاهہ محمد جي اڳواڻي هيٺ ساڪرا پرڳڻي (ٺٽي ۽ ڪراچي ضلعن جي ڏاڪرو ايراضي ۽ ساڪري تعلقي تي ٻڌل) جي ڪَلمتين ۽ جوکين کي چيپاڻڻ لاءِ لشڪر ڏئي روانو ڪيو پر هُو هڪ ويڙهہ ۾ پنهنجن پنجاهہ کن سپاهين سميت بجار جوکيي جي پٽ جاجِي (Jaji) هٿان مارجي ويو.

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 42-43
[2] ح س. ص 44-45
[3] ح س. ص 45-47
[4] ح س. ص 47-48
[5] ح س. ص 49
[6] ح س. ص 50-51

12. دربيلي جي سهتا، پان ۽ راجپال (راڄپر) قبيلن مغل راڄ جي ابتدا (يعني 1575ع) کان ئي ڍل ڏيڻ کان نابري واري هئي. بايزيد بخاري جي (1620ع ڌاري) وقت کان پوءِ ئي انهن کي پنهنجي وس هيٺ آندو ويو.
13. مير عبدالبقا کي سَميجا ڌڙن سان جهيڙو ٿيو پيو ۽ 360 ڌڙ قتل ڪيا ويا.
14. لاکاٽ جي انڙ ۽ سَيار (Sayara) قبيلن، پنهنجيءَ هڪ هزار گهوڙسوار ۽ 4-هزار پيادل فوج واريءَ سگهه سبب، ٺٽي جي حاڪم شير خواجه جي ڏينهن کان وٺي ڪڏهن به ڍل نه ڏني هئي.
15. 1032هه (1622-1623ع) ۾ شير خواجه (باقي خان خوجه) سيوهڻ جو جاگيردار مقرر ٿيو ۽ پنهنجو نمائندو موڪليائين. ان نمائندي نئين فصل جو سمورو لاب قبضي ۾ ڪيو. گهٽ اگهه ڏنو ۽ ماپ تور ۾ ٺڳي ڪيائين. هن واپارين جي ٻيڙين تي واڌو رائر (ڍل، ٽئڪس) مڙهيو ۽ انهن جي وڪرن جي قيمت گهٽائي ڏني. جيڪڏهن ڪنهن شڪايت ٿي ڪئي ته ان تي ڏنڊ وڌو ٿي ويو ۽ ڪيس سزا ڏني پئي وئي.
ان هوندي به رجب 1037هه (1627-1628ع) ۾ شير خواجه جو عهدو وڌائي ڪيس ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو، پر هو ان سال ئي مري ويو.[1]
16. 1034هه (1624-1625ع) ۾ بايزيد بخاري جي مرڻ کان پوءِ ٺٽي جو انتظام سلطان شهر يار جي حوالي ڪيو ويو جنهن شريف الملڪ کي ٺٽي جو صوبيدار مقرر ڪيو ۽ ان وري ٺٽي جي حڪمران (Ruler) طور شمس الدين جي چونڊ ڪئي.
شمس الدين جي دفتريءَ (Officer) خواجه عارف ڪڇهه سميجا ٽيهن کي گرفتار ڪيو جيڪي اڪبر آباد واهيءَ جي پنهورن جا مهمان هئا. پنهور ان ڳالهه تان چڙي پيا ۽ خواجه عارف تي ڪاهه ڪري سندس 200 گهوڙسوار ۽ پيادن سپاهين کي ماري ڇڏيو.
17. جڏهن حڪيم موسىٰ عليه چنڊوڪا (Chanduka) جي نِدو (Nido) جي پٽ صديق ۽ نياڻي شاهه بيگ کي گرفتار ڪري بکر وٺي ويو ته ابڙا وير وٺڻ تي سنبريا ۽ ديال داس (بکر جي مانسنگهه ديوان جي مائٽ) ۽ تاراج (بکر جي

[1] تاريخ مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 11
[2] ح س. ص 84-85
[3] ح س. ص 146-147
[4] بادشاهنامو (Padshahnama)، جلد 1. ص 181
[5] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 150-151

گوپال ڪَنگُو جي پٽ) کي ماري سِوِي جو قافلو ڦريائون. انهن ٺڪر پرڳڻي جي شقدار طاهر محمد کي پڻ شڪست ڏني ۽ هن جا سمورا 80 سوار سپاهي قتل ڪري ڇڏيا.[1]

18. جُون 1626ع ۾ شاهجهان پنهنجي پيءُ خلاف سرڪشي/بغاوت ڪئي ۽ سنڌ هليو آيو. نواب شريف الملڪ 9-هزار گهوڙسوار، 12-هزار پيادا ۽ يورپي (پورچوگيز) بندوقبازن سان ان جي سامهون ٿيو. ٺِن ويڙهن ۾ شاهجهان جِي هار ٿي.[2] ڌاريجن، جَٽن (Jats) ۽ نومڙين شاهجهان کي سهارو ڏنو جيئن انهن همايون جي سلسلي ۾ ڪيو هو.

انهن مُنجهائيندڙ وڳوڙي (Chaotic) حالتن جي تصديق يورپي سياح نڪولس وِٿِنگٽن پڻ ڪري ٿو جيڪو 1613-1614ع ۾ سنڌ ايو ۽ سپاهين ۽ تمام هيٺي مغل ڪنٽرول جو ذڪر ڪيو اُٿائين. هن سان ٺڳي ڪري ڪيس ڦريو ويو پر هن جا سمورا ساٿي هڪ مقامي سردار هٿان ڦرجي ۽ قتل ٿي ويا.[3]

مظهر شاهجهاني ۽ فئڪٽري ريڪارڊ مان اسان کي ڄاڻ ملي ٿي ته ڪيترا ئي قبيلا لاڳيتو انتظاميا خلاف اٿندا ۽ وڙهندا رهيا. شاهجهان جي ڏينهنِ ۾ مقامي قبيلن پاران رنڊڪ ويڙهه اچا به تيز ٿي وئي. مثال طور:

1. شريف الملڪ 1035-1037هه (1625-1627ع) ڪان پوءِ سيف الملڪ ڪَشغري کي سيوهڻ جو صوبيدار ڪيو ويو جنهن پنيان احمد بيگ آيو جيڪو سيوهڻ ۽ چندوڪا جو جاگيردار مقرر ٿيو. احمد بيگ سدائين پنهنجي حرم/زنان خاني ۾ رهندو هو ۽ هن جو پاءُ يوسف بيگ ئي اصلي حڪمران هو جيڪو ڏاڍو ظالم هو. بودڪ (Budak) شهر کي تباهه ڪرڻ لاءِ سميجا انڙن ڪاهه ڪئي، حويلي ۽ سن کي نومڙين ناس ڪيو ۽ چاندين پاٺ، اڪبر آباد ۽ باغبان کي برباد ڪيو.[4] يوسف بيگ چاها جي پنهورن کي چيپاتيو، جيڪو هڪ امن پسند قبيلو هو ۽ ڪڏهن به تشدد نه ڪيو هئائون. ادلي جي بدلي ۾ احمد بيگ ڪيترائي ڀيرا پنهورن هٿان هار کاڌي، پر ڪجهه به ڪري نه سگهيو.[5]

---

[1] مظهر شاهجاني (فارسي) ص 246
[2] ح س، ص 318-219
[3] ح س، ص 323-324
[4] فوسٽر، "انڊيا ۾ ارائلي سيز". ص 188-233
[5] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 152-154
[6] ح س، ص 154-160

يوسف بيگ معصوم ۽ مانوارن ماڻهن کي گهرايو ۽ ڪوڙيون تهمتون مڙهي انهن کي ايذاءَ ڏنا. واپارين ۽ هارين ۽ پرڏيهي وڻجارن جي پيڙن تي غيرقانوني رائتر (Taxes) مڙهيائين. وڻجارن کي دٻاءَ ۾ آڻي پنهنجا وکر هَن کي گهٽ قيمت تي وڪڻي ڏيڻ لاءِ زور پريائين. ڦرلٽ ۽ ڌاڙن لاءِ منظر جتا ٺاهيائين. بدمعاش ماڻهن کي پاڻاري ٺاهي گڏ ڪيائين ۽ قاضين جي ڪم ۾ دخل اندازي ڪندو هو. بدانتظاميءَ. ڪلچٽائپ (Corruption). نالائقيءَ ۽ امن پسند عوام تي ظلم ۽ تشدد ڪرڻ باوجود احمد بيگ خلاف ڪو بہ قدم نہ کنيو ويو پر اجا بہ هن کي وڏائي ملتان جي حاڪمي (Governorship) ڏني وئي، چو تہ هُو يَمن الدولہ آصف خان جو مائٽ هو.[1]

2. احمد خان پوءِ جڏهن دينار خان سيوهڻ جو صوبيدار ٿيو. حالتون اجا وڌيڪ ان حد تائين خراب ٿي ويون جو سميجا انڙ سيوهڻ قلعي اندر اچي سپاهين کان گهوڙا ڦري ويندا هئا ۽ قلعي منجهہ ئي نعمت الله خان ۽ مانسِنگهہ کي کُهي ڇڏيائون جيڪي واريسر سيوهڻ ۽ بکر جا ريورٽر هئا. ڪنهن ۾ اها همت نہ هئي جو سج لٿي کان پوءِ شهر مان ٻاهر وڃي سگهي.
ساڳي عرصي ۾ نومڙيا سن قلعي جا ڦاٽڪ پجي رهاڪن کي ڦري ويا. احمد خان جي ڏينهن ۾ سميجن ڪيترن ئي سرڪاري ملازمن کي قتل ڪري ڇڏيو.[2]

3. 1658ع (1069هه) ۾ سنڌ ۾ ڏاڍو ڏڪار ٿيو ۽ ڪالرا (Cholera). اُچن دستن جي بيماري) پکڙي. ساڳي ئي سال دارا شڪوه پنهنجن سپاهين سميت اچي پهتو جنهن سجي صوبي (سنڌ) ۾ حالتن کي وڌيڪ بدتر ڪري ڇڏيو

4. مظهر شاهجهاني (1044هه يعني 1634-1635ع ۾ لکيل) جي ليکڪ يوسف ميرڪ جي چوڻ موجب حاڪمن/گورنرن ۽ صوبيدارن جي مقرريءَ ۾ بدانتظاميءَ جا نتيجا هي نڪتا:

الف- ٺٽي صوبي ۾ زمين جي ڊل اڌ کان بہ گهٽجي وئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ حقيقي ڪاٽي جي ٽين يا چوٿين پتي مس اگهڙي سگهندي هئي. اهو جاگيردارن جي غلط بندوبست جي ڪري ٿيو پئي.

ب- حاڪم ۽ انهن جا نمائندا ظلم، ڪلچٽائي، اڍنگائپ، طاقت جو بيجا استعمال وغيره کُلي عام ڪندا هئا.

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 175-176
[2] ح س، ص 320 ۽ 66-67
[3] ح س، ص 165-167
[4] تحفة الڪِرام (فارسي) ص 329
[5] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 52
[6] ح س، ص 52-53

ب- ڪيترائي واقعہ-نويس مقرر ڪيل هئا پر اهي مقامي حاڪمن ۽ منتظمن آڏو بيوس هئا جنهن جي نتيجي ۾ شهنشاهہ تائين سچيون حقيقتون نہ پهچائي سگهبيون هيون.

5. مقامي قبيلا ايترا تہ سگهارا ٿي ويا هئا جو:

الف- ڳوٺاڻي ايراضين تي حقيقي قبضو انهن جو هو.

ب- سميجا انڙ هالا ڪَندي کان سيوهڻ تائين سنڌونديءَ مان سلامتيءَ سان ٻيڙيون اڪارڻ لاءِ راڻر وٺندا هئا.

پ- لاڪا (سن ويجهو رهندڙ) سميجا انڙن خلاف حڪومت جي مدد ڪندا هئا سميجا انهن کي ڦريندا، سندن مال هڪلي ويندا، سندن فصل ساڙي ڇڏيندا ۽ انهن جي ڪيترن ئي ماڻهن کي ماري رکندا هئا.

ڀ- جاگيردار سميجن تي قابو رکي سگهڻ ۾ بلڪل ناڪام رهيا.

6. سنڌ ۾ برطانوي ڪوٺي (فئڪٽري، ڪمپني) (1635-1662ع) نفعي جي اڻهوند سبب بند ڪئي وئي ڇو تہ سنڌ ۾ بيچيني ۽ فساد هئا جڏهن تہ ايسٽ انڊيا ڪمپني پاڻ هڪ خصوصي شان/برڪت واري دَور ۾ داخل ٿي رهي هئي. 1639ع ۾، هينئري برونفورد آگري کان ٺٽي تائين سفر ڪيو هن ٻڌايو تہ سيوهن ۽ پراڻي هالا وچ ۾ سميجا واپارين لاءِ جوکي/خطري جو ڪارڻ هئا ۽ ان ڏيهہ (سنڌ) ۾ چريڙ سگهارن نگهبانن کان سواءِ ممڪن نہ هئي. سميجا مغل حاڪمن خلاف (1640ع) انقلاب جي تيارين ۾ هئا ۽ مرڪزي سنڌ ۾ امن کي تباهہ ٿي ڪيائون.

7. 1641ع کان پوءِ، سنڌ جي ڪپڙي جو معيار ڏاتوادول حالتن جي ڪري تباهہ ٿي ويو.

8. 1641ع ۾، سِبسطين منرِڪ آگري کان سنڌ ڏانهن سفر ڪيو ۽ بکر اڪري اچي جڏهن سيوهڻ جي حدن ۾ داخل ٿيو، هن ڏٺو تہ سنڌوءَ جي ٻنهي ڪپرن واري زمين غيرآباد ۽ ماڻهن جي وسندي کان خالي هئي. اها سميجا قبيلن واري ايراضي هئي جن سڄي ڏيهہ کي ڀينگ ڪري ڇڏيو هو. هِتي ٿي

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي) ص 195

[2] ح س، ص 196

[3] ح س، ص 197

[4] "انڊيا ۾ انگريز". ص 6

[5] سورلي "ڀٽ جو شاهہ". 1939 ولرو ڇاپو. ص 42

[6] فوسٽر. "انڊيا ۾ انگريز ڪوٺيون". 1942-1945، ص 123، 205

[7] هڪولت سوسائٽي. ص، 211-243

سميجا دريائي-ڌاڙيلن مَنرڪ جي ٻيڙي تي ڪاهه ڪئي پر منرڪ وٽ موجود ٻمن جي مدد سان کين موٽڻ تي مجبور ڪيو ويو.

9. 1644ع ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپني جي جاهن اِسپلر (John Spiller)، جنهن ساوڻ وارا مهينا سيوهڻ ۽ ان جي ڀرپاسي واري ايراضيءَ ۾ گذاريا. ٻڌايو ته توٽي جو مٽي زرخيز هئي ۽ نير جو وڏو مقدار اپائي سگهجي پئي پر ماڻهو حد درجي ڏٻايل/ڦريل هئا. ڏاڍا ڏکيا ۽ غريب هئا ۽ وٽن زمين کيڙڻ يا آباد ڪرڻ جا وسيلا ئي نه هئا.[1] هتي اهو ٻڌائي سگهجي ٿو ته اسپلر اهو به لکيو آهي ته سنڌونديءَ ۽ اولهائين ناري جي وچ ۾ موجود سنڌ جي زمين ڏاڍي زرخيز آهي.

10. اورنگزيب جي ملتان تي حاڪميءَ دوران ڪوهستان جي جوکيا ۽ نومڙين قبيلن بغاوت ڪئي. اورنگزيب پاڻ پنهنجي خط ۾ شاهجهان کي لکيو ته اهي قبيلا ٺٽي جي صوبيدار جي آڻ نه مڃن ٿا. رستن تي بيهي ڦرلٽ ڪن ٿا ۽ ترخانن جي ڏينهن کان وٺي اجا تائين زير نه ٿيا آهن. باغين جا سردار هئا هارون، ڪَتَل (Khattal)، ڪامبو (Kambho)، مرند جوکيو ۽ سمورا نومڙيا. انهن پنهنجون سرگرميون ڪيچ مڪران تائين وڌائي ڇڏيون آهن. انهن کي سهارو ڏيندڙ جعفر نومڙيو، حاجي رانجهو، چاڪر جمعو، ٻڍو نومڙيو ۽ ڪڪرالي جا چاڪر — هالو ۽ گاهِي هالو — آهن ۽ جيڪي پاڻ به دست اندازي ڪندا رهن ٿا. اورنگزيبَ ملڪ حسين کي مقرر ڪيو ته انهن قبيلن کي زير ڪري ۽ هڪ سال تائين جوتون ڏيڻ کان پوءِ هن جي لشڪر 41 ماڻهو گرفتار ڪيا جن ۾ عورتون به هيون.[2]

11. 1647ع ۾، مراد بخش، سائين خان ۽ خان آزاد خان جي وچ ۾ اختيارن جي جهيڙو نبرڻ ڪري، انهن مان هر هڪ کي ڪسٽم ڪاتو ڏنو ويو ۽ مقامي عملداري ٻي جي حوالي ڪئي وئي، اپر سنڌ (سِري) ۾ چڱو مانار اچي ويو. پنهنجي پٽ اورنگزيب کي ملتان جو حاڪم مقرر ڪري شاهجهان بلخ روانو ٿيو. اورنگزيب وري ڪيترائي صوبيدار مقرر ڪيا جنهنڪري اهو جاڻڻ ڏکيو ٿي پيو ته انهن مان هر هڪ جو اختيار نيٺ ڇا آهي. جيستائين هر هڪ صوبيدار جي اختياري بحال ٿئي، دربيلي ۽ ڪنڌياري وچ ۾ ايراضيءَ جا مکيه ماڻهو ابڙا ۽ ٻيا زميندار جند ڇڏائي ڀڄي ويا.[3]

---

[1] "انڊيا ۾ انگريز ڪوٺيون"، ص 215

[2] "رقعاتِ عالمگيري"، ص 105 ۽ "مڪاتب عالمگير"، ص 512

[3] "انڊيا ۾ انگريز ڪوٺيون" (انگريزي)، ص 118

12. سترهين صديءَ جي وچ تائين هندو اچا بہ چڱي هلنديءَ وارا هئا.[1] اهو ٻڌائڻ بہ ضروري آهي تہ سنڌي هندو (لوهاڻا ۽ عامل) سترهين صدي جي وچ ڌاري پنجاب کان سنڌ لڏي آيا. جيئن ڀيرومل "سنڌ جي هندن جي تاريخ" ۽ "عاملن جو احوال" ۾ پڪ ڏني آهي. گهڻو ممڪن آهي تہ انهن اچي اهو خال پريو جيڪو سنڌ جي واپاري برادري — ميمڻن — جي لڏپلاڻ سبب پيدا ٿيو هو.
13. ردي حڪومت ۽ ننڍن عملدارن جي ڪلچٽائپ هر ڏينهن جو رهنوار ٿي پيا هئا.[2]
14. 1656ع ۾، مغل حاڪم پاران ڪرمتي بروچن جي سردار جي بي عزتي ڪئي وئي. هن ويڙهاڪ گڏ ڪيا. گهوڙا ٻاري جي بروچن کان مدد ورتائين ۽ اهڙيءَ طرح ٺهيل وڏي لشڪر لاري بندر (Laribandar) ۽ ٺٽي جي وچ واري ايراضي کسي ورتي. مال ۽ ماڻهو کٽي ويا پر انهن خلاف ڪو بہ قدم نہ کنيو ويو.
15. ٺٽي جو نئون حاڪم 1656ع جي مَئي مهيني ۾ پهتو. شهر ۾ جيڪو غريباڻو حال هو ان جي پيٽ ۾ سندس ناهہ نوهہ تمام متاهين هئي. هن جا ماڻهو بدنظم ۽ چڙواڳ ۽ ماڻهن کي ستائيندڙ هئا. هن جي زال جهل پل کان ٻاهر هئي. هوءَ واپارين جو سامان زوريءَ کٽي ويندي هئي ۽ کين اڌ جيتري قيمت بہ نہ ڏيندي هئي.[3]
16. سميجن مرڪزي سنڌ ۾ سنڌوءَ تي پنهنجو معمول جاري رکيو جيئن ايسٽ انڊيا ڪمپني جي رپورٽن ۾ (1656ع) ٻڌايل آهي. اهي ٻيڙين کي ڦُري وٺندا هئا ۽ جن ٻيڙين تي سگهارا نگهبان هوندا هئا رڳو اهي ئي پنهنجي ماڳ پهچي سگهنديون هيون.[4]
17. مَنُوچي (Manucci) (1659ع) اورنگزيب جي ٻن لشڪري جٿن پاران، جيڪي شيخ مصر ۽ صف شِڪن جي اڳواڻيءَ هيٺ هئا. دارا شڪوه جي پيڇي جو ذڪر ڪري ٿو جيڪو ڀهريائين بکر جي ڪاهي پاسي ۽ پوءِ ساڄي پاسي وڌيو. انهن جٿن سيوهڻ ويجهو سنڌو جي پاڻيءَ مٿان دارا سان ويڙهہ وڙهي ۽ کيس گجرات ڏانهن ڌِڪي ڇڏيو. دارا جي بحري قوت ۾ 507 ٻيڙيون، سامان ۽ اهڙيون توبون هيون جيڪي مڻ کان ڏيڍ مڻ ڳرا گولا اڇلائي سگهنديون هيون. اورنگزيب جي ماڻهن کي رنڌائڻ/پوئتي رکڻ لاءِ دارا جيتريون ٻيڙيون گڏ ڪري سگهيو، اوتريون گڏ ڪيائين.[5]

---

[1] "انڊيا ۾ انگريز ڪوٺيون" (انگريزي). ص 119-120
[2] ح س. ص 81
[3] ح س. ص 77
[4] ح س. ص 77
[5] ح س. ص 79

انتظاميا بنيادي طرح بي قياس ۽ غير همدرد هئي. هيءُ جهيڙو حقيقت ۾ هڪ گهرو ويڙهه هئي جيڪا سڄي سترهين صديءَ دوران جاري رهي.

قبيلا، جيڪي ارغونن، ترخانن ۽ مغلن خلاف اٿيا ۽ وڙهيا، جيئن مظهر شاهجهاني (1635ع ۾ لکيل) ۾ ٻڌايل آهي، هي هئا:

1. سن، لاڪاٽ (سيوهڻ جي سامهون هاٽي سنڌو جي ساڄي ڪناري تي پر انهن ڏينهن ۾ کابي ڪناري تي)، ڪاٽ (اتر-اوڀر سيوهڻ تعلقو)، جوڻيجا (دادو رعلقي جي اتر ۽ ڪڪڙ تعلقي جي اوڀر ۾) ۽ لاڙڪاڻو پرڳڻن، جيڪي سڀ سنڌونديءَ جي ساڄي ڪناري تي آهن ۽ ماٿيلو، الور، دربيلو ۽ نصرپور پرڳڻي جو وڏو حصو جيڪي سنڌونديءَ جي کابي ڪناري تي آهن، ۾ سميجا انڙ ڏاڍا سرگرم هئا. ان جو مطلب هي ٿيو تہ سميجا هاٿوڪي سکر، لاڙڪاڻي، اترادي دادو نواب شاهه، اترادي حيدرآباد، اولهائين سانگهڙ ۽ اتر-اولهه ٿرپارڪر ضلعن ۾ سرگرم هئا.[1]

سميجا ايڏا تہ سگهارا هئا جو شاهجهان جي حڪمراني دوران انهن کي سنڌونديءَ مٿان پورو پورو ڪنٽرول هو ۽ هالا ڪَندي (هالا) کان سيوهڻ تائين سلامتيءَ سان اکري وڃڻ لاءِ راڻر وٺندا هئا.[2] انڙ ۽ سَنيار (Sanyara) قبيلن تہ رڳو لاڪاٽ ۾ ٿي هڪ هزار گهوڙسوار ۽ 4-هزار پيادا سپاهي 1044هہ (1635ع) ڌاري تيار ڪري ورتا هئا. پيادا سپاهي اڪثر ڪري گهوڙسوارن کان تيز هوندا هئا ۽ گهوڙسوار عام طرح گهوڙن تان لهي پيادن جيان وڙهندا هئا.[3] سميجا ايترا تہ سگهارا هئا جو تاريخ مظهر شاهجهانيءَ جي ليکڪ يوسف ميرڪَ شاهجهان کي صلاح ڏني تہ سميجن کي چيپاڻڻ جو اڪيلو دڳ اهو آهي تہ انهن تي ٻڪر ڻٽي، سيوهڻ ۽ جيسلمير کان (پهرين ٽن قلعن مان شاهي لشڪر وسيلي ۽ اوير کان جيسلمير جي راجا جي سپاهين وسيلي) ڪاهہ ڪئي وڃي.[4]

2. چانڊيا هڪ ٻيو قبيلو هو جيڪو باغبان جي اتر-اولهہ (جوهي تعلقي جي اتر ۽ ڪَڪڙ تعلقي جي اولهہ) ۾ رهندو هو. اهي اڪثر ڪري سميجن سان ٻانهن ٻيلي ٿي آسوده حال جوڻيجا (دادو جي اتر ۽ ڪَڪڙ جي اوڀر) ۽ ڪاٽ (Khatah) پرڳڻن کي ڦريندا هئا.[5] اهي زمين ۾ کيڙي پوکي ڪندا ۽ ڍور ڍڳا

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي)، ص 194-195
[2] ح س، ص 195
[3] ح س، ص 195
[4] ح س، ص 198-199
[5] ح س، ص 205 ۽ 197

پاليندا هئا. انهن جي نک ("قبيلي ، clan) جا ٻه ٽولا هئا: "اڇا" ۽ "ڪارا"، جيڪي سندن ڪل جي رنگ پٽاندر نالا هئا. انهن وٽ 700 پيادا ۽ 300 سوار سپاهي هئا. اهي سيوهڻ تعلقي ۾ سامتاڻي ويجهو باغبان، گهاها، ڀٽار (پاٽ) ۽ اڪبر آباد جي آسوده حال قبيلن تي ڪاهيندا هئا.

3. نومڙيا سيوهڻ، ڪونڙي ۽ محال ڪوهستان تعلقن جي ٽاڪرو پٽي ۾ اُٿل ساوا، عزيزاڻي، ڀَهڻي ڪوٽ، ٿاڻي (Thani)، جهانگارا، ڪاڄي (Kaji) ۽ نار (Nar) ۾ رهندا هئا جيڪي سيوهڻ کان واريسر 38، 30، 20، 14، 10 ۽ 14 ميل پري هئا. اهي عام طرح ڪَڇي يعني سيوهڻ ۽ جوهي تعلقن جي اولهه وارن ميدانن کي تباهه ڪندا هئا. نومڙين جو واسطو سميجا قبيلي جي اپ-نک (Sub-clan)، ذات جي پاڙي) سان هو (هاڻي اهي پاڻ کي بلوچي سڏين ٿا). 1055هه (1635ع) ۾ انهن وٽ 6-هزار سپاهي هئا جن مان هڪ هزار گهوڙسوار ۽ باقي پيادا هئا. اهي پوکي راهي نه ڪندا هئا پر اُٺ، گهوڙا، رڍون، ٻڪريون، ۽ ڍور ڍڳا پاليندا هئا. انهن جو مکيه ڌنڌو نديءَ پاسي حڪومت جي ورسايل ايراضيءَ تي ڪاهه ڪرڻ هو. نومڙين ۽ سميجن پڻ ٽيري، ڪاهي ۽ معاجُبي ڳوٺن کي تباهه ڪيو جيڪي سيوهڻ کان لَڪي واري واٽ تي شايد پڳي ٺوڙي ويجهو هئا. نومڙين ۽ سميجن سن پرڳڻي، لکي، آمري ۽ تاهتي (هاڻي ڪاہي ڪناري تي) کي پڻ تباهه ڪيو.
انهن ڳوٺن ۾ سيد رهندڙ هئا. نومڙين ۽ سميجن انهن ڳوٺن کي ناس ڪيو ۽ گهڻن سيدن کي ڪُٺو (ڇو ته اهي حڪومت جا طرفدار هئا)، ان ڪري باقي بچي ويل سيد انهن ايراضين مان لڏي ويا. نومڙين ۽ چانڊين ڪَڇي يعني سيوهڻ، دادو ۽ جوهي جي اولهائين پاسي کي ويران ڪري ڇڏيو.

4. ننگ جي نوحاڻي ٻروچن ٻن سَرن/چشمن مان ڦٽندڙ نَئِن تي زمين کي آباد ڪيو. اهي ڪا به ڍل نه ڏيندا هئا پر ڪڏهن ڪڏهن رڍ ڏئي ڇڏيندا هئا.

5. چانڊوڪا پرڳڻو ٻگهين، سانگين ۽ ابڙن سان، جيڪي سڀ سميجا نک مان آهن، والاريل هو. پرڳڻو ٻيلن سان (اوپر ۾) ڄنجهيل هو. ان جي اولهه ۾ رڻن جهڙا ميدان ۽ اڃا به اولهه ۾ جابلو قطارون (ڪيرٿر سلسلو) هو. سميجن جي ٻروچ پنٿن (Sects) — مگسي، لاشاري، رند ديناري، ڊومبڪي، ڪَلوهر

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي)، ص 86-87
[2] ح س، ص 214-216 ۽ 219
[3] ح س، ص 224-225
[4] ح س، ص 224-225
[5] ح س، ص 205
[6] ح س، صم 220-221

(ڪلوڙن) ۽ بليدي ـــ سان. جيڪي سبي (يعني جيڪب آباد ۽ ڪڇي ضلعن) ۾ رهندا هئا. ۽ سيوهڻ، جوهي جي اتر ۽ ڪڪڙ جي اولهه ۾ رهندڙ چانڊين سان سنگت هئي. حڪومت پاران چڙهت جي حالت ۾ چانڊوڪا جي انهن نڪن جا سميجا پنهنجين آکهين کي سبي ۽ سيوهڻ موڪلي ڇڏيندا هئا جتي کين ٺڪرين ۽ بيلن ۾ لڪايو ويندو هو.[1]

6. هالا جي اولهائين ٽڪرن (ڪوٽڙي تعلقو) ۾ رهندڙ شيرا ڏل ۽ ٻہر بروچ قبلا ڪنٽرول هيٺ اچڻ جهڙا نہ هئا.[2]
7. ڪلمتي ۽ جوکيا قبيلا جيڪي ساڪري پرڳڻي (هاٽوڪو ساڪرو تعلقو) ۽ ڪراچي ۽ ٺٽي ضلعن جي ٽاڪرو پٽي ۾ رهندا هئا. پنهنجو لشڪر ٺاهي وينا هئا جيڪو 1044هـ (1635ع) ۾ 3-هزار گهوڙسوار ۽ پيادل سپاهين تي ٻڌل هو.[3]
8. سنڌونديءَ جي ساڄي ڪناري تي ڪاسائي شورا ڳوٺ جا دائود شورا هُوسڙن (Hoosras)، ملاحن ۽ چورن جو لشڪر ٺاهي وينا هئا جيڪي خشڪي توڙي پاڻي (ندي) تي حملوي ڪري سگهندا هئا.[4]

نيٺ، اورنگزيب جي ڏينهنِ ۾، اهي قبيلا ايترا تہ سگهارا ٿي ويا جو دهلي (حڪومت) تي داٻ وجهي سگهن تہ سنڌ جي مختلف حدن ۾ سندن حاڪمانہ صوبيداري مڃي وڃي. اورنگزيب جي راڄهوڪي سنڌ ۾ ڏُڪرن ۽ مرضن سان شروع ٿي ۽ هن جي آخري ڏينهنِ ۾ وَڏراهن (Highways) تي ڦرلٽ/ڌاڙ عام ٿي چڪي هئي.

1. 1659ع ۾، سنڌ ڏڪار ۽ پليگ (Plague، مهامري) جا ڏک ڏٺا ۽ سَٽڪا سَٺا جن جي نتيجي ۾ آباديي (ماڻهن توڙي فصلن جي) گهٽجي وئي. ان واپار تي ڏاڍو ڪِنو اثر وڌو.[5]
2. 1660ع جي اپريل ڏاري ايترا تہ ماڻهو مري چڪا هئا جو جيئرا بچي ويل ماڻهو لاشن کي پوري/دفنائي سگهڻ لائق بہ نہ هئا.[6]
3. 1699ع ۾، هَئملٽن اليگزينڊر ٻڌايو تہ جامَ، بروچ ۽ مڪراني لاري بندر ۽ ٺٽي جي وچ ۾ بيڙيون هلائيندا ۽ بيڙيون ۽ قافلا ڦريندا هئا. جامَ سنڌونديءَ جي ڪاٻي ڪناري تي ۽ باقي ٻئي قبيلا ساڄي ڪناري تي. هر هڪ قافلو

---

[1] مظهر شاهجهاني (فارسي)، ص 16-15
[2] ح س، ص 43-42
[3] ح س، ص 451-450
[4] ح س، ص 43
[5] "انڊيا ۾ انگريز ڪوٺيون" (انگريزي)، ص 210-209
[6] ح س، ص 307-306

200-100 نگهبان ساڻ ڪٺي هلندو هو پر ڪڏهن ڪڏهن ته چار چار پنج پنج هزار ڦورو هڪ ئي مهل پهچي ويندا ۽ ڦري ويندا. ڪڏهن ڪڏهن ته نگهبان به ڌاڙيلن سان ملي ويندا هئا.

سنڌ جي قبيلن جي جدوجهد جاگيردارن کي ڏنل زمين هٿ ڪرڻ لاءِ ۽ جاگيردارن ۽ حڪومت پاران مڙهيل ڳرن محصولن (رائرن، ڍلن، ٽيڪسن) خلاف هئي. آدم شاهه ڪلهوڙي جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪلهوڙا تحريڪ ان سلسلي ۾ سنڌ جي قبيلن جي انتهائي جدوجهد هئي. اورنگزيب جي حڪمراني دوران مقامي قبيلن پاران رنڊڪ ايڏي ته سگهاري ٿي چڪي هئي جو انهن اقتدار لاءِ زور پريو جڏهن اورنگزيب جي پوٽي، شاهه عالم جي پٽ مُعزالدين کي ملتان جو حاڪم مقرر ڪيو ويو تڏهن هن جي حڪم تي آدم شاهه ڪلهوڙي کي قتل ڪيو ويو تنهن کان پوءِ دين محمد ڪلهوڙي کي حاڪم جي دربار ۾ گهرايو ۽ قتل ڪيو ويو. دين محمد ڪلهوڙي جي ڀاءُ يار محمد ڪلهوڙي حڪومت خلاف هٿيار سنڀاريا ۽ سيوهڻ جي اتر ۾ ناري ۽ سنڌونديءَ جي وچ ۾ سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري تي سنڌ جون سموريون ايراضيون جيتي ورتيون. معزلادين مجهبور ٿي پيو ته سنڌ ۾ اچي پر يار محمد ڪلهوڙي کي ڏاڍو سگهارو ڏسي کيس "خدا يار خان ڪو لقب ڏنو ۽ کيس اختيار ڏنو ته پنهنجي اثر هيٺ ايراضيءَ تي حڪومت هلائي. ان سان گڏ هن کي اها به موڪل ڏنائين ته سبي پرڳڻن تي حڪومت ڪري.

1701ع ۾، ڪلهوڙا، هڪ مقامي قبيلي، ٻين مقامي قبيلن کي هيٺاهون ڪري ڇڪڻ کان پوءِ ملتان ۾ مغل گورنر (شهنشاهه اورنگزيب جي هڪ پوٽي) کي داب هيٺ آڻي انهن پاران زوريءَ قبضي هيٺ آندل ايراضين مٿان سنڌن حاڪمي مڃڻ تي لاچار ڪيو. دهلي انتظاميا هن قبيلي جي قوت آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ تنهن کان پوءِ هن قبيلي کي ساديءَ طرح رڳو نالي ۾ مغل حاڪم طور مقرر ڪيو. هي قبيلو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ خدون والاريندو ويو ۽ انهن تي مغل شهنشاهن کان وڌيڪ رعايتون ۽ منظوريون وٺندو ويو. 1736ع ۾ انهن (ڪلهوڙن) هاڻوڪي سڄي سنڌ صوبي ۽ ان کان ٻاهر بلوچستان ۾ ڪيترين ئي ايراضين تي والارو ڪري ورتي. سورلي جي چوڻ موجب ڪلهوڙن جي پاليسي (مصلحت) اها هئي ته جيڪو ڪجهه هٿ ڪري پئي سگهيا اهو قبضي ۾ ڪن ۽ جيڪو ڪجهه قبضي ۾ ڪري سگهيا اُن تي اقتدار قائم ڪن جو ته ڪين اها پڪ هئي ته دهلي سنڌن معاملن ۾ مداخلت ڪري سگهڻ کان گهٽو پري هئي.

سورلي. پٽ جو شاهه (انگريزي)، ص 100

مغل حڪمراني جي هڪ صديءَ دوران گهڻن مغل حاڪمن/گورنرن ۽ صوبيدارن پاران مقامي مسلمانن تي ظلم ۽ بدانتظامي جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

1. زوريءَ پورهيو ڪرائڻ.
2. زوريءَ ڏلون/رائر اڳاڙڻ.
3. غيرقانوني محصول وٺڻ.
4. حڪومتي ڪارندن (آفيسرن) پاران منظم ڪيل چوريون، ڌاڙا ۽ ڦرلٽ.
5. ماڻهن جي ملڪيت/مال جي غيرقانوني ضبطي.
6. ڳانڊاپو (ڪميونيڪيشن) سرشتي جي تباهي.
7. حاڪمن جي غيرهمدرد/ظالم رويي سبب زراعت/پوکي راهي جا حال هيٺا ٿيڻ.
8. واهن مان لٽ جي صفائيءَ جي اڻهوند.
9. وڏيل زميني ڍل جي مڙهپ.
10. ننڍن جانورن جي زوريءَ ضبطي.
11. قبيلن جو گڏيل ڪوس.

ان جو نتيجو هي هو تہ قبيلن وڙهڻ ۽ پناهہ جي ڳولا ۾ هڪ ڪان ٻي هنڌ پڄڻ شروع ڪيو.

1843ع ۾، هر هڪ ڪي سنڌ ۾ ٿورڙا ڪي وڏا-شهر نظر ايندا، جن مان هر هڪ ۾ آباديءَ جي گهڻائي هِندن تي ٻڌل هئي. اهو هڪ راز/اسرار آهي تہ منگول (ارغون، ترخان ۽ مغل) والار جي 200 ورهياتي ڪشت ۾ هندو ڪيئن وجود بچائي سگهيا. پيرومل هڪ ڏس ڏنو آهي تہ سنڌ ۾ هندن جي گهڻائي 1600ع کان پوءِ پنجاب مان لڏي آئي ۽ لڳي ٿو تہ اها لڏپلاڻ سڄي صدي ٿيندي رهي. 1600ع جو سال سنڌ مان ميمڻ واپاري برادريءَ جي لڏي وڃڻ سان ٺهڪي اچي ٿو ۽ هاڻي اهو سمجهڻ جوڳو ٿي پيو آهي تہ ڏنڌي ۽ واپار جي دائرن ۾ پيدا ٿيل خال هندن جي لڏپلاڻ وسيلي ئي پرجي ويو. ڪلهوڙن، جن 1783ع تائين حڪمراني ڪئي، ماڻهن جي ترقيءَ لاءِ ڏاڍي محنت ڪئي. انهن جي شاندار حاصلات پيچارڪ (آبپاشي، Irrigation) سرشتي ۾ سڌارو هو جيڪو سمن جي ڏينهن کان خراب ٿي چڪو هو. نور محمد ڪلهوڙي جي پوين ڏينهن ۾ 1754ع ڌاري، ڪاٿو آهي تہ پوکيءَ هيٺ ڪل ايراضي پنهنجي سڀ کان مٿين حد 30-لک ايڪڙن تائين وڃي پهتي. زمين/ٻنيءَ لاءِ سنڌين جي سِڪ ڪي هن نموني پورو ڪيو ويو جو نئين (اڳ غير آباد) زمين پوکيءَ هيٺ آندي وئي. ڪلهوڙن بہ

[1] پيرومل. "عاملن جو احوال" ۽ "سنڌ جي هندن جي تاريخ"

بهرحال، مغلن وارو جاگيرداري سرشتو برقرار رکيو. جاگيرداري عام طرح وراثت ۾ ملي سگھندڙ هئي نہ تہ بہ گھڻ ۾ گھڻ جاگيردار جي ڄمار دوران ان جي حوالي رهندي هئي. اها جاگيردار لاءِ هڪ سٺي ترغيب هئي جنهنڪري هن زمين جي سڌاري تي ڌيان ڏنو پئي. ان ڪري سنڌي مسلمانن جي حالت ۾ اڳوڻين ٻن صدين جي پيٽ ۾ بهرحال چڱو سڌارو آيو پر ڪلهوڙا جنهن شيءِ کي مڃي يا سمجهي نہ سگھيا، اها هيءَ تہ رڳو زراعت/پوکي راهيءَ ۾ سڌارو ٿي سنڌي مسلمانن کي مٿي آڻي نہ ٿي سگھيو. انهن سنڌي مسلمانن کي شهرن ڏانهن آڻڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي. انهن ڏينهن ۾ موجود معاشي ڍانچي ۾، مال/خوشحالي ۽ اقتدار شهرن ۾ نہ، پر جاگيرن ۾ مرڪوز هو. ان سرشتي جاگيردار کي مجبور ٿي ڪيو تہ تعليم ۽ ثقافت/سماجي سرگرمي کان پري پنهنجي زمينن تي رهي. ان جي ڪري هو پاڻ ۽ سندس اولاد اڻڄاڻ ۽ تعليم کان ٽڙيل رهجي ويو. هامن باوجود، تعليمي شعبي ۾ سنڌين جي ترقي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ اهميت واري نہ ٿي چئي سگھجي، جنهن جو وڏو سبب اهو آهي تہ اهي ڳوٺن ۾ رهندڙ هئا ۽ سندن وس ۾ اهڙا ڪي بہ وسيلا نہ هئا. انهن لاءِ اهو ڏاڍو ڏکيو هو تہ تعليم ماڻڻ لاءِ ڏهاڙي شهرن ڏي اچن ۽ موٽن. اها صورتحال پاڻ ٽالپرن جي راڄوڪيءَ ۾ بہ نہ سڌري. اهڙيءَ طرح، 1843ع ۾ اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ شهر گھٽي قدر هندن سان ۽ ڳوٺ اڪثر نموني مسلمانن سان ڀريل هئا. ڪجھہ هندو واپاري ڳوٺن ۾ ڏنڌو ڪري رهيا هئا پر انهن جا اڪثر ڪري ويجھن شهرن ۾ رهندڙ هئا 18-صدي ۾ سنڌين لاءِ بہ وڏيون رنڊڪون هي هيون:

1. 1739ع ۾ محمد شاھ سنڌو جي اولھہ واريون سموريون ايراضيون نادر شاھ حوالي ڪيون. يار محمد ڪلهوڙي ان صلح نامي کي مڃتا ڏني ۽ ان ڪري 1740ع ۾ نادر شاھ سنڌ تي ڪاھ ڪئي ۽ سنڌ جو سڄو خزانو ۽ حڪمران نور محمد ڪلهوڙي جا ڪتاب (لائبريري) ڪڍي ويو ان سان گڏ مٿس (يار محمد ڪلهوڙي تي) 20-لک رپيا ساليانو ڍل مڙهي ويو. ڪلهوڙن ڏن ڀرڻ کان ٽاريو پئي، 1754ع ۾ احمد شاھ ابدالي هڪ وڏو لشڪر وٺي سيوهڻ تي ڪاهي آيو تہ جيئن ڍل اڳاڙي سگھي. احمد شاھ کان پوءِ ڪلهوڙن خاص طرح ڏن ڏيڻ ۾ گوسڙائپ ڪئي.
2. 1783ع ۾، آخري ڪلهوڙي حڪمران ٽالپرن خلاف افغاني واهر لاءِ واجھايو مدد خان پناڻ آيو. ڦريائين، ساڙيائين ۽ سنڌ جي وڏي ايراضيءَ کي ڀينگ ڪري ويو. اهو سنڌين لاءِ سڀ کان وڌيڪ خراب ڏڪ هو ڇو تہ هن بدين جهڙي پراهين ڳوٺ کي بہ نہ بخشيو.

چارلس نيپيئر کي، سنڌ کي فتح ڪرڻ جو ڏوھ ڏنو وڃي ٿو. ڪنهن بہ تاريخ-ڄاڻو سنڌ تي فتح جي اصلي سبب کي ڳولڻ جو جتن نہ ڪيو آهي. پڙهندڙ جي عام دلچسپيءَ لاءِ هي ٽڪرو پڙهائڻ/پيش ڪرڻ ضروري لڳي ٿو. 1830ع ۾، لارڊ ايلنبورو جي سهڻي زال جين ايلنبورو جو آسٽريائي (Austrian) ڊپلومئٽ (سياسي نمائندي، ايلچي) سان پيار/عشق واري مامري جي نتيجي ۾ لارڊ پنهنجيءَ پارليامينٽ کي عرض ڪيو تہ ڪيس پنهنجيءَ زال کي طلاق ڏيڻ جي موڪل ڏني وڃي. مَنجهاڻڪَ ("نفسياتدان"، Psychiatrists) ڄاڻن ٿا تہ ان پائي جو ماڻهو هڪ عورت هٿان هار کائڻ کان پوءِ (اڪثر ڪري) ڪنهن بہ شعبي ۾ سوڀ ماڻڻ جو جتن ڪندو آهي. ان ڪري لارڊ ايلنبورو برطانيا حڪومت ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني کي ٺيڪ ان ئي سال سنڌ کي فتح ڪرڻ جي رٿ ڏني. اهو عمل هڪ مَنجهاڻڪ جي مطالعي سان ٺهڪي اچي ٿو تہ هن پنهنجيءَ زال پاران پنهنجِي هار کي هڪ نئين زمين جي فتح وسيلي سوڀ ۾ بدلائڻ جو جتن ڪيو. ليڊي ايلنبورو بابت ٻڌايو ٿو وڃي تہ هن 12 وڏا عشق ڪيا جن مان ٽي تہ بادشاهن سان هئا ۽ هڪُ شام جي هڪ بدو سان هو. ايلنبورو کان سواءِ، ٻين عشقي معاملن مان هن کي 6-هزار پائونڊ هر سال عيوضي/بدلي (Compensation) طور ملندا هئا. جڏهن تہ لنڊن جي اخبارن ۾ هن جا عشق پيا ڇپبا هئا. لارڊ لاءِ پنهنجيءَ هار کي سوڀ ۾ بدلائڻ جو وقت تنگ ٿي چڪو هو ۽ نيپيئر هن لاءِ (ان ٿوري وقت ۾) اهو ڪري ورتو پر ڏوهاري ضمير سان. جنهنڪري هن لارڊ ڏانهن لکيو تہ "ڏوھ ڪيو اٿم" ("Pacavi" i.e "have sinned").

نيپيئر سنو منتظم هو. هن شايد جاگيرداري سرشتي کي جاري نہ رکيو هجي ها پر سنڌ ۾ جاگيرداري جاري رکڻ جي حامين/همدردن — اوٽرام، اِيسٽوِڪ، جان جيڪب ۽ ٻِئِسٽ — ونِي پرچار ڪئي تہ سنڌي نہ تہ انگريز راڄ خلاف اٿي پوندا. ان ڪري نيپيئر مجبور ٿي پيو تہ اڳوڻن-جاگيردارن تي سوڀ ماڻي ۽ هن ترت ئي سندن جاگيرون انهن لاءِ بحال ڪيون. 1843ع ۾ پوکيءَ هيٺ ڪل ايراضي گهٽجي وڃي 10-لک ايڪڙن تي بيٺي هئي. پيڄارڪ سرشتي کي جديد بنائڻ وسيلي 1930ع ۾ برطانيا پيڄاريل (Irrigated، آبپاشي هيٺ) زمين کي 30-لک ايڪڙن تائين پهچايو ۽ باقي واڌ سکر بئراج ٺهڻ کان پوءِ ٿي. جاگيرداري سرشتي هارين کي شايد ئي ڪنهن ڪم لائق ڇڏيو هجي. هُو "آٺيون ۽ چاڙهيون" (ڏهاڙي پورهيي) تي جِيو پئي ۽ برطانوي حڪمراني دوران جڏهن نئين زمين خريدڻ جو موقعو پيدا ٿيو اهي، اڪثر ڪري جاگيردار ئي هئا جن وٽ وڏيڪ زمين وٺڻ ۽ کيڙڻ لاءِ پيسو وسيلا موجود هئا. نتيجي ۾

زمينداري ۽ جاگيرداري سرشتو وڌيڪ سگهارو ٿيو ۽ غريب هارين جي معاشي حالت وڌيڪ خراب ٿي جيڪي ڪل آباديءَ جي 70 سيڪڙو ڪان مٿي ۽ صوبي جي ڪل مسلمان آباديءَ جو 93 سيڪڙو هئا.

مسلمانن کي پوئتي/پسمانده رکڻ جو الزام انگريزن تي آئي نه ٿو سگهجي. 1853ع ۾، ان وقت سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر سنڌي ٻوليءَ جي هاٺوڪي الف-ب/صورتخطي سجاڳائي. بمبئي حڪومت پاران سنڌي ٻوليءَ لاءِ ديوناگري لکيت (Script) جي حمايت باوجود ان لاءِ عربي لپي/لکيت واهپي هيٺ آڻڻ جو اعزاز به هن کي ئي سُونهي ٿو. هن دليل ڏنو ته آباديءَ جو 80 سيڪڙو مسلمان هئا. ميسر سنڌي ساهت عربي لکيت ۾ هئي، تعليمي ادارن جا هلائيندڙ مسلمان ئي هئا جتي انهن سنڌي، عربي ۽ فارسي سڀ ساڳي ئي لکيت ۾ سيکاريون پئي ۽ اها سنڌي مسلمانن سان ناانصافي ٿيندي جو عربيءَ بدران ڪا ٻي لپي اختيار ڪئي وڃي. هُن، حڪومت پاران چونڊيل ڪميٽيءَ کي ڪم هلائڻ نه ڏنو ۽ بس پنهنجا خيال بيان ڪري/مڙهي ڇڏيا. سنڌين جي مدد لاءِ هن تمام گهڻي ڪِريا/همت سان سنڌ جي سيني تعلقن ۾ ڇٽاپيڻي وارن امتحانن جو طريقو رائج ڪيو. اهي هر ڇهين مهيني ٿيڻا هئا ۽ هر تعلقي مان پهريَن ٽن مٿير اميدوارن کي انعام ڏيڻو هو: پهريون نمبر ايندڙن کي سڌو چونڊيو ويندو هو، ٻيو نمبر ايندڙن کي پنجن سالن لاءِ ڪراچيءَ ۾ پڙهائي دوران اسڪالرشپ (وظيفو) ۽ ٽيون نمبر ايندڙن کي ستن سالن لاءِ بمبئي ۾ اسڪالرشپ ڏني ويندي هئي. انهن شاگردن/اميدوارن کي پاس ٿيندي ئي حڪومتي نوڪريءَ ۾ کنيو ويندو هو. ان جو مطلب هي ٿيو ته 270 نوڪريون هر سال انهن لاءِ جن سنڌي ٻولي سکڻ جي ڪوشش ڪئي پئي. سر بارٽل فريئر جي ان اپوجهه عمل سنڌي مسلمانن کي وڌيڪ پوئتي ڌڪي ڇڏيو. جيڪا ڳالهه نه سمجهي وئي، اها هيءَ ته تعلقي مُک گهرن (هيڊڪوارٽرس) ۾ وڏي گهڻائي هندن جي هئي. اهي پهريان هئا جي سنڌي ٻولي ڪٺندا هئا. ڇيٽ وارن امتحانن ۾ ويهندا هئا ۽ گهريل وقت ۾ اهي حڪومت جي 90 سيڪڙو نوڪرين تي اچي ٿي ويا. جنهنڪري انهن لاءِ وڌيڪ موقعا هئا ته پنهنجي اولاد کي تعليم، واپار ۽ فني ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ آڻي سگهن. ايندڙ 90 ورهن دوران سنڌي هندن ۽ سنڌي مسلمانن ۾ اها وٿي اچا به وڌي. عام سنڌي مسلمان کي، جنهن هارپ پئي ڪئي، شهرن ڏانهن لڏڻ جو ڪو به وسيلو نه هو. زميندار ۽ جاگيردار ته (شهر ڏانهن) لڏيندو ڪو نه، ڇو ته هُو زمين سان ٻَڌل هو.

سنڌ جي برطانوي واڳ دوران اقتصادي ترقيءَ جا نوان دڳ کلي پيا. مثال طور، سنڌ ريلوي ڪمپني جي شروعات ۽ تنهن کان پوءِ سنڌ ۾ ٻن ريلراهن جي

واڌ. هڪ سنڌوءَ جي ساحي ڪناري تہ ٻي ڪاہي ڪناري تي. برطانوي حڪمراني جي 35 ورهن ۾ سنڌ جا سمورا مکيہ شهر هڪ ٻي سان ڳنڍجي چڪا هئا ان جي ڪري واپار جا نوان موقعا پيدا ٿيا ۽ هر ريلوي اسٽيشن وٽ نوان شهر ٻڌجڻ ممڪن ٿي پيو. ڏنڌو ڪندڙ گهڻي قدر هندو، نين ريلوي اسٽيشنن ڏانهن وڌڻ لڳا جيڪي مهل سر نين مقامي منڊين ۾ بدلجي ۽ سڄي واپار تي ڇانئجي ويون

برطانوي سوپ مهل رڳو 10-لک ايڪڙ پيچاري سگهبا هئا. اهو انگ 1940ع ۾ 30-لک تائين وڌي آيو ۽ سکر بئراج جي کلڻ سان وري اهو انگ ٽيڻ ٿي ويو. مختلف شعبن، جيئن روزگار ۽ ٺيڪي جا شعبا، ۾ نوان موقعا گهڻو ڪري شهري رهاڪن جي حوالي ٿي ويندا هئا. نيون زمينون هر ان ماڻهوءَ حوالي ڪيون وينديون هيون جنهن وٽ سيڙپ لاءِ پيسو موجود هو. تاريخ ۾ اهو ڦيريون پيرو ٿيو جو هندن زمينون خريد ڪرڻ شروع ڪيون ۽ مسلمانن سان ڇتاپيٽي ۾ اچي ويا جن ڪي هن وقت تائين زرعي پيداوار تي هڪ هٽي هئي. برطانوي حڪومت ڪي ٻيا بہ ترقياتي ڪم شروع ڪيا جيئن تعليم، صحت، صنعتون، زراعت، روڊ، عمارتون، ماهيگيري وغيره. نوڪريون وڏن شهرن جي رهاڪن کي مليون ٿي جن کي تعليم لاءِ سهولتون در تي ئي موجود هيون. حڪومت عوامي ڀلائي جا ڪم بہ ڪيا جيئن روڊ، ٽيليفون، ٽيليگراف، بجلي، پاڻي پهچ (واٽر سپلاءِ)، اسپتالون وغيره. حقيقت اها آهي تہ ان عمل جو (خودبخود) مطلب شهرن ۾ رهندڙن يعني هندن جي ترقي ٿيو.

اهڙيءَ طرح هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ معاشي ۽ ذهني وٿي اچا بہ وڌي وئي. اهو ڏسي سگهجي ٿو تہ سنڌي مسلمانن جي پسماندگي جو ڪارڻ ڳوٺن ۾ سندن رهڻ هو جتي معاشي ۽ ذهني واڌاري لاءِ سهولتن جي کوٽ هئي.

ڳوٺن ۾ سماجي زندگي ڏاڍي وچڙيل/منجهيل/ڳتيل آهي. برطانوين پاران شروع ڪيل جاگيرداري سرشتي جاگيردارن ۽ زميندارن جي ئي تخليق ڪئي جيڪي اصل ۾ پنهنجيءَ اقتداري سگهہ جي زور تي ماڻهن مٿان حڪمراني ڪندا هئا. اهو سرشتو اهڙي نموني مجموعي طرح ساڍيون چار صديون جاري رهيو ۽ اڃا تازو ئي پڙڻ شروع ٿيو آهي.

انگريزن کان اڳ ۽ سندن حڪمراني جي صديءَ دوران سنڌ اناج برآمد ڪندي (ڏيساور موڪليندي) هئي. (اهڙيءَ طرح) اناج جا اگهہ پاڻهرتو ڏيهان ڏيهي سطح جي اگهن جي برابر اچي ويندا هئا. زرعي ٽيڪنالاجي ۾ نئون واڌارو جيڪو 1800ع ڌاري شروع ٿيو، سنڌ سميت هند-پاڪ اپکنڊ ۾ داخل نہ ٿيو. 1800ع ۾، گ.ا.ر (يو.ايس.اي، گڏيل اميريڪي رياستن) جي 80 سيڪڙو آبادي

ٻني تي ڪم ڪندي هئي جيڪا 1947ع تائين گهٽجي وڃي 7 سيڪڙو ٿي پر سنڌ ۾ ٻنيءَ تي ڪم ڪندڙ آبادي انهن 160 ورهن دوران ساڳي ٿي 80 سيڪڙو رهي. ٽيڪنيڪي (Technological) ترقيءَ جو مطلب آهي ته گ.ا.ر جو هاري سنڌ جي هاريءَ جي ڀيٽ ۾ ڏهوڻ وڌيڪ اپت ڪري ٿو تنهنڪري سندس معيار به ڏهوڻ وڌيڪ (مزيدار) آهي. ٽيڪنيڪي ڄاڻ اسان جي اپڪنڊ ۾ 1928ع تائين، زراعت بابت رايل ڪميشن جي رپورٽ کان پوءِ به نه پهتي هئي. هاريءَ کي پنهنجو اناج 1942ع تائين ڏيهان ڏيهي اگهن تي، قيمتن مٿان هٽرادو ڪنٽرول وسيلي، وڪڻڻو هو پر ان کي ڏيهان ڏيهي اگهه کان گهٽ پئي مليو.

ٿوري ۾ چئجي ته سنڌي مسلمانن جي پسماندگيءَ جو سبب کين 1520ع کان وني شهرن کان ٻاهر ڌڪي ڪڍڻ هو ۽ اهڙيءَ طرح اهي لاچار ڪيا ويا ته ڳوٺن ۾ وڃي رهن جتي مٿائن منصبدار ۽ جاگيردار مڙهيل هئا جيڪي کين دٻائي رکندا هئا. بهرحال، سنڌين پاڻ مٿان ظلم ختم ڪرڻ لاءِ جيڪو ڪجهه سندن وس ۾ هو، اهو سڀ ڪجهه سيڙائي جدوجهد جاري رکي.

❊❊❊

نوٽ: هيءُ ليک پنهور صاحب جي انگريزي مقالي "هيروئڪ اسٽرگل آف سنڌ اگينسٽ فيوڊلزم" (Heroic Struggle of Sindh Against Feudalism: 1500 A.D. to 1843 A.D.) جو ترجمو آهي. هيءُ ليک ڊاڪٽر محبت جي ميسر قلمي مواد ۾ موجود هو، پر اهڙيءَ ريت سڌاري اُتاريل (فيئر ڪاپي) ناهي، جيئن ڊاڪٽر صاحب جو ٻيو مواد. پريس ڪاپي طور تيار هوندو هو ۽ گهٽو ڪري ڇپيل به ناهي. - مرتب

ايم. ايچ. پنهور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

آبهوائي تبديليون ۽ انهن جو اتهاس تي اثر

باب پهريون

سجاڳپ

گهڻا ئي آبهواڄاڻڪ (Climatologists) اتهاس نه ٿا پڙهن جنهنڪري اهي آبهوائي تبديلين ۽ اتهاس جي وچ ۾ موجود ڳانڍاپي کي سمجهي سگهڻ لائق نه ٿي سگهيا آهن. ڪي ئي اتهاسڄاڻڪ (Historians) مُندڄاڻ (Meteorology، مندپياس) ۾ دلچسپي نه ٿا وٺن. جنهنڪري اُهي اِهو پرکي نه ٿا سگهن ته آبهوا ۽ اتهاس تي ڪو اثر وجهي ٿي. اهي حقيقتون ڄاڻڻ باوجود ته آبهوائي تبديلين ويجهڙ وارن ورهن ۾ ساحل (Sahel) ۽ ٿر ۾ سوڪهڙو (Drought) پيدا ڪيو آهي، جڃهن ۽ ڳرن مِينهن ٻوڏ آندي ۽ ٿڌين لهرن فصلن کي تباهه ڪري ڇڏيو آهي، تڏهن به اتهاسڄاڻڪن ڪا پرواهه نه ڪئي آهي. زرعي تعليم ۽ مندڄاڻ سان تمام گهڻ اهميت واري موضوع جهڙو ورتاءُ ڪيو وڃي ٿو پاڪستان ۾، نه ته مندڄاڻڪن ۽ نه ئي وري زرعي ڪارڪنن ڪُڙمين کي اهو چِٽو ڪري ٻڌائڻ لاءِ ڪو تحرڪ (Initiative) ورتو آهي ته ايندڙ 24 ڪلاڪن ۾ جيڪڏهن تاءُ {تابش }، واچَ {واءُ، Wind} جي رفتار ۽ گِهم ۾ هاڃيڪار تبديلين جو امڪان هجي تڏهن ڪهڙا ڪهڙا اپاءَ وٺڻ گهرجن. آئِيس لَئنڊ، چِلي (Chile)، صحارا ۽ مرڪزي ايشيا ۾ آبهوائي ڪيفيتون ڪيئن سنڌ جي آبهوا تي اثر وجهن ٿيون، انهن جو ذڪر ايندڙ صفحن ۾ ڏنل آهي.

اتهاس تي آبهوائي تبديلين جي ڪري پوندڙ اثرن جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

- هيٺل (Lower) ۽ وِچَل (Middle) جُهويهٽي (Paleolithic، جهونو پٿر جو زمانو) دوران ماڻهو ندين ۽ ڍنڍن جي ويجهو رهندا هئا ڇو ته وٽن پاڻي نِئڻ جا ڪي به ذريعا موجود نه هئا

* وچين ڏنگين ۾ ڏنل لفظ سنڌيڪار ٻاران ڏنل آهن - مرتب

- مهين {موهن/موئن جي دڙي} جي اوج واري زماني کان پوءِ وارن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ڏاکڻي پاسي وراندن ۽ اُترئين پاسي دروازن جي اڻهوند ڏيکاري ٿي ته سنڌو سڀيتائي زماني کان پوءِ سياري دوران اتر کان ٿڌيون هوائون لڳنديون هيون ۽ اونهاري ۾ ڏکڻ کان هِير گهلندي هئي، ۽ لَهسيندڙ گرمي ۽ سج-لُوسات پڻ وڌي ويندي هئي. ڏکڻ پاسي وراندا ناهي ۽ اتر پاسي دريون نه رکي انهن اثرن کي گهٽايو ويندو هو. مهين ۾ ڏاکڻي پاسي وراندن جي اڻهوند ڏيکاري ٿي ته ڏکڻ کان هِير گهلڻ وارو ڍاب (Pattern) ان مهل پيدا نه ٿيو هو ۽ انهن ڏينهن ۾ آبهوا ڪجهه ٻئي قِسم جي هئي.

آبهوائي ڦارڦل (Fluctuation) ۽ ڪيئن اها انساني وهنوار سان ڪونس ڪري ٿي:

آبهوا ۾ هيٺ ڄاڻايل سڀ جزا شامل آهن:

تاءُ، گِهمَ، مِينهن-وَس، جُهڙ ڇانءُ، ڪوهيڙو اُس جو مقدار، واڄَ، ٻاڦجڻ (Evaporation) ۽ ماڪَ-درجو (Dew-point) — ڏينهون ڏينهن ۽ سال بسال جيئن اهي هجن. اهڙيءَ طرح، ڪيترن ئي وڻوڻن (Plants) جي وڌڻ، گُلجڻ ۽ ميوجڻ لاءِ گهربل ڪُل گرمي ۽ ڪيپ (Dormancy) لاءِ گهربل ڪل ٿڌ جي ڪَٿ ڪرڻ به ضروري آهي. تاءُ ۽ مِينهن، به تمام نازڪ عنصر آهن جيڪي آبهوا جي تقرري ڪن ٿا.

آبهوا ماڻهوءَ تي هيٺ ڄاڻايل طريقن سان اثر وجهي ٿي:

- آبهوا ئي آهي جيڪا مقرر ڪري ٿي ته ماڻهو ڪِٿي ۽ ڪڏهن شڪار ڪيڏن، ڪٿي رهن، ڇا پائن، ڪٿي پوکي راهي ڪن ۽ ڪهڙي قسم جا فصل اپائن.
- ماڻهو دنيا جي جيتري وڏي حصي ۾ رهن ٿا، جيڪڏهن باهه، ٻَتِي {هٽرادو روشني، Lamp}، گرم ڪپڙا، گِهمَ چمڙي جا جوتا وغيره نه هجن ته، ان کان وڌيڪ سوڙهي ايراضيءَ ۾ رهڻ تي مجبور ٿي پون ها.
- آبهوائي ڦارڦل زميني بڻت (Texture)، زميني پاڻيءَ جي سطحن، ندين ۽ ڍنڍن جي سطحن، بارفن (Glaciers)، پاڻيءَ جي قوت ۽ پاڻيءَ-برقي (Hydroelectric) قوت تي اثر وجهي ٿي.
- تاءُ ماڻهن ۽ جانورن ۽ انهن جي سهنج سهولت ۽ فصل-واڌ ۽ انهن جي لاپ {اُپت، Yield} تي اثر وجهن ٿا.
- اُس، گِهمَ ۽ جهڙالو ماڻهوءَ، جانور ۽ اوپڙ جي صحت تي اثر وجهن ٿا.
- واڪائي (Windiness) ٻاڦجڻ، ٻاڦ-نيڪر (Evapotranspiration) ۽ ان جي ڪري فصلن جي واڌ تي اثر وجهي ٿي. اها جيوڙن (Bacteria) ۽ ڦنگين (Fungi)

جي نيپاجي حالتن تي پڻ اثر وجهي ٿي. اها فصلن جي ٻورجڻ {ٻوڪجڻ، ٻڌارجڻ، Pollination} لاءِ ذميوار جيتن جي چرپر تي پڻ اثر وجهي ٿي.

- آبهوا ڳمڻ گهٽڻ، سير سفر، مواصلات، راندين ۽ صحتي وندرگاهن تي اثر وجهي ٿي.
- اها زميني ڪاٽ (Erosion)، ٻوڏائپ، سامونڊي ۽ نديائي پائپ (Encroachment) جو ڪارڻ هوندي آهي.
- گذريل 4 لک ورهن دوران هاڻوڪو ماڻهو — ماڻو سُڌيت {هومو سَئپينس، Homo Sapiens} — ڌرتيءَ تي وجود رکندو پئي آيو آهي ۽ ان تي آبهوائي گهٽاوَڌيءَ {ڦيرڦار variation} جو اثر پوندو ٿي رهيو آهي.
- جَجهرُوپ (پليئِسٽوسِين، Pleistocene) زماني (يعني گذريل 18 لک ورهن دوران تاپيَري {ڪوسي ڪمربند وارا، Tropical} ۽ اُپ-تاپيري (Sub-tropical) جبل هڪ حد تائين برفاني ڳنڍين سان ڍڪيل رهيا آهن. ماڻو سڌيت رڳو تاپيري ۽ سجر (Warm) اپ-تاپيري ايراضيون والاري ويٺا هئا.
- مَليريائي مڇر 16°س {سورهن ڊگري سينٽيگريڊ} کان گهٽ تاءَ ۾ يا 63% کان گهٽ نسبتي ڳهر ۾ نسلي نيپاج نہ ڪري سگهندا آهن. سنڌ ۾ اهي گهٽ ۽ وڌ تاپن ۾ ۽ اونهاري جي گهٽ ڳهر ۾ مري وڃن ٿا پر انهن جا آنا (Eggs)، آبهوا بدلجي جڏهن فائديمند ٿئي ٿي، ڦُرجَڻ تائين تڪيي اچن ٿا.
- رِڻائي مڪڙ (Desert Locust) 25°س کان 35°س تائين تاپن ۾ تمام ڦڙت هوندو آهي. اهو 15°س ۾ نستو ٿي پوي ٿو ۽ 50°س کان مٿي تاءُ ان لاءِ موتمار آهي.

اهي سڀ شيون ماڻهن تي اثر وجهن ٿيون ۽ ڏينهن، گذرندڙ حياتيءَ کي مقرر ڪن ٿيون.

اولهايُون (Westerlies) ۽ سڄيءَ دنيا ۾ آبهوائي گهٽاوڌيون:

- چَوماسي جون هوائون اولهايُن (جن جو ذڪر هيٺ ايندو) جي وهڪري سان لاڳاپيل آهن.
- ڌرتيءَ جو ڦِرڪو (Rotation)، ڌرتيءَ جي مختلف حصن ۾ پهتل گرميءَ ۾ موسمي تبديليون، زمين ۽ سمنڊ ۽ پڻ واءُ تي اُسَ جن مختلف نمونن سان اثر وجهي ٿي، واءُ جنهن جو ڪارڻ خشڪ زمين ۽ سمنڊ جي گهٽ-وڌ ڪوسائپ آهي، انهن سيني عملن تي اولهاين جو اثر پوي ٿو. اولهايون آئيس لئنڊ،

اترئين يورپ، روس ۽ مرڪزي ايشيا ۽ سنڌ ڀرائي (Periphery) تي ٿينڊڙ هوا جي چرپر ڪي پنهنجي گهيري ۾ آڻي رکن ٿيون پر اهي ... oscillate time and again* ۽ آبهوائي تبديلين جو ڪارڻ هونديون آهن.

- ساحل ۾ مينهن-وس سنڌ ۾ مينهن-وس تي اثر انداز ٿئي ٿي. 1972ع ۾، ساحل ۾ آيل سوڪهڙي ڏکڻ ايشيا جي مينهن ۾ 40% کوٽ پيدا ڪئي.
- اولهاين جي ڪري آئيس لئنڊ تاءِ پاڪستان ۽ اترئين پارٽ (هماليا ۽ سنڌو ۽ ان جي پَرتو شاخن جي آسَهہ {Catchment}) ۾ چوماسائي مينهن سان سَهہ-ناتيدار (co-related) آهن.
- آئيس لئنڊ جڏهن ٿڌي ۽ ٿڌي ٿيڻ جي سانت (Process، عمل) هيٺ هوندي آهي تڏهن ڏکڻ ايشيا ۾ ڏڪار منهن ڪيندو آهي ۽ ان جو ڪارڻ وري بہ اولهايون هونديون آهن.
- ڏکڻ ايشيا چوڏهينءَ کان اڻويهين صديءَ تائين، وچ وچ ۾، ڪي ٿي ورهہ ڏڪار ڏٺو. ساڳي عرصي دوران آئيس لئنڊ ۾ ڪوساڻ ۽ ٿڌاڻ جا ڪي ٿي اڻ-پَتيا {غير يقيني} مُدا ٿي گذريا ۽ ڪي ٿي ڏهاڪين ورهہ تمام گهٽي ٿڌ، پارو پوندو رهيو.
- ڊِبار (Normal) تاءَ-پڙهٿيون گذريل 30 ورهن جي سراسري آهن. 1890ع کان 1940ع تائين ملندڙ تاءَ 1940ع کان 1980ع تائين ملندڙ تاڻن کان مٿيرا هئا. اِٿوپيا، سُوڊان، چاڊ، نائجر، مالِي، اَپر {Upper، ماٿيل} وولٽا، سينيگال ۽ ماريطانيا ۾ تازو آيل تبديلين ۽ سياسي اوٿاڙ (Up-heavals) ساحل ۾ 1968ع کان هلندڙ سوڪهڙي جي ڪري آهن.
- اولهائون ڏکڻ ايشيا ۾ چَوماسي جي ڊاب تي پڻ اثر وجهن ٿيون. ڏکڻ ايشيا ۾ چوماسو نہ ٿو ٿئي تہ باراني زرعي ايراضيءَ ۾ اناج جي اپت 1/3 (ٽيڻ تي) گهٽجي وڃي ٿي.
- 1945ع کان پوءِ تائن ۾ آيل گهٽتائيءَ سنڌ ۾ ڏهن ورهن اندر سگِداسي چانور جنس جي ٻُوٽي جو ٿڙ پورالو ڪري ڇڏيو ۽ جيئن تہ فصل جي رچڄڻ {ساماڻجڻ} جي مند ۾ ٻن هفتن جي دير {وِٿي} وجهي ڇڏي، ان ڪري اهو فصل ئي جهڙوڪر ختم ٿي ويو.

---

* هن هنڌ. "آسَيليٽ ٽائيم انڊ اگين" لفظن اڳيان. پنهوَر صاحب جي اصل مسودي ۾ ڪو/ڪي لفظ لکيل ناهن جن جي جڳهہ خالي ڇڏيل آهي! يا شايد اتي ڪو بہ لفظ ناهي! بهرحال، مفهوم جڙندي نظر نہ ٿو اچي. اتي سنڌيڪار خال ڄاڻائڻ لاءِ تبڪا هنيا آهن - مرتب

• سنڌ جي اترئين ڪوهستان جي اوچين ٽڪرين ۾ گرم علائقائي آبهوا آهي. پستي، بادام ۽ گرم علائقن ۾ اپرندڙ ٻين وڻن جون اوهير (Wild) جنسون اُلهدار (Wet) عرصن دوران ڦلاربيون رهنديون آهن. اهي اوهير وڻوٽا 4-هزار فوٽ ۽ انهن کان وڌيڪ اوچاين تي اڄا تائين وجود رکن ٿا.

اولهايُون ڇا آهن؟

{اولهايون (هوائون): اهي هوائون جيڪي اولهه پاسي ڏي موجود يا اولهه پاسي کان گُهلندڙ آهن.}

اهي ان اوچائيءَ تي موجود آهن جتي هوا جو داٻ پنهنجي زميني سطح واري داٻ جو لڳ ڀڳ اڌ آهي (يعني 500 مِلِي بار {millibar}). اهي 6 کان 7 ڪلوميٽر اوچاين تي يعني زميني سطح کان 20 کان 23 هزار فوٽ مٿي موجود آهن ۽ متوازي رهندي هوائون انهن گِهرڪَن (Contours) تي اتر قطبي گهٽ داٻ واري علائقي ۾ اُبت-گهڙيالِي (Anti-clockwise) ۽ ڏکڻ قطبي گهٽ داٻ علائقي ۾ گهڙيالِي (clockwise) رخ ۾ گُهلنديون رهن ٿيون. وچ وارين ليٽاڪُن {Latitude، سمهيل ڦاڪن، ليٽيل ڦاڪن} ۾ انهن گِهرڪن تي هوائن جو ورن-قطبي (Circumpolar) وهڪرو جاري رهندو آهي ۽ ورن-قطبي ڪُن (vortex) سڏيو وڃي ٿو. ڌرتيءَ مٿان ان ڪُن جي ٿولهه 2 کان 20 ڪلوميٽر (6500 کان 65000 فوٽ) ۾ گهٽ وڌ ٿيندي رهندي آهي.

اهو ڪُن ڌرتيءَ تي آبهوا کي مقرر صورت ڏيندو آهي. ڌرتيءَ جي قطب چوڌاري وهڪرو ڪڏهن به گول جي صورت ۾ نه پر لهر جيان ورن وڪڙن يا نام نهاد ... (ridges) ۽ ... (troughs)* جي صورت ۾ هوندو آهي.

اهو ڪُن پنهنجي ڊاٻ ۾ تبديل ٿيندو مَتبو رهي ٿو. ٽي مثالي (typical) ڊاٻ خاڪي-1 ۾ ڏيکاريل آهن. اهي ڊاٻ اترادي اڌول {Hemisphere، اڌ منڊل} آبهوا کي مقرر ڪن ٿا. اهي ڊاٻ بلڪل هوري هوري تبديل ٿين ٿا ۽ مُند (weather) مثالي رهي ٿي پر ڪڏهن ڪڏهن وڏا ٿارٿل اوچتيون ۽ شديد آبهوائي تبديليون آڻي رکن ٿا. جيئن ننڍي برفاني جمار (Little Ice Age)، ننڍو آبهوائي وَڌياڪ (Optimum)، چوها مِينهن ۽ سوڪهڙا، جيڪي ڏهاڪين ورهن، صدين يا ڪجهه سهسن تائين رهي سگهن ٿا.

Copy Map Page 34 Lamp?*

---

* يعني مٿين اڌ گول سان هيٺيون اڌ گول مليل. ٻين لفظن ۾ چوٽيُن ۽ پاتوڻن جي روپ ۾. انهن ٻنهي لفظن جا سنڌي لفظ سنڌيڪار ناهن ڄاڻايا. - مرتب

* اهڙو ڪو به خاڪو اصل مسودي ۾ ڏنل ناهي. - مرتب

* اصل انگريزي ڪتاب ۾ به، اهڙي ڪنهن به نقشي جي نشاندهي ڪيل ڪانهي. فقط اهي لفظ لکيل آهن. جيڪي سنڌيڪار پاران ٻڻ مٿي اُتاريا ويا آهن. - مرتب

هيٺ اهي تاءِ-حدون ڏجن ٿيون جن ۾ ماڻهو هيرايل (Domesticated) جانور ۽ وڻوٽا پنهنجي ڪارڪرت ڀرپور نموني سرانجام ڏين ٿا:

- ماڻهو: 15°س کان 26°س (هن تاءَ پدن ۾ ماڻهو انتهائي ذات. ذاهپ ۽ ذاڻپءَ موجب ڪم ڪري ٿو پر ماڻهوءَ پنهنجو پاڻ کي مختلف تاءَ پدن تي ايترو ته نهڪائي ڇڏيو آهي جو جمائيندڙ پدن کان هيٺ ۽ 54°س جر تائين مناسب نموني ڪم ڪار ڪري سگهي ٿو.)
- رڍون: 3- کان 20+°س
- گهٽو: 28 کان 30°س
- ڳئون: 0 کان 16°س
- گابو: 13 کان 35°س
- سوئر: 0 کان 15°س
- سوئرڙو (Piglet): 32 کان 33°س
- ڪڪڙ: 18 کان 28°س
- چوزو: 34 کان 35°س
- وڻوٽا: عمدي واڌ 25 کان 30°س

ان ڪري چئجي ٿو ته آبهوا وڻوٽن، جانورن ۽ ماڻهن تي سهسين نمونن سان اثر وجهي ٿي. ماضيءَ ۾ زمانن تائين آبهوا جو اڀياس، ان ڪري، ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي جياپي جي ڍنگ (type) جو ڏس ڏئي سگهي ٿو. توڙي جو سنڌ (نگرپارڪر جي ڪارونجهر ٽڪرين کان سواءِ) سمنڊ مان اسرڻ رڳو 620 لک ورهه اڳ شروع ڪيو هو.

تاءُ ۽ وڻوٽ واڌ

تجرباتي تحقيق ڏيکاري ٿي ته:

- هڪ مُنڍائتو (Threshold، ٻنبڪ) تاءُ ٿئي ٿو جنهن تائين وڻوٽ واڌ ليڪائِي نموني (هڪ طرفي) وڌندڙ ٿئي ٿي جنهن کان ٻاهر واري تاءَ تي ليڪائي نموني ڪوٽ ٿئي ٿي.
- تاءُ وڌي وڃي ٿو ته ڍَڪيل (canopy) اوسر جو وقت گهٽائيندي هر فصل سان لاڳاپيل وري-اُپائت (re-productive) مُدو ننڍو ٿي وڃي ٿو ۽ جِياماڻو (Bio-mass) سُسائي ڇڏي ٿو. سنڌ ۾ اونهاري دوران وڌيل گرمي ميون جي رسجڻ

۾ تکڙ آٿي ٿي. مثال آڙو (Peach) (اپريل جي پڇاڙيءَ کان مئي مهينو)، لِچي (Lychee) (مئي جا پويان 15 ڏينهن) ۽ ڏاڙهون، صوف ۽ آلو بخارا (Plums) (جُون مهينو) رسجي وڃن ٿا. پر مسئلو اهو پيدا ٿي پوي ٿو ته اهي ننڍا ئي رهن ٿا ۽ ٽِڙڪي پون ٿا.

وسڪارو، تاءُ ۽ ڪٽڪ جو لاپ

تجرباتي تحقيق ڏيکاري ٿي ته:

- مِينهن-وَسَ يا پوسرالي (moisture) ۽ سياري جي تاڻن ۾ 0.5°س کان 1°س جي کوٽ سبب ڪٽڪ جي لاپ ۾ 8 کان 12 سيڪڙو تائين کوٽ ٿي سگهي ٿي.
- پوسرالي ۽ تاءِ ۾ واڌ آٿي وڏيڪ ٿڌن علائقن ۾ بہ ڪٽڪ جو لاپ 25 سيڪڙو تائين وڌائي سگهجي ٿو.
- اونهاري ۾ 1°س جي واڌ جو مطلب اهو بہ آهي تہ وچٽرن ۽ مٿاهن اوچن هنڌن تي واڌ واري موسم ۾ 10 ڏينهن جي گهٽتائي ۽ سنڌ ۾ امڪانن 20 ڏينهن جي گهٽتائي ۽ سياري ۾ ٿيندڙ فصل لاءِ 1°س جي کوٽ واڌ موسم کي ڊيگهارو ڪري ڇڏيندي.
- تاءِ وڌائڻ وسيلي، پر وڌياڪ (optimum) تاءَ کان وڌيڪ نہ هجي، ڪٽڪ جو لاپ 8 کان 20 سيڪڙو وڌائي سگهجي ٿو. وڌياڪ کان مٿاهين سطح تائين تاءِ وڌائبو تہ لاپ گهٽ ٿيندو
- سجر آبهوا باقِجڻ ۽ ان سان گڏ باڦ-نيڪر وڌائي ڇڏي ٿي ۽ ان ڪري پوسرالي جي گهرج وڌي وڃي ٿي.
- عام پوندڙ منداٿتا مينهن جيڪڏهن نہ وسن ۽ دير ٿين تہ فصل پنهنجي گهربل وقت ۾ نہ پڇندا، جو تہ واڌ مند گهٽجي ويل هوندي ۽ لاپ گهٽ ملندو

ڪوهستاني زمين جي اُپتاٿپ (Productivity)

انهن ورهن ۾، جڏهن مينهن پنهنجيءَ سراسريءَ کان گهٽ وسي ٿو. پوسرالي ۾ 10 سيڪڙي تائين لاٿ ڪوهستاني زمين جي اپتاٿپ کي 20 سيڪڙو تائين کُتائي ڇڏي ٿي ۽ مينهن ۾ 50 سيڪڙو کوٽ معنىٰ سراسري اپتاٿپ ۾ 75 سيڪڙو کوٽ.

آبهوائي تبديليءَ جا ڪارڻ

- رِٿن ۾ فضا منجهہ دز موجود هجڻ جي ڪري ۽ قطبن تي سج کان ايندڙ روشني جي ٺهندڙ ڪنڊ جي ريب (Obliquity، ٽيڏائپ) جي ڪري، ڌرتي

جيتري موٽائي تي ان جي پيٽ وڏيڪ تروراٿپ (radiation، ڪرڻاٿپ) وصول ڪري ٿي. ان ڪري رُتن ۾ ۽ قطبن تي ڏينهن جي وقت تائ گهٽجيو وڃي ۽ رات جيّ وقت وڌي ٿو پر اڌوڙڪ (Equator، خط استوا) تي گهٽجيو وڃي ۽ رات جي وقت دوران رهندڙ تاءُ ۾ فرق ڪجهہ گهٽ ئي ٿئي ٿو.

- مُنڌائٽ سرشتي (Weather System) جو ڪو بہ جز ٻئي کان ڌار نہ ٿو ڪري سگهجي ۽ اهي سمورا جزا هڪ ٻئي سان ٽُڪيل (Integrated) ايڪائي حيثيت ۾ ڪم ڪن ٿا.
- سج چوڌاري ڌرتيءَ جو مدار (Orbit) 90-هزار کان 1-لک ورهن دوران بدلجي ٿو. ڪن موقعن تي اهو پوريءَ طرح گولائون هوندو آهي ۽ ٻين موقعن تي بيضوي. ۽ اهو ڌرتيءَ تي تائن، بارفو (Glacial) ۽ وچات-بارفو (Inter-glacial) واقعن {ماجرائن، episodes} کي جنم ڏئي ٿو.
- گذريل برفاني جمار دوران يعني 17-هزار ورهہ اڳ ڌرتي گولي جو سراسري-وِچ (mean) تاءُ اڄوڪي جي پيٽ ۾ 6°س گهٽ هو ۽ برطانوي ٻيٽ برف هيٺ هئا. سج چوڌاري ڌرتيءَ جي مدار سبب پيدا ٿيل شايد آخري بارفاٿپ (Glaciation) جو اوج هو. گورک کان ڏاڙهياري تائين 50 ميل ڊگهو ڪيرٿر سلسلو اوس برف سان ڍڪيل هوندو ۽ بارفا (Glaciers) جڏهن رڙهي ويا تڏهن انهن U-روپ برساتي سِير جو مَنڌياٽي وِڍ (cross-section) ناهي ڇڏيو.

سِجائٽ مَوجُون ۽ سج-داڳ ۽ ڪيئن اهي آبهوا کي بدلائن ٿا

سج-داڳن (sun spots) ۽ سجائٽ مَوجن (solar surges) جي ڪري پوندڙ آبهوائي اثرن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

- ڌرتيءَ جو سالِيانو مدار جيئن تہ بيضوي آهي ان ڪري سجائٽ تِروراٿپ {ڪِرڻاٿپ} هڪ ورهہ جي مُدي يعني ساوڻ ۽ سياري دوران 30 سيڪڙو گهٽ وڌ ٿئي ٿي.
- ڌرتي سج چوڌاري پنهنجي ڦيري (Oscillation) تي 7 پَدن (Degrees) جو جُهڪاءُ (tilt) رکي ٿي.
- جيترو وڌيڪ جهڪاءُ، سياري ۽ ساوڻ جي تائن ۾ اوترو وڌيڪ فرق. گذريل آخري وڏي ۾ وڏو آبهوائي وڌاڪ سان ٺهڪندڙ جهڪاءُ 10-هزار ورهہ اڳ ٿيو هو جيڪو سجيءَ دنيا ۾، ڪيترن ئي جانورن ۽ فصلن کي گهريلو (هاٿيلي) پالنا ڏانهن وٺي ويو.

- ڌرتي پنهنجي محور (axis، سَرائيءَ) تي جهڪندي جهولندي ڦرندي رهي ٿي ۽ اهو چڪر پورو ٿيڻ تائين 21-هزار ورهه وٺي ٿو.
- سج پڻ (پنهنجي محور تي) ڦري ٿو ۽ ان جو چڪر 9 کان 27 ورهن جي عرصي جيترو اختلاف ڏيکاري ٿو.
- سج-داڳن جو 11-ورهيو يا وڏيڪ درست رهندي 22-ورهيو ڦيرو وڏيڪ مچيل آهي.
- سج-داڳن جو 22-ورهيو ڦيرو پڻ گهٽ وڌ فرق ڏيکاري ٿو ۽ اهو سجائت ڪِرٿائپ ۾ گهٽ وڌائي ۽ ان ڪري ڌرتيءَ تي آبهوا ۾ گهٽ وڌائي پڻ آڻي ٿو
- 1645ع کان 1715ع جي وچ واري عرصي ۾ ڪرٿائپ هاٽوڪيءَ جي پيٽ ۾ 1.4 سيڪڙو گهٽ هوندي ۽ ان ڪري تاءَ ۾ 1°س کان 2°س جو فرق هوندو اهو سجيءَ دنيا ۾ ۽ سنڌ ۾ ننڍي برفاني ڄمار جو سڀ کان وڏيڪ بڇڙو عرصو هو.
- 1916ع ڌاري ڪرٿائپ وڌي وئي ۽ جڏهن ابتڙ سانت (reverse process) شروع ٿيو تہ 1947ع تائين تاءَ مٿي چڙهيل رهيو.
- ڌرتيءَ سميت، سج چوڌاري ڦرندڙ گرهن جي ڦيري واري مدي ۾ فرق سج تي گڙٻڙ پيدا ڪن ٿا. جيڪا 17-سَو ورهن جي لاڳيتو رهندڙ تال (rhythm) سان ٿيندي رهي ٿي.
- سج ۽ ڌرتي جي ڇڪ وِيرون اپائي ٿي. عام طرح اوڇيون ويرون 18-سَو ورهن جي وٿيءَ سان عمل ۾ اچن ٿيون ۽ آبهوائي ڍاِبن ۽ سانتن (Patterns and Processes) کي تحرڪ ۾ آڻن ٿيون جن کي پنهنجي معمول تي موٽي اچڻ لاءِ ڊگهي عرصي جي گهرج رهي ٿي. ننڍڙي برف ڄمار جي مهميز جو ڪم 1433ع ۾ انتهائي اوچاين تي ڪنهن وِيرائت وڏياڪ (tidal maximum) سرانجام ڏنو هوندو جنهن جي ڪري قطبي برف ۾ ڏکڻ پاسي ڌُوهہ تي هوندي ۽ نتيجي طور ايندڙ 400 ورهن لاءِ "ننڍڙي برف ڄمار" شروع ٿي وئي.
- هڪ پاسي اٿانيل/سوڪاٺيل (Arid) ايراضين ۾ ايندڙ سوڪهڙن ۽ ڪوسن علائقن ۾ وڏيل مينهن-وس ۽ ٻئي پاسي سج-داڳن جي وچ ۾ هڪ سهہ-ناتو (co-relation) موجود آهي. انهن جو مدو 80 کان 90 ورهہ يا 120 کان 200 ورهہ هجي ٿو.

- ڌرتيءَ جو مدار پڻ ان جي تائن تي اثر وجهي ٿو. مدار جو چڪر هن طرح آهي:
  - لڳ ڀڳ گولائين کان وڌ ۾ وڌ بيضوي تائين 96000 ورهه
  - ڌرتيءَ جو جهڪاءُ ڪجهه پدن تائين 40000 ورهه
  - مدار چوڏاري منڊن [موسمن, seasons] جي درستگي 21000 ورهه
- انهن ۾ بہ، آبهوا تي سڀ کان وڏيڪ اثر وجهندڙ سج کان اهو مفاصلو آهي جيڪو ڌرتيءَ سامهون رهندڙ قطبي علائقن وٽ ٺهندڙ ڪند جي پيٽ ۾ ٺهي ٿو.

اوچتن آبهوائي واقعن جا سبب

آبهوائي تبديليون آپدا (مصيبت, trouble) ۾ مبتلا ڪندڙ نتيجن سان گڏ اوچتو ئي ظاهر ٿي پونديون آهن. عام ۾ وڏا سبب هي آهن:

- برف جي تمام وڏن تهن جون بارفو مَوجون.
- سجائت واقعا.
- ڌماڪيدار آتشفشاني اُبڙڪن جي وَرياتا (Frequency).

بارفو مَوجون

- گذريل برفاني چمار جو چوٽ 17-هزار ورهہ ق.م ڌاري ٿيو.
- 17-هزار ق.م ۽ 10-هزار ق.م وچ ۾ برف ٽي ڀيرا اُسهي هئي. پهريون ڀيرو 12500 ق.م ۽ ٻيو 11400 ق.م، جنهن اهو ڏيکاريو تہ ڪوسا ۽ ٿڌا دَور رڳو 200 کان 500 ورهن تائين هلي سگهن ٿا.
- مٿي ڄاڻايل برفاني اُسهہ جي ڪري آيل آپدا پوريءَ طرح جهنجهيل ٻيلن کي تبديل ڪري سگهي ٿي.
- ان کان پوءِ اُترئين اڌول جي برفاني قبن (domes) جو رجڻ 8000 ق.م مڪمل ٿيو.

سجائت واقعا

- لڳ ڀڳ 6500 ق.م کان پوءِ، "آبهوائي وڏياڪ" وڌي ويو ۽ سامونڊي سطح اڄ جي پيٽ ۾ 2 کان 3 ميٽر مٿي ٿي وئي.
- چراٽ مرحلا عام طرح راجستان-سنڌ ايراضيءَ ۾ تيز مينهن-وس سان ٺهڪندڙ هوندا آهن.
- سج تي جيترا وڏيڪ داڳ اوترو وڏيڪ گهٽ تاءُ ۽ ٻيا سجائت واقعا.

ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ مواد ۽ آبهوا

- هوا جو ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ مواد هن صديءَ جي ابتدا کان هاڻي تائين 10 کان 15 سيڪڙو ۽ 1850ع کان وٺي 25 سيڪڙو يعني انهن ڏينهن ۾ 280 پي.پي.ايم (PPM) کان 1989ع ۾ 335 پي.پي.ايم تائين وڌي ويو آهي جنهن جو ڪارڻ پاهڻي بارڻ (fossil fuels) واهپي ۾ اٿڻ آهي. ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ جيتري سمنڊن ۾ ڳري وڃي ٿي ان جي پيٽ ۾ ٻيڻ ٻيلا جذب ڪري وٺن ٿا فضا ۾ ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ جو مواد جيڪو ٻيڻو ٿي وڃي ته ڌرتيءَ تي تاءُ 2°س کان 3°س وڌي ويندو. فضا ڪنهن لفافي يا شيشي يا سبز گهر جيان عمل ڪري ٿي. سبز گهر جي گئسن ۾ ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ موجود رهي ٿي ۽ ان سان گڏ ميٿين (Methane) ۽ نائٽرس آڪسائيڊ ۽ پڻ فلورو-ڪاربانس جا ٻَرا (traces، پارَ) موجود هوندا آهن. نائٽرس آڪسائيڊ پاڻَ جي وڏي پيماني تي واهپي سبب، وڌندي وڃي ٿي. ميٿين جو اثر محدود آهي پر زرعي ڦوڳ جو اڻ-وائڪ (un-aerobic) هضمجڻ فضا ۾ ميٿين جو مقدار وڌائيندو رهي ٿو. انهن گئسن کي قابو ۾ رکڻو آهي.

ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ مواد ۽ آبهوا

- آبهوا سال به سال گهٽ وڌ ٿيندي رهي ٿي پر اها ڏاڍي تيزيءَ سان به تبديل ٿي سگهي ٿي. ايتري تبديل جو گهٽڻ ورهن جي سراسري ڪيجي ته اها وڌيل بيهي.
- ماضيءَ ۾، ڌرتيءَ جي 6-لک ورهي عرصي ۾ چار برفاني جمارون ٿي گذريون آهن جن مان هر هڪ 50-هزار ورهن يا لڳ ڀڳ ايتري مُدي تائين هلندي رهي ۽ انهن جي وچ وارا عرصا يعني وچات-بارفي عرصا سجر رهيا. انهن وچات-بارفي عرصن ۾ هر هڪ سجر عرصو 100 کان 120 هزار ورهن تائين هلندو رهيو.
- هاڻوڪي وچات-بارفي عرصي کي لڳ ڀڳ 10800 ورهه گذري چڪا آهن.
- گذريل 11-هزار ورهن ۾ اسان کي ڪنهن به اهڙيءَ صديءَ جي سُڌ ناهي جنهن ۾ آبهوا مدامي (constant) رهي هجي.
- هر سال ڏکڻ ايشيا ۾ چوماسي اِمنڊائتي؛ اوسر تي اترئين اڌول جي اولهاين هوائن جو، جيڪي اجا وڌيڪ اتر طرف ويندڙ آهن. اثر پوي ٿو. اهو علائقي-پٽو (belt) اتر قطب جي پيٽ ۾ پنهنجا رخ تبديل ڪندو رهي ٿو.

- ڏکڻ ايشيا جي چوماسن تي آرڪٽڪ (Arctic) جي برف تهن ۾ سوس يا ڦونڊ جو پڻ، جيڪي پڻ اولهاين جي اثر هيٺ ٿين ٿيون، اثر پوي ٿو.
- اوچين ليٽاڪن (Latitudes، ويڪرائي يا سمهيل/ليٽيل ڦاڪن) يعني سائبيريا، ناروي، سويڊن، آئيس لئنڊ، اسڪاٽ لئنڊ ۽ الاسڪا) ۾ ڪنهن زماني ۾ جڏهن تاءُ تمام گهٽ هوندا هئا تڏهن ڏکڻ ايشيا ۾ چَوماسا گهٽجي ويندا هئا. آئيس لئنڊ جي آبهوا، ڪيترن ئي مندچاڪن جي راءِ موجب، ڏکڻ ايشيا جي آبهوا سان ڪيترن ئي سهه-ناتن ۾ ڳنڍيل آهي ۽ نتيجو ڪڍيو ويو آهي تہ آئيس لئنڊ ۾ پونڊڙ پارا ڏکڻ ايشيا ۾ چوماسن کي گهٽ ڪري ڇڏيندا آهن. ڏکڻ ايشيا ۽ آئيس لئنڊ جي وچ ۾ تاءُ آبهوائي وڏياڪ، ننڍڙي برفاني جمار ۽ ان جي ڪِي ايندڙ هجرائپ جي حوالي سان 900ع کان وٺي هڪ عمومي سهہ-ناتي ۾ رهندا آيا آهن ۽ شڪ کان آجي نموني ثابت ٿي چڪا آهن.
- انگلئنڊ ۾ ٿڌا عرصا صحارا ۾ سوڪهڙن سان ٺهڪي اچن ٿا ۽ آئيس.لئنڊ ۾ ٿڌا عرصا ڏکڻ ايشيا ۾ چَوماسي کي ختم ڪري ڇڏين ٿا تجربو ڪري ڏٺو ويو آهي تہ جيڪڏهن تاڻن ۾ سراسري طرح 0.8°س جي گهٽتائي هجي تہ فصلن جي لاپ ۾ 25 سيڪڙو کوٽ اچي ٿي.

دنيا جي غريب ملڪن ۾ آبهوائي تبديلين جا نتيجا

منڊ ۾ تبديليءَ جي ڪري بيماريون ظاهر ٿين ٿيون، جن جي ڪري گهٽ قوت وارو ڪاڏو ڪائيندڙ انساني آبادي اُجڙي وڃي ٿي.

مختلف مٿاڇرن تان روشنيءَ جي موٽ ۽ مقصد (Implications)

مختلف مٿاڇرن تان موٽايل روشني هن طرح آهي:

- برف 80 سيڪڙو
- خشڪ گاهہ 20 کان 30 سيڪڙو
- آلا گاهہ 8 کان 20 سيڪڙو
- رڻ 24 کان 30 سيڪڙو
- ٽڪريون 15 کان 12 سيڪڙو

آبهوا ۾ ننڍيون تبديليون موٽايل ۽ جذب ڪيل روشني جي ڪري ٿين ٿيون.

باب ٻيون

ڌماڪيدار باهوٽيائي اُٻڙڪا

سنڌن ورياتا، آبهوا تي اثر ۽ اتهاس

باهوٽيائي (Volcanic، آتشفشاني) اُٻڙڪا (eruptions، اوڳاڇون) ڪيئن آبهوائي تبديليون آڻن ٿا. ان سوال جو جواب سانتارِن (Santarin) ۽ ڪراڪارتو (Krakarto) زلزلن، 1886ع ۽ 1883ع، جي ڏنل ٻن ڪلاسيڪي مثالن وسيلي سمجهي سگهجي ٿو.

سانتارن باهوٽيائي اُٻڙڪو

هِن باهوٽيائي اُٻڙڪي يونان ۾، 1320 ق.م، اقتدار جو انت آندو جيڪو سنڌ ۾ جهڪر (Jhukar) ثقافت جي پُڄاڻيءَ ۽ ان جي جاءِ تي آيل زوال ڏانهن مائل جهانگر (Jhangar) ثقافت جي اچڻ سان ٺهڪي اچي ٿو. سانتارن باهوٽي (volcano، آتشفشان)، ڪريٽ (Crete) کان 120 ڪلوميٽر اتر طرف، پنهنجي چار چڙهڻ شروع ڪئي، جنهنڪري چار جو 30 ميٽر (100 فوٽ) ٿلهو تهه پکيڙي ڇڏيو جنهن هڪ وڻ جو هيٺيون حصو پُوري ڇڏيو. اهو وڻ پروسي سان 3370 ورهه آڳاٽو چئي سگهجي ٿو. اُٻڙڪن چار کي فضا ۾ 50000 ميٽر (30 ميل) اوچو اڇلايو ۽ سوين ميل پري تائين پکيڙي ڦٽو ڪيو. اها چار 1000 ڪلوميٽر پري يونان جي اتر اٽليءَ جي ڏکڻ، سِسِليءَ ۽ آفريڪا جي اتر تائين پکڙجي وڃائجي وئي. چار جي رَءُ (لَٽَ) وسيلي ٺهيل تهه جي وڏيائي ٿولهه 22 سينٽي ميٽر (س.م)، 500 ڪلوميٽر پري 1 کان 2 س.م ٿلهي ۽ 1000 ڪلوميٽر پري 1 س.م کان گهٽ ٿلهي آهي.

سانتارن باهوٽو پهريائين چاريت (Quaternary يعني گذريل 10-لک ورهن واري) زماني ۾ 10-لک کان 1-لک ورهه ڌاري ٺهيو هوندو جاچ ڏيکاريو آهي ته سانتارن اٻڙڪا 1-لک، 2-لک 50-هزار ۽ 3-لک ورهه اڳ به ٿيا هئا. 3370 ورهه ڇڏي، وري اهو 197 ق.م ۾ ڦاٽو هو ۽ پوءِ وري 726ع، 1573ع، 1650ع، 1707ع ۽ 1886ع ۾ ڦاٽو. 1886ع وارو اٻڙڪو جنوري کان مئي تامين رَتي-تَتي (red-hot) تاڳار (Lava، لاوا) سان هلندو رهيو جيڪا سمنڊ ۾ وڃي ٿي پئي، جنهنڪري سامونڊي پاڻيءَ جو تاءُ 46°س تائين ۽ نئين ٺهيل بيٽ چوڌاري 84°س تائين وڌي ويو. رتي-تتي تاڳار جا ڳنڍا 500 ميٽرن تائين اوچا اڇلجي ٿي ويا

سانتارن آپدا جي پکوڙ (extent، کِنبرن انڊونيشيا ۾ باليِ جي سُندا بيٽ تي ڪراڪارتو باهوٽي جي اوبڙڪ واري تازي مثال مان پروڙي سگهجي ٿي. ريزانوف (Rezanov) جنهن جا تفصيل گڏ ڪري تت ڏنو آهي:

- 20 مئي 1883ع تي ڪُنبيءَ جهڙو ڪکر باهوٽي جي ڦلاڪي (crater، سڙيل وات) مان اڀري 11000 ميٽرن (6.6 ميلن) جي اوچائي تائين پهچي ويو ۽ ان کان ڪي ٿي ميل پري بيٺل جرمن جنگي بيڙي ’وارشِپ‘ جو ڊيڪ (deck، ٿلڙ) ان جي چار سان ڍڪجي ويو.
- 27 مئي تي، پنجن کان ويهن منٽن تائين جي وٿيءَ سان ڌڌڪو ٿيو پئي ۽ دونهون ۽ دز 2-هزار کان 3-هزار ميٽرن جي اوچائي تائين پهتا پئي.
- 11-آگسٽ تائين ڌڌڪا ٿيندا رهيا تان جو ذڪر ڪيل وارشپ جي ماٿهن تي وڏا ۽ ڪي ٿي ننڍا ڦلاڪا ڏسي ورتا جيڪي سڀ جو سڀ دونهون ۽ دز اوڳاڇي رهيا هئا.
- 26 ۽ 27 آگسٽ تي آپدا وڌي وئي ۽ ڪراڪارتو کان 20 ڪلوميٽر پري هڪ بيٽ جي ڪل آبادي ناس ٿي وئي.
- 26 آگسٽ تي 2 وڳي منجهند جو گُهگُهوڪ گوڙ (rumbling sound) تيز ٿي ويو ۽ چار جو هڪ ٿُلهه ٺهندي ڏٺو ويو جيڪو 27-هزار کان 33-هزار ميٽرن تائين اوچو هيو.
- 5 وڳي شام جو اٻڙڪو بند ٿي ويو. ٿلهه ڊهي پيو ۽ سنهڙي خاڪ جو مينهن وسڻ لڳو. سامونڊي ڇوليون وڌي ويو جيڪي سامونڊي ننڍن بيڙن ۽ بيڙين کي ڍِڪي ڪناري ڏانهن وهائي ويون. پاڻيءَ جهازن جي ٿلڙن تي خاڪ جو ٿلهو تهه وڇائجي ويو ۽ ڪن بيڙن تي تہ اهو هڪ ميٽر ٿلهو هو.
- گجگوڙ شروع ٿي ويو ۽ گهڙيءَ گهڙيءَ وڄ جا وراڪا. اوجل چمڪا ٿيڻ لڳا ۽ پاڻيءَ جهازن جو هر ڌاتوئي حصو برقي جهٽڪا ڏيڻ لڳو.
- 27 آگسٽ تي، ايندڙ 18 ڪلاڪن لاءِ هر شيءِ ہاٽ ۾ ويڙهجي وئي.
- ڇوليون 6 وڳي صبح جو هيناهن ڪنارن تي چڙهي آيون.
- ڏهين وڳي ڏونگر ڏڪائيندڙ ڌماڪو ٿيو ۽ گئسون، ٻاڦ، دونهون، چار ۽ ڇِپُن جا گنل روڙا 70 يا 80 ڪلوميٽر اوچائي تائين اڇلجي ويا ۽ چوڦير 10-لک چورس ڪلوميٽر ايراضيءَ يعني لڳ ڀڳ 1125 ڪلوميٽر (لڳ ڀڳ 700 ميل) قطر رکندڙ دائري ۾ پکڙجي ويا. ڌماڪن جا ڌڌڪا تامل ناڊو، سريلنڪا،

بورنيو، مرڪزي آسٽريليا (3600 ڪلوميٽر)، مالاگاسي (4775 ڪلوميٽر ۽ فلپائينس (2000 ڪلوميٽر) تائين ٻڌا ويا.

- ڏماڪي جي ڪري پيدا ٿيل چوليون جبلن جيان 30 ميٽرن جي اوچائي تائين اڀري آيون ۽ شهرن، ڳوٺن، ٻيلن ۽ ريل-راهن کي ٻوڙي ڇڏيائون. سيبسي (Sebsi) ۽ سيرامِي (Serami) ٻيٽن جي ڪل آبادي دفن ٿي وئي. انيور (Anyor)، لار (Lor)، بانٽين (Banten)، مارڪ (Mark) ۽ ٻيا شهر تباهه ٿي ويا.
- ٻيو ڏماڪو صبح جو 10 لڳي 54 منٽن تي ٿيو جنهن جي ڪڍ ٽيون ڏماڪو شام جو 6 لڳي 35 منٽن تي ٿيو.
- هلڪا ڏڏڪا 20 فيبروري 1884ع تائين ٿيندا رهيا.
- جاوا ۽ سماترا جا سامونڊي ڪنارا اڳ ٿي سڃاڻپ جوڳا نه رهيا هئا ڌرتيءَ اگهاڙي ٻٽ، ويران؛ ٿي وئي هئي ۽ ٻيلا برباد، پاڙون پٽجي ويل وڻن سان سٽيل.
- مري ويل ماڻهن جو انگ 40-هزار ڪٿيو ويو.
- جهٽيڪدار چوليون ايڏيون ته چوهيون ۽ سگهاريون هيون جو باهوٽي ڪان 150 ڪلوميٽر پري، جاوا ٻيٽ تي ڪيترن ئي گهرن جون دريون ۽ در اِنجيسن (hinges) ڪان اُکڙي آيا ۽ ڀتين تان پلستر جا چاپوڙا لهي ويا.
- فضا ۾ تڪڙيون تبديليون اچڻ لڳيون. هوا جي چرپر کي يورپ ۽ اتر اميريڪا ۾ مُندجاڻي (meteorological) اوزارن تي محسوس ڪيو ويو. هوا جون لهرون سڄي ڌرتي گولي جي چوڌاري ٽي ڀيرا ڦري آيون.
- برلن ۾ ٻهرئين واءَ-چولي آپدا جي ابتدا ڪان 10 ڪلاڪ پوءِ محسوس ڪئي وئي يعني هوا هڪ هزار ڪلوميٽر في ڪلاڪ جي رفتار سان گُهلي هئي. 16 ڪلاڪ پوءِ ٻي واءَ-چوليءَ کي محسوس ڪيو ويو پر اها ڌرتيءَ گولي جي ٻئي پاسي ڪان ڦري آيل هئي. ٻهرئين چوليءَ ڪان 36 ڪلاڪ پوءِ برلن ۾ ٻي لهر پهتي. ٽئين ڀيري هوا جي چرپر وڌيڪ 37 ڪلاڪن ڪان پوءِ پهتي.
- آگسٽ جي پڇاڙيءَ مهل آپدا جي چوٽين ڏينهن تي سج، ايترو پري جو سريلنڪا ۽ ماريشيس (Maritius) ۽ پوءِ افريڪا جي اولهائين ڪناري ۽ آخر ۾ برازيل ۽ مرڪزي اميريڪا مٿان ڇهچ سائو نظر آيو ٿي.
- نومبر جي پڇاڙيءَ تي يورپ ۾ سانجهيءَ ويل سج جي ڪِرڻن کي اُڀ ۾ واڱڻائي (Purple) ٻهڪو هوندو هو جنهنڪري اهو چڱيءَ دير تائين نظرن ڪان

اوجهل نہ ٿيندو هو. جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ ڪيترن ئي مهينن تائين واءُ منڊل (Atmosphere، وائول) جي مٿين تهن ۾ دز موجود رهندي پئي آهي.

- ٿلهي ليکي ساڳي ئي وقت يورپ جي ڪيترن ئي علائقن ۾ ڦلهيار مليل ميِنهن وسيو جنهن زمين کي وسندڙ برف جيان ڍڪي ڇڏيو. ان ڦلهيار ۾ سنهڙا اڇا ڦلم (crystals) هئا بلڪل اهڙا جهڙا ڪراڪارتو وارا.
- ڇار جي ڪل مقدار بابت ڪاٿو ڪيو ويو آهي تہ اهو 18 ڪيوبڪ ڪلوميٽر ٿيندو يعني ڌرتيءَ جي سڄي مٿاڇري کي 1-انچ (2.54 س.م) ٿلهي تہ ۾ ڍڪي سگهندو.
- آپدا جي هنڌ کان 6 ڪلوميٽر نيم قطر (radius) ۾ باهوئياٽي ڇپون ۽ پٿرن جا روڙا 20 کان 40 ميٽر ٿلهن تهن ۾ ڍڳ ٿي ويا.
- نوان بيٽ اڀري آيا ۽ اڳوڻن موجود بيٽن جي ايراضي وڌي وئي.
- ليمپنگ (Lampung) ۽ سيمانگڪا (Semangka) اپسمنڊن جو بيڙياتو ڏڳ ترندڙ ڪرنڊ (pumice) جي تہ سان ڇٽڪ بند ٿي ويو.
- ڇار لڳ ڀڳ 750000 چورس ڪلوميٽر ايراضيءَ ۾ پکڙجي وئي.

ڪراڪارتو ۾ 1883ع کان اڳ ٽي وڏا باهوئياٽي اٻرڪا اچي چڪا هئا. هن کان اڳ وارو 1670ع ۾ آيو هو ۽ ان کان پوءِ بہ 1927ع، 1951ع ۽ 1960ع ۾ آيا.

باهوئياٽي اٻرڪي سبب اٿندڙ دز ۽ ڪيئن اها آبهوا تي اثر وجهي ٿي

- باهوئياٽي اوٻڙڪ جي حالت ۾ فضا ۾ اڇلايل دز اندر ايندڙ ننڍلهر (short wave) شڪتيءَ کي روڪي ٿي پر ڌرتيءَ تان اٿندڙ ڊگهہ لهر (long wave) ڪرٽائپ کي بنا رنڊڪ گذري وڃڻ ڏئي ٿي جنهنڪري ڌرتيءَ تي تاءُ گهٽجي وڃن ٿا ۽ آبهوا ٿڌڪڙي ٿي پوي ٿي. باهوئياٽي اوٻڙڪ جي ورياتا آبهوا کي اوچتو ئي تبديل ڪري سگهي ٿي.
- اٻرڪا ٿڌڪار پيدا ڪري سگهن ٿا جيڪا ڪجهہ ورهن کان ويندي هڪ يا ٻن ڏهاڪن ورهن تائين رهي سگهي ٿي ۽ اها سڌريل سماجن کي برباد ڪري سگهي ٿي.
- باهوئياٽي اٻرڪا بارفو چڙهتي وڌائي ۽ وڏيون آبهوائي تبديليون پيدا ڪري سگهن ٿا.

* ان هنڌ تائين ترجمي جي ڪاپي فيشر ٿيل آهي. جنهن کان اڳتي مواد رف لکيل مليو آهي - مرتب

- باھوئيائي اپڙڪا ڪِريل تائن ۽ اُس-ڪاڻ سبب لاباري ۾ گھٽتائي اَئي چڙيندا آھن.

باھوئيائي اپڙڪا ۽ سندن سنڌ جي اتھاس تي اثر

- شديد باھوئيائي اپڙڪا ھيٺ ڄاڻايل عرصن دوران پيدا ٿيا آھن:

  3500 ڪان 3000 ق.م.

  1300 ڪان 1200 ق.م.

  500 ڪان 200 ق.م.

  1500 ڪان 1900 عيسوي.

باھوئيائي اپڙڪا ۽ سندن سنڌ جي اتھاس تي اثر

- 3500 ڪان 3000 ق.م اھو عرصو آھي جڏھن روتي (رونبو) نموني جو فصل سرءُ ۾ سنڌونديءَ جي ٻوڏ واري (آبڪلاٿي، سيلابي) پاڻيءَ جي ڪري ڇڏيل محفوظ آلھہ (moisture) تي ٿيندڙ فصل جو ڊنگ، جيئن آمريءَ ۾ ٿيو پئي، بدلجي 3370 ق.م جي ابتدا ۾ ڪوٽ ڏيجي وٽ ٿيندڙ سوسڙيَل (rudimentary) پيچارڪ (آبپاشي) نموني اختيار ڪيو.

باھوئيائي اوپڙڪ ۽ جھڪر ثقافت جي پڇاڻي

- 1300 ڪان 1200 ق.م اھو عرصو آھي جڏھن سنڌ ۾ جھڪر ثقافت گھٽجي جھانگر ثقافت تي پھتي. اھو عرصو سانتارن اپڙڪي سان نھڪي اچي ٿو.

اخاميني، مقدونيائي ۽ باختري ڪاھون

- 500 ڪان 200 ق.م اھو عرصو آھي جڏھن ڏکڻ ايشيا جي اتر-اولھہ وارن علائقن يا ھاڻوڪي پاڪستان تي اخاميني، مقدونيائي ۽ باختري واريسر 519، 325 ۽ 84 ق.م ۾ ڪاھون ٿيون جن جو سبب شايد اھو سوڪھڙو آھي جنھن حالتن کي خراب ڪري ڇڏيو ھو.

ننڍڙي برفاني چمار

- 1500 ڪان 1850ع ننڍڙي برفاني چمار جو عرصو ھو ۽ 1750ع ڪان 1850ع اھو عرصو آھي جڏھن سنڌ ۾ ڪلھوڙا ۽ ٽالپر راجوٽين جو خاتمو ٿيو. ايتري قدر 1850-1900ع وارو عرصو 1900-1950 جي ڀيٽ ۾ ٿڌو ھو.
- 1783ع ۾ جپان ۽ آئيس لئنڊ ۾ ٻن اپڙڪن اترادي اڌول جو تاءُ 1.3^{o}س جيترو گھٽ ڪري ڇڏيو ۽ پنھنجي اصلوڪي تاءُ تي پھچڻ لاءِ ان 5 ورھہ ورتا. انھن ڏينھن دوران سنڌ ۾ لاپ سٺو نہ ٿيو. اھو سنڌ ۾ فساد (turmoil)

۽ نا اميديءَ (desperation) جو ۽ ڪلهوڙن کان ٽالپرن جي راڄوٽيءَ ڏانهن تبديليءَ جو عرصو هو.

- 1811ع ۽ 1813ع ۾ ٻاهوڻيائي اڀڙڪا ٿيا. انهن تڏ پيدا ڪئي ۽ نيپولن کي روس جي عام طرح ٿيندڙ سخت ۽ تکي سياري آڏو موٽ ڪائڻي پئي.
- 1815ع انڊونيشيا ۾ تمبورا (Tambora) وٽ اڀڙڪي فضا ۾ دز جو اهڙو ته پردو بيهاري ڇڏيو جو اترادي اڌول ۾ سراسري تاءُ 1816ع ۾ 1°س ڪري پيو. انگلنڊ ۾ مئي کان آڪٽوبر تائين تاءُ 3°س ڪريل رهيو. ڪئنادا ۾ جُون مهيني دوران برف وسي ۽ ان سال سرءُ جي سيني مهينن دوران پارو پوندو رهيو. سنڌ ۾ 1816-1821ع وارا ورهه ڏڏا هئا ۽ ڏڪار پيا.
- 1883ع ۾ انڊونيشيا جي ڪراڪارتو اڀڙڪي 13 ڪيوبڪ ميلن جي مقدار جيڏو مواد خارج ڪيو جنهنڪري آسمان جو رنگ غيرمعمولي ٿي ويو: ڏکڻ ايشيا ۾ سائو سج، يُوايس.اي جي صاف آسمان ۾ انڌلٺ جو ظاهر ٿيڻ ۽ ڪيترن ئي هنڌن تي صبح ۽ سانجهيءَ ويل ڇِتِي گاڙهاڻ دز اُس (سج جي روشنيءَ) کي بند ڪري ڇڏي ٿي پر ڌرتيءَ جي ڪوساڻ کي ڪِرٽائپ جي صورت ۾ نڪرندو رهڻ ڏئي جنهنڪري ڌرتي ٿڌي ٿي وڃي ٿي. 1883ع ۽ 1884ع ۾ سنڌ اندر چانورن جو فصل ڏاڍو گهٽ لٿو.
- واءُ جي ڪري ٽيل ڪاڏ سبب سنڌ-راجستان فضا ۾ دز جي ذرڙن جو هڪ تهه ٺهي پوي ٿو. اهو ڏينهن جي تاثِنِ کي گهٽ ڪري ۽ رات جي تاٿن کي وڌائي ڇڏي ٿو.
- 1963ع ۾ جبل آگنگ اڀڙڪي سويت يونين مٿان سجائت ڪرٽائپ کي 5 سيڪڙو گهٽائي ۽ ممڪن ڪڻڪ فصل کي تباهه ڪري ڇڏيو ۽ ان ڪري 1964ع ۾ خروشوف (Khurovshoff) جو اقتدار ختم ٿي ويو.

سنڌ مٿان ٻاهوڻيائي چار جهڙو دز-پيالو ۽ ان جو اثر

عربي سمنڊ کان سنڌ ۽ راجستان مٿان هلندڙ هوا ڪيترن ئي رِڌن جي پيٽ ۾ چئوٽو پاڻيءَ-بخار (vapour) ۽ تاپيري برساتي ٻيلن جي پيٽ ۾ 80 سيڪڙو آلهه رکي ٿي پر پوءِ به مينهن نه ٿو وسي. هوا جي سراسري رفتار اپريل کان سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ تائين هر ڏينهن جي ڏهن ڪلاڪن دوران 16 ميل في ڪلاڪ (7.5 ميٽر في سيڪنڊ) آهي. واچَ اگهاڙي مٽيءَ جي ڪاڏ ڪري ٿي. دز ڪٽي ٿي ۽ ڏاکڻي سنڌ ۽ راجستان مٿان چانيل فضا کي دز جي ذرڙن سان پري

چڙي ٿي ان ڪري سنڌ ۽ راجستان جي مٿيءَ مٿان هوا ۾ ججهي آلهه باوجود مينهن نہ ٿا وسن. جيڪڏهن واءَ-ڪاڙ ختم ڪئي وڃي تہ مينهن وسڻ لڳندا.

فضا ۾ ٽانگڙ (suspended، ٽنگيل) دز ڪجهہ مهينن دوران في چورس ميل مٿان لڳ ڀڳ 5 ٽن يا ان کان ڪجهہ وڌيڪ هوندي آهي ۽ اپريل ۾ شروع ٿيندڙ ڏکڻ-اولهہ چوماسي جي واچن سبب هوا ان کي نئي ويندي آهي. اُس کي دز ڪجهہ قدر موٽائيندي آهي پر اها ڪجهہ اس جذب بہ ڪري وٺندي آهي ۽ موٽ ۾ گرهي ڏيندي آهي. دز جي ڪري ڏينهن مهل ڌرتيءَ جو مٿاڇرو ٿڌڪڙو ٿي پوي ٿو. حيدرآباد (سنڌ) ۾ جيڪا ʹ30-°35 اتر (اترادي اڌول ۾ 35 ڊگري ۽ 30 منٽ) تي آهي. اونهاري جي ڏينهن جو تاءُ °45س تائين پهچندو آهي جيڪو ڪانئس اتر ۾ 100 ميل پري پڊ عيدن ۾ °46.5س ۽ 225 ميل پري جيڪب آباد ۾ °47.5س هوندو آهي. جيڪو ڏيکاري ٿو تہ پڊ عيدن تي دز وڌيڪ چانيل هوندي آهي. رات جي وقت چرخو ابتو هلي ٿو. فضائي دز ڌرتيءَ ڏانهن ڪجهہ ڪوساڻ موٽائي ڪرٽائي ٿي ۽ ان سان زمين کان ٻاهرين خلا ڏانهن ٿيندڙ ڪجهہ ڪرٽائپ کي رنڊائي ٿي. انت نتيجو اهو ٿو ٿئي تہ رات جي وقت پڊ عيدن جي ڀيٽ ۾ حيدرآباد ۽ جيڪب آباد جي ڀيٽ ۾ پڊ عيدن ڪجهہ وڌيڪ ڪوسا هوندا آهن. ڏينهن جي وقت جو وڌيڪ تاءُ مئي جي پڇاڙيءَ يا جُون جي ابتدا ۾ جيڪب آباد جي ڀيٽ ۾ حيدرآباد ۾ اپريل جي پڇاڙيءَ يا مئي جي ابتدا مهل هوندو آهي. اهو ساڳ اپريل کان آڪٽوبر تائين جاري رهندو آهي تان جو واءُ جو رُخ ڦري وڃي ۽ فضا ٻيهر دز سان پرجي وڃي ٿي جيڪا سياري جي ڀيٽ ۾ ساوڻ ۾ وڌيڪ ٿئي ٿي ۽ ايئن سياري ۾ گهٽ واءَ-رفتار جي ڪري ٿئي ٿو.

جولاءِ-آگسٽ ۾ پوندڙ مينهن ڪجهہ دز کي هيٺ موٽائي اچن ٿا جنهنڪري سيپٽمبر جيڪب آباد جي ڀيٽ ۾ حيدرآباد مٿان وڌيڪ ڪوسو رهي ٿو.

مختصر لفظن ۾ ايئن چئجي تہ واءُ جي ڪري اٿيل دز آبهوا کي ڦيرائڻ ۾ باهونيائي اڀڙڪي جي دز جهڙو ڪم ڪري ٿي سج جي شڪتي ڌرتيءَ تائين نديلهر ڪرٽائپ جي صورت ۾ پهچي ٿي. جو تہ اها ڪوسي هوندي آهي. ڌرتي ٿڌڪڙي هجڻ جي ڪري پنهنجي ڪوساڻ ڊگهہ لهرن جي صورت ۾ ڪرٽائي ٿي ۽ انهن کي فضائي دز جهٽي وٺي ٿي جنهنڪري ڏينهن دوران ڪوساڻ قائم رهي ٿي. دز ڌرتيءَ کان ايندڙ نديلهرن کي پڻ جهٽي ٿي جنهنڪري جيڪب آباد جي ڀيٽ ۾ حيدرآباد وڌيڪ ڪوسي رهي ٿي.

ماڻهن جو سرگرميون ۽ ڪيئن اهي آبهوا تي اثر وجهن ٿيون

- آبهوا ۽ انساني اتهاس هڪ ٻئي تي اثر وجهندڙ آهن.
- جهنگل سدائين پگمين (Pygmy) لاءِ، گاهي-زمينون نوميدن (Nomad) يا آبدگارن لاءِ ۽ برف اسڪيمو (Eskimos) لاءِ رهيا آهن پر آبهوائي تبديلين جي ڪري انهن ٿڪن ۽سَنڌن؛ ڪان ٻاهر انساني چرپر سدائين آپدائون پيدا ڪيون آهن.
- وسيع فاصلن مٿان شهرن ۽ نگرن (towns) ۾، شهرن اندر هڪ پاڙي کان ٻئي پاڙي ۾ ۽ هڪ زرعي چمَن (orchard، ميويدار باغ) ٻئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ ساڳي ئي چمن اندر آبهوا ججهي نموني بدلجي ٿي.
- ويجهڙ وارن ورهن ۾ زرعي ماهرن مقامي جاگرافيائي ؛پون لَڪائي؛ عنصرن سبب پيدا ٿيل پٽ-آبهوا (micro-climate) جا پاڻيءَ جي وسيع مقدار وارين پسگردائين جا، وٽن، ٻوٽن، ڪليل واريءَ، ٽڪرين وغيره بابت ڪي نوان اصطلاح ترتيب ڏنا آهن. ايتري قدر جو ماڻهوءَ هٿان ٺهيل اڏاوتن جيئن لوڙهن ۽ گهرن جي ڪري پٽ-آبهوائون خلقجي پيون آهن.
- آبهوا تي ماڻهوءَ جو اثر تڏهن شروع ٿيو جڏهن پهريون ڀيرو ٻيلن کي زرعي مقصدن لاءِ صاف ڪيو ويو.
- ٻن اڏولن ۾، لڳ ڀڳ ساڳئي وقت آبهوائي تبديليون ٿيون.
- ماڻهوءَ زراعت کي ... (slush) ۽ ساڙڻ شروع ڪيو ۽ جنهنڪري وائمنڊل ۾ ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ وڌي. ٻيلا ساڙڻ يا اڏاوتن لاءِ ڪاٺ جي واهپي سان، ماڻهوءَ پونءِ تاءَ جي مڪيہ ڪم ڪندڙ طريقي (manipulator)، ڪاربان ڊاءِ آڪسائيڊ، کي گهٽايو.
- ٻيلن گهٽائڻ سان، ماڻهوءَ پنجوءَ (soil) جي ڪوڪلي بنائڻ جي عمل (ڪاڙ) کي ميڻهن، پاڻيءَ جي حتمي وهڪرن (runoff) ۽ نديائي ٻوڏن سان وڌايو، جنهن سان هُن گاهہ ۽ ٻيلن جي ڍڪ (forest cover) ۽ برساتن کي گهٽايو.
- چوپاين کي گهڻو گاهَ کارائڻ ۽ گهٽي پوکي راهيءَ (کيتيءَ) سان ماڻهوءَ واڄَ جي عمل کي وڌايو جنهن سان وائمنڊل ۾ دز جو تهہ ٺهڻ ۾ مدد ملِي، ۽ جنهن سان برساتن ۾ گهٽتائي ۽ خشڪ آبهوا ڏانهن اڳيرائي ٿي.

• ان نڪتي تائين مواد جي ترجمي جي رف ڪاپي موجود ملي آهي. ان کان اڳتي ترجمو مرتب پاران ڪيل آهي. تہ جيئن "باب پيو" مڪمل صورت ۾ چپجي پڌرو ٿيل هجي. - مرتب

• ممڪن آهي تہ هي؛ لفظ sluggish هجي. جنهن جو مطلب ٿيندو معمول موجب پوري سگهہ سان ڪم نہ ڪري سگهڻ جهڙو ڪرڻ. - مرتب

- ماڻهو گهٽي ڪيتيءَ ۾ ڳاهه ڪارائڻ ڏانهن اچا وڌيو جيستائين رڻائپ (desertification) غالب پئجي وئي، پنجو ڪمزور (deteriorated) ٿيو ۽ ماحول هُن لاءِ گهريلو جانورن ۽ فطرتي وڻن ٽڻن لاءِ جوکائتو (غيرمهمان نواز) بڻيو.
- انهن عملن جي ڪري ماڻهو انهن آبادين کي سهڪاري نہ پئي بڻجي سگهيو جن سان ميدانَ ڪنهن وقت آباد هئا ۽ هن کي ڏڪار، بُک ۽ موتن سان مُنهن ڏيڻو پيو، جنهن ۾ گهريلو جانور، پنجوءَ ۾ ٿيندڙ وڻ ٽڻ، ۽ پَٽ تي جهنگلي جانور بہ مُنهن مقابل ٿيا.

نتيجا

- آبهوا مقرر (fix، پائدار) ناهي.
- آبهوا هوري هوري بدلجڻ بدران تڪڙو بدلجڻ جو لاڙو رکي ٿي.
- راهپي/ثقافتي (سيپتائي) تبديليون عام طرح آبهوائي تبديلين سان گڏ ٿين ٿيون، جيئن دنيا جي تاريخ مان بہ ثابت ٿئي ٿو ۽ سنڌ ۾ واقعن مان ثابت ٿئي ٿو
- موجوده آبهوا ويجهڙ وارين صدين جي ڊگهي تناظر ۾ رواجي نہ آهي.
- جڏهن اُها اُوچن ليٽاڪن (ويڪرائي ڦاڪن، Latitudes) تي ٿڏي آهي تہ چَوماسا ڪوسن ڪمربندن (tropics) ۾ گهٽ ليٽاڪي نيم گرم علائقن ۾ وسن ٿا.
- ڌرتيءَ جي تاريخ جي ٿڏي عرصي (واپَل، period) ۾ رواجي آبهوائي ناپائداريءَ جي پيٽ ۾ وڏا عرصا آهن، ۽ جن ۾ سوڪهڙو ۽ ٻوڏون ٿيون آهن ۽ تاءَ ڪِن خاص انتهائڪ اونهارن ۾ ٿيا آهن، جهولا (heat waves) لڳا آهن ۽ جن سان زراعت اچا رنڊڪ هيٺ آئي آهي.
- توانائيءَ جي عالمي ڪاپي (واهپي، consumption) ۾ موجوده مسلسل واڌِ غفلت پرين آبهوائي تبديلين ڏانهن وڏي پئماني تي، ڪنهن بہ وقت، هڪ يا ٻن ڏهاڪن اندر وٺي وڃي سگهي ٿي.
- آبهوائي تبديليون دنيا جي تباهيءَ جو سبب بڻجي نہ ٿيون سگهن، پر قطبي برفاني ٽوين (icecaps) جي رِجڻ سان ساموندي ايراضين ۾ وڏيون ٻوڏون اچي سگهن ٿيون ۽ دنيا جي مکيہ اناج اپائيندڙ ايراضين کي پڻ متاثر ڪري سگهن ٿيون، جنهن سان اڌ کان هڪ ارب (50 کان 100 ڪروڙ) ماڻهو بک (ڏڪار) جو شڪار ٿي سگهن ٿا.

- اترئين اڏول ۾ جُون ۾ وڌ ۾ وڌ ۽ ڊسمبر ۾ گهٽ ۾ گهٽ ترورائيپ (ريڊيئيشن) ٿئي ٿي. جيتوڻيڪ اُتي جنوري وڌ ۾ وڌ ٿڌو مهينو آهي. اترادي سنڌ (24 ڊگرين کان 26 ڊگريون اُتر) ان حوالي سان نمائندگي ڪندڙ آهي. جتي اونهاري ۾، وڌ ۾ وڌ تاءُ اپريل جي آخري هفتي ۾ يا مئي جي پهرين چوڏهي ۾ پهچي وڃن ٿا.
- باهوئياڻي اُبڙڪا گذريل ڪجهه ورهن کان آبهوائي تبديليءَ جو مکيه ڪارڻ آهن. جنهن سان زراعت جي تباهي ٿي آهي ۽ جنهن جي نتيجي ۾ ڏڪار ٿيا آهن. هجرتن حڪومت خلاف بغاوتون ڪيون آهن ۽ حڪمران طاقتن ۾ تبديليون آنديون آهن.

***

نوٽ: هي ٻئي باب پنهور صاحب جي هڪ انگريزي ڪتاب جا ترجما آهن. جنهن جو نالو اصل مسودي تي لکيل ناهي. خبر ناهي ته ڇوا مڪمل مسودو 82 صفحن تي ۽ اي-4 (A4) ماپ جو آهي. جنهن جا مٿي ترجمو ڪيل ٻئي باب 19 صفحن تي مشتمل آهن ممڪن آهي ته زندگيءَ جي ڪنهن موڙ تي ان لائق ٿي سگهان جو ڪتاب جو رهيل مسودو معزز پڙهندڙن اڳيان ترجمو ڪري، پيش ڪري سگهان. - مرتب

ايم. ايچ. پنهور
ڊاڪٽر محبت پرڙو

سنڌ ۾ زرعي- آبهوائي (Agro-climatic) علائقن بابت نئين سوچ

[ايم.ايچ. پنهور مُنڊپياسي (Meteorological)* انگن اکرن يا "ڄاڻوڪي" (Data) جي تفصيلي ڇنڊڇاڻ ڪري ٿو ۽ هُو سنڌ کي اهڙن 9-علائقن ۾ ورهائڻ جي رٿ ڏي ٿو جن جي بنياد تي زرعي رٿابندي ڪري سگهجي ٿي. - سنڊيڪار]

اڄ ڪلهه زراعت لاءِ آبهوا جي اهميت کي ڌيان ۾ گهٽ رکيو ٿو وڃي، توڙي جو آزاديءَ کان اڳ ان تي جوڳو ڌيان ڏنو ويندو هو. آبهوا (Climate) هڪ وسيع مفهوم وارو لفظ آهي، جنهن ۾ روزاني توڙي سڄي سال دوران پوندڙ گرمي (تاپو، تاءُ، temperature)، گِهم (humidity)، وسڪارو (rainfall)، ڇهڙالو (cloud cover)، ڪوهيڙو (fog)، سج جي تابش کان بچاءُ، گهلندڙ هوائون، بخارجڻ (evaporation) ۽ ماڪ-درجو (dew-point) شامل آهن. آبهوا اسان کي گهٽڻ ئي ٻوٽن (plants) جو ڦوٽهڙي، گُلجَڻ (گل ٽيڙ/گل ڦُٽڻ جو عمل) ۽ ميوجڻ (ميوو ٽيڙ/ميوو ٺهڻ جو عمل) لاءِ گهربل ڪل گرميءَ ۽ ڪجهه وٽوٽن (وڻ+ٻوٽو = وٽوٽو. Plant) کي سندن وري ڦوٽهڙي ۽ گلجڻ کان اڳ ساهي (dormancy) ماڻڻ لاءِ گهربل ڪل ٿڌ (chill) جو مقدار به ٻڌائي ٿي. آبهوا جا عنصر مختلف وٽوٽن جي بقا ۽ ستابائيءَ لاءِ مناسب فضائن کي مقرر ڪن ٿا.

برطانيا آبهوا جي اهميت کي محسوس ڪيو ٿي تنهنڪري بمبئي پريزيڊنسيءَ پنهنجي اثر هيٺ علائقي جو 1878ع ۾، 12x17 انچ ماپ جو هڪ مُنڊپياسي نقشو ڇپرايو. اُپڪنڊ ۾ برساتن جو پهريون چارٽ 1884ع ۾ (ماپ

---

* منڊپياس (منڊڄاڻ) = منڊ+اپياس (منڊ+ڄاڻ) = (Meteorology)
منڊپياسڪ (منڊڄاڻڪ) = Meteorologist
منڊپياسي (منڊڄاڻي) = Meteorological

نوٽ: انگريزيءَ ۾ ڪنهن موضوع جي ڄاڻو/مڃيندڙ/سيکڙات لاءِ عام طرح "-اِسٽ" پڇاڙي ڪم ايندي آهي پر سنڌي ۾ سکيل/استاد/ماهر لاءِ "ڄاڻڪ" ۽ شاگرد/سيکڙات لاءِ "پياسڪ" (اپياسڪ) ڪم آئي. انهن ٻنهي کي مخصوص مفهوم ڏئي سگهجي ٿو. - سنڊيڪار

37x19 انچ) انڊيا گورنمينٽ ڇپائي پڌرو ڪيو. 1874ع ۾ ڇپيل سنڌ جو پهريون گزيٽيئر (Gazetteer) سنڌ جي مختلف ضلعن جي آبهوا تي بحث ڪري ٿو. ان کي سڌاري 1876ع ۾ وري ڇپيو ويو. هنٽر جو "امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا" (1886ع) آبهوائي نقشا ڏي ٿو. "سروي آف پاڪستان ائٽلس (Atlas)" جيڪو 1983ع ۾ جاري ٿيو، سنڌ جي ساڳي اها ئي آبهوائي ورچ پڌائي ٿو جيڪا هنٽر جي گزيٽيئر 1886ع ۾ لڳ ڀڳ هڪ سَو ورهه اڳ ڏني وئي هئي.

زراعت لاءِ آبهوا جي اهميت ايتري ته ضروري سمجهي پئي وئي جو صديءَ جي منجهه تي، 1904ع ۾، هر تعلقي جي مختيارڪار پاران موسم جا بنيادي انگ اکر روزانو گڏ ڪري زراعت جي ڊائريڪٽر ڏانهن موڪليا ويندا هئا. جيڪو مليل ڏور ۾ ساليانِي سراسري جي انگن اکرن ڏيڻ ۽ ڇپڻ سان گڏ سنڌ حڪومت جي گزيٽ (سرڪاري خبرنامي، Gazette) ۾ هر سال (1904ع کان پوءِ) ڇپرائيندو هو.

تاريخي ڄاڻوڪي (Historical Data)

زرعي شعبي جا مختلف ايگزيڪيوٽو انجنيئر پڻ پنهنجي آفيس ۾ منڊپياسي اوزار رکندا ۽ ڄاڻوڪي رچيندا هئا. سمورن سرڪاري کيتن (ہنين، فارمن، Farms) تي وسڪاري ۽ گهٽ/وڌ تاءَ-پد کي رڪارڊ ڪرڻ لاءِ منڊپياسي اوزار رکيا هوندا هئا. انڊيا جو منڊپياسي شعبو آبهوا جي اثرن کي چڱيءَ طرح سمجهندو هو. ان 1945ع ۾ "آبهوا ۽ انڊين هاري" (کيتار، Farmer) نالي ڪتاب ڇپرايو. هن ڪتاب ۾ وسڪاري تاپي (گرمي جو درجو)، مجموعي بخارجڻ ۽ فضائي داب سان گڏ ٽيهن ڏينهن، ستن ڏينهن ۽ چوويهن ڪلاڪن ۾ 5 انچي وسڪاري جي ڪسوٽي ڏني. اج به، ساڳي ڪسوٽي زرعي رٿابندي ۾ ڏيهان ڏيهه ڪم آندي وڃي ٿي.

آبهوا ۾ دلچسپيءَ جو اندازو ان مان ڪري سگهجي ٿو ته سمورين انگريزي ۽ سنڌي اخبارون اپڪنڊ جي مکيه شهر ، ۽ جيڪب آباد، روهڙي، پڊ عيدن، حيدرآباد، چور، ڪراچي، منهوڙي ۽ سنڌ جي هڪ يا ٻن ہين هنڌن جو وڌ ۾ وڌ ۽ گهٽ ۾ گهٽ تاءَ-پد ڇپينديون هيون.

آزادي ملندي ئي، زراعت سان واسطيدار آبهوا ۾ دلچسپي گم ٿي وئي. کيترن ئي سرڪاري ادارن آبهوائي ڄاڻوڪي پئي گڏ ڪئي آهي. پر ان کي ڪڏهن به مجموعي طرح رٿيو نه ويو آهي جو ساليانِي سراسري ۽ آبهوائي روپو ڄاڻي سگهجي. پاڪستاني منڊپياسي شعبو جنهن وٽ 2300 ملازم آهن، سڄي ملڪ اندر کيترن ئي هنڌن تي آبهوائي ڄاڻوڪي گڏ ڪندو رهي ٿو. پر ان

کي گڏريل ويهن-پنجويهن سالن ۾ ڪڍهن به هڪ هنڌ ڪٺو نہ ڪيو ويو آهي. انهن وٽ ڏهاڙي ڄاڻوڪي (Daily Data) داخل ڪرڻ وارا دستخطي رجسٽر موجود آهن. واپڊا (واٽر اينڊ پاور ڊولپمينٽ اٿارٽي) ڄاڻوڪي گڏ ڪري ۽ ڇپي ٿي، پر اها اهڙي صورت ۾ ناهي جيئن سنڌ ۾ زرعي ڊائريڪٽر 1946ع کان اڳ تائين ڇپيندو هو يعني مختلف هنڌن لاءِ مهيني ۽ سال جي حساب سان گهٽي ڊگهي عرصي تي پکڙيل سراسريءَ جي صورت ۾.

مختلف سرڪاري رپورٽن ۾ ڇپيل ڪجھ نقشن تي هڪ نظر وجهڻ سان ئي سَمڪ پئجي وڃي ٿي تہ اهي 70 ۽ 80 ورھ اڳ ڇپيل منديپاسي نقشن تان ورتا ويا آهن. اهي سنڌ کي رڳو ٽن آبهوائي علائقن ۾ ورهائن ٿا:

1. ڪوسو (Hot)، گهٽو سوڪاٽيل (گهٽو سوڪ ورتل، Arid) — مينهن 5- انچن يا 125 ملي ميٽرن (م.م) کان گهٽ.
2. ڪوسو سوڪاٽيل — مينهن 5-10 انچ (125-255 م.م).
3. سجر (Warm) اڌ-سوڪاٽيل (Semi-arid) — مينهن 10-14 انچ (255-355 م.م).

هِن ليکڪ (ايم.ايچ. پنهور) سنڌ جي مختلف ايراضين لاءِ ڪيترن ئي وسيلن تان 1904-1984ع تائين منديپاسي ڄاڻوڪي پئي هٿ ڪئي آهي، جنهن جي بنياد تي سنڌ جو هڪ زرعي-آبهوائي نقشو تيار ڪيو آهي. هڪ نئون پر مکيہ عنصر جيڪو سنڌ جي ڪيترن ئي ايراضين لاءِ ڳولي هٿ ڪيو آهي، اهو آهي ڪل سَٽيل (گڏ ٿيل، ڪٺي ٿيل، Accumulated) گرمي (ساوڻ ۾ 13 ڊگريون سينٽيگريڊ کان مٿي ڪل ڪٺي ٿيل گرمي) يا گرمي-ڏساڪ (Heat-index)، جنهن هيٺ ڪيترائي وڻوٽا (وڻ ٻوٽا) ڦٽن، وڌن، رسجن ۽ ميوو/اناج يا ڏاڦو ڏين ٿا.

گرمي-ڏساڪن لاءِ ڏيهان ڏيهي مڃيل ڪسوٽي ڪل پد-ڏينهن (Total Degree-days) آهي يعني 13 کان 37 سينٽيگريڊ جي وچ ۾ رهندڙ تاءُ انهن ٻن انتهائن کان هيٺ گهٽ يا مٿي وڌ گرميءَ درجي ۾ ڪيترائي اپ-تاپيري (Sub-tropical)* وڻوٽا پنهنجو سڦل ڦوٽهڙو بند ڪري ڇڏن ٿا.

سنڌ جي پيچارڪي (آبپاشي هيٺ، Irrigated) ميدانن ۾ (جتي واھ جو پاڻي پڪيءَ طرح مهيا ٿئي ٿو) ساليانی مينهن جي اهميت گهٽجي وئي آهي. وسڪارو ٿر ۽ ڪوهستان لاءِ اهم آهي جيڪي پوريءَ طرح رڳو مينهن تي پاڙن ٿا.

* تاپير = ڪوساڻ وارو = تپ وارو، ڪوسو (Tropic) (ڪوسو ڪمربند). اپ-تاپير (Sub-tropic)، تاپيري (Tropical)

بخارجڻ ۽ وسڪاري ۾ فرق ڪي ڏسي سوڪهڙي جي درجيبندي ڪجي ٿي ۽ ان نڪتي ڪي ذهن ۾ رکي چئي سگهجي ٿو، تہ ننگر پارڪر ۽ مٺي تعلقن جي ڏکڻ-اوڀرائين ڇهنب کان سواءِ، جيڪا اڌ سوڪاٽيل ايراضي آهي، باقي سڄي سنڌ سوڪاٽيل آهي. سوڪاٽ وچي اتي دنگ ٿئي ٿو جتي پڪ سان پيچارڪ (Irrigation) پاڻي ميسر آهي.

ڪل گرمي ڏساڪن جي مدد سان موسمي يا آبهوائي نقشو تيار ڪرڻ لاءِ ٻي مکيہ ڪسوٽي "ڪل سياري-سياٽو" (Total Winter Chill) آهي، جنهن کي "سياٽي-ايڪو" (Chill Unit) سڏجي ٿو. سياري-سياٽو 7.2°س (ست ڏهائي ٻہ پد دگري سينٽيگريڊ) کان هيٺ 0°س (ٻڙي پد دگري سينٽيگريڊ) تائين ڪل ساليانا ڪلاڪ آهي. وڻوٽن جي سياري واري ساهي/ننڊ جي پڄاڻيءَ جو مدو سياٽي-ايڪن ۾ ڪتجي ٿو ۽ اهو پورو ڪرڻ کان پوءِ وڻوٽا وري ڦٽڻ شروع ڪن ٿا. سياٽي ايڪا گُلجڻ، ميوجڻ ۽ ڪيترن ئي ليماٽن (ليمي جهڙو/جيان، سٽرس، Citrus) ميون جي پيدائش/اُپت تي اثر ڪن ٿا. ڪيتريون ئي پاڇيون سياري-سياٽي جي گهرج رکن ٿيون.

9- علائقن جي چنبڇاڻ

سنڌ جو آبهوائي يا موسمي نقشو تيار ڪرڻ لاءِ هن ليکڪ سنڌ جي 14 هنڌن، جن ۾ ڪراچي (صدر) بہ شامل آهي، جي ڪيترن ئي ورهَن تي ٻڌل چاٽوڪي ڳڏ ڪري، ان جي بنياد تي نومبر ۽ فيبروري جي وچ ۾ سياٽي-ايڪن ۽ مارچ کان آڪٽوبر تائين ساوٽيءَ جون گرمي-ڏساڪون تيار ڪيون آهن جن ۾ سياٽي-ايڪن ۽ گرمي-ڏساڪن لاءِ ورودي عنصرن کي ريٽيو ويو آهي.

ان چاٽوڪيءَ وسيلي سنڌ جو هڪ زرعي-آبهوائي نقشو تيار ڪيو ويو آهي جيڪو سنڌ کي نوَن علائقن ۾ ورهائي ٿو. انهن مان ٽن علائقن کي گرمي-ڏساڪ جي فرق سبب ٻن ٻن اُپ-علائقن ۾ ورهايو ويو آهي. ان ڪري هن نقشي ۾ 9 سياٽي-ايڪا ۽ 12 گرمي-ڏساڪ علائقا نهي پيا آهن.

علائقو-1

هن ۾ روهڙيءَ کان جيڪب آباد تائين ايراضي شامل آهي جنهن کي مارچ ۽ آڪٽوبر جي وچ واري عرصي دوران سٽجندڙ/ڪَٽي ٿيندڙ ڪل گرميءَ جي حساب سان 4696 گرمي-ڏساڪ ۽ 420 سياٽي-ايڪا آهن. اها سنڌ جي سڀ کان وڌيڪ ڪوسي ايراضي آهي پر ڪنهن بہ طرح سڀ کان وڌيڪ ٿڌي ناهي، جيئن ان-امڪاني طرح علائقي-2 ۾ ٿئي ٿو.

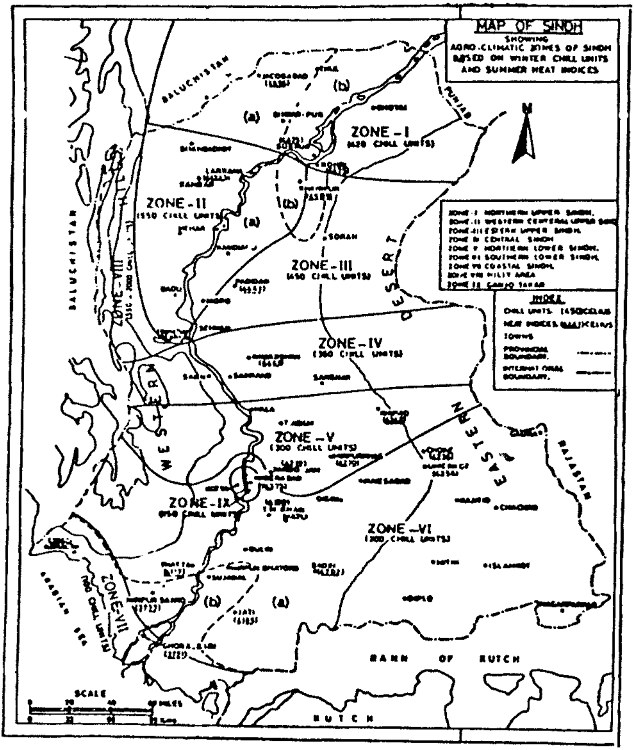

سنڌ جو زرعي - آبهوائي نقشو

هن ۾ ٻه اپ-علائقا "الف" ۽ "ب" آهن. سڀ کان وڌيڪ ڪوسو حصو "الف" آهي جيڪو ٺُل، شڪارپور، ڳڙهي ياسين ۽ ڳرهي خيرو تعلقن جي وچ ۾ اچي وڃي ٿو. هن ايراضيءَ جي گهڻي ڪوساڻ اتر ۾ سبي ۽ ڪڇي ضلعن جي ميدانن ۾ موجود وسيع رڻ سبب آهي. ايئن ٿو لڳي ته بلوچستان ۾ ٽيمپل ديرا (ديرا مراد جمالي) سنڌ جي جيڪب آباد کان وڌيڪ ڪوسو آهي، ۽ ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته اهو سڄي اپکنڊ ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪوسو هنڌ آهي.

اوڀرائون حصو "ب" ٻيو اپ-علائقو آهي جنهن ۾ ڪشمور، ڪنڌڪوٽ، روهڙي، گهوٽڪي، پنو عاقل، اُوٻاوڙو ۽ ماٿيلو تعلقا اچي وڃن ٿا. اهو ايترو ڪوسو ناهي ۽ ساوڻ گرمي-ڏساڪ موجب علائقي-2 سان ملندڙ جلندڙ بيهي ٿو.

علائقو-2

هن ۾ سڄو لاڙڪاڻو ضلعو، دادو ضلعي جو منڇر جي اتر وارو حصو ۽ خيرپور ميرس کان موري تائين، سنڌوءَ جي کاٻي ڪناري واري سنهي پٽي شامل آهي. هيءَ سنڌ جي سڀ کان وڌيڪ ٿڌي ايراضي آهي ۽ منجهس 550 سياٽي-ايڪا آهن، جيڪي پنجاب جي مرڪزي علائقن سان برابري ڪن ٿا. آزاديءَ کان اڳ هيءَ ايراضي ليماڻن ميون، ڏاڙهن ۽ شرابي انگورن جي لحاظ کان مشهور هئي. 1918-1920ع ۾ تنهي قسمن جا ميوا ڏيساوري واپار لاءِ به اپايا ويندا هئا. جيئن ان ايراضي جو زرعي آفيسر بارڪزئي ٻڌائي ٿو. ويجهڙ وارن ورهن ۾ پاڻيءَ جي کوٽ ان جي ليماڻن ميون کي ڪِين جهڙو ڪري ڇڏيو آهي، ٻيا به فصل ته مورڳو گم ٿي ويا آهن.

ساوڻ ۾ لڳ ڀڳ 4500 گرمي-ڏساڪن جي ڪري اهو جيڪب آباد کان گهٽ ڪوسو آهي. کوٽ ڏيجي ٽڪرين واري اپ-علائقي "الف" جي ايراضي ساوڻ ۾ وڌيڪ ڪوسي ٿئي ٿي ۽ ڪوساڻ ۾ جيڪب آباد کان ٻئي نمبر تي اچي ٿي.

جيئن ته کيرٿر جبل ٿڌين اترادي هوائن کي رنڌائي ٿو ان ڪري سياري ۾ پارا پوَن ٿا. اهو جابلو سلسلو شهدادڪوٽ کان سيوهڻ تائين سمنڊ-سطح کان 5600-7200 فُوٽ مٿي اوچي ڳاٽ بيٺو آهي. جيڪڏهن مناسب وٽوتا مهيا ڪجن ۽ اپ-تاپيري هيناهين زمين تي ڪوسن علائقن ۾ ميون اپائڻ واري ٽيڪنالاجي اختيار ڪئي وڃي ته هن علائقي ۾ ڪيترين ئي اهي ميويدار جنسون اپائي سگهجن ٿيون جن جا وٽوتا سياري ۾ پن ڇاڻي ڇڏيندا آهن.

ان سان گڏ هتي ڏاڙهون، پرسيمَن (Persimmon، ٽماٽي جهڙو هڪ جپاني ميوو) ۽ لوڪاٽ (Loquat) ۽ مٿين ويڪرائي-ڦاڪ وارن اپ-تاپيري علائقن جا ڪيترائي ميورا اپائي سگهجن ٿا.

علائقو-3

هن ۾ اوپرائين ناري وارو سوراهہ (Sorah) ۽ پڊ عيدن ۽ ڏکڻ ۾ دولت پور شامل آهن. هن علائقي ۾ بہ علائقي-2 جيان ساوڻ ۾ گرمي وڌيڪ آهي (4450-4500 گرمي-ڏساڪ) ۽ سياري ۾ علائقي-1 کان ڪجهہ وڌيڪ ٿڌو آهي. ايئن علائقي-2 کان ايندڙ ٿڌين هوائن جي گُهلڻ سبب ٿئي ٿو جيڪي سٽجي 450 سياڻي-ايڪا ٿين ٿا.

علائقو-4

هن ۾ نواب شاهہ، سانگهڙ، سَن ۽ سڪرنڊ شامل آهن. هن کي 360 سياري سياڻا ڪلاڪ آهن ۽ منجهس 4450 گرمي-ڏساڪ (اهي ساڳيون لاڙڪاڻي ۽ پڊ عيدن واريون) آهن. هن علائقي جي گرمي ماڻهن لاءِ ايڏي سخت ناهي جيتري علائقي-2 جي، ڇو تہ هتي سيارو ڪجهہ اڳاتو اچي ۽ ڪجهہ دير سان ختم ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح هتي سياري مُند جي ڪل ڊيگهہ ڪجهہ وڌيڪ آهي پر ساوڻ جا ڪاڙها علائقي-2 ۽ 3 کان ڪجهہ گهٽ آهن.

علائقو-5

هن ۾ هالا، ٽنڊو آدم، ڪپرو، ٽنڊو ڄام، ميرپورخاص ۽ مَٽياري اچي وڃن ٿا. هيءُ علائقو حيدرآباد، ڪوٽڙي، ڄام شوري (علائقي-9) کان ڪجهہ ٿڌو آهي تونٽي جو گرمي-ڏساڪون 4200 اٿس. هيءُ علائقي-6 کان ڪجهہ ڪوسو آهي. ان جو ساوڻ ٺيڪ ائن مهينن تي پکڙيل آهي ۽ سياري سياڻا 300 ايڪا. هتي مقامي انب ۽ لِچي جي جنسن (Lychee cultivars، سنڌي ٻير جيترو ڏاڍو مِٺو ميوو) کي هر سال باقاعدي ڳپيرو رکن ٿا. گهٽ سياڻي وارا ڪي پن-ڇاڻو (Deciduous) ميوا پڻ هتي اپائي سگهجن ٿا: رات ۽ ڏينهن جي وچ ۾ تاءَ جو فرق 15°س آهي ۽ ان ڪري ڪيترائي وڻوٽا سڄو ساوڻ ڦٽندا/وڌندا رهن ٿا.

آبهوا جي لحاظ کان اهي عنصر سنڌ جي هن ايراضيءَ کي سڀ کان وڌيڪ اُپائتو/لاپائتو ٺاهن ٿا. علائقي-5، 6 ۽ 7 مٿان اپريل کان سيپٽمبر تائين عربي سمنڊ کان هِندي رڻ ڏانهن تيز گهلندڙ هوائن جي ڪري دز مٽي اڏامندي رهي ٿي. دز جو اهو تهہ ڏينهن جي وقت ۾ سج جي تابش کان بچاءَ جو ڪم ڪري ٿو ۽ اهڙيءَ طرح هن علائقي کي ڏينهن جي پهرن ۾ علائقي-1، 2، 3 ۽ 4 جي ڀيٽ ۾ ٿڌڪڙو ۽ رات جي پهرن ۾ ڪوسڙو رکي ٿو. علائقي-1، 2، 3 ۽ 4 ۾ جُون مهينو سڀ کان وڌيڪ ڪوسو ٿئي ٿو، پر انهن جي ڀيٽ ۾ هتي سال جو سڀ کان وڌيڪ ڪوسو مهينو مئي آهي.

علائقو-6

ڪنهن زماني ۾ هيٺين (لوئر) سنڌ سڄي جنهن ۾ نالي پنيان لوئر سنڌ (ڪوٽڙي) بئراج جي رٿابندي ڪئي ۽ اها ٺاهي وئي. هن ايراضيءَ کي نسبتن هلڪو ساوڻ آهي جيڪو عام طرح مارچ جي ابتدا سان شروع ٿئي ٿو ۽ آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ تائين هلندو رهي ٿو. هتي جا سيارا پڻ هلڪا آهن پر ٿڌو جنوري 200 سياٽي-ايڪا ڏي ٿو. هن علائقي ۾ هڪ ننڍڙي ايراضي (علائقي-6 "ب" سڏيل آهي) ميرپور بٺوري، سجاول، ميرپور ساڪري ۽ گهوڙا باري تي ٻڌل آهي، منجهس سيارا ۽ ساوڻ ڪجهه هلڪا ٿين ٿا ۽ ان ڪري هتي اهڙي آبهوا رهي ٿي جيڪا اڌ-تاپيري (Semi tropical) علائقن جي آبهوا سان ملندڙ جُلندڙ آهي تنهنڪري پام آئل (Palm oil)، اناناس، ڪاجا (ونگڙا، Cashew)، اٽيمويا (Atemoya، سيتا ڦل جي نسل جو ڳاڙهي رنگ وارو ميوو)، مئڪيڊيميا (Macadamia) ۽ ٻيا وڻوٽا اپائڻ لاءِ ٺاهوڪي آهي.

علائقو-7

هيءَ ساموندي علائقي واري ايراضي آهي. منجهس اڌ-تاپيري ساوڻ ۽ لڳ ڀڳ 100 سياٽي-ايڪا ۽ 3700-3800 گرمي-ڏساڪون موجود آهن. هن ۾ علائقي-6 "ب" وارا ساڳيا فصل اپائي سگهجن ٿا.

علائقو-8

هي علائقو دادو ۽ لاڙڪاڻي ضلعي جي اولهاون جبلن تي ٻڌل آهي جيڪي 2000-6800 فوٽ اوچائي رکن ٿا. ان ۾ 700-2000 سياٽي-ايڪا سڄي اچن ٿا ۽ اتي جا ساوڻ هلڪا آهن. هيءَ علائقو هر قسم جا پن-ڇاڻو وڻوٽا اپائي سگهي ٿو، جيڪڏهن پاڻي ميسر هجي.

علائقو-9

هي علائقو حيدرآباد، ڄامشوري، ڪوٽڙي ايراضي تي ٻڌل آهي. ساوڻ ۾ پنهنجي پاڙيسري ايراضين کان ڪجهه ڪوسو آهي ۽ وٽس 150 سياٽي ڪلاڪن وارو هلڪو سيارو آهي. علائقي-9 جي هيءَ درجيبندي حيدرآباد جي 1904-1984ع تائين (80 ورهن تي) پکڙيل سراسري ڄاڻوڪي تي ٻيهاريل آهي ۽ ان ڪري صنعتي گرمي هنن سراسرين لاءِ ذميوار نه ٿي سڏي سگهجي.

ٽڪرين تي ٻڌل هئڻ ڪري هيءَ ايراضي سياري ۾ سجر ۽ ساوڻ ۾ ڪوسي آهي. صنعتي گرمي ايندڙ ورهن ۾ هتي ڪجهه ڪوساڻ اڃا وڌائيندي.

ميويدار/قلاٽنا فصل، جيڪي مختلف علائقن ۾ اپاري سگهجن ٿا، هيٺينءَ ريت آهن:

ڪجيون: علائقو-1، 2 ۽ 3 (سنڌ ۾ ملندڙ ڪجيءَ جون سڀ جنسون). علائقو-4، 5 ۽ 6 (ڪجيءَ جون رڳو اهي جنسون جيڪي مينهن سَهي سگهن).

ليمائا: گرئپ فروٽ (Grape fruit) سيني علائقن ۾، نارنگي (Mandarins) علائقو-1، 2 ۽ 3 ۾، نارنگيون ۽ ليما علائقو-1، 2 ۽ 3 ۾، ۽ ٽئنجلاس (Tangelos) علائقو-4، 5 ۽ 7.

انب: سڄيءَ سنڌ ۾، پر گُلجڻ لاءِ علائقي-6 "ب"، 7 ۽ 9 ۾، نومبر کان جنوري تائين پيچارڪ پاڻي بند رهڻو آهي.

ڪيوڙو: علائقي-1 کان 7 تائين مختلف جنسون.

چڪُو (Sapodilla): علائقو-5، 6 ۽ 7.

انگور: علائقو-1، 2، 3، 4 ۽ 5.

گهٽ سياتو پن-ڇاڻو ميوا: علائقو-1، 2، 3، 4 ۽ 5.

❋❋❋

نوٽ: هي مضمون روزاني "برسات" ڪراچي ۾، 24 سيپٽمبر 1994ع تي ڇپيو.

ايم. ايچ. پنهور
ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سنڌ ۾ ڳوٺاڻي مفلسي

سنڌ جي ڳوٺن ۾ مفلسيءَ جي حالت هٺراڊو نموني، ڄاڻي ٻجهي پيدا ڪئي وئي آهي. ان جي ذميواري وفاقي حڪومت جي 'پرائيس ڪنٽرول بورڊ' (اگهن تي قابو رکندڙ اداري) مٿان اچي ٿي.

آزادي مهل 1947ع ۾ ڇانيل پيداواري شعبو زراعت (پوکراهپ) هو جنهن جملي-ڏيهي-اُپت (ج.ڏ.ا = گرانڊ ڊوميسٽڪ پراڊڪٽ) جو 53 سيڪڙو مهيا پئي ڪيو. پاڪستان ٺهڻ کان 40 ورهه پوءِ 1987ع ۾ ان ئي زرعي (پوکراهي) شعبي ج.ڏ.ا جو رڳو 26 سيڪڙو پئي ڏنو. جڏهن ته ان مهل تائين به سڄي ملڪ جي ڪل مزدور قوت جي 50 سيڪڙو کان وڌيڪ ماڻهن کي روزگار ڏيندڙ هي شعبو ئي هو. ملڪ جي ڪل روانگي ڪمائيءَ جو 80 سيڪڙو پوکراهپ ۽ پوکراهي صنعت مان ايندڙ وکرن جي روانگي واپار مان اچي ٿو. ملڪ جي لڳ ڀڳ 70 سيڪڙو آبادي ڳوٺاڻين ايراضين ۾ رهي ٿي. اڇو ڏسون ته انگ اکر ڇا ٿا چون:

1. ج.ڏ.ا جو 75 سيڪڙو جيڪڏهن 50 سيڪڙي دان وڌيڪ آبادي مهيا ڪري ٿي ته ڳوٺاڻي ڪمائيءَ سان شهري ڪمائيءَ جي نسبت هيءَ بيهندي:

$$\frac{74}{50} : \frac{26}{50}$$

يعني 1 : 2.8 يا اجا به ائين چئجي ته (تلهي ليکي) 1 : 3

2. اها نسبت ڏهاڙي ڪمائي يا ماهوار جي شرح جي حوالي سان به ثابت ٿئي ٿي. هڪ کيت مزدور هڪ مهيني ۾ 600-700 رپيا بنا ڪنهن ٻئي نفعي جي ڪمائي ٿو جڏهن ته هڪ شهري مزدور گهٽ ۾ گهٽ 1100 رپيا پگهار سان گڏ طبي سهولت (جيڪا ڊاڪٽر آفتاب قريشي جي چوڻ موجب 400-500 رپيا ماهوار آهي). تنهن سان گڏ موڪل جو پتو. اهڙيءَ طرح سندن ڪل ڪمائي 1800-2000 رپيا ٿئي ٿي. نسبت هيئن بيهندي:

2000-1800 : 700-600

يعني 1 : 2.85 يا (تلهي ليکي) 1 : 3

قومي زرعي ڪميشن 1988ع هيٺيون حقيقتون مڃڻ تي مجبور ٿي پئي:

1. زراعت جي اهميت توڙي جو هڪ ڊگهي عرصي کان ڄاتي وڃي ٿي. پر ان کي ڪڏهن به هڪ اڳواڻ شعبي جي حيثيت نه ڏني وئي آهي.

2. زرعي شعبي ملڪ کي جديد ناهڻ ۾ شاندار ڪردار ادا ڪيو آهي. توڙي جو اُن ڏانهن (حڪومت پاران) ڇيهو رسائيندڙ پاليسي (انسٽيٽيوشنل) دباءَ سدائين جاري رهيا آهن.
3. ڪيترين ئي سرڪاري ۽ اداراتي ڪوششون رڳو "وڏن" فصلن (ڪٽڪ، چانور ۽ ڪپهه) لاءِ سيڙيل آهن ۽ نام نهاد "ننڍين" فصلن جي اڪثريت بي ڌيانيءَ جو شڪار رهي آهي. "ننڍي" فصل کي نياڳ ڇڏجي جو "اڻ-اهم" سان منجهڙايو ويو آهي. ننڍن فصلن کي ء ون. ڀاڄين، ڪوپارن (Nuts، جيئن سوپاري، اڪروٽ، مگيرو وغيره) صنعتي فصلن ۾ درجيبند ڪيو ويو آهي، جيڪي في ايڪڙ ڏاڍي وڏي رقم ڪمائن ٿا. انهن مان ڪي ته ڪٽڪ ۽ چانورن جي پيٽ ۾ ساڳي ئي ايڪڙ بنيءَ مان، ڏهوٽيءَ کان وڌيڪ ڪمائي ڏين ٿا.
4. 1947-1960ع وارن ابتدائي ورهن ۾ زرعي شعبي سان لوئيندڙ روَيو جاري رکيو ويو ۽ ابتدائي واڌارڪ (ڊيولپمينٽ) ڪوششون، سڄي جون سڄيون صنعت جي واڌاري لاءِ سيڙايون ويون.
5. پهرين 5 ورهي رٿا (1955-1960) جي پڇاڙي مهل زرعي معيشيت تي به ڌيان ڏنو ويو. توڙي جو اهو ڪافي نه هو.
6. 1970-1977ع زراعت کي ٽيڪ ڏيندڙ ورهه هيا، پر ساليانن واڌارڪ پروگرامن ۽ ڪوشش جو پورو ڌيان اداراتي جوڙجڪ ۽ زرعي اڏاوت (زميني سڌارن، بئنڪ مان زرعي قرضن وغيره) ڏينهن رهيو.
7. 1977-1986ع جاڳرتا جا ورهه هيا.

هن ڪميشن اها حقيقت دبائي لڪائي ڇڏي آهي ته 1977-1986ع وارا ورهه زراعت لاءِ بدترين ورهه هئا. ليکڪ (ايم ايچ پنهور) ڪٽڪ جي اگهن کي 1950ع کان 1990ع تائين هر سال جي حساب سال پيٽيو آهي. 1950ع ۾ 40 ڪلوگرام (مڻ) جي اگهه ۽ ناٽي جي ملهه کي، هر هڪ ورهه جي حساب سان نهڪائي ڏسڻ کان پوءِ هيٺيان نتيجا ملن ٿا:

1. 1950ع ۾ 100 سيڪڙي کان گهٽجي 1963-1964ع ۾ اگهه وڃي 41 سيڪڙو بيٺو. جڏهن ايوب حڪومت ڏٺو ته ماڻهن ڪٽڪ اپائڻ ۾ وڌيڪ دلچسپي نه پئي ورتي، تڏهن ڊپٽي ڪمشنرن کي تحرڪ ۾ آڻڻ ۽ زرعي توسيعي آفيسرن کي پنهجي ڪمان هيٺ آڻڻ بدران ڪٽڪ کي 1950ع واري اگهه جي پيٽ ۾ 47 سيڪڙو مان وڌائي 60.2 سيڪڙو ڪري ڇڏيو.
2. 1967-1968ع ۾ اگهه وري 50.2 سيڪڙي تائين ڪري پيا. ايوب راڄوڪي (رجيم، regime) جي آخري سال دوران ڳوٺاڻي بيچينيءَ کي محسوس ڪندي

(شهر اڳ ئي احتجاج/وڳوڙ ڪري رهيا هئا) اهو اگهه وڌائي 1950ع جي پيٽ ۾ 72 سيڪڙي تائين وڌايو ويو.

3. 1972-1973ع ۾ اهي وري 1950ع وارن اگهن جي پيٽ ۾ 53 سيڪڙي تي اچي پهتا، تڏهن (ذوالفقار علي) ڀُٽي صاحب جي حڪومت 1973-1974ع ۾ انهن کي 1950ع واري اگهه جي پيٽ ۾ 65 سيڪڙو تي آندو ۽ ايندڙ سال (1974-1975ع) ۾ 1950ع واري اگهه جي پيٽ ۾ 106.5 سيڪڙي تي پهچايو.
4. ڀُٽي حڪومت خلاف شهرن ۾ وڳوڙ هلي پيو ۽ انهن "مهانگائي" يا "گراني" جو پوت جاڳائي ڇڏيو، جنهن حڪومت کي ڏيجاري رکيو ۽ ان پنهنجيءَ حڪمرانيءَ جي ايندڙ ٻن ورهن ۾ قيمت وڌائڻ جي جرئت وري نہ ڪئي.
5. ڀٽو راڄوڪي جي آخري ڏينهنِ ۾ اهو اگهه 1950ع جي پيٽ ۾ 88.7 سيڪڙو هو.
6. ان کان پوءِ اگهه لاڳيتو ڪِرندو رهيو ۽ 1988-1989ع ۾ اهو 1955ع جي پيٽ ۾ 42.39 سيڪڙو هو. هي آهي اهو اگهه جنهن کي زرعي ڪميشن تڪ جي پڪائيءَ سان "جاڳرتا جو دَور" سڏي ٿي.
7. ڪڻڪ جو اگهه 85 رپيا في مڻ (40 ڪلوگرام) وڌائي 97 رپيا ڪري بينظير حڪومت ان کي 1950ع جي پيٽ ۾ 45.18 سيڪڙو تي آندو.
8. انهن ئي ڏينهن (1989-1990ع) ۾ دنيا ۾ ڪڻڪ جو اگهه 220 رپيا في مڻ هو. بينظير حڪومت اندروني طرح ايتري تہ هيٺي هئي جو اها اگهه وڌائي نہ پئي سگهي.
9. 1950-1990ع تائين چانورن جي اگهه جي قسمت بہ اها ئي هئي. ميون، ڀاڄين ۽ صنعتي فصلن جا اگهه ڪڻڪ جي ان اگهه جي حساب سان ٺهڪايل آهن. جڏهن تہ ميون ۽ ڀاڄين جي مهانگي هجڻ ڪري ماڻهو رڳو ڪڻڪ ۽ چانور سان پنهنجو پيٽ ڀريندا!

گوشت، مڇي، ڪڪڙ، ڪيڙ، مکڻ ۽ ٻين شين جي اگهه تي بہ حڪومت ڪنٽرول رکي ٿي ۽ اهڙيءَ طرح اها چڪاس رکي ٿي تہ شهري آبادي وڪر هڪ جائز گهٽ قيمت تي خريدي تہ جيئن ڪو سياسي وڳوڙ نہ ٿئي.

سنڌ جي رٿابندي شعبي پاران 30 ۽ 31 آگسٽ 1990ع تي سڏايل ورڪشاپ ۾، جنهن ۾ هارين، هاري نمائندن ۽ ماهرن شرڪت ڪئي، مون (ايم ايچ پنهور) پنهنجا هي ويچار پيش ڪيا:

1. ڪڻڪ جي ڏيهان ڏيهي (بين الاقوامي) اگهہ جي ڀيٽ ۾، جيڪو لڳ ڀڳ 220 رپيا في مڻ (40 ڪلوگرام) هو، سنڌي هاريءَ کي هر 40 ڪلوگرام ڪڻڪ لاءِ 97 رپيا ڏنا وڃن ٿا.
2. ڏيهان ڏيهي مڏيءَ جي ڀيٽ ۾ هڪ ڳوٺاڻي ڏراڙ کي ننڍي توڙي وڏي گوشت جو اگهہ چوٿين ڀڱي جيترو ملي ٿو.
3. اهڙيءَ طرح ڏيهان ڏيهي مڏيءَ ۾ پاڃين ۽ ميون جا بہ جيڪي اگهہ آهن، انهن جي ڀيٽ ۾ هاريءَ کي ڇهين ڀڱي جيترو ملهہ ڏئي ڪيس ڦريو وڃي ٿو.
4. شهري مزدور جي ماهوار ڪمائيءَ 1800-2000 جي ڀيٽ ۾ کيت مزدور کي ماهوار 600-650 رپيا ڏنا وڃن ٿا.
5. حڪومت پاران مزدور طبقي لاءِ بونس (نفعي مان خاص حصي)، ويمي، طبي ۽ ٻين سهولتن سان گڏ گهٽ ۾ گهٽ اجورو 1100 رپيا ماهوار آهي.
6. وچٿرا زميندار/ڪاتيدار (يعني جن وٽ 50-60 ايڪڙ زمين آهي) انهن جي ڀيٽ ۾ گهٽي اپت وٺن ٿا. جن ۾ 50 کان گهٽ يا 200 کان وڌيڪ ايڪڙ زمين آهي. 50 ايڪڙن کان گهٽ ڌڻي وارن وٽ ايترا وسيلا يا دولت ناهي جو زمين جون گهرجون پوريون ڪري سگهن، جڏهن تہ اهي زميندار جن وٽ 200 ايڪڙن کان وڌيڪ آهي، اُهي سٺي نموني انتظام سنڀالي نہ ٿا سگهن.
7. زرعي اگهن جي جوڙجڪ ۾ گهٽ وڌائي/ناموافقت ڳوٺاڻي مفلسي ۽ امان امان ۾ رخنو وجهندڙ مسئلا وڌائڻ جو ڪارڻ آهي.
8. گذريل ڏهن ورهين دوران عمل ۾ آندل پروگرام جي ٻي اثرائيءَ جو سنڌ جي ايراضيءَ ۾ زمين هيٺ پاڻيءَ کي رنڊائڻ ۽ سِم وڌائي 39 سيڪڙو ڪرڻ ۾ وڏو هٿ آهي. جڏهن تہ انهن ساڳين پروگرامن وسيلي پنجاب ۾ واپڊا جي آشيرواد سان اتان جي سِم 49 سيڪڙو گهٽائي وئي آهي.

پرائيس ڪنٽرول بورڊ جا ڪارناما:

زرعي وکرن/انگن جي گهٽ اگهن جا نتيجا هي آهن:

1. پوکي ڪندڙ برادريءَ کي نفعي ملڻ جا گهٽ موقعا.
2. ڌنيءَ کي ترقيءَ ڏيڻ جي گهٽ گنجائش.
3. ڏيج (Inputs) جي گُهرجن جيئن پاڻيءَ جي بندوبست، فرشي پاڻيءَ جي ترقيءَ، پاڻيءَ جي بچت ڪرڻ لاءِ ڪم ايندڙ ٻيجارڪ هنرن، سونهندو ڀاڻ وجهڻ، سنا ٻج هٿ ڪرڻ، وٿوتا بچائيندڙ اپائن جو سونهندڙ واهپو، لاپائتي پالنا (کيتي، پوکي) ڪرڻ لاءِ گهربل جوڙجڪ تي مجموعي لاڳت، زميني

سنوت/سذائي ۾ عمدگيءَ نون فصلن جي واقفيت ۽ ٻين اهڙن معاملن ۾ دلچسپي جي کوٽ.

4. ڏيجن جي کوٽ. ڏيج جي سلسلي ۾ ڪَري سگهجندڙ خرچ جي لياقت گهٽائي ڇڏي ٿي ۽ فصل-لاٿ جي سطح هيناهينءَ تي بيهي ٿي. ميوَن، ڀاڄين ۽ گاهن سميت سمورن زرعي وکرن جا فصل-لاٿ واڌاريل ملڪن جي ڀيٽ ۾ سَس پوٽائيءَ ۾ 1/3 تائين گهٽيل آهي.

5. کيت مزدور جو گهٽ اجورو.

6. پنهنجي ڀُڪي (نصيب) سان گڏ پنهنجي گهراڻي جي قسمت سنوارڻ لاءِ هاريءَ جي گهٽ لياقت.

7. هو پنهنجي کهول کي سنپالي/سهارو ڏئي نہ ٿو سگهي ۽ هن کي کاڌي تي گهٽ خرچ، سادن سودن ڪپڙن پائڻ ۽ پيرين اگهاڙو گهمي گذارو ڪرڻو پوي ٿو.

8. کاڌي جا خسيس معيار سندس آکهہ ۾ بيماري پيدا ڪرڻ ۽ موت جي شرح وڌائڻ سان گڏوگڏ سندس ڄمار جو مدو گهٽائڻ جو ڪارڻ ٿين ٿا.

9. کيت تي پلجندڙ ڪُٽنب کاڌي جون گهرجون پوريون ڪندڙ قوت ماڻڻ لائق نہ ٿو رهي. ڳوٺاڻي سنڌ ۾ اڄوڪي سراسري عورت لاءِ 1600 ڪلوڪئلري ۽ مرد لاءِ 2000 ڪلوڪئلري آهي (ڪئلري کاڌي جي ملندڙ شڪتي/سگهہ جو ايڪو/يونٽ آهي). جڏهن تہ ڏهاڙي گهرج ان کان 20 سيڪڙو وڌيڪ آهي. اها شڪتي هُو اڻ پاليل (جهنگلي) وٽوٽائي کاڌي، جيئن ٻير، مٽريءَ ۽ مٽر جي پليءَ، چورايل ڀاڄين ۽ ڪمند ۽ گهر ۾ يا گهر کان ٻاهر ڪو بہ وڌيڪ پورهيو ڪري ماڻي ٿو.

10. ڳوٺاڻن مزدورن، سرڙين هارين ۽ ننڍن ڪاتيدارن جي گهٽائيءَ جو ڪاڌو رُکي اَن يا اُن سان گڏ چانهہ ۽ ڪڏهن ڪڏهن مٽريءَ ۽ مٽر-ڦري تائين محدود ٿي ويو آهي.

11. گوشت (مان ملندڙ پروٽين) وڌ ۾ وڌ مهيني ۾ هڪ ڀيرو کائيندا هوندا.

12. کير رڳو وڪري لاءِ آهي ۽ مٿي ڄاڻايل طبقن مان شايد ئي ڪو واپرائيندو هوندو.

13. گذريل ويهن ورهن جي جاچ/تحقيق ڏيکاري ٿي تہ جيڪڏهن 14 ورهن کان گهٽ ڄمار جو ٻار گهٽ ۾ گهٽ 0.5 ڪلولٽر/اڌ سير کير نہ ٿو پيئي تہ اهو ذهني طرح پٺتي پئجي وڃي ٿو ۽ موڳو/مورک ٿي پوي ٿو. اڄوڪي سنڌ ۾

اها هڪ عام شي ٿي پئي آهي. يعني غريب طبقن مان ايندڙ نئون نسل/اولاد ذهانت ۾ پوئتي ۽ ذهني طرح پٺتي پيل/ڪُٺل آهي.

اگهن تي ڪنٽرول ڇو رکيو آهي؟

1. قيمتن تي ڪنٽرول ان ڪري رکيو آهي تہ جيئن صنعت کي سستو پورهيو مهيا ڪري سگهجي. صنعت پنهنجيءَ ناهيل شي کي ڏيهان ڏيهي اگهن موجب يا ان کان مهانگو وڪڻي ٿي ۽ ان تي اهي بونس ڪمائن ٿا. اهڙيءَ طرح صنعت وڏو نفعو ناهي ٿي ۽ نفعي مان وڏيڪ صنعتون هٽي ٿي. شهري پورهيتُ اجوري لاءِ وڙهي سگهي ٿو پر ڪيس سستو اناج. ڀاڄيون. گوشت. کير ۽ ميوو مهيا ڪيو وڃي ٿو. انهن کي طبي مدد پڻ مهيا ڪجي ٿي. جنهن جو بل هر مزدور آڪهہ لاءِ هر مهيني 500 رپيا ڪن ٿئي ٿو. موڪل دوران پگهار. گِرئجوئٽي (نوڪر ٿي رهڻ جو انعام) ۽ موڪل ٿي ويندي ڀاڙو پُتو چڻ ڪيس موڪلون گذارڻ لاءِ ڳوٺ وڃڻ ۾ مدد ڪري ٿو يا وري جيڪڏهن هو شهر ۾ ئي رهي ٿو تہ سندس ڪٽنب کي سهارو ڏي ٿو. هو آواز نہ ٿو اٿاري پر جيڪڏهن ائين ڪري ٿو تہ سندس اجورو ڪجهہ وڌائجي ٿو. جڏهن تہ صنعتڪار کي وڌيڪ نفعو ڪمائڻ جو وجهہ ملي وڃي ٿو.
2. ان جي ابتڙ سيني زميندارن جو ڏيوالو نڪتل هوندو آهي ۽ لڳ ڀڳ سڀ پنهنجو فصل وڌائڻ لاءِ هر سال بئنڪ مان قرض وٺن ٿا.
3. صنعت لاءِ قرض شهري ملڪيت جي بنياد تي ڏنو وڃي ٿو ۽ ملڪيت جي 75 سيڪڙو تائين ڏجي ٿو. ٻنيءَ تي ملندڙ قرض پيداواري ايڪن تي ناهيل هوندو آهي. 40 ايڪن واري ٻني في ايڪڙ 50000-40000 رپين ۾ وڪامي ٿي، پر زميندار بئنڪ مان ان جي واڌاري لاءِ رڳو 3000 روپيا قرض وٺي سگهي ٿو. يعني ان جي ملهہ جو 10 سيڪڙو يا اڃا بہ گهٽ.

زرعي وڙن تي پرائيس ڪنٽرول (اگهن تي قابو) جو مجموعي طرح اڄهو اهو فلسفو آهي.

٭٭٭

نوٽ: هيءُ ليکُ پنهور صاحب جي انگريزي مقالي "رُورَل پاوَرٽي اِن سنڌ" (Rural Poverty in Sindh) جو ترجمو آهي، جيڪو روزاني "جاڳو" ڪراچيءَ ۾، 25-26 جنوري 1994ع تي، ٻن قسطن ۾ ڇپيو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

پاٿر جمار

پاٿر جمار (Stone age) يعني پٿر جي وکرن وارو دَور عام طرح جنهن زماني کي سڏجي ٿو، ان جي ابتدا ۾ پاٿر (پٿر جي) وکرن جو ڪارج ٻِنو هو: (1) ڪاج ٿي سگهندڙ شڪار ۽ ويريءَ لاءِ جوکر، ۽ (2) پاڻ لاءِ ڍال-مار ۽ بچاءُ وقت گذرڻ سان گڏ اهو ڪارج گهڻ طرفو ٿيندو ويو ۽ نيٺ رهڻي ڪرڻيءَ جي هر گهرج کي نپائڻ لڳو.

پاٿر جمار کي پاٿر وکرن جي بنياد تي ٽِن جٿن ۾ گڏ ڪري رٿي سگهجي ٿو. هر هڪ مرحلي دوران مخصوص، ڪي هڪجهڙا گڻ رکندڙ پٿر جا وکر/اوزار ٺاهيا ويندا هئا. اهي ٽي مرحلا هن طرح هئا:

1. جُهوپهٽي/پَليولٿڪ(PALAEOLITHIC)

- جُهو = جهونو (آڳاهون)+پهڻ=پٿر+-اِي=سان واسطيدار، جو/جِي، وارو/وارِي.

Palaeos (پليئٯ)=جهونو+Lithos (لِٿو)=پٿر+ic (-ڪ)=سان وسطيدار، جو/جِي، وارو/وارِي.

جُهوپهٽي هڪ اهڙو اصطلاح آهي، جنهن وسيلي ماڻهوءَ جي سڀ کان آڳاٽي ۽ ابتدائي زماني کي بحث هيٺ آندو وڃي ٿو. هن اصطلاح مان اصولي مراد پاٿر جمار جو اهو اهو پهريون، ڏاڍو ڊگهو عرصو آهي، جنهن دوران ماڻهو اجا سادڙا، کهرا ۽ اَرِچ (Primitive) قسم جا پاٿر وکر ٺاهي ۽ انهن ۾ هلڪي قسم جي سادي سودي ڦيرڦار ۽ سڌارو آڻي سگهندو هو.

هن جمار جِي ابتدا انهن اوائلي پٿر جي وکرن/اوزارن سان ٿئي ٿي جيڪي شڪار لاءِ ڪم اچي سگهيا ٿي. ماحول ۾ قدرتي طرح ملندڙ ڇُهنبدار ۽ تکا پاٿر وکر ڪم آندا ويا ۽ پوءِ هوري هوري ۽ وقت جي هڪ وڏي مدي جي وٿيءَ سان انهن ۾ سڌارو آندو ويو. واهپي لائق پٿر جي ڪنهن وڏي گِنڍي کي ڪنهن ٻئي وڏي ۽ سخت پٿر سان پڃي گهربل، شڪار ڪري سگهڻ لائق. شڪاري وکر جي صورت ڏيڻ هن ئي زماني جي ابتدا دوران ٿيل ايجاد آهي. وقت گذرڻ سان گڏ جيئن جيئن تجربو ۽ سمجهه وڌيا، گهربل پاٿر وکر ڪنهن نوس مٿاڇري تي گسائي پنهنجي پسند جي صورت ڏجڻ شروع ٿي وئي.

پاٿر وڪرَ ڪم آڻڻ ئي انساني پيداواري پورهيي جو پهريون نشان آهن ۽ اهو انساني پورهيو ئي آهي جيڪو ماڻهو - جهڙي - جانار کي جانورائپي دنيا کان ڇني. ڌار ڪري انساني راڄ پاڳ (سماج) ڏانهن وٺي آيو. انساني پورهيي جي ابتدا سان گڏ ئي انساني ٻوليءَ جي پهرين آوازن. ٻولن جي ابتدا ٿئي ٿي ۽ انساني سوچ سمجهه جو ٻج پوي ٿو. پورهيي. ٻوليءَ ۽ سوچ سمجهه جي تخليقن کي گڏيل نموني راهپ (ثقافت. ڪلچر) جو نالو ڏنو وڃي ٿو.

ڪي عالم جهونپهڻي جمار کي ئي پاٿر جمار جي نالي سان سڏيندا آهن. توڙي جو مڪمل حقيقت ايئن نہ آهي. پاٿر جمار ۾ جهونپهڻي سان گڏ وچپهڻي ۽ نوپهڻي جمارون بہ شامل آهن. ۽ اهي ٽي ئي جمارون گڏجي پاٿر جمار جوڙن ٿيون.

جهونپهڻي جمار کي اڃا وڌيڪ تفصيل سان سمجهڻ لاءِ هيٺ ڄاڻايل ٽن دَورن ۾ ورهايو وڃي ٿو:

(الف) **اوائلي جهونپهڻي جمار** (Early Paleolithic Age): هن جمار لاءِ هيٺ ڏنل اصطلاحَ بہ ڪم آندا وڃن ٿا:

- اوائلي پاٿر جمار (اوائلي پٿر - دَور/پٿر جي وکرن وارو دَور).
- هيٺين پاٿر جمار (هيٺيون پٿر - دَور/پٿر جي وکرن وارو دَور).
- پراڻي پاٿر جمار (Old Stone Age).

اوائلي جهونپهڻي جمار جو مدو 10 لک — 1 لک ورهہ ق.م (قبل از مسيح) ڇيو وڃي ٿو. ڪي عالم 10 لک بدران 6 لک — 5 لک ورهہ ق.م اڳ ابتدا سمجهن ٿا.

(ب) **وچين جهونپهڻي جمار** (Middle Paleolithic Age): هن جمار لاءِ هيٺ ڏنل اصطلاح بہ ڪم آندا وڃن ٿا:

- وچين پاٿر جمار.
- وچون پٿر دَور (Middle Stone Age).

وچين جهونپهڻي جمار جو مدو 1 لک — 40 هزار ورهہ ق.م ڇيو وڃي ٿو.

(ب) **ديرائت جهونپهڻي جمار** (Late Paleolithic Age): هن جمار لاءِ هيٺ ڏنل اصطلاح بہ ڪم آندا وڃن ٿا:

- پوئين پاٿر جمار (پويون پٿر دَور).
- مٿين پاٿر جمار (Upper stone Age).

ديرائت جهونپهڻي جمار جو مدو 40 هزار — 10 هزار ورهہ ق.م ڇيو وڃي ٿو.

پاٿر جمار جي پهرئين مرحلي جهونپهڻي کان پوءِ واري ٻئي مرحلي کي وچپهڻي جمار سڏجي ٿو.

2. وچپهڻي/ميسولٿڪ (MESOLITHIC)

- وچ = وچون، واچ وارو + پهڻ = پٿر + -اي = سان واسطيدار.

Mesos (ميزو/ميسو) = وچون+Lithos (لٿو)= پٿر+ic (-اڪ) = سان واسطيدار.

وچين پاڻر ڄمار (جيڪا جهوپهڻي جو وچون مدو آهي) ۽ وچپهڻي اصطلاحن ۾ فرق کي ضرور ذهن ۾ رکڻ گهرجي.

وچپهڻي ڄمار جو مدو 10 هزار ـــ 5 هزار ورهه ق.م چيو وڃي ٿو.

وچپهڻي هڪ اهڙو اصطلاح آهي، جنهن وسيلي انهيءَ پاڻر وکرن واري دَور کي نشانبر ڪيو وڃي ٿو جنهن دوران ماڻهوءَ جي سمجهه انهيءَ اوچي پد کي پهچي چڪي ۽ تجربو ايترو وڌي ويو جو مخصوص قسمن جي پٿر جي چونڊ ڪري سگهي ۽ انهن کي مخصوص شڪل ڏيڻ لاءِ هڪ ماهراڻي طريقي سان گهڙي گهربل صورت ڏئي سگهي. جهوپهڻي دوران ناهيل پاڻر وکر توڙي جو لاڳيتو اسرندڙ، ترقي ڪندڙ ۽ پيچيده ٿيندڙ انساني سماّج جون لڳ ڀڳ سڀ گهرجون پوريون ڪري سگهيا ٿي پر وچپهڻي دوران انهن کي وڌيڪ عمدو، لَسو، ڪارائتو ۽ گهڻا ڪارج پورا ڪري سگهندڙ وکر بنايو ويو انهن جون صورتون به بدلجڻ لڳيون ۽ نمونا به گهڻا ناهيا ويا.

3. نوپهڻي/نيئولٿڪ (Neolithic)

- نو = نئون + پهڻ = پٿر + -اي = سان واسطيدار.

Neos (نيئو) = نئون + Lithos (لٿو) = پٿر + ic (-اڪ) = سان واسطيدار.

نوپهڻي ڄمار جو مدو 7500 ـــ 3000 ورهه ق.م چيو وڃي ٿو.

نوپهڻي اصطلاح وسيلي پٿر جي عمدن، لسن، نازڪ ۽ نفيس، سڌريل وکرن واري دَور جي نشاندهي ڪئي وڃي ٿي. جڏهن گهڻو اڳتي اسري آيل انساني سماج هڪ مستقل رهائشي شڪل وٺڻ لڳو. چونڊ پٿر جي ڳنڍن کي تَپائي پٿر جي ٺي چيٽين ۽ متڙڪن جي مدد سان ڇلهيو، گهڙيو ويندو هو ۽ انهن کي گسائي تکو، تيز ڪيو ويندو هو. پٿر جا قسمين قسمين وکر وجود ۾ اچي ويا ۽ انساني حياتي هڪ مقرر ڍنگ تي هلي پئي.

هتي ضروري ٿو ڀانئجي ته پڙهندڙ کي ٻن ٻين اصطلاحن کان به واقف ڪري ڇڏجي، جيڪي انساني سڀيتا ۾ ٻن اهم دَورن جي حيثيت رکن ٿا:

1. ٻنگارپهڻي/ايئنيولٿڪ (Aeneolithic)

- ٻنگار = هڪ قسم جو ڌاتو، ڪنجهو + پهڻ = پٿر + اِي = سان واسطيدار.

Aeneus (ايئينس) = ٻنگار، ڪنجهو+Lithos (لٿو) = پٿر+ic- (-اِڪ) = سان واسيطدار.

ٻنگاريھٽي جي بدران ڪي عالم ٽاماپھٽي (Chalcolithic) اصطلاح ب ڪم آڻيندا آهن. ٻنگاريھٽي اصطلاح وسيلي وقت جي ان مُدي جي نشاندهي ڪئي وڃي ٿي، جنهن دوران عام واهپي جا گهڻي ڀاڱي ٽامي جا ٿانو ۽ ٽامي مان ٺهيل اوزار هٿيار وغيره ڪم آڻجن ٿا ۽ گهڻي ڀاڱي پٿر جا ٺهيل اوزار به عام طور ڪم آڻجن ٿا. پر سَرسي ۽ برتري ٻنگاري وڪرن کي ملي وئي.

2. لوهي ڄمار (Iron Age)

هاڻي انساني سماج ۾ لوهه مان ٺهيل وڪرن، خاص ڪري هٿيارن جو واهپو وڌي ويو. ٽوٽي جو ڪنجهي مان ٺهيل وڪر، خاص ڪري زرڌي پَڪي لاءِ ڪم ايندڙ وڪر عام واهپي هيٺ رهيا ۽ سماج جا ڪي پرت ته اڃا به پٿر جا وڪر ڪم آڻيندا هئا.

ٻنگاريھٽي وڪرن جي ابتدا 3770 ورهه ق.م کان سمجهي وڃي ٿي ۽ لوهي هٿيارن جي ابتدا 1400 ورهه ق.م کان. انهن ٻنهي قسمن جا وڪر اڄ سوڌو سماج جي ڪيترن ئي پرتن ۾ رائج آهن ۽ اڄ به، ڪي اهڙا ٽڙوڳڙ سماج ملن ٿا جيڪي اڃا تائين پاٿر ڄمار واري زندگي گذارن پيا.

وچيھٽي کان ويندي لوهي ۽ پوءِ واري يعني هلندڙ زماني کي انساني سڀيتا (تهذيب، سولائيزيشن) وارو زمانو چيو وڃي ٿو. ٻين لفظن ۾ ايئن چئبو ته ماڻهوءَ جي سڀيتائي زندگي 12 هزار ورهن کان وڌيڪ نه آهي. ان کان آڳاٽي عرصي دوران انساني سڀيتا جو ٻج پَوڻ ۽ نِسرڻ لڳو هو ۽ انساني سماج مستحڪم پيڙهه تي اچي بيٺو. منطقي طرح اهو سمورو آڳاٽو انساني سماج "غير مهذب" جي دائري ۾ اچي وڃي ٿو. پر هي ليکڪ ان کي ٻڻ سڀيتائي زمانو سمجهي ٿو. رعايت ڪندي ان کي آڳاٽو سڀيتائي زمانو چئي سگهجي ٿو. نه ڪي اڳ سڀيتائي (Pre-civilization) زمانو.

انساني پورهيي، ٻوليءَ ذهانت ۽ راهپ جا آثار 10 لک ورهن (۽ ڪن عالمن جي نظر ۾ 6 لک ورهن) کان آڳاٽا ناهن ۽ هڪ حد تائين پڪ سان سمجهيو وڃي ٿو. انهن جي ابتدا پهرئين وڏي برفاني طوفان واري عرصي (1st Great Ice Age) يا بارفي مدي (Glacial Period) کان پوءِ واري پهرئين وچات-بارفي (1st Infer glacial) زماني جي ابتدائي ڏينهن ۾ ٿي. انساني پورهيو ٻولي، ذهانت ۽ راهپ — انساني سماج — ٽوٽي جو اسرندڙ فطرت رکندڙ هو پر ابتدا ۾ ان اوسر ۽ سماجي تبديليءَ جي رفتار بيحد ڌري ۽ هلڪي هئي. هزارين ورهن کان پوءِ وڃي ڪا ٿورڙي تبديلي اچي سگهي پئي. ڪٿو ڪٿو ٿي مواد ڪٿو ٿيو ۽ 10 هزار ورهه اڳ تائين مس وڃي اهو هِڪ ڊِڳ ٿيو. باهه جي واهپي جا اوائلي آثار 4 لک ورهه آڳاٽا چيا وڃن ٿا. پر ان کي صحيح نموني ۽ گهرج مهل ٻاري،

گهرج آهر واهپي ۾ آٽڻ جي ابتدا بہ جھڙوڪر سپيتائي زماني ۾ ممڪن ٿي سگهي آهي. آڳاٽي سپيتائي زماني ۾ جانور پالڻ ۽ فصل اپائڻ جو رواج ڪو نہ هو. ماڻهو اڪثر ڪري هڪ هنڌ کان ٻئي ماڳ ڏانهن لڏپلاڻ ڪندو رهندو هو. هن جي جياپي جو دارومدار قدرت جي تيار ٿيل مال تي هو. انهيءَ آڳاٽي سپيتائي زماني ۾ وڪر طور ڪم ايندڙ شيءِ رڳو پٿر نہ هئا پر هڏو ۽ هڏي مان ٺهيل مختلف قسمن جا وڪر پڻ ڪم ايندا هئا. ايتري قدر جو سُئي ۽ ڪُنڍو بہ هڏي مان ٺهيل هئا ۽ ننڍن جانورن جي آنڊي کي ڌاڳي طور ڪتب آندو ويندو هو. شڪار ڪيل مختلف قسمن جي جانورن جون کلون اوڍڻ لاءِ واهپي ۾ هيون ۽ انهن مان ٺي خيما/تنبو ناهي "گهر" جي آسيس ورتي ويندي هئي. ڀاڻي رکڻ ۽ پيئڻ لاءِ پڻ کلن ۽ هڏن (کوپڙين) کي ڪم ۾ آندو ويندو هو.

ڪاٺ پڻ ان سماج ۾ هڪ مکيہ ڪارج ادا ڪندڙ شيءِ هئي (۽ اج بہ آهي). ڏنڊو ڏڪُ، ڪامَ ۽ ٿُوٽي تہ ڪاٺ جا هئا ئي، پر ڪيترن ئي هڏي ۽ پٿر جي وڪرن پٺيان ڏنڊو ڳنڍي ڪانئس نيزي، ڀالي، چاپڙ وغيره جو بہ ڪم ورتو ويندو هو. ٻارڻ جو گذريل صديءَ تائين اڪيلو وسيلو ڪاٺ ئي رهيو آهي ۽ باهہ انسان کي زندهہ رکڻ ۾ ۽ ترقيءَ جي راهن تي وڌائي هلڻ ۾ هڪ مکيہ ڪردار ادا ڪيو آهي.

ٻولي ۽ سمجهہ ڪيڏي بہ ابتدائي سطح جون هيون، ڪيتريون بہ گهٽ مواد رکندڙ هيون پر انساني تجربي (موڪ)، پَرک ۽ پروڙ کي، اپياس ۽ علم کي، هنر ۽ هنرمنديءَ کي ٻئي ماڻهوءَ، ايندڙ نسل ڏانهن تبديل ڪرڻ ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪندڙ هيون. هڪ هڪ آواز وڏي ٻول جڙيو آهي، ٻولن وڏي ٻوليءَ جي صورت ورتي ۽ هڪ هڪ عملَ ۽ احساس جي عڪسَ سمجهہ کي وڌايو آهي. آڳاٽي سپيتائي زماني جي گهٽ ۾ گهٽ 6 لک ورهن جو ٻوليائي ذهني ذخيرو سپيائي زماني جي ٻوليائي ۽ ذهني ترقيءَ لاءِ پيڙهہ جو ڪم ڪري ٿو.

ماڻهوءَ جهڙو جانار توٽي جو پهرئين پيداواري پورهيي جي عمل، پهرئين ٻول، پهرئين سمجهدار عڪس ۽ پهرئين وڪر جي "ايجاد" سان جانوراڻي دنيا کان ڇڄي، الڳ ٿي، هڪ نئين راهہ تي اُسهي نئين ماڳ ڏانهن هلڻ لڳو ۽ آڳاٽي سپيتائي زماني ۾ جانوراڻي زندگيءَ جو گهڻو ڪجهہ وڃائي، انساني زندگيءَ جو گهڻو ڪجهہ ماڻي سگهيو ۽ سندس "ماڻهو" ٿيندو رهڻ جو عمل جاري رهيو پر اهو اڃا سوڌو سپيتائي زماني جي هِن اوج وارن ڏينهن تائين جاري آهي. سُڌ ناهي تہ ڪيستائين هُو جانوراڻيون عادتون ڇڏي، مڪمل ماڻهوءَ جي درجي کي رسي سگهندو!؟

❋❋❋

نوٽ: هي مضمون ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد ۾ مارچ 1995ع ۾ ڇپيو ۽ بيهر ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ڪتاب "ماڻهو ۽ ماڻهپو" (1999ع) ۾ ڇپيو ويو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

"ماڻهو - جهڙو - جانار" ۽ ماڻهو

اوهان ۽ آئون ۽ هِي ۽ هُو اهي سڀ جن ساهوارن، جانارن کي اڄ ماڻهو سڏجي ٿو اُنهن کي "ماڻهو" بڻائڻ ۾ پاٿر (پٿر جي) وکرن جي واهپي مکيہ ۽ بنيادي ڪردار ادا ڪيو آهي.

پاٿر وکر واهپي ۾ آٽڻ ٿي انساني پورهيي جو پهريون نشان آهن. انهن جي مدد سان پهريون ڀيرو اها اپت ماڻي وئي جيڪا جبلي طريقن وسيلي ماڻجندڙ لاڀ کان ڪجهہ نياري، ٻئي ۽ انوکي نموني جي هئي. انساني پورهيو ئي آهي جيڪو ماڻهو جهڙي جانار کي جانوراڻي دنيا کان ڇنِي ڌار ڪري، هڪ نئين راهہ انساني راڄ پاڳ (سماج) ڏانهن وٺي آيو. انساني پورهيي جي ابتدا سان گڏ ئي انساني ٻوليءَ جي پهرين آواز ٻولن جي ابتدا ٿئي ٿي ۽ انساني سوچ سمجهہ جو ٻج پوي ٿو. پورهيو، ٻولي ۽ سمجهہ ماڻهوءَ جي اها مايا خلقين ٿا، جنهن کي انساني راهپ (ثقافت، ڪلچر) چيو وڃي ٿو.

ڏٺو ويو آهي تہ جانورن جون ڪي ذاتون، خاص ڪري اُچو ٻاندر (High Ape) ڪڏهن ڪڏهن ڪن مخصوص حالتن، خاص ڪري حيات ۽ موت سان لاڳاپيل مامرن دوران بي اختيار ٿي، جبلي طرح (Instinctively) ڪجهہ قسم جي شين، جيئن ڪاٺ (سُڪل ڻاري، ٻُنڊي وغيره)، هڏي، پٿر جي ڳنڍي، مٽيءَ جي ڦوڙي (پٿر) وغيره کي پنهنجي فائدي ۾ ڪم آڻڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ڏهن لکن کان بہ گهڻا ورهہ اڳ، ان ذات جي پيٽ ۾ ماڻهوءَ جهڙي جانار جي ذات ارتقا جي وڌيڪ اوچيءَ سطح تي هئي. تنهنڪري وڌو امڪان آهي تہ اها بہ ڪن مخصوص حالتن ۾ ڏنڊي، ڳنڍي، هڏي، پٿر وغيره کي واهپي ۾ آڻيندي هوندي، جنهن دوران پڇي پُري اهي ڪا نہ ڪا خطرناڪ خنجر يا ڀالي جهڙي شڪل ۾ اختيار ڪريَ وٺندا هوندا جيڪا ويريءَ لاءِ وڌيڪ موثر هوندي. انهيءَ دوران ڪو اهڙو مرحلو بہ درپيش آيو هوندو ۽ هَر هَر آيو هوندو جو، ڇٽڪ ارادي سان ڏنڊي ۽ ڳنڍي کي پڇي موثر شڪل ڏني وئي هوندي. اها ماڻهوءَ جهڙي جانار هٿان ڪنهن شيءَ جي پهرئين غير جبلي گهاڙ ثابت ٿي هوندي، ۽ پوءِ وقت وقت سان ورجائجندڙ غير جبلي گهاڙ جي عمل هوري هوري، پهرئين غير جبلي هنر جي صورت اختيار ڪري ورتي هوندي.

گهاڙ جو اهو/اهڙو عمل انساني ٻورهيي جي ابتدا آهي.

اهو هڪ تپرس ۾ وجهندڙ، نئون نيارو ۽ انوکو واقعو هو جنهن ان ماڻهوءَ جهڙي جانار جي وجود ۾ هڪ چاچول، هيجان ۽ جوش پري چڙيو هوندو ۽ ان ڪري شڪ نہ آهي تہ هن ڇٽڪ بي اختيار ٿي، اهڙي ڪا رڙ، ڪو واڪو ڪيو هجي جيڪو پڻ سندس جبلي حياتيءَ جي واڪن کان نئون نيارو ۽ انوکو هجي. ماڻهو - جهڙي - جانار جي جڏيءَ (اڻ گهڙيل) نڙيءَ مان ان قسم جو آواز/واڪو پڻ هڪ تپرس ۾ وجهندڙ عمل ثابت ٿيو هوندو ان تپرس جهڙي ڪارنامي کي ڇٽڪ ارادي سان هر هر ۽ وٽيءَ وٽيءَ سان ورجايو. آوازيو ويو هوندو آوازن جي دنيا ۾ اهو آواز ٻهريون غير جبلي واڪو هوندو ۽ ان جهڙو آواز اڳ ڪڏهن ڪنهن قدرتي تبديليءَ يا چرپر جي نتيجي ۾ بہ نہ اڀريو هوندو. اهو جڏيءَ نڙيءَ لاءِ ٻهريون گهاڙڪ عمل (مشق) ثابت ٿيو هوندو ۽ پوءِ ان غير جبلي عمل هوري هوري ۽ وٽيءَ وٽيءَ سان ورجائجي ٻهرين غير جبلي ٻولن جي صورت ورتي هوندي.

نڙيءَ جي مشق/گهاڙ ۽ آوازن جي گهاڙ جي ان/اهڙي عمل اڳتي هلي انساني ٻوليءَ کي جنم ڏنو.

گهاڙڪ ان/اهڙي عمل (ٻورهيي) ۽ ان/اهڙي آواز (ٻول) ماڻهو - جهڙي - جانار جي ذهن ۾ هڪ نئين قسم جي نياري عڪس جي ڇِٽ ڪئي هوندي جيڪو هر هر ۽ وٽيءَ وٽيءَ سان ورجائجندڙ عملن سان گڏ وڏيڪ ڇٽو ۽ پختو ٿيو هوندو. اهو هڪ نئون نيارو ۽ انوکو ذهني عڪس هو جنهن جهڙي عڪس سان ماڻهو جهڙي جانار جو پنهنجيءَ جبلي حياتيءَ ۾ ذري جيترو واسطو بہ نہ پيو هوندو. اهو عڪس پنهنجيءَ بناوت ۾ ٻن عڪسن جو ميلاپ هو: هڪ گهاڙڪ عمل جو عڪس ۽ ٻيو گهاڙڪ آواز جو عڪس، ۽ انساني سوچ سمجهہ (شعور) جو ٻهريون اولڙو.

عڪسن جي ان/اهڙي مواد اڳتي هلي انساني سوچ سمجهہ جي ذهني دنيا کي تخليق ڪيو

هر ساهوارو جانوٽ (جانور جهڙو، "جانور دنيا" سان واسطيدار) هجي يا وڻوٽ (وڻ جهڙو، "وڻ دنيا" سان واسطيدار) پنهنجو جياپو برقرار رکڻ لاءِ قدرت (Nature) جي ڪيترين ئي مخصوص حالتن جو قيدي آهي. ڪو ڪوسن علائقن ۾ وڌيڪ سولائيءَ سان جيئي اُسري نسرجي، مورچي ۽ ڦلارجي سگهي ٿو، تہ ڪو ٿڌن يا وچٽرن ۽ ڪو خشڪ، تہ ڪو گِهميل علائقن ۾ ڪوسن ٿڌن يا وچٽرن علائقن جي حوالي سان بہ ڪو جابلو تہ ڪو ٻيلائي، تہ ڪو ميداني، تہ ڪو درياسي، تہ ڪو پاٽيائن علائقن ۾ وڌيڪ سهنجائيءَ سان وڌي ويجهي ٿو. وري

انهن حوالن کي آڏو رکيو وڃي تہ کو اوچائين تي جيئي ٿو. تہ کو پاڻيءَ يا مٽيءَ جي مٿاڇري تي ۽ کو مٽيءَ يا پاڻيءَ جي مختلف اونهاين تائين ٿيٺ.

هر ساهوارو پنهنجي پنهنجي مخصوص ماحول ۾ ڪيترن ئي سمن جا پر مخصوص ۽ محدود رد عمل ظاهر ڪندو رهي ٿو. اڪثر ڪري هر ساهوارو پاڻ کان هيٺن ڪن مخصوص قسمن جي جاندارن کي پنهنجو کاڄ يا واڌ ويجهہ جو وسيلو ڪري ڪتب آڻي ٿو ۽ گهرج مهل انهن تي "ڪاهہ" بہ ڪري ٿو. تہ ساڳئي ئي وقت ۾ پاڻ کان ڏاڍن ڪن مخصوص قسمن جي جاندارن کان ڊڄي ۽ ڀڄي ٿو (تہ جيئن انهن جو کاڄ نہ ٿي وڃي) ۽ اَيءَ ويل وڙهي بہ پوي ٿو يا بچاءُ ڪري ٿو.

هر جانار (ننڍو توڙي وڏو جيت جڻيو، پکي پکڻ، مڇي، جهينگو، مرون، ماڻهو هر جانور) گهڻي ڀاڱي پنهنجي همذات جانارن ويجهو، ساڻن ميٺ محبت، سِڪ پريت ۽ پنهنجائپ جي جذبي هيٺ (جيڪي سڀ مخصوص ماحول جي پيداوار آهن) گڏجي سڏجي رهي ٿو. رهڻ تي مجبور آهي، پر ڪن مامرن ۾ ساڻن جهيڙو پڻ جوٽي ٿو. ڪي ساهوارا ڄمندي ئي چاڻ هوندا آهن، تہ ڪي پنهنجيءَ پنهنجيءَ حياتيءَ جي هڪ مخصوص عرصي تائين پنهنجن وڏڙن جا ڳيجهو. محتاجيءَ جو اهو مُدو پورو ڪرڻ کان پوءِ اهي هڪ قسم جي محدود پر خود مختيار، پاڻ وهيٽي، پاڻ تي ڀاڙيندڙ زندگي گذاريندا آهن. هڪ مخصوص ماحول ۾ مخصوص گهرجن سبب پاڻ وهيٽو هئڻ باوجود سندن حياتي گروهي پڻ هوندي آهي. ماڻهوءَ جهڙو جانار بہ پنهنجي ساڪيات سمورن جانارن کان ارتقائي اوچائين ۽ جبلي برترين جي ڪري اتم سطح تي هئڻ باوجود، هڪ گروهي ۽ ماحول جي ٻانڌي حياتي گذارڻ تي مجبور هو.

انهيءَ گروهي ماحول ۾ مروج سمورن جبلي ناتن کان نئين کان نئين، نياري ۽ انوکي، هڪ نمايان ناتي جو وڏارو ٿيو.

جبلي اثرن هيٺ، فطرتي ماحول جي مخصوص، نظر نہ ايندڙ دائري ۾ هڪ گروهي حياتي گذاريندڙ ماڻهو جهڙي جانار ۾ نياري قسم جي پورهيت عمل "ڪاهہ" ويڙهہ. بچاءَ جو هڪ اڻ لکو ۽ اڻ ڄاتو احساس پيدا ڪيو. گهاڙڪ عمل هن کي هڪ اهڙو وکر مهيا ڪري ڏنو جنهن نہ رڳو شڪار ۾ سهولت پيدا ڪئي پر ويريءَ کان بچاءَ کي بہ سهنجو ڪري ورتو. اهو هڪ عجيب قسم جو نئون نيارو ۽ انوکو ناتو هو جيڪو جبلي ناتن کان وڌيڪ سگهارو ۽ مٿير هو. اها نئين ۽ نياري ناتيداري جبلي گروهہ کي هڪ سهڪاري (co-operative) جٿي ۾ تبديل ڪرڻ لڳي ۽ ان جٿي وٽ هوري هوري هڪ ٻئي جو بچاءَ ۽ هڪ ٻئي جو کاڄ

مهيا ڪرڻ جي حوالي سان مواد موجود ٿيڻ لڳو. پورهيي جي اثرائتي عمل ۽ شريڪ سهڪاري ٿيڻ جي ڪري پيداواري ناتا نهن ٿا ۽ ماڻهن جو راڄ (سماج، سوسائٽي) جڙڻ لڳي ٿو. هيءَ نيارو ناتو انهيءَ انساني راڄ جو ٻج هو جيڪو پنهنجي بنيادي بناوت ۾ ٽي پهلو/پرت رکندڙ هو. پورهيي جو پهلو (اپت)، آواز جو پهلو (ٻولي) ۽ ذهني عڪس جو پهلو (شعور).

ماڻهو جيڪو ڪجهه جسماني پورهيي وسيلي ڻاهي، بدلائي ۽ گهڙي اپائي ٿو. ذهني پورهيي وسيلي خلقي ۽ پرائي ٿو ۽ ٻوليائي پورهيي وسيلي ٻڌائي ۽ سمجهائي ٿو. ان جي لاءِ اسان جي اڄوڪي ماحول ۾ هڪ لفظ آهي راهپ (ثقافت، ڪلچر). توڙي جو جانارن جي هر ذات هڪ مخصوص قسم جي راهپ رکي ٿي پر جيئن تہ اها جبلي هوندي آهي ان ڪري منجهس ڪا بہ نيارپ نہ هوندي آهي. اها نسل در نسل هڪ مخصوص دائري اندر قيد هوندي آهي. ان ۾ ڪا بہ نئين يا انوکي تخليق، تبديلي ۽ اوسر نہ هوندي آهي. جبلي قدرن کان هٽي ڪري، هن راهپ ۾ هڪ نئين، نياري ۽ انوکي تخليق جو عنصر موجود هو. انساني راهپ جا چار روپ هئا:

1. جسماني پورهيي وارو روپ،
2. ٻوليائي پورهيي وارو روپ،
3. ذهني پورهيي وارو روپ، ۽
4. سماجي پورهيي وارو روپ.

قدرتي ماحول جو ٻاندي ٿي، فطرت جي مهيا ڪيل مال تي پلجندي، هڪ مخصوص دائري ۾ محدود رهي، سڄي حياتي گذاري ڇڏڻ بدران ان/انوکي (ٻيءَ سموري ساهواري دنيا لاءِ اڻجاتل) راهه کوجي ڪڍڻ جي پيڙهه رکي، جنهن تي هلي هو پنهنجيءَ آئينده زندگيءَ لاءِ ڪي نئين قسم جا سک (۽ ڏک)، سولايون (۽ اولايون) سهنج (۽ اهنج) ۽ سهولتون پيدا ڪرڻ وارو هو.

پورهيي
وکر ڏنو
ٻول ڏنو
شعور ڏنو
سماج ڏنو ۽
ماڻهوءَ جهڙي جانار کي بدلائي "ماڻهو" بڻايو.

❊

نوٽ: هن سموري ساٿ (Process) کي مشيني، مڪينيڪل انداز ۾ نہ، پر تخليقي انداز ۾، لکين ورهن جي وسعت ۾ پکيڙي، پوءِ ڏسڻ گهرجي. جيئن پاڻي اباڻ لاءِ ڪن مخصوص شين جي گهرج ٿئي ۽ آخر ۾ باهہ ٻارڻ کان پوءِ بہ هڪ ڊگهي عرصي تائين ڪوسو ڪندي، نيٺ اهو ڏاڪو اچي ٿو جو پاڻي پنهنجي مخصوص صورت تبديل ڪري، هڪ نئين روپ ۾ ظاهر ٿئي ٿو. پاڻيءَ جو ڪوسو ٿيندو رهڻ هڪ "ارتقا" آهي ۽ ان لاڳيتي ارتقا کان پوءِ ڪنهن ڏاڪي تي جهٽڪ اوچتو "انقلاب برپا ٿئي ٿو. تيئن ساهوارن جي دنيا ۾ جيوت جي حوالي سان هڪ ارتقا ۽ انقلاب جو سلسلو لاڳيتو جاري رهندو اچي ٿو. انهيءَ اوسر جي سڀ کان اوچي پَد تي ماڻهوءَ جهڙو جانار پهتل هو. ۽ ان کي اجا وڏيڪ هڪ ارتقائي سفر طي ڪرڻ کان پوءِ نيٺ ان ماڳ تي پهچڻو هو جو انقلاب برپا ٿئي، هڪ انساني سماجي زندگي وجود ۾ اچي، جنهن لاءِ پورهيو، ٻولي، سوچ ۽ راهپ اٽر گهرج آهن. اڄ بہ جيڪڏهن اهي شيون انسان کان کسي وڃن، تہ انساني سماج پٺتي پيري پوندو ۽ ماڻهو تبديل ٿي، "ماڻهوءَ جهڙو جانار" بنجي ويندو.

❋❋❋

نوٽ: هيءُ مضمون ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد ۾ مارچ 1995ع ۾ ڇپيو ۽ بيهر ڊاڪٽر محبت برڙي جي ڪتاب "ماڻهو ۽ ماڻهپو" (1999ع) ۾ ڇپيو ويو.

ضميمو پيو ـ 3-خط

ايم. ايچ. پنهور

ڊاڪٽر محبت برڙي ڏانهن خط

Mr. Muhabbat Buriro,
Latif Clinic,
Kamber-77210,
District Larkana.

Dear Mr. Buriro,

I have no objection to your translating "Chronoligical Distionary of Sindh" in Sindh however enormous new material has to light since I sent this book to the press in 1977. I am planning to revised the text, but revision will be incorporated in the additional years and so it will make no difference to translator. I can send you the additional material after you have completed your translation and this can be incorporated under appropriate years.

My Articles have appeared all most regularly in journals "Sindh Quarterly" and "Sindhological Studies" of Institute of Sindhology since 1976 and 1979 respectively. These should form some basic idea of my work on Sindh, in addition to "Source Material on Sindh" and "Ground Water in Sindh" (1969). You have to collect these books and journals.

In case you find any difficulty in translating certain technical terms, I can guide you if you visit me at Karachi or Hyderabad addresses.

With thanks and regards,

Very Sincerely Yours,

Muhammad Hussain Panhwar

Dated 7th September, 93.

❋❋❋

داڪٽر محبت برڙو

جناب ايم. ايڇ. پنهور ڏانهن خط-1

مانوارا سائين ايم. ايڇ. پنهور صاحب
سدا خوش، سُکيا ۽ سلامت رهو

"ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ" (ڪ ڊ س) جا پهريان هڪ سَو ڪن صفحا ۽ توهان جي مضمونن واري فوٽو اسٽيٽ مجموعي "Ancient Sindh" (اينشنٽ سِنڌ) مان ٽي ڪن مضمون ترجمو ڪري چڪو آهيان. ان سان گڏ توهان جي لکيل مواد مان جيترو ڪجهه پڙهيو اٿم ان جي بنياد تي آءٌ پاڻ کي اها ڳالهه چوڻ ۾ حق بجانب ٿو پايان تہ ڪي ڳالهيون ڏاڍيون مُنجهيل آهن. مثال لاءِ "سامونڊي سطح ۾ تبديليون" پيش ڪيان ٿو جنهن جا انگ اکر (1) ڪ ڊ س، (2) سنڌ جي تاريخ ۽ آثار قديمه تي تحقيق ۽ اشاعت (جيڪو The development in the study of history and archaeology of Sindh جو ترجمو آهي) ۽ (3) Languages of Sindh between rise of Amri and fall of Mansura i.e 5000 years ago to 1225 AD (جنهن جو ترجمو ڪري توهان ڏانهن موڪلي چڪو آهيان) تان ڪٽي ترتيب ڏئي رکان ٿو:

1) 0 - ميٽر 1-لک ورهه اڳ اڄوڪي سطح تي.
2) 15 - ميٽر 90-هزار ورهه اڳ ٺٽي ۽ سونڊا ويجهو/حيدرآباد ويجهو
3) 30 - ميٽر 80-هزار ورهه اڳ آمري ويجهو/موهن دڙي ويجهو.
4) 52 - ميٽر 70-هزار ورهه اڳ لاڙڪاڻي ويجهو/گهوٽڪي ويجهو.
5) 90 - ميٽر 60-هزار ورهه اڳ رحيم يار خان ويجهو/پنجند ويجهو.
6) 130-ميٽرن کان ڪجهه مٿي 50-هزار ورهه اڳ ملتان ويجهو/ملتان جي اتر ۾
7) 90 - ميٽر 40-هزار ورهه اڳ ..../پنجند ويجهو.
8) 30 - ميٽر 30-هزار ورهه اڳ آمري ويجهو/ موهن دڙي ويجهو
9) 120-ميٽرن کان ڪجهه مٿي 20-هزار ورهه اڳ پنجند ويجهو/ ملتان ويجهو.
10) 37 - ميٽر 10-هزار ورهه اڳ دادو ويجهو/لاڙڪاڻي ويجهو
11) 3 - ميٽر 5-هزار 5-سَو ورهه اڳ بدين ۽ ساڪري ويجهو/.......

اهي انگ اکر هڪ تضاد کي ظاهر ڪن ٿا 37-ميٽر اُوچو پاڻي جيڪڏهن دادو ويجهو هوندو تہ 30-ميٽر اوچو پاڻي آمري ويجهو تہ ٿي سگهي ٿي پر "موهن دڙي ويجهو" نہ ٿو ٿي سگهي. ان ڪري پاڻيءَ جي سطح ۽ علائقو طَي ڪري لکجي.

ٻيو مسئلو آهي سَنن جو ڪ ڊ س جي صفحي 8 ۽ 9 تي ٻڌايل آهي تہ 12-هزار ورهہ اڳ سمنڊ جو پاڻي اپر سنڌ مان لهڻ شروع ٿيو. 11500 ق.م يا 9500 ق.م ۾ سمنڊ ضرور رُڪ اسٽيشن کي ڇهندو هوندو. 10000 ق.م ۾ 160 فوٽ اوچو لاڙڪاڻي ويجهو هو ۽ 20-هزار ق.م ملتان پاڻيءَ هيٺ ٻڏل هو (هن خط جي صفحي 1 تي ڏنل جدول ۾ ڏيکاريل آهي تہ 20-هزار ورهہ اڳ پاڻيءَ جي سطح 120-ميٽرن کان ڪجهہ مٿي هئي ۽ پاڻي پنجند/ملتان ويجهو هوا) ۽ ڪ ڊ س جي صفحي xxiv تي ٻڌايل آهي تہ

1) اپر سنڌ ۾ وچون پٿر دَور	5-لک سال اڳ — 35-هزار ق.م
2) اپر سنڌ ۾ پويون پٿر دَور	35-هزار — 9-هزار ق.م
3) شڪار ڪندڙ ۽ مڇي ماريندڙ قبيلا	9-هزار — 35-سَو ق.م
4) ميزولِٿڪ دَور	6-هزار — 4-هزار ق.م
5) ميزولٿڪ/نيولٿڪ دَور مهرڳڙهہ ۾	6-هزار — 4-هزار ق.م

هن سڄي احوال مان توهان تي پڌرو ٿي چڪو هوندو تہ جيڪڏهن 12-هزار ورهہ اڳ (يعني 10-هزار ق.م ۾) سمنڊ جو پاڻي اپر سنڌ مان لهڻ شروع ٿيو تہ 11500 ق.م (يعني 13500 ورهہ اڳ) اهو رُڪ اسٽيشن ويجهو نہ ٿو ٿي سگهي. 20-هزار ق.م ۾ ملتان ٻڏل هو تہ 20-هزار ورهہ اڳ (يعني 18-هزار ق.م ۾) پنجند يا ملتان ويجهو نہ ٿو ٿي سگهي. ۽ 9500 ق.م ۾ پاڻي جيڪڏهن رُڪ اسٽيشن ويجهو هو تہ 9000 ق.م ۾ شڪار ڪندڙ ۽ مڇي ماريندڙ قبيلن جي سنڌ ۾ موجودي شڪ ۾ پئجي ٿي پوي.

"Ancient Sindh" ۾ توهان جو "مهراڻ" 2، 1984ع (ص 163) وارو مضمون* ٻڌائي ٿو تہ مهرڳڙهہ جو عروج 6-هزار ق.م ٿيو. ان مضمون جي هڪ عنوان 'سنڌ ۾ وچين ۽ پٿر واري دَور جا اوزار' ۾ لکيل آهي تہ وچين پٿر جي اوزارن وارو دَور 5-لک کان 35-هزار ورهہ اڳ (؟ ق.م)، پٿر جي اوزارن وارو پويون دَور 35-هزار کان 10-هزار ورهہ اڳ ۽ باريڪ پٿر جي اوزارن وارو دَور 5-هزار 5-سَو

* ان لاءِ آينشنٽ سنڌ جا صفحا نمبر 628-629 ڏسجن. - مرتب

ورهه اڳ هو. "انهن (سيني ڏورن !؟) کي Mesolithic يا EPI-Paleolithic يا Microlithic پڻ چيو وڃي ٿو. روهڙي جا اوزار ته اوائلي پٿر واري ڏور يعني 10-لک کان 50-لک سال اڳ جا ٿي سگهن ٿا." (ص 162). "اهڙي ريت مهرڳڙهه 8-هزار سال پراڻو آهي." (ص 163)

اوائلي پٿر ڏور جيڪڏهن 50-لک کان 10-لک ورهه اڳ هو ۽ وچون پٿر ڏور 5-لک کان 35-هزار ورهه اڳ هو ته 10-لک کان 5-لک تائين وچ وارن پنجن لکن ورهن ۾ ڇا ٿيو؟

ڇا Mesolithic، EPI-Paleolithic ۽ Microlithic اصطلاحن ۾ معنا/ مطلب ۽ ڏور/مُدي جو فرق ناهي؟

ساڳي مضمون ۾ بڌايل آهي ته سنڌو سڀيتا جي شروعاتي توڙي پوءِ جي ترقي مهرڳڙهه سڀيتا جي ڪري ٿي (163) ۽ ٿر توڙي هندستاني ريگستان ۾ ثقافتي اوسر 9000-1500 ق.م (ص 165) ٿي.

جيڪڏهن سنڌو سڀيتا جي ابتدا مهرڳڙهه کان ٿي جيڪا 6-هزار کان 4-هزار ق.م جي آهي ۽ ٿر (جيڪو پڻ سنڌ جو حصو آهي) ۾ 9-هزار ورهه ق.م ڌاري اوسر ٿي ته آڳاٽي سڀيتا ڪهڙي؟

ٽيون مسئلو پٿر ڏور بابت ڄڻي ٿيل سَنن جو آهي. پٿر ڏور بابت جيڪي سَن پڙهيا اٿم اهي صاف ناهن. منجهائيندڙ آهن. ڪ ڊ س ۾ پٿر جي مختلف ڏورن جي ورهاست هن طرح بيان ڪيل آهي:

Pre-Cambrian Period 3-ارب 50-ڪروڙ ورهه يا ان کان به اڳ.

Paleocene Period 6-ڪروڙ 20-لک — 4-ڪروڙ 80-لک ورهه اڳ.

انهن ٻنهي ڏورن جي وچ واري عرصي بابت ڄاڻ نه ٿي ملي.

Eocene Period 4-ڪروڙ 70-لک — 3-ڪروڙ 90-لک ورهه اڳ.

10-لک ورهن جي وِٿي ڇو؟

Middle and lower Miocene Period 1-ڪروڙ 85-لک — 1-ڪروڙ 20-لک ورهه اڳ.

(1) Upper Miocene آهي يا نه؟

(2) 3-ڪروڙ 90-لک کان 1-ڪروڙ 85-لک ورهه واري عرصي جي ڄاڻ نه ٿي ملي.

Plio-Pleistocene 20-لک — 10-لک ورهه اڳ.

1-ڪروڙ ورهن ۾ ڇا ٿيو؟

Paleolithic 10-لک — 10-هزار ورهه اڳ.

Early Paleolithic 10-لک — 10-هزار ورهه اڳ. اپکنڊ لاءِ 10-لک — 30-هزار ق.م

Middle Paleolithic 1-لک — 40-هزار ورهه اڳ. اپکنڊ لاءِ 30-لک — 10-هزار ق.م

Late Paleolithic 40-هزار — 10-هزار ورهه اڳ. اپکنڊ لاءِ 10-هزار — 2-هزار ق.م

Early New Stone age } EPI-Paleolithic or Mesolithic — 10-هزار — 5-هزار 5-سَو ق.م

New Stone age } Neo-lithic and Encolithic Period — 5-هزار 5-سَو — 2-هزار 3-سَو ق.م

The Pleistocene age 6-لک — 10-هزار ق.م. Plio-Pleistoce 20-لک — 10-لک ورهه اڳ.

1. Upper Pleistocene
2. Middle Pleistocene
3. Lower Pleistocene

Stone age } Pleistocene Period in Sindh

1. Older "Old stone age" — 6-لک — 1-لک ق.م
2. Middle "Old stone age" — 1-لک — 40-هزار ق.م
3. Upper "Old stone age" — 40-هزار — 10-هزار ق.م

STONE AGE 10-لک — 5500 ق.م. ڏسو Pleistocene Period in Sindh

Middle Stone Age Or Middle Paleolithic } 1-لک — 40-هزار ق.م. ڏسو Middle "Old Stone age"

LATE STONE AGE 40-هزار — 10-هزار ورهه اڳ. ڏسو Upper "Old Stone age"

Neolithic (New stone age) ؟ — 3100 ق.م. ڏسو Neolithic & Encolithic Period

توهان ڏسندا تہ اهي سڀ پٿر جي دَور سان واسطيدار سَن هڪ سئي ڇاڻ ڏيندي ڏيندي منجهائڻ جو ڪم ڪن ٿا.

چا اهو وڏيڪ سنو نہ ٿيندو تہ Pre-Cambrian کان وٺي Pleistocene تائين سمورا دَور ۽ Pleistocene کان Neolithic تائين سمورا سَن ٻن جدولن، (1) بين الاقوامي جدول ۽ (2) سنڌ جدول، وسيلي ظاهر ڪيا وڃن؟ جدولون هن مسئلي کي سولو ۽ حل ڪنديون.

مون کي چڱيءَ طرح احساس آهي تہ توهان جو وقت ڏاڍو قيمتي ۽ ڪارائتو آهي ان ڪري پنهنجي ڳالهہ ٿورن لفظن ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. توهان کي هيءَ تڪليف ان ڪري ڏيڻ ٿو گهران جو منهنجو اندازو آهي تہ توهان جي مواد ۾ اهڙو مونجهارو مختلف وقتن تي مختلف تحقيقون سامهون اچڻ جي ڪري آهي، ان ڪري مختلف هنڌن تي ٽڙيل پکڙيل ۽ گهٽ وڌ مواد کي گڏ ڪري سَموهي ۽ سُوڌي نئين‌ءَ ۽ چنبيل چاٽيل ترتيب موجب لکيو وڃي تہ جيئن سنڌي ۾ ڇجندڙ مواد جُڪن ۽ مونجهارن کان آجو هجي.

توهان جي تحقيق سنڌ ۾ سنڌ بابت هڪ وڏيءَ ۽ مکيہ ڪوٺ کي پورو ڪري ٿي پر توهين سنڌ جي علمي دنيا ۾ ڪجهہ چاتل سببن جي ڪري پوريءَ طرح سڃاتل ناهيو. آءٌ پاڻ کي انهن ماڻهن ۾ ڳڻيان ٿو جيڪي علم جو قدر ڪندا ۽ عالم کي عزت ڏيندا آهن ۽ ان ڪري سَڌ رکان ٿو تہ جيڏو توهان جو علمي مرتبو آهي اوترو ئي توهان کي مانُ ۽ مڃتا ملڻ گهرجي (۽ اهڙي ئي سَڌ هر عالم لاءِ رکان ٿو).

منهنجي اها بہ سَڌ آهي تہ ذهانت ۽ انسانيت وڌائيندڙ سڄيءَ دنيا جو سمورو علمي مواد سنڌيءَ ۾ اَچي. ظاهر آهي تہ هزارين ماڻهو سوين سال پورهيو ڪن تڏهن ئي عملي طرح ائين ٿي سگهي ٿو پر جيترو آءٌ پاڻ ڪري سگهان ٿو اوترو اوس ڪندم. توهان جي لکڻين کي اوليت ان ڪري ڏني اٿم جو توهان جو مواد نہ رڳو علمي ۽ تحقيقي آهي پر سنڌ سان بہ واسطيدار آهي. ارادو اٿم تہ 1994ع جو سڄو سال توهان جي لکڻين کي سنڌيءَ ۾ آڻڻ لاءِ صرف ڪندم.

پر منهنجون ڪي مجبوريون بہ مون سان گڏ آهن. انهن مان هڪ آهي منهنجي گهٽ ڄاڻ. آءٌ هڪ شاگرد/سيکڙاٽ آهيان. جيترو وس هلي ٿو اوترو ڪيان ٿو. تڏهن بہ ڪيترن ئي لفظن ۽ اصطلاحن کي سمجهي سگهڻ ۽ انهن کي مَتائي سنڌي ۾ آڻڻ جي عمل ۾ ڏکيائي محسوس ڪيان ٿو. مون وٽ ڪي سنيون (خاص طرح خصوصي علمن سان واسطيدار جيئن آرڪيالاجي، جيالاجي، باٽني، زولاجي وغيره جون) ڊڪشنريون ۽ انسائيڪلوپيڊيا موجود ناهن ان ڪري

ڪن لفظن ۽ اصطلاحن جي معنا/مطلب ۽ انهن جي سنڌي متبادل لفظ ۽ اصطلاح لاءِ توهان کي تڪليف ڏيڻي پويرِ ٿي. ايئن ڪرڻ سبب توهان جو وقت سيڙپبو ضرور پر آءٌ سمجهان ٿو تہ ان کي "ڏيان ٿيو" نہ سڏي سگهبو.

وڏيڪ سنو ايئن ٿيندو تہ ڪي ڏينهن توهان وٽ رهي هن مهل تائين ڪيل ترجمن کي توهان جي نگرانيءَ ۾ درست ڪيان پر جيئن تہ منهنجي مجبورين سبب ايئن ڪري سگهڻ ممڪن ناهي پنهنجي نندي پاءُ "صحبت" جي سهاري توهان وٽ مواد موڪلي ڏيان ٿو. ٻي پاسي اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ توهين ڪي ڏينهن مون کي پنهنجيءَ خدمت جو وَجهہ ڏيو. آءٌ تہ توهان جِي اڪيون وِڇائي آجيان ڪيان ۽ جِيءَ ۾ جايون ڏيان پر منهنجو غريباڻو گهر، وڏو کهول ۽ پوئتي پيل شهري ماحول شايد توهان کي پاڻ نہ پوي ۽ توهين پاڻ کي بي آرام محسوس ڪيو... ان ڪري دعوت ڏيندي ڊڄان ٿو ۽ ڊڄندي بہ دعوت ڏيان ٿو جو ان ۾ منهنجو دِلي خلوص سمايل آهي. توهان جو اچڻ مون لاءِ روحاني سگهہ ۽ ذهني تازگي مهيا ڪرڻ جو ڪارڻ ٿيندو.

مهرباني،

خلوص سان

محبت ٻرڙو

06-12-1993

***

جناب ايم. ايچ. پنهور ڏانهن خط-2

مانوارا ايم. ايچ. پنهور صاحب
سدا خوش، سُکيا ۽ سلامت رهو.

توهان جي ڳالهين ۽ لکڻين ۾ مختلف هنڌن تي اها ڳالهه پئي آئي آهي تہ رگويدي آريا

سوات ۾ 1050، ق.م
اولهائين بلوچستان ۾ 800-900 ق.م
اوڀرائين بلوچستان ۾ 800 ق.م
سنڌ ۾ 800 ق.م
پنجاب ۾ 700-800 ق.م
راجستان ۾ 300-600 ق.م
مڌيا پرديش ۾ 400-500 ق.م
اتر پرديش ۾ 50-300 ق.م ۽
بهار ۾ 50-300 ق.م پهتا. ۽ اهو بہ بيان ڏنو آهي تہ رگويد جا اوائلي پڇڻ 1000 ق.م ۽ پوءِ وارا پڇڻ 900 ق.م ڌاري لکيا ويا. ان ڪري فطري طرح اهو سوال ٿو اڀري تہ

رگويد ۾ سنڌو جي تعريف ڇو ۽ ڪيئن آئي؟

توهان جو مضمون Languages of Sindh between rise of Amri and fall of Mansura ترجمو ٿي ويو آهي، مهرباني ڪري ان ۾موجود نقشا يا انهن جو نقل وڏي سائيز ۾ موڪليندا.

مهرباني.
خلوص سان

محبت ٻرڙو

***

ضميمو ٽيون ـــ مضمون

مسز فرزانه پنهور
ڊاڪٽر محبت پرڙو

ٿر ۽ ڪوهستان رڻ جا وڻ ٽڻ

سڃاڻپ: مسز فرزانہ حسين پنهور بايو-ڪيمسٽريءَ ۾ ايم.ايس سِي آهن. "ريسرچ ۽ ڊولپمينٽ انجنيئرس" سان وابسطہ رهِي گڏريل ستن ورهن کان ڪيترن ئي مختلف موضوعن تي تحقيق پئي ڪئي اٿن. پاڻ "ايگريڪلچرل سُٿائِل ٽيسٽِنگ ليبارٽريز (پرائيويٽ) لميٽڊ" جِي مئنيجنگ ڊائريڪٽر بہ آهن. جن موضوعن تي ڪم ڪيو ۽ لکيو اٿئون، انهن مان ڪجھ هِي آهن:

- هيرايل (گھريلو ڪيل) جانورن لاءِ ڪاج ۽ پاڻي راهِپَ (Aqua Culture)
- جھينگي پالنا
- ڪڪڙ پالنا
- سَهي پالنا. سَهي ڪاج
- زرعي ڦوڳ مان جِيا-گئس (Bio-Gas) (ٺاهڻ)
- ڍور ڍڳي ۽ رڍ لاءِ ڪاج
- حوخُوبا تيل جي ڪيميائي بناوت ۽ ان جو واهپو
- وڻجرُ ڪ (ڪمرشل) ۽ صنعتي حساب ڪتاب رکڻ
- گلاب ۽ (ٻين) گلن جو سُڪي وڃڻ
- جوخُوبا جو اپياس ۽ ان جو تيلي-ڪيميائي ۽ زرعي-ڪيميائي صنعت لاءِ واهپو
- جام قل ۽ بَڪنپالِي ۽ لنگڙي انب جو لاب ڪان پوءِ ڪيميائي دوائن وسيلي (مختلف بيمارين ڪان) بچاءُ
- تيلي-ڪيميائي ۽ زرعي-ڪيميائي صنعت لاءِ هڪ نئون ذخيرو/وسيلو
- مختلف زرعي فصل اپائڻ لاءِ لوڻياٺي زميني پاڻيءَ جو واهپو
- اسرندڙ ڏيهن لاءِ جِيا-گئس ڪارخانا
- پاڪستان (جي رهواسين) لاءِ پاڻي راهپ جو ڪتابڙو
- ٿر ۽ ڪوهستان جا جانور

- سنڌيڪار

هيءَ مضمون سنڌ جي وڻ ٽڻ (Flora) بابت مختلف ماهرن پاران گذريل هڪ صديءَ دوران جوڙيل مواد جي 4-ورهي اپياس تي ٻڌل آهي. هن مهل تائين گهڻ ڪيل انگن اکرن موجب ٿر ۾ 3-هزار کان وڌيڪ ۽ ڪوهستان ۾ 5-سَو کان وڌيڪ وڻوٽا (Plants) موجود آهن. ڪيترائي اهڙا بہ هوندا جيڪي رڪارڊ تي نہ آندا ويا آهن. ڪيرٿر جبل جي ٽاڪرو چوٽين تي جهنگلي/اڻ هيرايل (Wild) پستي (پوستانچيو، Postanchio) جي موجودگيءَ بابت ڄاڻ هڪ نئون واڌارو آهي ۽ ساڳيءَ طرح ٿي ڪيرٿر جابلو قطارن جي هيٺين يا ڪاڇولي ٽڪرين ۾ ڄمون (Jaman) بابت بہ چئي سگهجي ٿو. انگ وڏندو ويندو جيئن جيئن ووڙ ڪبي.

دنيا جا ٽاپيري (Tropical) ۽ ڪوسا رڻ (Deserts) دلچسپ ساڳيائپون ڏيکارن ٿا. ٿر ۽ ڪوهستان جي وڻ ٽڻ بابت اطلاع گڏ ڪندي اهو ڏٺو ويو آهي تہ نہ رڳو ساڳيائپ پر هڪجهڙائپ رکندڙ وڻ ٽڻ صحارا (Sahara، افريڪا کنڊ جو هڪ وڏو رڻ)، عربي اپسمنڊ، ايران، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ موجود رکن ٿا. انهن جي اوسر/ارتقا ساڳي ٻڻ ۽ ساڳيءَ چمار واري يعني جَجهرُوپ (Pleistocene) دَور يا گذريل 20-30-لک ورهن جي پانئجي ٿي. اسرائيل، شام ۽ اردن جا رِڻ بہ ان کان مختلف ناهن. ايتري قدر جو اترادي ۽ ڏاکڻي ايران جي وڻ ٽڻ سان بہ ساڳيائپ رکن ٿا. جيئن تہ وچ ايشيائي رڻ ۾ بہ ساڳي قسم جا وڻ ٽڻ موجود آهن. جهڙا اترادي ايران ۾، تنهنڪري ٿر ۽ ڪوهستان ۽ وچ ايشيائي رڻ جي وڻ ٽڻ ۾ ساڃيائپ جو امڪان رکي سگهجي ٿو. تڪلامَڪان (تڪلامي)، گوبِي ۽ منگولي رڻ ۽ وچ ايشيائي رڻن جي وچ ۾ موجود ناتيداري انهن سڀني رڻن جي ٿر ۽ ڪوهستان رڻن سان ساڳي ماڻٽي جوڙي ٿي. آمريڪي ۽ آسٽريليائي رڻن جا وڻوٽا توڙي جو مختلف آهن پر ساڳين آکهن (Families) سان وسطو رکن ٿا ۽ ان ڪري انهن جي وصف/منهن مهانڊي ۽ عادتن/روين ۾ بہ دنيا جا ڪيترائي وارياسا ۽ اڌ-وارياسا علائقا ڪجهہ پوئن ۽ پاڃين کي اپائڻ لائق آهن توڻي جو انهن جي آبهوا ۽ مٽي ڏاڍيون خشڪ آهن.

قدرتي رِڻائي پاڃين جي اپجڻ جي جڳهہ اهڙي آهي جو اها پاڻيءَ جي اڻاٺ هوندي بہ، وڻوٽي کي بقا رکڻ ۾ مدد ڪري ٿي. رڻائي وڻوٽا نامناسب/ خراب حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ کي مختلف شڪلين ۾ بدلائي پاڻ ۾ ٿوري قيرقار آڻن يا ماحول سان نهڪائن ٿا تہ جيئن اهي سولائيءَ سان جي سگهن. رڻائي وڻوٽي پاران جيڪا وڌ ۾ وڌ سختي سَٺي وڃي ٿي، اها آهي سندس پروٽوپلازم (Protoplasm يعني سيل/جيوگهرڙي جو بڻائتو مادو) جو سوڪهڙي/ پاڻيءَ جي اڻاٺ ۾ وڃي وڃڻ هر سيل/جيوگهرڙي جي حد تائين ڪيترو پاڻي

ذيان ڪري سگهجي ٿو، اهو مختلف جنسن ۾ مختلف ٿئي ٿو. ڪي جنسون ٿورو پاڻي ذيان ڪرڻ ڪان پوءِ اٿموٽ سوڪهڙي واري حالت ۾ ونجي وڃن ٿيون پر ڪي تہ چڱي چوکي پاڻيءَ جي ڪوٽ ڪان پوءِ بہ تازيون توانيون رهن ٿيون. ڪريئوسوٽ (Creosote) ٻوٽي ۾ پاڻيءَ جي موجودي سندس خشڪيءَ واري حالت ۾ ڪيل وزن جي اڌ جيتري گهٽجي سگهي ٿي، پر وڻوٽو وري بہ چڙهي پوندو. جيڪڏهن مينهن وسي تہ سندس صحت 42-47 ڪلاڪن ۾ يا اجا بہ گهٽ وقت ۾ سڌري ويندي.

اڪيشيا• جيڪئمونٽي (Acacia Jacquemonti) (جنهن کي ٻُو-ٻنويلي ۾ "راشو ٻبر" بہ چئبو آهي) کي ڏاڍين اونهين پاڙُن وارو سرشتو آهي. جيڪو ان وڻوٽي جي واڌ کي خشڪ مند ۾ ممڪن بنائي ٿو.

پاڙ-سرشتو ويڪر ۾ پکڙجندڙ، جيئن ٿوهر (ڪئڪٽس، Cactus) ۾ آهي، يا اونهو ويندڙ بہ ٿي سگهي ٿو، جيئن ديوي (ميسقائيٽ، Mesquite) وڻ ۾ آهي، جنهن جون پاڙون 50 ميٽر اونهيون وڃي سگهن ٿيون تان جو اونهي زميني پاڻيءَ جي ذخيري کي پهچي سگهن. جوجوبا (Jojoba) تازو ئي سنڌ ۾ آندو ويو آهي ۽ ان جي حقيقي جڳهہ ٿر ۽ ڪوهستان ۾ ڪري سگهجي ٿي.

وارياسي يا پوٺي (اسٽيپِي/Steppe، هڪ سنئون ۽ گاهي بناوڻ ميدان) ۾ پيدا ٿيندڙ وڻوٽي کي سوڪ/اٿاٽ ۽ تاءُ (Temperature) جو انتهائي لاٽ يا چاڙهہ سان منهن مقابل ٿيڻ ۽ برميچڻ گهرجي، ان کي ان لائق بہ هئڻ گهرجي تہ مختصر ٻُورائتي (ٻُورجڻ يا انگورجڻ واري، Reproductive) مند سان گڏوگڏ پاڃي خور جانورن جو کاڄ ٿي سگهندڙ ڊگهي/ڳري عرصي کي بہ منهن ڏئي سگهي.

رڻائي وڻوٽن جي درجيبندي ٽن مختلف متن/اصولن پٽاندر ٿئي ٿي. پهرين اصول موجب رڻائي وڻوٽا چئن ٽولن ۾ ورهايل آهن:

1- اٿاٽ-ڀاجوڪڙ، ٿورجِٽائو (Drought-escaping, Ephemerals) وڻوٽا.

2- اٿاٽ-گوسڙاڪ (Drought-evading) وڻوٽا.

3- اٿاٽ-سَهندڙ (Drought-enduring) وڻوٽا.

4- اٿاٽ رنڌائيندڙ (Drought-resisting) وڻوٽا.

هن درجيبنديءَ موجب وڻوٽا رڻ ۾ تڏهن بقا رکي سگهن ٿا جڏهن اهي سوڪ/پاڻيءَ جي اٿاٽ سان گڏوگڏ تاءَ پد جي ٻنهي (گهٽ ۾ گهٽ توڙي وڌ ۾ وڌ) انتهائن کان گسائي/لنوائي/بچي سگهن.

• اڪيشيا: ٻبر جي سيني جنسن جو خانداني نالو.- سنڌيڪار

ٻي اصول موجب رڻائي ايرا ۾ جا وٽوڻا پاڻيءَ جي ذخيري جي بنياد تي درجيبند ڪيا وڃن ٿا ۽ ٽولن ۾ ورهايل آهن:

1- سنڌن پاڇيا ٻوٽا (Vegetation) ڪنڊ/وڻ/ويڄهڻ) جو دارومدار رڳو پاڻيءَ جي مقامي جڳهائن تي ئي ٿي اهي اجيائپ (يعني ڪنڊ، وڻ، ويڄهڻ ۽ گل ۽ ميوو جهلي سگهن جي جڳهائپ جي ٻين قسمن جيئن ڪوهيڙي/لڙات ۽ ماڪ جي موجود ٿيءَ سبب وڌي سگهي ٿي. (افسوس اهو جو اسان وٽ) اها جڳهائپ منڊجاٽي/منڊپياسي (Meteorological) اوزارن جي مدد سان رڪارڊ نہ ٿي ڪئي وڃي، نہ وري ان جو ڪردار چڱيءَ طرح سمجهيو ويو آهي توڻي جو خاص طرح ڪوهستان ۾ انهن جي ڦوڙي/حصيداري/واهر چڱي ڪارائتي آهي.

2-پاڇيائپ جو دارومدار مقامي وسندڙ مينهن جي پاڻيءَ جو، ڊورن ۽ نارن ۾ ڪنو ٿيڻ جي بنياد تي رکيو وڃي ٿو.

3-پاڇيائپ جو دارومدار گهم جي انهن ذخيرن تي جيڪي رڻ ڪان پريان موجود هجن، جيئن نديون، ڍنڍون وغيره جن کي ڪنهن ٻي هنڌ تان پاڻي ملندو هجي.

ٽين اصول موجب وٽوڻن کي ايراضين، جتي اهي پنهنجي بقا جاري رکي سگهڻ لائق هجن، جي بنياد تي ورهايو وڃي ٿو. ان ڪري رڻائي وٽوڻن کي ڀُوسڌي (Geographical) هنڌ جي حوالي سان درجيبند ڪيو وڃي ٿو.

1- ڀِٽون (Sand hill).

2- ڀِٽن ۾ ميدانن واريون ماٿريون.

3- پٿريلي ٽڪرين واريون يا جابلو لاهيون.

پهريون اصول

1- اٿاٽ پاڇوڪڙ يا ٿورڄئائو وٽوڻا:

اهي مينهن-وَس (rain-fall) کان پوءِ ترت ڦٽن، انگورجن، سلو ڪڍن ۽ گل جهلن ٿا ۽ پنهنجيءَ ڄمار ۾ ڦيرو 4-6 هفتن ۾، جڏهن مٽي ۾ اڃا گهم موجود هوندي آهي، پورو ڪن ٿا. اهي ٻج وڏي ڳِٽپ ۾ ڏين ٿا، جيڪو جانورن جو چارو/ڪاڄ ٿي وڃڻ باوجود ايترو تہ بچي پوي ٿو جو پڪ سان ايندڙ نسل کي جاري رکي سگهي.

2- اٿاٽ-گرسڙاڪ وٽوڻا:

هي اهي وٽوڻا آهن جيڪي پنهنجي محدود واڌ سبب پاڻيءَ جو ٿورو ميسر مقدار واپرائيندا آهن انهن مان گهڻا، جن ۾ هڪ-ورهيا گاهہ شامل آهن (جيڪي پنهنجو ڄمار ڦيرو مختصر برساتي مند ۾ پورو ڪري باقي سڄو ورهہ

پنھنجي ميوي يا ٻج کي مٽيءَ منجھه نندڙو/ڳُجھو رکي گذارن ٿا). اھي وڏيڪ سخت حالتن کان پنھنجي پاڻ بچائي سگھن ٿا.

3- اٿاٽ-سھندڙ وڻوٽا:

جڏھن مٽيءَ ۾ گھم نہ ھوندي آھي تڏھن بہ ھي وڻوٽا وڌي ويجھي سگھن ٿا.

4- اٿاٽ-رنڊائيندڙ وڻوٽا:

ھنن وڻوٽن کي رَسيلا (رس رکندڙ Succulent) پڻ سڏيو وڃي ٿو. جو تہ اھي پنھنجن تشوئن (Tissues، تِشو: ھڪجھڙن جيوگھرڙن/سيلن جو جھڳٽو) ۾ پاڻي زخيرو ڪري رکن ٿا ان ڪري سوڪاٽيل (سوڪ ورتل، خشڪ، Arid) علائقن جي وڻوٽن جي گھڻائي مختلف طريقا اختيار ڪري پاڻي ذيان ٽيڻ کان بچائي ٿي. ھڪ ئي وڻوٽي ۾ مختلف قسمن جا بچاءُ ڪندڙ اپاءَ ھڪ ئي وقت ڪم آندا وڃن ٿا. مثال طور: چوڏي (Cuticle، ٻاھرين سُڪل ڪل) مان پاڻيءَ جي (بخارجڻ وسيلي) نيڪال کي پَن جي مٿاڇري تي سٽيپ (Lipid) يا سٽين مادن ۽ ڪوُنڙن (Resins) جو تھہ ٿاھي رنڊائن ٿا. پنھنجيءَ شڪل ۽ بدني بناوت ۾ ڪجھه ڦير ڦار ڪري بہ اٿاٽ جي رنڊڪ ڪئي وڃي ٿي. ڪي وڻوٽا خشڪ مند ايندي ئي پنھنجا پن ڇاٽي يا سج سامھون ڪليل پنن جي ايراضي گھٽائي ڇڏيندا آھن. ڪجھه وڻوٽن ۾ چڱيءَ طرح سڌريل پاڻي ذخيرو ڪندڙ تشو (Tissue) سان گڏ مقداري شرح جي حساب سان گھٽ ايراضي ھوندي آھي جنھنڪري اھي سدائين ٿُلھا ۽ سَبر لڳندا ۽ اھڙيءَ طرح پاڻيءَ جو بخاربو نيڪال گھٽائي ڇڏيندا آھن. ڪجھه راسيلن وڻوٽن پنھنجون پاڙون وڌائي ڇڏڻ جو سرشتو سڌاري رکيو آھي جيڪو پاڻي ڇھڻ جي سگھه کي وڌائي ڇڏي ٿو. ٿوھر، اَڪ، ڪِرڙ ۽ ڪبڙ ان جا سنا مثال آھن.

<u>ٻيو اصول</u>

رڻائي ايراضيءَ جي ٻاجيائپ ٽن عام درجن ۾ ورھائي سگھجي ٿي:

1- مقامي پاڻيءَ جي ججھائپ تي ٻاڙيندڙ ٻاجيائپ:

واريءَ ڀريل رڻن، مثال طور ٿر ۾، جيئن تہ واريءَ وٽ گھٽي گرمي جذب ۽ خارج ڪرڻ جي گنجائش آھي، ان ڪري تاءُ پد جي ڏھاڙي ٿيندڙ گھٽاوَڌي (Fluctuation) ۾ گِھم جو چڱو چوکو ذخيرو ملي پوي ٿو. جابلو رڻن ۽ انھن جي پرياسي يعني ڪوھستان ۽ ڪاڇي ۾ ماڪ-ذخيرو ڪجھه گھٽ ٿئي ٿو پر واريءَ تي اھا موچاري مقدار ۾ ڪَني ٿيندي آھي جيڪا پلاسٽڪ شيٽ تي گڏ ڪري

سگهجي ٿي. ڪن صاف ۽ ٿڌين راتين واري مند ۾ اها 2-3 م.م (ملي ميٽر) في رات ٿي سگهي ٿي. اهائي ماڪ ڪجهہ ڀاڄي طور ڪم ايندڙ وڻوٽن کي سدا ساڻو رکي ٿي.

2- ڏورن ۽ نارن ۾ گڏ ٿيندڙ مقامي مينهن تي پاڙيندڙ وڻوٽا:

رڻائي ايراضين جي هيٺاهين حصن ۾ ڏورن ۽ نارن وسيلي ڪچي/وهي آيل مينهن جو پاڻي ۽ ان جي نتيجي ۾ حقيقي وَسيَل مينهن سان گڏ وڻوٽن جي واڌ لاءِ گهربل ماڪ گڄ ملي پوي ٿي. ان قسم جون ايراضيون، ان ڪري، خشڪ پوکي راهيءَ لاءِ خاص طرح سٺايون آهن ۽ اهو ئي سبب آهي جو ٿر ۽ ڪوهستان جون گهڻيون ايراضيون سٺو لاپ ڏين ٿيون.

الف- واريا‌سن جبلن ۾ پاڄائپ:

چوٽ ڏاڪو (Climax Stage): اڪيشيا جيڪئمونٽي (ٻبر)، اڪيشيا لِيُوڪوفِليا (Leucophiloca، جنهن کي "آراجيو ۽ سڏجي ٿو)، اڪيشيا نِلوٽِيڪا (Nilotica، ٻبُر، ڪيڪر) ۽ اڪيشيا سينيگال (Senegal، ڪُمبات).

وچون (Intermediate) **ڏاڪو:** يُوفوربيا ڪاڊُوسيفوليا (Euphorbia Cauducifolia يعني ٿوور Thor)، يوفوربيا ڪلارڪِينا (Clarkeana، ڪير واري، ڏُڌيلي)، يوفوربيا ڊريڪنڪولائڊس (Dracucoloides، ٻمبُوري)، يُوفوربيا گِرئنيوليٽا (Granulata، ڏُڌيلي)، يُوفوربيا هِرٽا (Hirta، ڏيدي-ڏُڌيلي)، يُوفوربيا جوڌپورنسِس (Judhpurensis، ڏُڌيلي) ۽ يُوفوربيا پارويفلورا (Parviflira، ڏُڌيلي).

سرواڻ (Pioneer) **ڏاڪو:** پانِيڪَم اينٽِيڊوٽيل (Panicum Antidotale، گرمانو)، پانيڪم ٽرائفرام (Trypherom)، پانيڪم ٽرجِيڊَم (Turgidum، مَنٽ).

ب- ٿر جي لَٽ/ڪَچي وارين ٻنين ۾ پاڄيائپ:

هن قسم جي پاڄيائپ ۾ واريا‌سن جبلن ۽ سَنوَن لٽ/ڪچي وارن ميدانن جي وچ ۾ ايندڙ ماٽرين جا وڻوٽا شامل آهن. واريا‌سن جبلن جي هيٺاهن ڪڏن ۾ پرياسي جي لاهين جو برساتي پاڻي ڪَنو ٿئي ٿو ۽ پاڻ سان گڏ مٽيءَ ۽ لوڻ جا تمام گهڻا ڪارائتا ذرڙا ڪٺي اچي ٿو. اهي هوري هوري ڪڏن جي تري ۾ آئرجي ويندا آهن جنهن جي نتيجي ۾ سخت چِيڪي پنجو جو تمام عهدو نمونو ملي پوي ٿو.

ڪچي وارين ٻنين جي پاڄيائپ:

چوٽ ڏاڪو: پروسوپِس چِلينسِس/ڪنڊي (Prosposis Chilensis، اَنيرجي باوانيلو)، پروسوپِس گِلئنڊيولوسا (Glandulosa).

وچون ڏاڪو: ڪئپارِس ڊيسِيڊم (Capparis Decidum، ڪِير/Ker).
سرواڻ ڏاڪو: هئلوفائٽي (لوڻ سَهندڙ) جنسون (Halophytic Species).

ت۔ ٿر جي جابلو ٽڪرين جي ٻاجيائپ:

ميداني ۽ جابلو ٽڪرين جي .... (Fire ?) جي وچ ۾ چاتل ماڻُ (co-efficient) عام طرح 35-40 سيڪڙو آهي. ان وسيلي چٽو ٿو ٿئي تہ جابلو ۽ ميداني وڻ ٽڻ جي وچ ۾ ساڳيائپ ناهي.

جابلو ٽڪرين جي ٻاجيائپ:
چوٽ ڏاڪو: اڪيشيا سينيگال، اڪيشيا جيڪئمونٽي، لِيوڪوفليا.
وچون ڏاڪو: يوفوربيا ڪاڊِيسِيفوليا، يوفوربيا ڪلارڪينا، يوفوربيا ڊريڪنڪولائڊس.
سرواڻ ڏاڪو: ڪومِيفورا وِگهياءِ (Commiphera Wighii، گُگل).

سنڌ ۾ حقيقي رڻ ڪو بہ ناهي پر ماڻهن جي عمل سبب رڻ جون چِتيون لڳل آهن. حقيقي رڻ جي دنگ ڪان پريان، جتي مِينهن-وَس تمام گهٽ آهي يا جتي ٻاجيائپ پوريءَ طرح ختم ٿي وئي آهي، اتي ٻُوٽائين-پوٺي (Shrub-Steppe) واريون ٻنيون آهن جيڪي ٻبر (اڪيشيا) جي مختلف جنسن ۽ ٻين ڪنڊائن ٻوٽن ۽ وڻن کي وڌڻ ۾ مدد ڏين ٿيون. گهٽِن هنڌن تي، جتي مينهن وچٿرو پوي ٿو ترٽي جو اهو سال جا ڪجهہ ڏينهن وسندو هجي، گاهِ پوٺو ٺهي پوي ٿي.

رڻائي وڻوٽن جو گڏيل طرح هڪ مکيہ مسئلو آهي ۽ ڪين ان سان مقابلو ڪرڻو پوي ٿو ـــ اهو آهي جانورَ جيڪي ڪين چَري وڃن ٿا، ۽ ماڻهو جيڪي ڪين ٻارڻ طور ساڙي يا ٻوڪي راهيءَ لاءِ وڍي ڇڏن ٿا. ان قسم جي ڪاهہ جي موٽ ۾ ڪيترن ئي رڻائي ٻوٽن ڏڪائيندڙ ٽڪا ۽ بچائيندڙ ڪوڪا ۽ ڪُنڊا تيار ڪري ورتا آهن. انهن ۾ اڪيشيا ۽ يوفوربيا جا اسٽِيپيوليٽ (Stipulate) ڪَنڊا اچي وڃن ٿا.

ڪجهہ وڻوٽن ۾ زهريلو يا ڪُرائيندڙ "ڪير" يا "آڪيرو" (Latex، ڪجهہ قسمن جي وڻن ۽ ٻوٽن ۾ ڪير جهڙي رَس) موجود هوندي آهي ۽ ماڻهن سان گڏ جانور بہ انهن کان لنوائڻ/ٻچڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

انهن روين باوجود مختلف وڻوٽا ڪيترن ئي ڪمن ۾ اچن ٿا جن جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

---

* جن کي اسٽيپيولس (stipules) هجن. جيڪي ڏانديءَ يا ڪاني بابت ٻڌائن ٿا جن کي ڦوٽهڙي جي جوڙي هوندي آهي جيڪا پنن جي مشابهت/هڪجهڙائي ناهيندي آهي - مرتب

ميوا: راسيل يوفوربيا ۾ زهرائتا (Toxic) ڪارولا (Alkaloids، الڪالوئڊس) هوندا آهن (جيڪي ڪيترن ئي قسمن جا ڪيميائي مرڪب ناهڻ ۾ ڪم اچن ٿا). ماڻهو مختلف جنسن جا ٻير کائن ٿا. ايتري قدر جو انهن جا پَن جانورن کي چارائڻ سان گڏ ياجيءَ طور ۽ ڪجهه منايون ناهڻ ۾ ڪم آڻيندا آهن.

نشاستي-ڀريا ذخيرائتا عضوا: ڪاٺ جوڳيون پاڙون، ٿُڙوٽ (Rhizomes، ڪجهه وڻوٽن ۾ ٿُلهيرو ليٽيل زمين ڇُهندڙ يا مٽيءَ ۾ پُوريل ٿڙ ٿئي ٿو جنهن مان پاڙون نڪرن ٿيون. مثال طور: سُنڊ). ڳُڙوٽ (Tubers. عام طرح زمين هيٺ اچي ويل ٽاريءَ جو سجي ڳوڙهو ٿي پوڻ. مثال طور : پٽاٽو). بَلبوٽ (Bulbs. ٿڙ يا عام طرح مڪڙيءَ جو هڪ بلب جهڙو ٿي پوڻ. مثال طور: بصر) وغيره.

ٻجَ ۽ ڪوپَ (Nuts): ڦريون، سِگريون، پَلڙا وغيره ڪاڌا وڃن ٿا ۽ ٻجَ گڏ ڪري تازا، سُڪائي يا پيهي ڪم آڻجن ٿا

پَن ۽ ٻوٽيون: ڪيترن ئي وڻوٽن جا تازا پن ۽ سَلا سلاد ۽ چٽڻيءَ طور ڪاڌا وڃن ٿا.

دوائون: ڪجهه وڻوٽن مان ڪي اهڙيون دوائون ٺهن ٿيون جيڪي نند ڏيارڻ يا جسم ۾ چُستي پيدا ڪرڻ جو ڪم ڪن ٿيون.

تاندورا/ڌاڳا: رڻائي وڻوٽا مختلف قسمن جا ڌاڳا/تاندورا مهيا ڪن ٿا جيڪي ڪيترن ئي ڪارائتن نمونن سان ڪم اچن ٿا.

گاڏڙ ساڏڙ واهپو:

1. رِڻائي وڻوٽا جاين لاءِ ڪاٺ، هٿيار، اوزار، ڳهَه، رنگَ، ڳُونر، پارڻ، صابڻ، عطر وغيره مهيا ڪن ٿا. هڪ رڻائي وڻوٽ اسان کي پنهنجي رک مان سوڊيم باءِ ڪاربونيٽ يعني ڌوپَ ڪار مهيا ڪري ٿو.
2. بنا ڪَنڊي ٿوهرَ پالتو جانورن ۽ خاص طرح رِڍ جو اهم ڪاڌو آهن ۽ انهن کي نَح ان ڪاڌي تي 12-هفتن تائين ڪي بہ خراب اثر وڌڻ بنا پالي سگهجي ٿو.
3. ٻبر، ٻير ۽ ٻين ڪيترن ئي رڻائي وڻن تا پَلڙا چاري طور ڪم آڻي سگهجن ٿا
4. ايفِيڊِرن (Ephedrine، هڪ قسم جو ڪيميائي مرڪب جيڪو دوا طور ڪم اچي ٿو) ۽ ٻيون ڪيتريون ئي دوائون ناهيون ويون آهن، جن جا مختلف ڪم آهن. ڪي سَهڪي/دَم جي علاج لاءِ ڪم اچن ٿيون.
5. ڪِريسوٽ (Creosote) ٻوڙو/ڊپ نارهائڊروگئائياريٽڪ ايسڊ (Norhydroguaiaretic acid) هڪ اهڙو مرڪب آهي، جيڪو سٽپ، تيل خلاف طاقتور اينٽي آڪسيڊينٽ (Antioxident، آڪسائيندڙ اثرن کي ختم ڪندڙ) آهي ۽ ان کي هڪ هٽرادو ناهيل ڪيميائي مرڪب طور ڪم آڻي سگهجي ٿو.

6. عمومي طرح، جهنگلي (Wild) جنسن ٿي پيٽ ۾ اپايل سوڪاٽيل (Arid) علائقي جي وٽوڻن بابت هڪ سٺو نُڪتي نظر رکيو وڃي ٿو. ڪچي مال لاءِ دنيا ۾ وڌندڙ گهر کي ڏسندي ممڪن آهي تہ هن قسم جي اپت هٽرادو ٿاهيل مال سان چٽاپيٽي ۾ اچي سٺو اگهہ پيدا ڪري.

7. اَندراچَن اَسپيرا اسپرينگ (Andrachne Aspera Spreng، ڏٿ واري ڪير ٻوٽي)، يوفوربيا ڪاڊيسيفوليا هائينس (Euphorbia Caudicifolia Haines، ٿوهر)، يوفوربيا هِرٽالِن مَوئِس (Hirtalinn Mouis، ارندي)، يوفوربيا ڪلارڪينا ۾ زهر يا ڪُرائيندڙ "ڪِير" موجود آهي.

8. ڊِپونيا اِليٽيَر (Dpunia Elatior، هَٿ اوٺي) ۽ يوفوربيا ڪاڊيسيفوليا، يوفوربيا ڪلارڪينا، يوفوربيا ڊريڪنڪيولائڊس، يوفوربيا گرئنيوليٽا، يوفوربيا هِرتا، يوفوربيا جوڌپورنسس، يوفوربيا پاروبفلاٽرا رسيلا (succulent) وٽوڻا آهن ۽ پنهنجن ٿُڙن ۾ پاڻي گڏ ڪري رکن ٿا.

9. پينِيسيٽَم ٽائفئاڊيَم (Pennisetum Typhoideum، باجهري)، رِسِينَس ڪمُونِس (Ricinus Communis، هيرَڻ)، سيسامَم انڊيڪم (Sesamum Indicum، تِر)، سارگهم ولگيئر (Sorghum-Vulgare، جوار)، ڪئمويسِس سورالائيڊس (Cyamopsis Psoralioides، گوار)، فيزيولس مُنگو (Phaseolus Mungo، مُگ) عام فصل آهن.

10. سڀ کان وڌيڪ عام فصل جوار ۽ باجهري آهن، اهي چاري لاءِ بہ عام فصل آهن جن کي سُڪائي خشڪ موسم ۾ ڍور ڍڳن جي کاڄ لاءِ ڪم آندو وڃي ٿو. رِڻائي وڻ ٽڻ جي پريور واهپي لاءِ وڌيڪ تحقيق ضروري آهي.

ڪتابسُٽ (Bibliography)

1. Leonard cloudsely - Thoompson, "The desert".
2. Ikram Ilahi Chaudhri and Muhammad Sharif Chuttar, "The Vegetation and range flora of the desert".
3. John Leonard Cloudsely - Thompson, "Desert Life".
4. E.J. Barrington, F.R.S and J. Willts, "Contemporary Biology."
5. Walter S. Philips, "Desert".
6. Dr. H.T. Sorley, "Gazetteer of Sind (including Khairpur state)

❊❊❊

نوٽ: هيءُ ليک محترم فرزانہ پنهور جي انگريزي مقالي "فِلورا آف ٿر اينڊ ڪوهستان ڊيزرٽس" (Flora of Thar and Kohistan Deserts) جو ترجمو آهي، جيڪو ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد ۾ جولاءِ 1996ع ۾ ڇپيو. جڏهن تہ ليکڪا جو تعارف ڊاڪٽر محبت جي قلمي ڪاپيءَ تان درج ڪيو ويو آهي.

رياضت ٻرڙو

ايم ايچ پنهور

سنڌ جو نامور زرعي سائنسدان، محقق ۽ سنڌ جو عاشق

دنيا ۾ جن سنڌي شخصن پنهنجي مخصوص تحقيقي ڪم ۽ قلمي ڪاوشن وسيلي پنهنجو ۽ سنڌ جو نالو نروار ڪيو آهي، تن ۾ جناب ايم.ايچ پنهور نمايان مَقام رکي ٿو. هن جا شعبا انيڪ هئا. جن ۾ ميوَن جي باغبانيءَ (هارٽيڪلچر) ۾ تحقيق نهايت اهم آهي، جنهن سبب کيس هڪ سائنسدان جي حيثيت به حاصل هئي. ان کان سواءِ هو ٻوليءَ ۽ آثار قديمه جو ماهر، سنڌ جي آڳاٽن نقشن جو جوڙيندڙ به هو، سنڌ جي تاريخ سان گهري وابستگي هيس. آبپاشيءَ، سم، ڪَلر، پاڻيءَ نيڪال، زراعت ۾ ڪم ڪيائين. زرعي سائنسي اوزارن جو ڀرپور استعمال ڪيائين ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه. جيڪو هن جي لکيل ۽ ڪيل ڪم کي ڀرپور طرح سان مطالعي هيٺ آڻي سمجهي سگهجي ٿو.

ايم.ايچ پنهور جو سچو نالو محمد حسين پنهور هو. هو 25 ڊسمبر 1925ع تي، ضلعي ۽ تعلقي دادو جي ڳوٺ ابراهيم ڪچيءَ ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو حاجي هو. هن سنڌ يونيورسٽي ڪراچيءَ مان 1949ع ۾ مڪينيڪل ۽ اليڪٽريڪل ۾ بِي اِي (B.E.) فرسٽ ڪلاس ۾ پهرين نمبر سان پاس ڪئي. جنهن تي کيس سنڌ يونيورسٽي پاران ميڊل ڏنو ويو. هنَ يونيورسٽي آف وسڪانسن، آمريڪا مان 1953ع ۾ ايم ايس سِي (M.Sc.) جي تعليم حاصل ڪئي. سندس خاص مهارت (اسپيشلائيزيشن) جَر جي پاڻيءَ جي واڌ، زمين جي ڇرڻ، زرعي مشينري، سِم، ڪَلر روڪ وهڪري ۽ زراعت ۾ هئي.

ايم.ايچ پنهور صاحب سنڌ سرڪار ۽ اولهه پاڪستان سرڪار سان 4 سال، 58-1953ع دوران، زرعي انجنيئر طور ڪم ڪيو ۽ 12 سال، 58-1969ع دوران، سنڌ ۽ بلوچستان ۾ سپرنٽنڊنگ انجنيئر طور ذميواريون نڀايون. ان عرصي ۾ پنهور صاحب زرعي زمين جي سنوت لاءِ 600 بلڊوزر هلرايا. ٽريڪٽرن ۽ بلڊوزرن جا 12 مرمتي ورڪشاپ، زرعي ڪاتي لاءِ قائم ڪرايا. هر قسم جي زرعي مشينري استعمال ڪرائي، سنڌ ۾ 3000 ٽيوب ويل هڻايا ۽ بلوچستان ۾ ڊيزل پمپن سان 1000 کوهه کوٽرايا. سنڌ ۽ بلوچستان جِي گرائونڊ واٽر سروي

ڪرائي ۽ ان سلسلي هيٺ 11 ڪتاب لکيا. 1970ع کان 2007ع ۾ وفات تائين، پنهور صاحب ڪَنسلٽنگ ڪمپني هلائي جيڪا آبپاشيءَ، سِم، پاڻيءَ نيڪال، زراعت، سائنسي مشينريءَ جي استعمال ۽ باغن جي زراعت ۾ مهارت رکي پئي. پنهور صاحب ان حوالي سان سنڌ جي جر بابت 10 ڪتاب لکيا ۽ ٿر ۽ ڪوهستان، ۽ انجنيئرنگ بابت انيڪ مقالا ۽ مضمون پڻ لکيا. هُو 79-1970ع دوران ايجوڪيشنل ايڊس جو مينيجنگ ڊائريڪٽر رهيو. پلاننگ اينڊ ڊولپمينٽ ڪنسلٽنٽس جو مينيجنگ پارٽنر 79-1973ع دوران رهيو ۽ ريسرچ اينڊ ڊولپمينٽ انجنيئرس جو مينيجنگ ڊائريڪٽر 2002-1979ع دوران رهيو.

پنهور صاحب 1964ع ۾ باغن جو زرعي فارم قائم ڪيو، جتي ميوَن جي فصل تي خاص ڌيان ڏنائين. 1985ع ۾ هُن ان زرعي فارم کي تحقيقي فارم ۾ تبديل ڪيو ۽ ميوَن جو انيڪ نيون جنسون متعارف ڪرايون. جن ۾ انبن جون 17 جنسون ۽ لِچي (Luchee) جون 6 جنسون پڻ شامل آهن. پنهور صاحب ميوَن جي فصلن جي لاباري کان پوءِ واري پوک (Post-harvest) بابت 36 ڪتاب لکيا جن مان ڪيترائي اڃا تائين اڻ ڇپيل آهن.

پنهور صاحب، سنڌالاجسٽ طور هڪ ماڻهوءَ جي لحاظ کان سوچيندي. سنڌ جو مطالعو ڪرڻ جو بيحد شوقين هو. هن 500 صفحن کان وڌيڪ صفحا سنڌ جي حوالن سان ڇپرايا ۽ 10 وڌيڪ ڪتاب، سنڌ بابت، ڇپائيءَ لاءِ تيار هيس. سندس لائبريريءَ ۾ پنجاهه هزارن کان وڌيڪ ڪتاب غير فڪشن موضوعن تي هئا. (نوٽ: پنهور صاحب جا پونئير، اها لائبريري محققن لاءِ کولڻ جو ارادو رکن ٿا.)

جُون 2003ع ۾، پنهور صاحب، ٽنڊي جام ۾، هڪ ٽرسٽ "ايم.ايڇ پنهور ٽرسٽ" قائم ڪئي، تہ جيئن سنڌ ۾ سماجي ڪمن ۽ تحقيق کي وڌائي سگهجي. هن پنهنجو گهر، آفيس ۽ ٻي سموري ملڪيت ان ٽرسٽ حوالي ڪري ڇڏي آهي. اها ٽرسٽ سندس گهر واري ۽ پٽ هلائن پيا، گڏوگڏ سندس لطيف آباد (حيدرآباد) واري گهر ۾ لائبريري قائم ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا.

ايم ايڇ پنهور صاحب کي هيٺيان ايوارڊ ۽ مڃتائون مليون:

1. پاڪستان سرڪار پاران، انجنيئرنگ ۽ زراعت ۾ نمايان ڪم ڪرڻ تي، ستارهء امتياز، 1992ع ۾.
2. 1987/88ع ۾ "Who is who in the World" ۾ سندس نالو ۽ ڪم شامل ڪيو ويو.
3. ترقي پسند پارٽي پاران، تاريخ ۽ آثار قديمہ ۾ خدمتن تي، لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ، 1999ع ۾.

4. رِوائيوَرس پاران. انجنيئرن ۽ زراعت ۾ خدمتن تي. لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ. 2002ع ۾.
5. خبرون اخبار جي ڪِسان ٽِي وي ۽ چاولا گروپ پاران. "ٽاپ هارٽيڪلچرسٽ آف پاڪستان" جو ايوارڊ. 2004ع ۾.
6. سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن پاران. سنڌ بابت سڄي چمار تحقيق ڪرڻ تي ميڊل. 2004ع ۾.
7. سنڌ زرعي يونيورسٽي پاران. زرعي سائنس ۾ عمر ڀر تحقيقي خدمتن جي مڃتا ۾ ايوارڊ. 2004ع ۾.
8. ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي پاران. سندس خدمتن جي مڃتا ۾. لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ. 2004ع ۾.

اهو پڻ ڄاڻائڻ ضروري ٿيندو. ته پنهور صاحب سواءِ پنهنجي پهرين ڪتاب جي خلاف پيدا ٿيل اجائي ردعمل ڪان پوءِ سنڌيءَ ۾ لکڻ بدران انگريزيءَ ۾ لکڻ کي ترجيح ڏني هئي. اهو ڪتاب عورت ۽ اسلام بابت هو.

هتي پنهور صاحب جي لکيل ڪجهه ڪتابن جا نالا ڄاڻائجن ٿا:

1. اٿن السٽريٽيڊ هسٽاريڪل اٽلس آف سومرا ڪنگڊم آف سنڌ.
2. ڪِرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ.
3. سَسٽينيبل ميٿڊس انڊ اپلائيڊ ٽُ ريزنگ فروٽ ڪراپس.
4. دَ ڊولپمينٽ اِن دَ اسٽڊي آف هسٽري ائنڊ آرڪيالاجي آف سنڌ.
5. واٽر رِڪائرمينٽ آف رِوريَن ايريا آف سنڌ.
6. سورس مَٽيريل آن سنڌ.
7. گرائونڊ واٽر اِن سنڌ (هن سلسلي هيٺ 11 ڪتاب.)
8. فائيو ٿائوزنڊ ييئرس هسٽري آف اِريگيشن اِن سنڌ.
9. سِڪس ٿائوزنڊ ييئرس هسٽري آف اِريگيشن اِن سنڌ.
10. نِيو فروٽس، نٽس اينڊ انڊسٽريل ڪراپس فار سنڌ.

سندس لکيل ٽيڪنيڪل مضمونن جو تعداد 51 آهي، هن 8 مضمون آٽوبايوگرافيءَ حوالي سان لکيا. 96 مختلف مقالا ۽ مضمون لکيا ۽ 7 عدد نيوز ريورٽون لکيون.

پنهور صاحب جا اعزازي ڪم هيٺينءَ ريت رهيا:

1. پروفيسر ايگرِيڪلچرل انجنيئرنگ طور. سڪرنڊ ۽ ٽنڊي ڄام جي زرعي ڪاليجن ۾، 75-1954ع دوران ڪم ڪيو.

2. وزٽنگ پروفيسر ۽ اِڪئپمينٽ ايڊوائيزر طور. مهران انجنيئرنگ يونيورسٽي ڄامشوري ۾، 86-1980ع دوران ڪم ڪيو.
3. انجنيئرنگ ايڊوائيزر طور. سنڌ يونيورسٽي ۾، 86-1982ع دوران ڪم ڪيو.

مختلف ادارن سان ايم.ايڇ. پنهور صاحب جون اعزازي رڪنيتون هن ريت رهيون:

1. چيئرمئن ايگزيڪيوٽو ڪاميٽي، دائود ڪاليج آف انجنيئرنگ ۽ ٽيڪنالاجي، ڪراچي، 93-1990ع دوران؛
2. ميمبر بورڊ آف گورنرس، دائود ڪاليج آف انجنيئرنگ ۽ ٽيڪنالاجي، ڪراچي، 93-1990ع دوران.
3. مُيمبر بورڊ آف گورنرس، نيشنل انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ، ڪراچي، 93-1986ع دوران.
4. ميمبر بورڊ آف گورنرس، نيشنل ڪاليج آف آرٽس، لاهور، 93-1989ع دوران.
5. ميمبر ايگزيڪيوٽو بورڊ، نيشنل ڪاليج آف آرٽس، لاهور، 93-1989ع دوران.
6. ميمبر بورڊ آف گورنرس، خزدار انجنيئرنگ ڪاليج، 93-1989ع دوران.
7. ميمبر سليڪشن بورڊ، نيشنل ڪاليج آف آرٽس، لاهور، 93-1989ع دوران.
8. ميمبر بورڊ آف گورنرس، ڪاليج آف آرٽس، ڄام شورو 93-1989ع دوران.
9. ميمبر ايڊيٽوريل بورڊ، جرنل سنڌالاجيڪل اسٽڊيز، 93-1982ع دوران.
10. ميمبر بورڊ آف ايس ايس ايڇ ايس، ڪراچي، 2005-1998ع دوران.
11. پريزيڊنٽ، سنڌ سوسائٽي فار هارٽيڪلچرل سائنس، 2005-1994ع دوران.
12. پريزيڊنٽ، انٽيگريٽيڊ ايگريڪلچر ڊولپررس، 2005-2001ع دوران.
13. چيئرمئن، ايم ايڇ پنهور ٽرسٽ، 2005-2002ع دوران.

جڏهن ته پنهور صاحب هيٺين بين الاقوامي ادارن جو رڪن رهيو:

1. ڪيليفورنيا ريئر فروٽ گرووَرس ايسوسيئيشن، 93-1986ع دوران.
2. آسٽريلين مئڪيڊاميا گرووَرس ايسوسيئيشن، 98-1986ع دوران.
3. ڪيليفورنيا ايووڪاڊو سوسائٽي 92-1987ع دوران.
4. جوجوبا گرووَرس ايسوسيئيشن 88-1985ع دوران.
5. انٽرنيشنل سوسائٽي فار هارٽيڪلچرل سائنس، 2007-1990ع دوران.
6. آمريڪن سوسائٽي فار هارٽيڪلچرل سائنس، 98-1990ع دوران.
7. فلوريڊا اسٽيٽ هارٽيڪلچرل سوسائٽي، 97-1987ع دوران.
8. ريئر فروٽ ڪائونسل آف آسٽريليا، 2000-1981ع دوران.
9. آسٽريلين سوسائٽي فار هارٽيڪلچرل سائنس، 97-1990ع دوران.

10. آمريڪن پومولاجيڪل سوسائٽي، 93-1989ع دوران.
11. انٽرنيشنل بنانا ايسوسيئيشن، 90-1980ع دوران.
12. پروفيشنل ميمبر آمريڪن سوسائٽي فار اِينالاجي اينڊ وائٽِڪلچر، 2007-1992ع دوران.
13. سائوٿ آفريڪن سوسائٽي فار هارٽيڪلچرل سائنس، 94-1993ع دوران.
14. انٽرنيشنل ريئر فروٽ ڪائونسل آف سائنٽسٽس اينڊ سائنٽيفڪ پروفيشن، 99-1982ع دوران.

ان کان سواءِ سندس رڪنيت پروفيشنل آرگنائيزيشنس سان هن ريت رهي:

1. ايسوسيئيٽ ميمبر، آمريڪن سوسائٽي آف ايگريڪلچرل انجنيئرس، 76-1953ع دوران.
2. ميمبر انسٽيٽيوٽ آف ايگريڪلچرل انجنيئرس، انگلينڊ، 70-1964ع دوران.
3. فيلو، رائل جاگرافيڪل سوسائٽي لنڊن، 2007-1977ع دوران.
4. ميمبر، پاڪستان انجنيئرنگ ڪائونسل اسلام آباد، 2007-1977ع دوران.

پنهور صاحب ٻه شاديون ڪيون، جن مان پهرين گهر واري وفات ڪري وئي اٿس ۽ ٻي گهر واري محترمه فرزانه پنهور بايو-ڪيمسٽ آهي، جنهن پڻ اڪيلي سِر ۽ پنهور صاحب سان گڏ ڪيترائي مقالا ۽ ڪتاب لکيا آهن ۽ ڏيهاڏيهي ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪئي آهي. پنهور صاحب کي پهرين گهر واريءَ مان 4 پٽ آهن، جن مان هڪ 2004ع ۾ وفات ڪري ويو ۽ 3 آمريڪا ۾ رهن پيا. جن مان سَني پنهور پڻ لکڻ جي شعبي سان لاڳاپيل آهي.

سنڌ جي هن يگاني عاشق ايم ايڇ پنهور جي وفات 21 اپريل 2007ع تي، لطيف آباد واري گهر ۾ ٿي ۽ کيس ٽنڊي جام ۾ ابدي جڳهه ڏني وئي.

❊❊❊

نوٽ: هي مواد جوڙڻ ۾ ايم.ايڇ. پنهور صاحب بابت جوڙيل ويب سائيٽ www.panhwar.com تان مدد ورتي وئي آهي. هي ليک ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر پاران 21-اپريل 2008ع تي، لاڙڪاڻي ۾، جناب ايم.ايڇ. پنهور جي منعقد ڪيل پهرين ورسيءَ ۾ پڙهيو ويو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

سنڌ جو نامور دانشوَر، محقق، اديب، ٻوليءَ-ڄاڻُ، مترجم ۽ ڪاهوڙي سپوت

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو همہ گير شخصيت جو مالڪ ۽ سنڌ جو هڪ لائق سپوت هو. هو هڪ ئي وقت سياسي ۽ سماجي اڳواڻ ۽ ڪارڪن، اديب، مترجم، محقق، سياسي - ادبي - سماجي - لسانياتي - تحقيقي تنقيد نگار، صحافي، ايڊيٽر، ’استاد‘، ڊاڪٽر، اتساهڪ ڪردار، ڪاهوڙي فرد، ڌرتيءَ، ڌرتيءَ واسين ۽ ماڻهپي سان پيار ڪندڙ ۽ انساني چڱاين ۾ يقين رکندڙ شخص هو. هو حقيقي معنيٰ ۾ پنهنجي نالي جو مفهوم رکندڙ انسان هو.

جنم ۽ تعليم

ڊاڪٽر محبت علي ولد شوڪت علي "شوق" ٻرڙو 25 مارچ 1952ع (گهريلو شجري موجب 22 ربيع الاول 1372هه) تي قنبر شهر ۾ پيدا ٿيو. ڪيس ننڍپڻ کان ئي پڙهڻ، سِکڻ ۽ سمجهڻ سان پيار هو. هن پرائمري تعليم 64-1959ع دوران گورنمينٽ مين پرائمري اسڪول قنبر مان، مئٽرڪ 69-1964ع دوران ميونسپل هاءِ اسڪول قنبر مان ۽ انٽر سائنس (پري ميڊيڪل) 71-1969ع دوران گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي مان امتيازي حيثيت سان پاس ڪئي. ڊگري ڪاليج جي لائبريريءَ مان ڊاڪٽر محبت روزانو ٽي چار ڪتاب کڻي، سوين ڪتاب پڙهيا. ڊاڪٽر محبت ٻرڙي ايل ايم سِي ۾ گريجوئيشن (ايم بِي بِي ايس) 79-1972ع دوران ڪئي. گريجوئيشن جي اُن طويل عرصي جو سبب ايم بي بي ايس جي آخري سال ۾ سندس تمام گهڻيون سياسي سرگرميون ۽ ملڪ ۾ مارشل لا سبب يونيورسٽين جي تعليم ۾ پيل رُخنا هئا.

نوڪري ۽ خانگي ڪلينڪ

ايم بي بي ايس پاس ڪرڻ کان پوءِ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي 82-1980ع دوران ڪئپٽن ڊاڪٽر جي حيثيت سان ڪمپلسري ملٽري سروس ڪئي، جنهن دوران هُو گلگت، اسڪردو ۽ ڪوئيٽا ۾ بہ رهيو. پنهنجي آزاداڻي طبيعت سبب ڊاڪٽر محبتَ ڪئپٽن ڊاڪٽر جي عهدي تان مستعفي ٿي موٽي آيو. جنهن کان پوءِ هن 1983ع ۾ *ميلون جونس بلڊ بئنڪ* ڪراچيءَ ۾ ۽ 84-1983ع دوران *ڏ آغا خان چيريٽيبل ڊسپينسري* ڪراچيءَ ۾ پرائيويٽ نوڪري ڪئي، پر سنت

ئي نوڪريءَ جي پابندين کان پاڻ کي آجو ڪري، اباڻي شهر قنبر هليو آيو، تہ جيئن پنهنجن غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي خدمت ڪري سگهي. 1984ع کان 1997ع ۾ وفات تائين، ڊاڪٽر محبت برڙي جنرل ميڊيڪل ڊاڪٽر طور *لطيف ڪلينڪ* تي، قنبر جي باگي ديري محلي، گوپانگ محلي ۽ علي خان محلي ۾ مريضن جو علاج ڪيو. شاهہ لطيف سان ڪيس بيحد عقيدت هئي.

شادي ۽ اولاد

ڊاڪٽر محبت برڙي جي شادي 1983ع ۾ محترمہ صفيہ ميمڻ سان ڪراچيءَ ۾ ٿي. ڪيس اولاد ۾ هڪ پُٽ انجنيئر ساجد محبت آهي، جنهن ڪيميڪل ٽيڪنالاجيءَ ۾ بي اِي ۽ ايم اِي ڪئي آهي. هينئر ڪراچيءَ ۾ اين اِي ڊِي يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرر طور پڙهائي پيو.

مطالعو

ڪلاڪن جا ڪلاڪ مطالعي ڪي اربيندڙ ڊاڪٽر محبت برڙو پنهنجي تکڙي مطالعاتي رفتار ۽ ذهين هئڻ ڪري ڪتابن مان ڪم جا نُڪتا جَهٽي وٺندو هو ۽ بيان ڪيل ڳالهہ وغيره جي تهہ در تهہ خيال تائين رَسائي حاصل ڪري سگهندو هو. اها ئي ڳالهہ سندس بڌڻ ۽ سمجهڻ جي سگهہ ۾ بہ سمايل هئي، جنهن ڪيس سٺو محقق ۽ گهڻ پاسائون تنقيد نگار بنجڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. هن تمام گهڻا ڪتاب ۽ رسالا انگريزي، سنڌي ۽ اردو ٻولين ۾ پڙهيا. ڪو بہ ضخيم ڪتاب پڙهي پچائڻ ڪاڻ هن لاءِ بہ چار ڏينهن ڪافي هوندا هئا.

ادبي ۽ صحافتي سرگرميون

ڊاڪٽر محبت برڙي ايل ايم سي ۾ پڙهڻ دوران مختصر ڪهاڻيون، طنز مزاح جا ليک ۽ مضمون لکڻ شروع ڪيا، جيڪي *"شاگرد"* پبليڪيشن، *انجيڪشن"* پبليڪيشن ۽ ايل ايم سي جي *لياقت"* ۽ ٻين مخزنن ۾ ڇپيا. شايد سندس پهرين ڪهاڻي "ڊاڪٽر" هئي، جيڪا ايل ايم سي جي ساليانی مخزن *لياقت"* ۾ 1973-74ع ۾ ڇپي، جنهن سان سندس ادبي زندگيءَ جي شروعات ٿي. پوءِ ڊاڪٽر محبت مسلسل ڪيترين ئي ڪهاڻيون لکيون، طنز و مزاح جا ليک لکيا ۽ چوند ڪتاب ترجمو ڪيا. ساڳئي وقت هُو *"سنڌي"* پبليڪيشن ڄامشوري (*'سنڌي ڊائجسٽ'*) جي اٺين ۽ نائين ڪڙيءَ جي مُرتبن ۾ شامل (اسسٽنٽ ايڊيٽر) ۽ ڇپرائيندڙ رهيو. اها سندس صحافتي ڪم جي شروعات هئي. 1977ع ۾ هو *سنڌي شاگرد پبليڪيشن*" جو ايڊيٽر ۽ *انجيڪشن پبليڪيشن*" ڄامشوري جو باني ٻيلي ۽ ڪاتب رهيو. جن ۾ هن

قلمي نالن سان ايڊيٽوريل ۽ مضمون لکيا. هُو "رهبر ڊائجسٽ" حيدرآباد سان سهڪار ڪندڙ رهيو. ڊاڪٽر محبت برڙو 92-1991ع ۾ روزاني "جاڳو" ڪراچيءَ جو قنبر تعلقي لاءِ نمائندو رهيو.

پبلشنگ ادارو

ڊاڪٽر محبت برڙي قنبر ۾ 1978ع ۾ **"ڏاهپ ڪتاب گهر"** نالي پبلشنگ اداري جو بنياد رکيو. جنهن پاران پاڪيٽ سائيز ۾ هڪ ڪتاب **"مائو زي تنگ"** ليکڪ: رسول بخش پليجو، جنوري 1979ع ۾ ڇپرايو ويو.

1994ع ۾ ڊاڪٽر محبت جي ننڍي ڀاءُ رياضت برڙي پبلشنگ ادارو قائم ڪري، اداري جي نالي بابت ڪانئس راءِ ورتي تہ ڊاڪٽر محبت ان جو نالو **"ڏاهپ پبليڪيشن"** تجويز ڪيو. جيڪو حتمي طور طي ڪيو ويو.

سنڌالاجيءَ ۾ ڪيل ڪم

ٻوليءَ جي جهيڙن ۾، جڏهن سنڌالاجيءَ جي لائبريريءَ کي باهہ ڏني ساڙيو ويو. تہ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي نگرانيءَ ۾ لائبريريءَ جو ڪم ٻيهر شروع ڪيو ويو. ڊاڪٽر محبت برڙي پنهنجي آرٽسٽ دوست منصور عالم ابڙي سان گڏجي، سج لٿي کان پوءِ، ڪيترائي ڪلاڪ روزانو ويهي، پنهنجن خوبصورت اکرن سان ڪتابن جا اعزازي طور ڪئٽلاگ لکي، ان ڪم ۾ هٿ ونڊايو.

سماجي خدمتون

ڊاڪٽر محبت برڙي 76-1974ع دوران **"گلن جهڙا ٻارڙا سنگت قنبر"** جي سرپرستي ڪئي، جيڪا سندس صلاح سان ڀائو درمحمد برڙي قائم ڪئي هئي. هر هفتي ٻارڙا سنگت جي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ ٻارن کي تربيت ڏيڻ لاءِ ڊاڪٽر محبت چامشوري کان قنبر ڪَهي ايندو هو. سندس ان عمل سان قنبر ۾ ترقي پسنديءَ جي ڀرپور سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي دَور جي شروعات ٿي. ان ئي تسلسل هيٺ 1977ع ۾ هُو سماجي ڀلائيءَ جي تنظيم **"قنبر ويلفيئر ايسوسيئيشن"** جو باني ميمبر بہ رهيو.

قنبر ۾ اچڻ کان پوءِ ڊاڪٽر محبت **"سٽيزن (ويلفيئر) ڪاميٽي قنبر"** جو باني ميمبر ۽ سيڪريٽري 94-1993ع دوران رهيو. هو "ڪاميٽيءَ" جي مختلف پروگرامن کي عملي روپ ڏيندڙ ساٿين مان هڪ هو.

هُو 1989ع ۾ **"موهن جو دڙو سائنس ڪلب قنبر"** کان 1997ع ۾ وفات تائين، ان ڪلب جي نئين نالي **"ڪيرئر سائنس اڪيڊمي قنبر"** سان لاڳاپيل ۽ ان جي فڪري اڳواڻي ڪندڙ رهيو. جنهن پاران هن ڪجهہ ليڪچر بنيادي سائنسي

موضوعن تي ڏنا ۽ "اڪيڊمي" پاران 1992ع ۾ ٽن مهينن تائين روزانو "انگلش ٽيچنگ پروگرام" ۾ رضاڪار ٽيوٽر رهيو. ان کان سواءِ اڪيڊميءَ جي سائنسي پبليڪيشن سلسليوار "سائنسي سوچ" جو فڪري اڳواڻ رهيو.

ڊاڪٽر محبت 1994ع ۾ "سنڌ فورم فار انٽيگريٽيڊ ڊولپمينٽ حيدرآباد (روشني فورم)" سان لاڳاپيل رهيو ۽ ان فورم جي گڏجاڻين ۾ هن سرگرميءَ سان حصو ورتو.

سياسي سرگرميون

1976ع ۾، ڊاڪٽر محبت برڙي جي سياسي سرگرمين جي ابتدا ايل ايم سي ۾ "سنڌي شاگرد تحريڪ" (س ش ت) جو يونٽ ٺاهڻ ۽ ان جو ميمبر ٿيڻ سان ٿي، جنهن جو هُو 1978ع تائين باني سيڪريٽري رهيو. اتي هُن سياسي تعليم جو ڪم سرگرميءَ سان ڪيو. خاص طور سماجي، سائنسي، علمي، جدلياتي ۽ فڪري موضوعن تي ڏنل سنڌس ليڪچر ڏيان لهڻ تا. 79-1978ع دوران ڊاڪٽر محبت سنڌي شاگرد تحريڪ سنڌ جو پهريون ۽ چونڊيل مرڪزي صدر رهيو. ان عرصي ۾ هن پنهنجي عام سياسي ڪم کي وڏيڪ پکيڙيو ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ سون جي تعداد ۾ ليڪچر ڏنا، جن مان ڪيترائي ليڪچر ڪلاڪن جا ڪلاڪ هليا. اهو مارشل لا جو ڪهري دَور هو، جنهن ۾ سياسي سرگرمين تي وڏي سختي هئي ۽ لينن، مارڪس ۽ اينجلس جي ڪتابن تي وٺ پڪڙ هئي، جيڪي ڊاڪٽر محبت جي قنبر واري گهر توڙي ڄامشوري ۾ هاسٽل تي گهڻي تعداد ۾ موجود هئا. ڊاڪٽر محبت نہ صرف اهي ڪتاب وٺندو هو، پر ڪوشش ڪري پڙهي بہ ڇڏيندو هو. هيءَ دَور سندس لکڻ بدران مطالعي سميت عملي ڪم جو هو جنهن ۾ مٿس سياسي ڪيسَ بہ داخل ڪيا ويا. ڄامشوري ۾ تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ ڊاڪٽر محبت عوامي تحريڪ ۾ شامل ٿيو ۽ پوءِ ان جي ٺهيل "مرڪزي تعليمي ڪاميٽيءَ" جو بنيادي ميمبر بہ رهيو، جنهن ۾ هن 50 کان وڌيڪ موضوعن تي، 500 کان وڌيڪ ليڪچرَ سنڌ جي مختلف يونٽن ۾ ڏنا. جن تنظيم اندر سياسي سجاڳيءَ ۾ وڏو ڪم ڪيو. 1980ع ۾، عملي زندگيءَ ۾ پير پائڻ کان پوءِ ۽ 1984ع ۾ قنبر ۾ اچڻ سبب ڊاڪٽر محبت سنڌ ۾ سياسي سرگرمين کان پاسائتو ٿي ويو. پر قنبر ۾ سندس سياسي قلمي ڪم جي شروعات ٿي.

تخليقي سياسي ڪتاب

ڊاڪٽر محبت برڙي 1988ع ۾ سياسي - تنقيدي ادب جو شاندار ڪتاب "...جيڪو سچ چوي" (قلمي نالن 'لطيف ۽ سچل' سان) لکي پڌرو ڪيو. جيڪو

ڪرائون سائز ۾ 372 صفحن تي مشتمل هو ۽ جنهن ۾ سنڌ جي سياسي اڳوان جي ايم سيد ۽ ايم ڪيو ايم سميت سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ مختلف مختلف سياسي پارٽين جي سرگرمين جو تنقيدي جائزو ورتو ويو هو. ڊاڪٽر محبت ٻرڙي کي اهو ڪتاب لکڻ تي عوامي تحريڪ پاران 'علمي محاذ جو سپهه سالار' ايوارڊ طور اجرڪ اوڍايو ويو. "...جيڪو سچ چوي" جو آخري باب "هٽ وڙايو ـ سنڌ بچايو" نالي سان الڳ ڪتابي روپ ۾ 1988ع ۾ ڇپيو. ساڳئي عرصي ۾ ڊاڪٽر محبت جا مٿين ٻن ڪتابن کان سواءِ هيٺيان مختصر ڪتاب ڇپيا:

1. سنڌي ٻوليءَ جو دشمن نمبر پهريون ڪير؟ ۽ سنڌي قوم جو اردو ڳالهائيندڙ حصو سنڌ تي ميري نظر رکي ٿو (درحقيقت "...جيڪو سچ چوي" ڪتاب جا آخري ٻه باب الڳ ڪري ڇپرايل)
2. شهيد فاضل راهو ۽ سندس پارٽي (1988ع. قلمي نالو: لطيف. عوامي تحريڪ ۽ ان سان واسطيدار مختلف تنظيمن جي مختصر جاڻ)
3. ڇاٽي سچاٽي ويهان ڪيئن ماٽ ڪري (مارچ 1988ع. قلمي نالو: سچڻ. وطن دوست پارٽيءَ جو سياسي تجزيو)
4. سنڌي عوام جو قومي اتحاد ۽ ڪي سازشي (مارچ 1988ع. قلمي نالو: سچڻ)
5. ڇا ايم ڪيو ايم ـ پ پ پ ناهه سنڌي ماڻهن خلاف خوفناڪ، تباهه ڪندڙ ۽ موتمار سازش ناهي؟ (جنوري 1989ع. قلمي نالو: مهراڻ مگسي. نام نهاد 'ڪراچي ناهه' جو تجزيو)
6. پ پ پ حڪومت جا پهريان ٽيهه ڏينهن (1989ع. قلمي نالو: مهراڻ مگسي)
7. سنڌيو سجاڳ ٿيو: سنڌ دشمن ۽ سنڌي دشمن سازشن کان هر گهڙي خبردار رهو (1989ع. قلمي نالو: مهراڻ مگسي)
8. سنڌي مار سورما (فيبروري 1990ع قلمي نالو: لطيف ۽ سچڻ. ضياءُ دَور ۾ "جساف" جي ڪارنامن جو مختصر ذڪر)
9. سنڌين جا اتحاد (1990ع ۾، 200 عدد صفحن تي مشتمل، جنهن ۾ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ وارن 40 سالن دوران ٺهيل/ڪيل سنڌي سياسي پارٽين جي اتحادن جو جائزو ورتل. اڻ ڇپيل ڪتاب)
10. ايم ڪيو ايم ڪِي دهشتگرد سياست (اردو ۾ لکيل تفصيلي ڪتاب. صفحا لڳ ڀڳ 600 عدد. اڻ ڇپيل)

عوامي تحريڪ کان عليحدگي

1990ع ۾ عوامي تحريڪ سازشن جي وَر چڙهي ٽٽڻ لڳي. تہ ڪيترائي سرگرم سياسي ڪارڪن ۽ اڳواڻ يا تہ پارٽي ڇڏڻ لڳا يا انهن تي مختلف الزام

هٽي ڪين خارج ڪيو ويڻ لڳو. ٻئي طرف شهيد فاضل راهوءَ جو پٽ محمد اسماعيل راهو سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو ۽ هن ڌار گروپ قائم ڪيو، تہ ڪوڙ ساترا ڪارڪن سنڌس گروپ ۾ بہ شامل ٿيا. ڊاڪٽر محبت اهڙي وقت ۾ پنهنجن ويجهن دوستن سميت وڏي ڏک منجهان ان صورتحال کي جاچي رهيو هو. هن محمد اسماعيل راهو جي ڪارگذارين کي نظر ۾ رکندي هڪ مضمون "فاضل جيڪڏهن سنڌ اسيمبليءَ ۾ هجي ها تہ... پنهنجي محبوب ڪردار شهيد محمد فاضل راهوءَ جي چوٿينءَ ورسيءَ جي مناسبت سان لکيو، جيڪو 17 جنوري 1991ع تي *"عوامي آواز"* ۽ *"جاڳو"* اخبارن ۾ ڇپيو ۽ وري عوامي تحريڪ جي اڳواڻ رسول بخش پليجي جي ڪارگذارين جي پس منظر ۾ هڪ ٻيو مضمون "سنڌ جو سورهيہ شهيد فاضل راهو" شهيد محمد فاضل راهوءَ جي پنجينءَ ورسيءَ جي مناسبت سان لکيو، جيڪو 17 جنوري 1992ع تي *"عوامي آواز"* *"الوحيد"* ۽ *"جاڳو"* اخبارن ۾ ڇپيو، تہ پليجي صاحب ايڪشن ڪٽندي، ڊاڪٽر محبت کي 1992ع ۾ عوامي تحريڪ مان ڪيرائي ڇڏيو. ان ريت، هڪ ڍهندڙ پارٽي کيس چاهيندڙن ۽ وڏائيندڙن مان هڪ اهم شخص کان محروم ٿي وئي.

علمي ڪمن جي شروعات

ڊاڪٽر محبت ان کان پوءِ ٻيءَ ڪنهن سياسي پارٽيءَ ۾ شامل نہ ٿيو. ان جي بدران هن سياسي صورتحال تي مضمون لکڻ ۽ ترجما ڪرڻ، مختلف علمي مقالا ۽ مضمون لکڻ ۽ ترجمو ڪرڻ، انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا جوڙڻ، سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ سائنسي اصطلاح سازي ڪرڻ، سنڌي ٻوليءَ، ان جي لفظن ۽ گرامر تي تحقيق ڪرڻ، علمي ليڪچر ڏيڻ ۽ سماجي ۽ ادبي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو. سنڌس اهو ڪم تمام گهڻو گهڻ طرفو ۽ ڳُوڙهو آهي. سياسي سرگرمين کان پوءِ ڊاڪٽر محبت جي اها هڪ اهم ۽ پائدار پيش رفت هئي، جنهن کيس سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تحقيقي دنيا ۾ هڪ نئون ۽ پائدار تعارف ڏنو.

هتي سنڌس تحريري ڪم تي مٿاڇري نظر وجهون ٿا:

ڪجهہ تخليقي سياسي مضمون

1. سنڌ ۾ موجود ڌارين جون لوڏون ۽ ٻوڙي سرڪار جي خاموشي
2. سنڌ جي تاريخ ۾ وڏيراشاهيءَ جو منفي ڪردار
3. سويت يونين کان پوءِ دنيا ڪٿي بيٺي آهي؟
4. پاڪستان ۾ جمهوري قدرن کي پائدار ڪيئن بنائجي؟
5. سنڌ دوستيءَ جي نالي ۾ دڙڪي واري سياست

6. سنڌ جون گهڻ گهريون ڏريون دهشتگردن کي ڪيئن منهن ڏين؟
7. رياست جي بڻ بابت نظريا
8. سنڌ جي سالميت ۽ ايم ڪيو ايم
9. سنڌ ۾ سياسي گهوٽالو ۽ وطن دوست ڌُر جي ضرورت
10. عوامي تحريڪ ۽ پليجو گروپ
11. سنڌين جو نئون سياسي اڳواڻ
12. سنڌ جي بندرگاهه خلاف سازشن جو تاجي پيٽو

۽ ٻيا انيڪ مضمون، جيڪي *"جاڳو"*، *"عوامي آواز"*، *"هلال پاڪستان"*، *"سنڌ"*، *"الوحيد"* ۽ ٻين اخبارن ۾ ڇپيا.

ترجمو ڪيل ڪجهه سياسي مضمون

1. ڪئناڊا ايڪٽل رهڻ جي اميد رکي ٿو (ليکڪ: اظهر علي)
2. سنڌ مسئلن جي حقيقي صورتحال ڇا آهي؟ (ليکڪ: اقبال جعفر)
3. سوويت يونين ڪان پالهي ڌرتي (ليکڪ: مشتاق احمد)
4. آيت الله جو پوٽ (ليکڪ: فريڊ هاليڊي)
5. ماسڪو ۾ ڏپ ۽ پُل (ليکڪ: جوناٿن اسٽيل)
6. پي اين اي تحريڪ: ابتدا ۽ انتها (ليکڪ: منير احمد)
7. احمد شاهه ابداليءَ جون سنڌ تي ڪاهون (ليکڪ: عزيزالدين احمد)

۽ ٻيا ڪيترائي ترجمو ڪيل سياسي مضمونَ

ترجمو ڪيل سياسي ۽ فڪري ڪتاب

1. چين مٿان ڳاڙهو تارو (ليکڪ: ايڊگر سنو. هڪ باب هفتيوار *"سنڌُو"* ۾ ڇپيل، وڌيڪ اڻڇپيل)
2. اٽڪ قلعي کان (ڇپيل، مئي 1990ع. 181 صفحا. ليکڪ: ميجر آفتاب احمد)
3. موسيٰ کان مارڪس تائين (ڇپيل، اپريل 2006ع. ليکڪ: سبطِ حسن)
4. جدلي ماديت جا بنيادي اصول (ڇپيل، اپريل 2008ع. ليکڪ: اي. اسپرڪن ۽ او. ياخوت)
5. ڇا اسين گڏ رهي سگهون ٿا؟ (ليکڪ: پروفيسر عزيزالدين احمد. ٻه باب *"جاڳو"* ۾ ڇپيل، وڌيڪ اڻڇپيل)
6. سنڌ ڊيموڪريٽڪ گروپ ۽ ايم ڪيو ايم جي پٽيشن جو ترجمو (اڻڇپيل)

تخليقي مقالا ۽ مضمونَ

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا (۽ ٻيا مضمونَ 'مواد سهيڙيو مهم' هيٺ لکيل)
2. ٻول گهاڙيتو

3. سنڌيءَ ۾ سائنسي ۽ فني اصطلاحسازي
4. هر هڪ لفظ هيري ڪاڻ
5. ضميري پڇاڙيون ۽ صحيح سنڌي ٻولي
6. جامع سنڌي لغات جو جائزو: پهرئين جلد جي حوالي سان پهرئين پڙهڻي.
7. الفابيٽ/رسم الخط/اسڪرپٽ ـ ڪجهه اعتراض ۽ انومان
8. استدلال جو اهو طريقو غلط آهي
9. يُونجاڻي ڪئلينڊر بابت بنيادي ڄاڻ
10. ماڻهو ۽ ماڻهپو
11. زندگي ڪهڙن ڪمن ۾ گذريو وڃي
12. انساني حق ـ مختصر تاريخ
13. ماڻهوءَ جهڙو جانار ۽ ماڻهو
14. ماڻهوءَ ۽ سندس آڳيتن (پروسِيڊرس) جي ارتقا (اڻڇپيل)
15. خاڪن جو خاڪو

__ترجمو ڪيل تحقيقي مقالا ۽ مضمونَ (مختلف سبجيڪٽن سان واسطيدار)__

1. سنڌ جون ٻوليون (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
2. چار هزار ورهيه ق.م ـ سنڌ جي ٻولي (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
3. سنڌ ۾ نئين پاڻ (نوپهڻي) ڄمار (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
4. سنڌ جا شهر ۽ وَسنديون (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
5. سنڌ ۾ ماڻهو (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
6. يُونجاڻي ڪئلينڊر (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
7. ٿر ۽ ڪوهستان رڻن جا وڻ ٽڻ (ليکڪ: مسز فرزانه پنهور)
8. سنڌ ۾ زرعي - آبهوائي علائقن بابت نئين سوچ (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
9. پاڪستان ۾ سنڌ جي معاشي ڦرلٽ (ليکڪ: ايم ايچ پنهور)
10. ٻوليءَ ۾ ڦيرڦار جي اپياس لاءِ مکيه ٻوليئاڄاڻي وٽڪن جي چونڊ (ليکڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو)
11. ڪميونيڪيشن ميڊيا جو استعمال (اڻڇپيل ليکڪ: ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو)

ان کان سواءِ ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي جي پِي ايچ ڊِي ٿيسز جي پنجين باب جو ترجمو ڊاڪٽر محبت ڪيو. پر پوءِ ترجمي جو ڪم ختم ڪيو ويو.

__تخليقي ۽ ترجمو ڪيل ڪتاب__

1. انقلاب (ليکڪ: جارج آرويل. ناول جو اختصار)
2. پڙهجي ڪيئن؟ (ترجمو. پبلشر وٽان مسودو گم ٿيل)

3. شعور (180 صفحا. اسڪريٽ پبلشر وٽان گم ٿي ل)
4. ٻول جو ٻڻ (200 صفحا. وفات کان پوءِ ڇپيل)
5. ٻوليءَ جو ٻڻ (191 صفحا. وفات کان پوءِ ڇپيل)
6. ڌرتي منهنجو گهر (200 صفحا. ٻه باب ڇپيل)
7. ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ (ليڪڪ: ايم.ايڇ. پنهور. ڪجهه باب ڇپيل)
8. سورس مٽيريل آن سنڌ (ليڪڪ: ايم ايڇ پنهور)
9. ڪوٽيشنس/اقتباسات (ترجمو. 250 صفحا. ڪجهه اقتباس ڇپيل)

ڊاڪٽر محبت برڙي پنهنجي ننڍي ڀاءُ رياضت برڙي جي مختصر سائنسي معلوماتي ڪتاب "سائنسي معلومات" جي تصحيح ڪئي ۽ سندس بين ڪيترن ئي مضمونن تي نظرثاني ڪئي.

ادبي ايوارڊ

ڊاڪٽر محبت کي ماهوار "ڪينجهر" حيدرآباد پاران مضمون نويسيءَ جو "ڪينجهر ادبي ايوارڊ" 1994ع. سندس لکيل تحقيقي مقالي "جامع سنڌي لغات جو جائزو.. تي ڏنو ويو. ان نسبت سان جنوري 1995ع ۾ سائٽس سنڌي ادبي سنگت قنبر شاخ پاران ادبي ويهڪ پڻ ڪئي وئي.

قلمي نالا

ڊاڪٽر محبت برڙي جن مختلف قلمي توڙي اصلي نالن سان لکيو. تن ۾ هي نالا شامل آهن: محبت، محبت علي، م.ع.، ساجد، ساجد اجيد، سجاد قنبروي، قنبروي، لطيف، سجڻ، سجڻ برڙو، مهراڻ مگسي ۽ محبت برڙو.

سنڌي ادبي سنگت قنبر سان وابستگي

سنڌي ادبي سنگت قنبر شاخ سان ڊاڪٽر محبت برڙي جي ويجهڙائي رهي. سنگت قنبر جي گڏجاڻين ۽ پروگرامن ۾ وقتاً فوقتاً شريڪ ٿيندو ۽ پنهنجون مفيد صلاحون ڏيندو رهيو. هو سنگت قنبر جو 1995ع ۾ باضابطا ميمبر ٿيو ۽ سنگت قنبر پاران هن "سنڌي ٻوليءَ جا آواز" موضوع تي ليڪچر ڏنو ۽ "لطيف جو فڪر" ليڪچر ۾ عظيم سومري سان ٻانهن ٻيلي رهيو.

وفات

هن عالم، اڻ مُلهه ۽ محبتي شخص ڊاڪٽر محبت برڙي جي وفات دل جي دَوري سبب، 9 اپريل 1997ع تي، اربع ڏينهن، منجهند جو ٻي وڳي ڌاري، قنبر جي گويانگ محلي ۾ واقع پنهنجي گهر ۾ ٿي. جنهن سائٽس واسطيدار هر ماڻهوءَ کي بيحد ڏکوئي وڌو هو.

ڊاڪٽر محبت پنهنجي زندگيءَ جي مختصر عرصي ۾، سياسي، علمي ۽ ادبي سفر دوران، انيڪ شاگرد ۽ دوست ٺاهيا، جن مان ڪيترائي سنڌ، سنڌين ۽ انسانيت جي واداري لاءِ هاڻي به پتوڙي رهيا آهن.

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي

ڊاڪٽر محبت برڙي جي وفات کان پوءِ سندس ويجهن دوستن ۽ شاگردن، سندس ياد ۾، کيرٿر سائنس اڪيڊمي جو نالو تبديل ڪري ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي رکيو، جنهن جي منشور ۾ هڪ نُڪتو ڊاڪٽر محبت برڙي جي کيل ڪمن کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ شامل آهي. "اڪيڊمي" پاران سندس چاليهو 25 مئي 1997ع تي منعقد ڪيو ويو، ان موقعي تي سندس لکيل تعارفي بُڪ ليٽ ڇپرائي وئي. اڪيڊمي هر سال اپريل مهيني ۾ سنڌ سطح تي ڊاڪٽر محبت جي ورسي منعقد ڪري ٿي. ان موقعي تي ڊاڪٽر محبت جو نئون ڪتاب پڻ ڇپرائي پڌرو ڪري/ڪرائي ٿي. اڪيڊميءَ پاران 2002ع کان وٺي، ورسيءَ جي موقعي تي، علمي، ادبي ۽ سماجي شعبن ۾ ڪم ڪندڙ نمايان شخصيتن کي ڊاڪٽر محبت برڙو ايوارڊ پڻ ڏنا وڃن ٿا.

وفات کان پوءِ ڇپيل ڪتاب

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا (1998ع. مقالا، مضمون ۽ علمي خط)
2. ماڻهو ۽ ماڻهپو (1999ع. مقالا ۽ مضمون)
3. اچو تہ پنهنجي سنڌي لکت سنواريون (2000ع. مقالا ۽ مضمون)
4. يادون ۽ سُڪون (2001ع. انٽرويو، ڪهاڻيون، طنز و مزاح ۽ ننڍايل ناول)
5. ٻوليءَ جو بُڻ (2002ع. تحقيقي ڪتاب)
6. سنڌي ٻولي: لفظ، لغت ۽ لکيت (2003ع. مقالا ۽ مضمون)
7. شعور (2004ع. مڪمل ڪتاب. ٻيو ڇاپو 2008ع)
8. موسيٰ کان مارڪس تائين (2005ع. ترجمو. ليکڪ: سبطِ حسن)
9. سنڌ: حڪمران، ايم ڪيو ايم ۽ سنڌي عوام (2006ع. سياسي مضمون)
10. ٻول جو بُڻ (2007ع. تحقيقي ڪتاب)
11. جدليماديت جا بنيادي اصول (2008ع. ترجمو. ليکڪ: اي. اسپرڪن ۽ او. ياخوت)
12. ڌرتي: منهنجو گهر (2009ع سائنسي معلوماتي ڪتاب)
13. آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي (2010ع. ترجمو. ليکڪ: ايم. ايچ. پنهور)

❊❊❊

مرتب: رياضت برڙو

ڪوش (GLOSSARY)

مقالن ۽ مضمونن ۾ ڪتب آندل انگريزي لفظن جا سنڌي لفظ

Abnormalities : اڻنگايون
Acacia : اڪيشيا
(ٻبر جي سڀني جنسن جو خانداني نالو)
Accumulated : سٿيل (گڏ ٿيل. ڪٺي ٿيل)
Adze : واھولو
Aeneolithic Age : ٻنگارپھٽي جمار
Age : جمار
Agriculture : پوکراھپ (زراعت)
Agro-climatic : زرعي-آبھوائي
Alkaloid : ڪارولو
Amalgam : گڏپ
Ancestors : وڏڙا
Ancient Sythian : آڳاٽا/قديم سِٿي
Animal : جانار
Anthropologist : مانسجاڻڪ
Anthropology : مانسجاڻ
Anti-causatives : ڪارڻ-مار
Anti-clockwise : اُبت-گھڙيالي
Ape-like : باندر-جھڙا
Aqua Culture : پاڻي راھپ
Archaeological : پڙاجاٽي
Arid : سوکھڙيل/اٽانيل/سوڪاٽيل
(سوڪ ورتل. خشڪ)
Atmosphere : واءُ منڊل (وائول)
Australopithecus : ڏاکڻباندر
Australopithecus Africanus : ڏاکڻباندر افريڪي
Australopithecus Robustus : ڏاکڻباندر ٻلوان
Austrian : آسٽريائي
Axis : محور (سَرائي)
Bacteria : جيوڙو
Belt : پٽو
Bilingual : ٻه-ٻوليائي
Bio-mass : جياماپو
Bison : جھنگلي سانُ
Blade : ڦر
Brahmanism : برھمڻ مت
Bronze : ڪنجھي (ٻنگار)
Buddhism : ٻڌمت
Bulb : ٻَلبوٽ
Burin : ڇيٽي
Cactus : ٿوھر
Canopy : ڍَڪيل
Cashew : ڪاجا (ونگڙا)
Catchment : آسَھ
Causative : ڪارڻ
Cranial indices : کوپ-ڏساڪ
Cerebrum : ميجاڳ
(ميجالو+اڳيون، وڏو مغز. ميجالي جو
مٿيون ۽ اڳيون وڏو حصو)
Chalcolithic Age : تاماپھٽي جمار
Chaotic : وڳوڙي
Chill : ٿڌ
Chill Unit : "سياٽي-ايڪو"
Cholera : ڪالرا (اڃن دستن جي بيماري)
Chopping : چاپڪ (چاپون. چاپوڙا ڪندڻ)
Chronological : پلجاٽي (سن وار)

Circumpolar : ورن-قطبي
Citric : ليماٽو
Clan : نک ("قبيلو")
Sub-clan : اُپ-نک (ذات جو پاڙو)
Cleaver : ڪُريي
Climatologist : آبهواڄاڻ
Climate : آبهوا
Clockwise : گهڙيالي
Cloud cover : جهڙالو
Co-efficient : ماڻ
Compensation : عيوض/بدلو
Communication : اچ وڃ (ڳنڍپ)
Concavo-convex : جُهڪنيو-اپٽيو
Constant : مدامي
Contemporary : ساڪيات
Contour : گِهرڪ
Continuation : سانداهو (لاڳيتو سلسلو)
Co-operative : سهڪاري
Co-related : سَهه-ناتيدار
Co-relation : سهه-ناتو
Core : ڳر/ماس
Blade cores : ڦر ماسَ
Discoidal cores : ٽڪوان ڳر
Israllois cores : اسرالوئي ڳر
Polyhedral cores : گهڻ چوٽيا ڳر
Unidirectional cores : هِڪ رُخا ڳر
Corruption : ڪلچٽائپ
Crater : ڦلاڪي (سڙيل وات)
Creek : ڪاڙي
Cross-section : مَنڍياٽي وِڍ
Crystal : قلمر
Cultural : راهپي (ثقافتي)
Culture : راهپ (ثقافت)
Cuticle : چوڏو (ٻاهرين سُڪل کَل)
Cutting : ڪٽيندڙ
Dark-grey : گهرو خاڪي
Data : "ڄاڻوڪي"
Dead : مئل
Deck : ڊيڪ (ٿلهُ)
Decline : ڍهپ، نيستي وارو ڏاڪو
Degree : پَد
Delta : دوآبو
Descendents : پوئيلا/پويان/پويَر (پونيس پوئيں)
Desert : رڻ
Desperation : نااميدي
Dew-point : ماڪَ-درجو
Dialect : محاورو (اپڀاشا)
Dictionary : ٻولسُڏ
Diversification : وِنيڙپ
Domain : دائرو
Dome : ڦبو
Domesticated : هيرايل (گهريلو ڪيل)
Dormancy : ڪيپ/ساهي
Dormant : ستل/ننڊاڪڙو
Double : ٻه پاسائون
Drought : سوڪهڙو
Drought-enduring : سوڪهڙو/اٿاٽ-سَهندڙ
Drought-escaping, Ephemerals : سوڪهڙو/اٿاٽ-ٻاهرڪي گزرندڙ
Drought-evading : سوڪهڙو/اٿاٽ-گوسڙاڪ
Drought-resisting : سوڪهڙو/اٿاٽ رنڊائيندڙ
Dynasty : راجوٽي
Early : اوائلي
Economic : معاشي
Eggs : آنا
Egyptologist : مصرڄاڻ
Eighties : ناٺون ڏهاڪو
Encroachment : پاٺپ
Energy : سگهه
Engraver : وينجهار (سخت سطح تي اکر ڪندڙ)

Eolithic : باڳپهٽي
Episode : واقعو (ماجرا)
Epoch : پاپَل
Holocene Epoch : سَيرُوپ پاپل
Pleistocene Epoch : جَجهرُوپ پاپل
Equator : اڌوڙڪ (خط استوا)
Erosion : کاٽ
Eruptions : اُبڙڪا (اوڳاڇون)
Erythrean : ايريٿرِيَن (ڳاڙهيتو ڳاڙهسرو)
Ethnological : نسلچاڻي
Evaporation : ٻاڦجڻ/بخارجڻ
Evapotranspiration : ٻاڦ-نيڪر
Expansion : پکيڙپ (پرواڌ، توسيع)
Expansionist : پَرواڌي (توسيعي)
Extension : واڌ
Extent : پَکوڙ (ڪِندر)
Extremist : انتهائڪ (انتها پسند)
Factory : صنعت (ڪوئي انگريزن جي حوالي سان)
Fall : ميسر
Family : آکهه
Fanatic : ڪَٽر
Farm : کيت/ٻني
Farmer : هاري (کيتار)
Field pea : مٽر
Finding : لَڌپ، پڙتال
Flake : چِلهڙو
Flake cores : پرتاٺون (چلهڙ رکندڙ) ماسَ
Flint : فلنٽ (آڳار)
Flora : وڻ ٽڻ
Fluctuation : ٿارٿل
Fog : ڪوهيڙو
Fortified : ڪوٽيل (ڪوٽ ڏنل)
Fossil : پاهڻ
Fossil fuel : پاهٽي ٻارڻ
Fossilized : پاهٽيل
Frequency : وَرياتا
Fungi : ڦنگي
Genetically : جَڻجاڻي (جَن يا ٻَن جي حوالي سان)
Geographer : پُوسُڌيرن (جاگرافيدان)
Geographical : پُوسُڌِي
Geological : پُوجاڻِي
(ڌرتي جي بناوت ۽ جوڙجڪ بابت علم)
Geology : پُوجاڻ
George : چورلڪ
Glacial Period : بارفي دَور (عرصو)
Inter-glacial : وچات-بارفو
Glaciation : بارفاٿپ
Glacier : بارفو
God : خدا/ديوتا
Gorge : چورلَڪ
Governor : حاڪم
Governorship : حاڪمي
Grammarian : گرامر ڄاڻڪ
Granite : سماق
Granular : داڻيڪ
Greek : يوناني
Grey-ware : خاڪي ٿانوَ
Gulf : نار
Guttural : گگهي
Halophytic : لوڻ سَهندڙ
Hand axes : هٿ ڪهاڙا
Harappan : هڙپائي
Harpoons : ڀُوٽا
Headquarter : مُک گهر
Heat-index : گرمي-ڏساڪ
Hemisphere : اڌول (اڌ منڊل)
Hexaploid : ڇڪڙو
High Ape : اُچو باندر

Highway : وَڏراھ
Hinges : اِنجيسون
Hispontaneum : جوَ
Historian : اتھاسجاڻڪ
Historical : اتھاسڪ/تاريخي
History : اتھاس
Hominid :ماڻوت
(ھومينڊ. ماڻھوءَ سان ڪجي قدر مشابھت رکندڙ
Homo Erectus : ماڻو اپير
Homo Sapiens : ماڻو سُڌيت
Hot : ڪوسو
Human Being : ماڻھو
Human Civilization : انساني سييتا
Humidity : گھِمر
Hydroelectric : پاڻيءَ-برقي
Hydrological : پاڻيئائِي
Ice Age : برفاني جمار
Little Ice Age : ننڍي برفاني جمار
Illiterate : اڻساھتي
Imperialism : سامراجيت
Index : ڏساڪ (ڏسڻي)
Indigenous : اصلي جاوا
Indo-European : انڊو-يورپي
Indus : سنڌو
Indus culture : سنڌو راھپ
Indus valley civilization : سنڌو ماٿر سيتا
Infancy : ٻالجتي
Inferior : ھيٺير
Initiative : تحرڪ
Inscriptions : نوشتا
Instinctively : جبلي طرح
Integrated : ڳٺيل
Iron : لوھ
Iron Age : لوھي جمار

Irrigated : پيجاريل (آبپاشي ھيٺ)
Irrigation : پيجارڪ (آبپاشي)
Item : وَڙ
Jainism : جَينمَت
Jaman : جمون
Lamp : ٻتِي (ھٿرادو روشني)
Late : ديرائت
Latex : "کير" يا "آڪيرو"
(ڪجھ قسمن جي وڻن ۽ ٻوٽن ۾ کير جھڙي رَس)
Latitude :ليٽاڪن
(ويڪرائي يا سمھيل ڦاڪن. ليٽيل ڦاڪن)
Lava :لاوا/تاڳارا(تتل ڳار)/پاڳار:
(رجيل پٿرن جي ڳار)
Learned : سُلجھيل
Letter : اکر
Lined : تھ ڏنل سوڪيندڙ ٻنيون
Roasting pits
Linguist : ٻوليجاڻڪ
Linguistic : ٻوليجاڻي
Linguistically : ٻوليجاڻي طرح
Linguistic Anthropologist : ٻولياڻي نسليياسڪ/نسلجاڻڪ
Lingum-worship : لنگ پوڄا
Lintel : سر در/امريو
Lipid : سٿپ
Live-Stock : جيئرو-ذخيرو
Living : ساھوارو
Loan : اڌارا
Local Principalities : مقامي راجڌانيون
Locust : مڪڙ
Longitudinal : اُڀاڪ
Long wave : ڊگھ لھر
Lower : ھيٺل
Lower Sindh : ھيٺل سنڌ
Mature : ساماڻل

Maturity : ساماڻپ. ساماڻجڻ، رچجڻ وارو ڏاڪو
Mean : سراسري-وِچ
Mediterranean : يونوِچ/يونوِچائي
Mesolithic Age : وچپَهڻي جمار
Mesquite : ديوي
Meteorological : مُندجاڻي (مُندَپياسي)
Meteorologist : مندجاڻڪ (منديپاسڪ)
Meteorology : مُندَجاڻ (منديپاس)
Micro-climate : پٿ-آبهوا
Microlithic :پٿَپهڻي
(پٿر جو نفيس، نازڪ ۽ سَنهو)
Middle : وچل/وِچ/وچين/وچون
Middle East : وچ اوڀر
Migration : لڏپ
Minority : ٿورائي
Moisture : آلهه/پوسرالو
Monopoly : هڪ هٽي
Morphological : روپجاڻي ("صرفي")
Morphology : صرفي بناوت
Multi-lingual : گهڻ-ٻوليائي
Nationalist : قومائڪ (قومپرست)
Nature : قدرت
Neolithic Age : نوپهڻي جمار
Early Neolithic Period : اوائلي نوپهڻي دَور
Normal : معياري/ڍِبار
Nut : ڪوپ
Obliquity : ريب (ٽيڏائپ)
Obsidian : اوبسيڊين
(ڪانگار، ڪارو سڙيل پٿر)
Obscure : اڻچٽي
Officer : دفتري
Onager :گورخر خچر
(گڏھ جو مائٽ، جهنگلي گڏھ)
Optimum : وَڏياڪ
Orbit : مدار

Orchard : چمَن (ميويدار باغ)
Origin : بُڻ
Original : بڻائتو
Oscillation : ڦيرو
Out post : ٻهرچوڪي
Ovates : (اپو چلهيندڙ)
Paddle : ونجهه/ارت
Paleography : جُهوسَنڌ
Paleolithic : جُهوپهڻي
Early Paleolithic Age : اوائلي جهوپهڻي جمار
Late Paleolithic Age : ديرائت جهوپهڻي جمار
Middle Paleolithic Age : وچين جهوپهڻي جمار
Upper Paleolithic Age : مٿيئين جهوپهڻي جمار
Upper Paleolithic Man : مٿيون جهوپهڻي ماڻهو
Pastoral : ڌراڙ
Pastoralism : ڌنارپ/ڌراڙپ
Pattern : ڍِاب
Peach : آڙو
Period : واپَل
Periphery : ٻهرائي
Philologically : ٻولجاڻي طرح
Phenomenon : لقاءُ
Phonemic : وائياجاڻي ("صوتيائي")
Phonetic : وايوجاڻي ("صوتي")
Pig : سوئر
Pit fall : پَڪڙ کڏو
Plague : پليگ (مهامري)
Plains : ميدان (پَٽ)
Plants :وڻوٽا
(هر قسم جو ننڍو يا وڏو وڻ، ٻوٽو، گاهه وغيره)
Plateau : پوٺو (جابلو مٿاهون پَٽ)
Plums : آلو بخارا
Pointed : نوڪدار
Points : سُوئا
Pollination : ٻُورجڻ (ٻوڪجڻ. ٻٺارجڻ)
Popular : عوامي

Postanchio : پستو (پوسٽانچيو)
Pot : پاٽ
Pot shred : ٺيڪراٺو
Potter's wheel : ڪنڀارڪو چڪ
Pre-civilization : اڳ-سڀيتائي
Predecessor : آڳيلو/اڳيتو
Preserved moisture : محفوظ گهم
Pre-sinjunthropus : اڳ ٻول مانس
Pressuring : دٻائڻ
Primary : ٻهريني/ٻهرينو
Primate : اتميت
(جانارن جي ان شاخ جو نالو جنهن جو آخري سرموڙ ماڻهو آهي)
Primitive : آرچ
Process : ساٽ (عمل)
Productivity : اُپتائپ
Proto : آڳل (بڻائتو)
Proto-Gujrati : آڳل-گجراتي
Proto-Hindi : آڳل-هندي
Proto-Indo-European : آڳل-انڊو-يورپي
Proto-Punjabi : آڳل-پنجابي
Proto-Sindhi : آڳل-سنڌي
Protoplasm : پروٽوپلازم
(سيل/جيوگهرڙي جو بڻائتو مادو)
Psychiatrist : مَنجاڻڪ ("نفسياتدان")
Pumice : ڪُرنڊ
Purple : واڱڻائي
Puzzling : ڏکيو حل-ٿيندڙ
Quaternary : چاريت
Race : نسل (قوم، ٽولو)
Radiation : ترورائپ (ڪِرڻائپ)
Radio-Carbon Dating : ڪرڻا ڪاربہ-تاريخ
Radius : نيم قطر
Railways : ريل-راهون

Rain-fall : وسڪارو/مينهن-وَس
Ramapithecus : راما ٻاندر
Red-hot : رَتو-تَتو
Re-examination : وري-جڪاس
Regime : راڄوڪي
Relief : ساهتا/آرام
Religious Literature : ڌرمي ساهت
Reproductive : وري-اُپائت/ٻُورائتي
(ٻُورجڻ يا انگورجڻ واري)
Resin : گُوُنر
Reverse : ابتڙ
Rhizome : ٽُڙوٽ
Rhythm : تال
Rotation : ڦِرڪو
Rudimentary سوسِڙيَل
Ruler : حڪمران
Rumbling sound : گهگهوڪ گوڙ
Sacred : پوتر
Saint : اڪابر/بزرگ/وَلي
Sand hill : ڀِٽ
Sapodilla : چِڪُو
Scandinavian : اسڪينڊينيويائِي
Science : سَجاڻ
Scraper : ڇيلهو
Carinated scrapers : جهوڪڙ ڇيلها
End scrapers : ٻک ڇيلها
Script : لکيت
Sculptor : فنڪار (نقاش، بت تراش، مجسمہ ساز)
Season : مُند (موسم)
Sect : پنٿ
Semetic : سامي
Semi-arid : اڌ-سوڪاٽيل
Short wave : ننڍلهر
Shrub-Steppe : ٻُوٽائون-پوٺو

Similarities : ساڳيائپون
Skull : کوپڙي
Solar surges : سجائت مَوجون
Sorghum : سانئون (چيٽو جوئر)
Species : جِنسون
Stage : ڏاڪو
Climax Stage : چوٽ ڏاڪو
Intermediate Stage : وچون ڏاڪو
Pioneer Stage : سرواڻ ڏاڪو
Status : حيثيت
Steppe : پوٺو (هڪ سنئون ۽ گاهي بناوڻ ميدان)
Stock : لڏو
Stone Age : پاٿر جمار (پٿر وارو دَور)
Lower Stone Age : هيٺين پاٿر جمار
Late Stone Age : ديرائت پاٿر جمار
Middle Stone Age : وچين پاٿر جمار
Old Stone Age : پراڻي پاٿر جمار
Upper Stone Age : مٿين پاٿر جمار
Structure : گهاڙيٽو/بناوت
Sub-continent : اپکنڊ
Successor : پوئيتو
Succulent : رَسيلو (رس رکندڙ)
Sun spot : سج-داڳ
Superior : مٿير
Survey : جائزو
Suspended : ٽانگڙ (ٽنگيل)
Synogoue : پوڄا ڪرڻ
Taboo : تابو
(جن شين/تصورن کي مقدس سمجهيو
وڃي انهن بابت عقيدن وارو سرشتو)
Tax : راڻر/ڍل
Technological : ٽيڪنيڪي
Temperature : تاپو، تاءُ
Text : مَتَن

Texture : بڻت
Theorist : نظريدان
Thieves : چورَ
Thirties : چوٽون ڏهاڪو
Threshold : مُنڍائتو (ٻنيڪ)
Tidal maximum : وِيرائت وڏياڪ
Tilt : جُهڪاءُ
Tissue : ٽشو (هڪجهڙن جيوگهرڙن/سيلن جو جهڳٽو)
Tool : وکر
Tool-maker : وکر-ٺاهڪ
Totem : ٽوٽيم
(ڪنهن قبيلي جو ان تائين محدود
اهڃاڻي، وهمي، مقدس نشان)
Towns : نگر
Toxic : زهرائتو
Traces : پَرا (پاڙ)
Trade Winds : واپاري هوائون
Traits : رڪڻ
Trapeziums : چوپاسوان
Tributaries : ڏانيڪ نديون
(پارٽو/ڏاني، هڪ هنڌان پاڻي آڻي ٻي هنڌ
پهچائيندڙ واهه، ڪسيون، نديون يا ٽشيون)
Trimming : لٽل
Tropical : تاپير/تاپيري (ڪوسي ڪمربند وارو)
Sub-tropical : اُپ-تاپيري
Trouble : آپدا (مصيبت)
Tuber : ڳُڙوٽ
Turmoil : فساد/بکيڙو
Type : ڍنگ
Typical : مثالي
Un-aerobic : اڻ-وائڪ
Uniform : يڪروپ
Uniformity : يَڪروپائي
Up-heaval : اوٿار

Vapour : پاڻيءَ-بخار
Variation : گھٽاوڌي (ڦيرڦار)
Variety : وڻڪ
Vedic religion : ويدائي ڌرم
Vegetation : پاڄيائپ (ڦٽڻ/وڌڻ/ويجهڻ)
Volcanic : ٻاهوٽيائي (آتشفشاني)
Volcano : ٻاهوٽي (آتشفشان)
Vortex : ڪُن
Vowels : وائل (سُرَ)
Vowel less : بنا وائل
Warm : سجر
Warming : تپاڻ (ڪوسائپ)
War of nerves : تنتي جنگ
Upper : ماٿيل (سِري وارو/واري)
War ship : جنگي ٻيڙو
Waves : ڇوليون
Weather : مُند
Weather System : مُندائت سرشتو
Westerlies : اولهايُون
Wet : آلهدار
Wild : جهنگلي/اڻ هيرايل/اوهير
Wind : واءُ (واءُ)
Windiness : وائڪائي
Work Platform : ڏنڌوڙڪ ٿلهو
Yield : لاپ (اُپت)
Zoroasterism : زرتش مت

***

{ پورو ٿيو }

ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي قنبر پاران ڇپرايل ڪتاب

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا .... ڊاڪٽر محبت برڙو (ختم)
2. ماڻهو ۽ ماڻهپو .... ڊاڪٽر محبت برڙو (40/-)
3. آبشار .... جبران خليل جبران/انجنيئر شفقت حسين وڏو (ختم)
4. يادون ۽ سڪونُ .... ڊاڪٽر محبت برڙو (30/-)
5. ٻوليءَ جو ٻڻ .... ڊاڪٽر محبت برڙو (80/-)
6. سائنسي چاڻ .... اجمل هديٰ پٽو (ختم)
7. ڪامياب زندگي ڪيئن گذارجي؟ .... شفقت حسين وڏو (ختم)
8. سنڌي ٻولي: لفظ، لغت ۽ لکيت .... ڊاڪٽر محبت برڙو (50/-)
9. رانديڪو .... ملهار سنڌي (20/-)
10. ٻه ٽي جام پيئڻ کان پوءِ .... عمر خيام/ شفقت حسين وڏو (50/-)
11. گريٽر ٿل ڪئنال ۽ ڪالا باغ ڊيم .... محمد ادريس راجپوت (ختم)
12. شعور .... ڊاڪٽر محبت برڙو (ختم)
13. شام جي هوا .... رياضت برڙو (ختم)
14. هوا ۾ ٻرياسين .... بيخود بلوچ (ختم)
15. تقريرون .... غلام علي چنڊ (ختم)
16. موسي کان مارڪس تائين .... سبط حسن/ڊاڪٽر محبت برڙو (100/-)
17. پنج ڏينهن .... سعادت حسن منٽو/رضوان گل (60/-)
18. وکر ڏارو ڏار .... غلام علي چنڊ (80/-)
19. ڪونج .... غلام علي چنڊ (80/-)
20. ديوانِ رياضت .... رياضت برڙو (60/-)
21. تحفو .... حسن علي هڪڙو (40/-)
22. جيون تنهنجي نانءَ .... وفا اسلم شيخ (50/-)
23. ساحل ۽ سمنڊ .... جبران خليل جبران/پروفيسر عطاءُ الله ابڙو (40/-)
24. سنڌ: حڪمران، ايم ڪيو ايم ۽ سنڌي عوام .... ڊاڪٽر محبت برڙو (90/-)
25. قنبر: هڪ اڀياس .... ايڊيٽر ۽ سهيڙيندڙ: رياضت برڙو (500/-)
26. قنبر تعلقو: مختصر ڄاڻ سڃاڻ .... مرتب: دين محمد ڪلهوڙو (10/-)
27. گرهن جي ڪوجنا .... جيڪٿلن مٽن/ جاويد حسين وڏو (20/-)
28. ٻول جو ٻڻ .... داڪٽر محبت برڙو (100/-)
29. گولا .... ٽيلر ڪالڊويل/ شفقت حسين وڏو (80/-)
30. چانڊوڻا چمڪن .... مرتب: رياضت برڙو (80/-)
31. سڄڻ ماڪيءَ ميٺ .... اسد چاچڙ (40/-)
32. ڌرتي: منهنجو گهر .... ڊاڪٽر محبت برڙو (40/-)
33. آڳاٽي سنڌ ۽ سنڌي ٻولي .... ايم ايڇ پنهور/ڊاڪٽر محبت برڙو (120/-)

اسٽاڪسٽ: رابيل ڪتاب گهر، اسٽيشن روڊ، لاڙڪاڻو * انٽيل ڪميونيڪيشنز، حيدرآباد * سنڌيڪا بوڪ شاپ، حيدر چوڪ، حيدرآباد * سنڌ بڪ ڪلب، مريم روڊ، نواب شاهه * الفقراء ڪتاب گهر، سانگهڙ * نويد سراج بڪ اسٽور، قنبر

رابطي لاءِ: رياضت برڙو، پوسٽ آفيس قنبر-77210، موبائيل فون: 0333 7533011

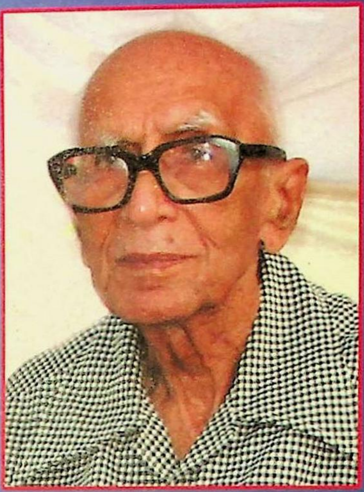

ايم. ايڇ. پنهور

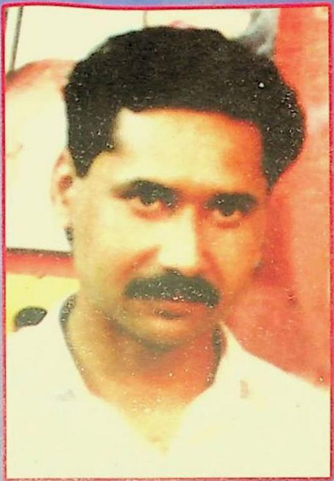

ڊاڪٽر محبت برڙو

ڊاڪٽر محبت ۾ وڏو پوٽينشل هو. هُو جيڪڏهن ۴۵ بدران ۷۵ سال حياتي ماڻي ها تہ الائي ڇا هجي ها! هُو تمام گھڻو لرنيت ماڻهو هو...

- ايم. ايڇ. پنهور

توهان جي تحقيق سنڌ ۾ سنڌ بابت هڪ وڏي ۽ مکيہ کوٽ کي پورو ڪري ٿي. آءٌ پاڻ کي انهن ماڻهن ۾ ڳڻيان ٿو جيڪي علم جو قدر ڪندا ۽ عالم کي عزت ڏيندا آهن ۽ ان ڪري سڌ رکان ٿو تہ جيڏو توهان جو علمي مرتبو آهي اوترو ئي توهان کي مانُ ۽ ميٽنا ملڻ گھرجي.

- ڊاڪٽر محبت برڙو

Designed by: Riazat Burriro

Rs. 120